

ॐ

विवेकानंद-कन्या

नि वे दि ता

लेखक

वि. वि. पेंडसे

卐

मूल्य ५ रुपये

प्रकाशक :

वि. वि. पेंडसे

बी.एससी., एम् एड., पीएच.डी.

नवा ५१४, सदाशिव पेठ, पुणे २

चित्राचे ठसे व

मुखपृष्ठ छपाई :

के. जोशी अँड फं.

सदाशिव पेठ पुणे

मुद्रक :

शं. रा दाते

महावंत मुद्रणालय

१८३५ सदाशिव पेठ, पुणे २

प्रस्तावना

‘राष्ट्रद्रष्टे विवेकानंद’ हा चरित्रग्रंथ जेव्हा मी लिहीत होतो त्याच वेळी भगिनी निवेदिता यांच्या चरित्राचा मला परिचय झाला. तथापि हें मोकळेपणाने मान्य केलें पाहिजे की, निवेदितांच्या चरित्राची खरी थोरवी मला त्या वेळी विलकूल समजली नव्हती. १९५५-च्या सुमारास माननीय उमाकान्त केशव उपाख्य बाबासाहेब आपटे यांनी मला आग्रहपूर्वक निवेदितांचें चरित्र लिहिण्याबद्दल सुचविलें. त्यासाठी जमविलेली साधनसामग्रीही त्यांनी मला दिली. तेव्हांपासून प्रयत्न करता करता हें चरित्र छापून प्रसिद्ध होण्यास १९६३-चा जानेवारी महिना उजाडला आहे. खरोखरीच अक्षम्य उशीर झालेला आहे.

तथापि आज चरित्र हातावेगळें होत असताना मनःपूर्वक आनंद होत आहे. हिंदुस्थानांतील स्त्रिया आणि पुरुष यांनी ज्या चरित्रांचें वारंवार परिशीलन करावें, अशा चरित्रात मी, विवेकानंदांच्या चरित्राच्या बरोबरीने, निवेदितांच्या चरित्राची गणना करतो. किंवा निवेदितांचे चरित्र वाचल्याबिना विवेकानंदांच्या चरित्राचें पूर्ण वाचन झालें असें म्हणता येणार नाही.

निवेदितांचें चरित्र एवढ्या थोर योग्यतेचें आहे हा लिहिलेला चरित्रग्रंथ तितक्या योग्यतेचा आहे अथवा नाही हे सांगता येणार नाही. चरित्रग्रंथाचें लेखन होण्यामध्ये ग्रंथकाराच्या मर्यादांचा, उणिवांचा संबंध येतो आणि म्हणून मूळ चरित्र कितीही उत्तम असले तरी ज्या आरशांत हें प्रतिबिंब दिसावयाचें तोच वेडावाकडा असल्यावर प्रतिबिंबात वेडेवाकडेपणा येणार यांत शका नाही.

तथापि माहितीच्या आणि विचारांच्या दृष्टीने हा ग्रंथ शक्य तितका निर्दोष करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. निवेदितांचे जीवन बहुतांश बंगालमध्ये गेलें. तेव्हा कलकत्त्याला जाऊन ज्यांनी

निवेदिताना साक्षात् पाहिलेले आहे अशाच्या भेटीगाठी घेऊन त्याच्याकडून निवेदिताचे जीवन समजावून घेतल्याविना आपल्या लिखाणाला पुरेसा स्पष्टपणा येणार नाही, हे जाणून १९६२-च्या जानेवारी महिन्यात मी कलकत्ता येथे गेलो तेथे आचार्य जगदीश-चंद्र वसु याचे पुतणे श्री डी एम् वसु, श्री रामानंद चतर्जी याचे चिरजीव श्री के एन् चतर्जी, श्री (आता कैलासवासी) हेमन्तकुमार घोष, निवेदिता कन्याशाळेच्या (म्हणजेच निवेदितानी स्थापिलेल्या बालिका विद्यालयाच्या) संचालिका, निवेदिताचे बगालीत चरित्र लिहिणारे श्री मणिवागची इत्यादींच्या भेटी घेतल्या रामकृष्ण आश्रमापैकी ब्रह्मीभूत शंकरानंद हे निवेदिताचे निकटवर्ती होते, त्याचीही भेट घेण्याची इच्छा होती पण मी कलकत्त्याला असतानाच ते समाधिस्थ झाले याशिवाय स्वातंत्र्यवीर तात्याराव सावरकर, सेनापति बापट यांच्या भेटी घेऊन त्याचे निवेदिताशी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सबंध आले होते अथवा नाही हे माहीत करून घेतले. या सर्वानी उदार मनाने भेटी देऊन मला माहिती दिली याबद्दल त्याचा मी मन पूर्वक आभारी आहे

ही माहिती म्हणजे शका निवारण्यापुरतीच, अथवा चरित्रातली सुसंगतता जाणण्यापुरतीच उपयुक्त होती चरित्रविषयक मुख्य माहितीखालील ग्रंथातून संपादित केलेली आहे (१) श्री मणिवागची यानी बगाली व इंग्रजी या भाषातून निवेदिताची लिहिलेली चरित्रे (२) श्रीमती लिझेल् रेमंड यानी लिहिलेले 'The Dedicated' (३) रामकृष्ण आश्रम कलकत्ता यानी प्रसिद्धिलेला आणि प्रब्रज्या आत्मप्राणा यानी इंग्रजीत लिहिलेला भगिनी निवेदिता हा चरित्रग्रंथ, (४) श्री गिरिजाशंकर रायचौधुरी यानी बगालीत लिहिलेले 'भगिनी निवेदिता आणि वागलाय विप्लववाद' हे पुस्तक (५) श्री भूपेन्द्रनाथ दत्त यानी लिहिलेले विवेकानंद चरित्र, (६) स्वामीजींच्या पौर्वात्य आणि पार्श्वमात्य शिष्यांनी लिहिलेले विवेकानंदाचे चरित्र (७) 'Arobindo on

Himself' (८) अरविंदाचे उत्तरपारा येथील भाषण (इंग्रजी)
 (९) श्री प्रा मा ग बुद्धिसागर यांनी भाषांतरित केलेली रवीन्द्रनाथ
 ठाकूर यांची गोरा कादंबरी (१०) निवेदितानी लिहिलेली
 सर्व पुस्तके वर उल्लेखिलेल्या ग्रंथकर्त्यांचे आणि ग्रंथाचे ऋण
 मी आदरपूर्वक व्यक्त करीत आहे

माननीय वावासाहेब आपटे यांनी हे लेखन माझ्यावडून करवून
 घेतले, वारवार चौकशी करून चरित्रसाधने मिळवून दिली
 त्यामुळेच अक्षम्य उशीर होऊनही आज पुस्तक प्रकाशित होत
 आहे त्याचा मी मनपूर्वक कृतज्ञ आहे श्री अ ज करदीकर
 यांनी वगाली भाषा शिकविली, वगाली भाषेतील ग्रंथ वाचून,
 समजावून सांगितले याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे माझे
 मित्रश्रेष्ठ श्री विश्वनाथ नारायण देवधर, श्री आत्माराम
 गणेश कुलकर्णी, श्री वसंत शंकर वैद्य यांनी लेखनकार्यात साहाय्य
 केले, श्री. भा द लिमये पाडिचरी यांनी श्रीमती लिझेल् रेमंड
 यांचे पुस्तक मिळवून मजसाठी पाठवून दिले, स्वतःच्या संग्रहातील
 निवेदितांची काही पुस्तकेही त्यांनी पाठवली; निवेदिताकृत काही
 पुस्तके पुण्यातील रामकृष्ण आश्रमाच्या ग्रंथालयातून मिळाली, काही
 मित्रवर नारायण हरि उपास्य नानाराव पालकर यांनी मिळवून
 दिली या सर्वांचा मी आभारी आहे प्रकाशनासाठी ज्यांनी
 अर्थसाहाय्य केले त्या मित्रांचाही मी आभारी आहे याशिवाय
 सूचि आणि शुद्धिपत्र यासाठी ज्या नवोदित मित्रांनी मला साहाय्य
 केलेले आहे त्यांनाही माझे धन्यवाद आहेत

विवेकानंद जन्म शताब्दि दिन }
 पोष वद्य ७, १८८४ }
 दिनांक १७-१-१९६३ }

वि वि पेंडसे

अनुक्रमणिका

अ न	पृष्ठें
१. बालपण आणि शिक्षण, सद्गुरूचा लाभ	१
२ सन्यासाचे आवाहन, परमेश्वरप्राप्त्यर्थ समर्पण	९
३. हिंदु समाजाकडून स्वागत, ब्रह्मचारिणीची दीक्षा	३०
४ सीतामति यज्ञी दे भिजबली उजळुनि ये सोन्याची पुतळी	४१
५ व्रताचरण, अंतिम प्रतिज्ञा	६०
६. सन्यासदीक्षा, गुरु-शिष्य वियोग	७८
७ तन-मन-धन-जीवनपूर्वक, हिंदुत्वसेवा हाच निष्ठेचा पाया	९३
८. निवेदिताचे पितृछत्र हरपले, विवेकानंदाची महासमाधि	१००
९. माझीया सागाती बदा कोण येती ?	११२
१०. भारताचा दौरा, क्रान्तिमघटनेची मुहूर्तमेढ	११९
११. मित्रलाभ, मित्रसंग्रह	१३७
१२. बाह्यरंग-कार्यांचे स्थान, बालिका विद्यालय	१५६

१३. वगभूमीत, चैतन्याचे अवतरण	१६३
१४. चैतन्य-सूर्याचा प्रभाव, कक्षंत काळवडला	१७८
१५. स्वदेशी-युगाची चळवळ, वगभगनिवारणाचे आदोलन	१९७
१६. क्रान्तीची दिव्य तुतारी फुकियली शिव-स्मरणाने	२१२
१७. क्रान्तियुद्धास प्रारंभ, जीवनातले ' उत्कृष्ट वर्ष '	२३३
१८. अरविदाचे अज्ञात-गमन, लेडी मिटो याची भेट	२५८
१९. दिसो लागे मृत्यु, सतीचे चितारोहण	२८१
२०. पथिका निजघ्न्याची वाट नाहि सपली, का गति मदावली ?	२९३

निवेदिता चरित्र आलेख

१ जन्म	२४ १० १८६७
२ प्राथमिक शाळेची प्रस्थापना	१८९२
३ विवेकानंदाच्या शिष्यत्वाचा स्वीकार	नोव्हेंबर १८९५
४ भारतात जाण्याचे ठरले	नोव्हेंबर १८९५
५ हिंदुस्थानच्या भूमीवर पदार्पण	२८ जानेवारी १८९८
६ ब्रह्मचारिणी व्रताची प्रथमप्रतिज्ञा	२९ मार्च १८९८
७ शिक्षणकाल	२८ जाने १८९८ ते डिसेंबर १९०१
८ अल्मोरा येथील अग्निपरीक्षा	१५ मे ते २५ मे १८९८
९ निवेदिता आश्रमाचा प्रारंभ	नोव्हेंबर १८९८
१० वालिका विद्यालयाची स्थापना	१२ नोव्हेंबर १८९८
११ कलकत्त्यात प्लेग निवारण्याचे कार्य	फेब्रुवारी १८९९
१२ ब्रह्मचारिणी व्रताची अंतिम प्रतिज्ञा	२५ मार्च १८९९
१३ स्वामीजींच्या बरोबर पश्चिमेचा दौरा २० जून १८९९ ते सप्टेंबर १९००	१८९९ ते सप्टेंबर १९००
१४ स्वामीजींचा वियोग	सप्टेंबर १९००
१५ वियोगानंतर हिंदुस्थानात येणे	२ फेब्रुवारी १९०२
१६ वालिका विद्यालयाचा पुनरारंभ	मार्च १९०२
१७ विवेकानंदाची महासमाधि	४ जुलै १९०२
१८ रामकृष्ण मठावेगळ्या स्वतंत्र कार्यास प्रारंभ	१८ जुलै १९०२
१९ अनुशीलन समितीची स्थापना	ऑगस्ट १९०२
२० अरविंदाची पहिली भेट	२० ऑक्टोबर १९०२
२१ उत्तर भारताचा दौरा	जानेवारी १९०४
२२ बुद्धगयेची यात्रा	ऑक्टोबर १९०४
२३ राष्ट्रीय भगव्या ध्वजाची कल्पना काढली	जानेवारी १९०५
२४ वृंक्षनची पद्धती	१३ फेब्रुवारी १९०५
२५ मेंदुज्वराने आजारी	१३ मार्च १९०५
२६ स्वदेशी आंदोलनातील कार्य	मे १९०५ ते ऑगस्ट १९०७

२७	क्रांतिकारक तहंगाची जोपासना	१९०२ ते १९०७
२८	राष्ट्रीय सभेच्या काशी अधिवेशनात भाग	डिसेंबर १९०५
२९	पूर्व बगालमधील दुष्काळग्रस्ताना साहाय्य	सप्टेंबर १९०६
३०	हिवतापाने आजारी	ऑक्टोबर १९०६
३१	मुसलमानांचे बगाली हिंदूवर हल्ले	मार्च १९०७
३२	भूपेंद्रनाथाला जामिनावर सोडविले	जुलै १९०७
३३	इंग्लंडला प्रयाण	१५ ऑगस्ट १९०७
३४	भारतात क्रांतिकारकांच्या प्रकट हालचालींना प्रारंभ	ऑगस्ट १९०७
३५	निवेदिताचा युरोपमध्ये प्रवास	नोव्हेंबर १९०७
३६	भारतात किंग्जफोर्डवर वॉम्ब	३० एप्रिल १९०८
३७	निवेदिताच्या आईचा मृत्यु	२६ जानेवारी १९०९
३८	जगदीशचंद्राचे बरोबर युरोपचा प्रवास	३० जून १९०९
३९	हिंदुस्थानात, कलकत्त्याला आगमन	१७ जुलै १९०९
४०	अरविंदाचे चंद्रनगरला गुप्त प्रमाण, निवेदितांनी कर्मयोगिन्च दामित्व स्वीकारले	} ६ फेब्रुवारी ते १८ फेब्रुवारी १९१० च्या दरम्यान केव्हातरी
४१	निवेदिताच्या चंद्रनगरला भेटी	
४२	लेडी मिंटो याची अचानक भेट	२ मार्च १९१०
४३	अरविंदाचे चंद्रनगरहून कळकत्तामागे पाडेचरीला प्रयाण	} २७-२८ मार्च १९१०
४४	अरविंद पाडेचरीला पोचले	
४५	कर्मयोगिन्चा अखेरचा अंक	१० एप्रिल १९१०
४६	वदिकेदारची यात्रा	जून १९१०
४७	भगिनी हिताइन आणि सुधीरा दोस यांचा समवा	सप्टेंबर १९११
४८	मृत्यु	१३ ऑक्टोबर १९११

निवेदिता चरित्राचे

विहंगावलोकन

बुद्धिमती आणि निश्चयी अशा मार्गारेटचा जन्म १८६७ च्या ऑक्टोबर महिन्यात आयर्लंडमध्ये झाला. बालपणानंतर ती इंग्लंड-मध्ये राहण्यास आली. वयाच्या २८ व्या वर्षी विवेकानंदाची भेट होऊन तिने त्याचे शिष्यत्व पत्करले आणि विवेकानंदाच्या बरोबर हिंदुस्थानात जाण्याचे ठरविले.

मार्गारेट २८ जानेवारी १८९८-ला कलकत्त्याला आली. ब्रह्मचारिणी व्रताची प्रथमदीक्षा तिने ८ मार्च १८९८-मध्ये आणि अंतिमदीक्षा मार्च १८९९-मध्ये घेतली.

स्वामी विवेकानंद यांच्या महासमाधीनंतर १९०२-मध्ये निवेदिताच्या स्वतंत्र कार्याला प्रारंभ झाला. १९०२ ते १९०७ या पाच वर्षांत त्यांनी हिंदुस्थानात महत्त्वाच्या ठिकाणी भेटी दिल्या. बंगालमध्ये नव्या रक्ताच्या क्रान्तिकारक तरणांचे सध सुरू झाले होते. या सघाच्या संस्थापकात निवेदिता होत्या. निवेदितानी वगीय तरुणाना क्रान्तीची मूलतत्त्वे आणि क्रान्तीचा आचार शिकविला.

बंगालमध्ये त्या दिवसात लॉर्ड कर्झन राजप्रतिनिधि या रुपात काम करीत होते. त्यांनी बंगालची फाळणी केली. या फाळणीने नवजागत बंगाल क्रोधाविष्ट होऊन उठला. त्याने फाळणीविरोधी स्वदेशी आणि बहिष्कार ही शस्त्रे परजली. स्वदेशी आंदोलन सुरू करण्यात आणि त्यात काम करण्यात निवेदिता इतर बंगाली नेत्यांच्या बरोबरीने उभ्या राहिल्या.

ब्रिटिश राजवटीवर शस्त्रचढाई करण्याइतकी शक्ति बगालच्या क्रांतिकारकांनी ऑगस्ट १९०७ च्या सुमारास मिळविली निवेदिता या दिवसात इंग्लंडला गेल्या तेथून १९०९-मध्ये त्या परतल्या तोपर्यंत शभरावर तरुण क्रांतिकारक तुरुंगात खिचपत होते कित्येक परागदा झाले होते, काही फाशी गेले होते

अरविंद घोष बाहेर होते पण सरकार त्याच्यासाठी टपून बसलेले होते निवेदितानी अरविंदाना चद्रनगर येथे गुप्त प्रयाण करण्यात साहाय्य केले अरविंदाचे इंग्रजी साप्ताहिक 'कर्मयोगिन्' याचे संपादन केले

जून १९१० च्या सुमारास निवेदिताचे अवतारकार्य संपत आलेले होते भारतीय चित्रकलेची त्यांनी मोठी सेवा केली हिंदु सभ्यतेची पवित्र विचारधारा आपल्या अनेक पुस्तकातून त्यांनी विशुद्ध स्वरूपात मांडली

१३ ऑक्टोबर १९११ या दिवशी सकाळी ७-ला त्यांनी महा निद्रेचा स्वीकार केला त्याचे शेवटचे वाक्य असे होते,

‘मी आता चालले, तरी मुद्धा
या भारतात ध्येयसूर्याचा उदय
झालेला मी पाहीनच पाहीन’

आपले मारमर्दस्व हिंदुस्थानासाठी
ज्यानी अर्पण केले अना
पुण्यभगिनी निवेदिता

बालपण आणि शिक्षण सद्गुरूंचा लाभ

इंग्लंड देशामध्ये मॅचेस्टर गावी, हिंदुस्थानांत ख्रिश्चनधर्म-प्रसाराचें काम करून आलेले एक धर्मोपदेशक एका घरीं आले होते. घरांतल्या कर्त्या वाईने आपली लहान मुलगी त्यांचे समोर आणली आणि म्हटलें,

‘हिला शुभाशीर्वाद द्याल ना ?’

‘शुभाशीर्वाद अवश्यमेव आहेत. पण —’ धर्मोपदेशक त्या मुलीकडे टक लावून म्हणाले, ‘एक दिवस या मुलीला हिंदुस्थानांत

जाऊन काम करण्याचा आदेश येईल, आणि मग तिला हिंदु-स्थानात जावे लागेल '

ही लहान मुलगी पधरा-सोळा वर्षांची झाली तेव्हा तिच्या वडिलाचा अत झाला त्यानीही मरणसमयी — भविष्यकाळ ज्या वेळी अत चक्षूना स्पष्टपणे दिसतो असे म्हणतात त्या वेळी — तिच्या आईला म्हटले, 'मागरिटला साभाळा, तिच्या हातून फार थोर कार्य व्हावयाचे आहे '

आई वडिलाना आपल्या मुलाच्यावद्दल मोठी आशा असतेच हे मूल खूप मोठे होईल, थोर होईल, घराण्याचे नाव काढील अशी आशा मातापित्यांना वाटते, पण प्रत्यक्षात तसे घडतेच असे नाही मागरिटच्या बाबतीत मात्र केलेली भविष्यवाणी खरी ठरली

मागरिट इलिझाबेद नोबल हिचा जन्म २४ ऑक्टोबर १८६७ या दिवशी उत्तर आयर्लंडमध्ये अल्स्टर शहरी झाला. तिच्या वडिलाचे नाव होते सॅम्युअल रिचर्ड नोबल आणि आईचे होते मेरी इसंबेल नोबल नोबल कुटुंब हे धर्मजिज्ञासा, सुशीलता अन् सात्त्विकता यावद्दल पिढीजात प्रसिद्ध होते मागरिटचे आजोबा एक उत्तम धर्मोपदेशक होते तिच्या वडिलानीही तोंच उद्योग अंगीकारला मागरिटची आई मेरी ही सुस्वरूप आणि सौजन्य-शील होती

नोबल घराणे हे केवळ व्रतवैकल्यामध्ये समाधान मानणारे नव्हते मागरिटचे आजोबा हे कट्टर देशभक्त होते मागरिटच्या जन्माचा काळ म्हणजे आयर्लंडच्या स्वातंत्र्यपर्वातील एक विशेष काळ होता पानेलची होमरूल चळवळ याच काळात रंगारूपास आली या चळवळीचे आणि या पूर्वीच्या आयर्लंडच्या स्वातंत्र्य-चळवळीचे परिणाम नोबल घराण्यावर झालेले होते प्रपंच चालवीत असताना देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी स्वतःचा वाटा योग्य प्रकारे उचलावयाचा याचे या घराण्याला वाळकडूच होते

सॅम्युअल आणि मेरी याचे मागरिट हे पहिलेच अपत्य या अपत्याच्या जन्माच्या वेळी मेरी ही वयाने केवळ अठरा वर्षांची

होती आपल्या पोटी कोणीतरी भाग्यवान् बालक येणार याचा आनंद एकीवडे वाटत असतानाच प्रथम-प्रसूतीची भीति तिला सारखी जाणवत होती या भीतीपामुन आपणास कोण वाचवील? अखेर परमेश्वराजबळच धरणे धरले पाहिजे हे ओळखून मेरीने प्रार्थना केली,

‘देवा, माझी प्रसूति सुखरूप होऊ दे खरेच, होणारे बालक मी तुझ्या चरणी अर्पण करीन ’

परमेश्वराने ही प्रार्थना ऐकली प्रसूति सुखाने झाली एक सुस्वरूप बऱ्या जन्माला आली आणि भविष्यकाळी आईचेही शब्द खरे झाले या मुलीने स्वतःला परमेश्वराच्या चरणी अर्पण केले आणि आई, वडील, देश, संस्कृति, परंपरा या सर्वांचा त्याग करून परमेश्वरसेवेसाठी तिने संन्यास घेतला नव्या आश्रमात तिचे नाव निवेदिता — ‘ईश्वरीय’ कार्यात समर्पित झालेली — असे ठेवण्यात आले मागरिट सहा वर्षांची झाली तेव्हा इ.स. १८७३ मध्ये रेव्हरड सॅम्युअल नोबल हे आयर्लंडमध्ये इंग्लंडमध्ये मॅचेस्टर येथे राहण्यास आले

मागरिटचे बालपणातील शिक्षण मॅचेस्टर येथे झाले या ठिकाणी आल्यानंतर मायभूमीचे म्हणजे आयर्लंडचे दारिद्र्य आणि इंग्लंडमधील भरभराट या दोन्हीची तुलना मागरिटच्या मनात होऊ लागली इंग्लंडची शासनसंस्था, इंग्लंडमधील विचारप्रवाह याचेही निरीक्षण तिच्याकडून दारकाईने होत होते स्वदेशावद्दल प्रेम, स्वदेशस्वातन्त्र्यार्थ करावा लागणारा लढा याचा मन पटलावर खोल ठसा उमटत असतानाच जगातील प्रश्न आणि तेथे उत्पन्न झोणाऱ्या नाना विचारसरणी याचेही परिणाम तिच्यावर होत होते.

१८८० ते १८८४-च्या दरम्यान केव्हा तरी रेव्हरड सॅम्युअल नोबल याचा मृत्यु झाला पितृछत्र नाहीसे झाल्यामुळे मागरिट, तिची दोन भावडे आणि त्याची आई मेरी याना बरेच हाल सोसावे लागले तथापि त्यातून शिक्षण पूर्ण करून मागरिट लंडन येथे आली आणि शिक्षिका म्हणून काम करू लागली या दिवसात

सर्व युरोपभर शिक्षणाची आणि विशेषतः वालशिक्षणाची पद्धति कोणती असावी, नव्या गोष्टी शिकणे हे कष्टाचे, कटाळ्याचे, भीतीचे न वाटता ते आनदाचे गमतीचे, उत्साहाचे कस वाटावे, सर्व शिक्षण हसत-खेळत कसे करावे यावर सशोधन होत होते आणि त्यावर नवनवीन प्रकाश पडत होता शिक्षणातील या नव्या प्रयोगाकडे मार्गरेटचे लक्ष वेधले तिने या नव्या पद्धतीचा चांगला अभ्यास केला १८९२ मध्ये नव्या पद्धतीने शिक्षण देणाऱ्या एका शाळेची तिने प्रस्थापना केली या शाळेची ती मुरयाध्यापिका झाली शिक्षणक्षेत्रात अधिक प्रगति व्हावी, नवनवे विचार कळावेत यासाठी स्थापन झालेल्या 'सिसेम' नावाच्या मंडळाची ती सदस्या झाली मंडळाच्या कार्यात तिने प्रामुख्याने भाग घेण्यास आरंभ केला

हा सुमार १८९४-चा काल होता आयर्लंडच्या राजकारणाला क्रान्तिकारकीय विचाराची दिशा या दिवसात लागलेली होती पार्लमेंटच्या होमरूल चळवळीचा भर ओसरून गेलेला होता अर्ज-विनत्या, पार्लमेंटची अडवणूक, यापेक्षा नवीन काही केले पाहिजे असे लोकांना वाटू लागले होते आणि म्हणून स्वातंत्र्यसंग्रामासाठी, क्रान्तिकार्यांसाठी 'सिनफेन' (आमचे आम्ही) नावाच्या पक्षाची स्थापना करण्यात आली 'सिनफेन' पक्षाच्या गुप्तमंडळाचे जाळे आयर्लंड आणि इंग्लंड या दोन्ही ठिकाणी कुशलपणाने विणण्यात येऊ लागले या विचाराची धग मार्गरेटपयत येऊन पोचली लंडन येथील सिनफेन पक्षाच्या कार्यामध्ये ती भाग घेऊ लागली रशियामधून निर्वासित होऊन आलेला प्रसिद्ध रशियन क्रान्तिकारक प्रिन्स क्रोपोटकिन हा त्या वेळी लंडनमध्ये राहत होता मार्गरेटचा प्रिन्स क्रोपोटकिनशी परिचय झाला त्याच्याशी झालेल्या बोलण्यातून रशियातील परिस्थिति कशी आहे, शारशाहीचे अत्याचार कसे चालतात आणि त्यालाही तोड देऊन तेथील क्रान्तिकारक जिव्यावर उदार होऊन कसे लढत असतात याचा इतिहास तिने ऐकला 'आपण स्वातंत्र्यार्थ काही केले पाहिजे सर्वस्व-

त्यागाला आपणही सिद्ध असले पाहिजे' असे तिच्या मनात येऊ लागले

अशा वातावरणात २२ ऑक्टोबर १८९५ या दिवशी लडन-मध्ये एक अकल्पित घटना घडली दुसरे दिवशीच्या वृत्तपत्रातून या घटनेची रसभरीत वर्णने आली लडनमधील विचारी लोकां-मध्ये काहीशी खळबळ उडाली परंतु असलेल्या हिंदुस्थानातील, 'अज्ञाना'त खितपत पडलेल्या आणि 'रानवट' असलेल्या हिंदु लोकांतील कोणी एक हिंदु योगी लडनमध्ये आलेला होता आणि त्याचे २२ ऑक्टोबरला अत्यंत सुंदर व्याख्यान झालेले होते दि २४ रोजी स्टॅंडर्ड वृत्तपत्राने लिहिले,

'राजा राममोहन रॉय आणि श्री केशवचंद्र सेन यांच्या वरो-वरीने लडनच्या व्यासपीठावर ज्याने नाव गाजविले, वक्तृत्वाचा, तत्त्वविचाराचा, सखोलतेचा आणि ज्ञानाचा ठसा ज्याने श्रोतृवदा-वर उमटविला अशा एका हिंदु योग्याचे व्याख्यान काल झाले '

हा हिंदु योगी म्हणजे दुसरे कोणी नसून स्वामी विवेकानंदच होते अमेरिकेत भरलेल्या सर्वधर्म-परिषदेत हिंदुत्वाची ध्वजा विजयशाली करून, दोन वर्षेपर्यंत अमेरिकेचा दौरा केल्यानंतर, एक महिन्याभराकरिता म्हणून ते या वेळेला लडन येथे आलेले होते स्वामीजींच्या व्याख्यानाचे अहवाल मार्गरेटच्या वाचनात आले, त्या नोटक अहवालावरून फार मोठा तात्त्विक अर्थबोध होत होता असे नाही, अथवा जी वक्तृत्वगंगा त्या व्याख्यानातून निझरली, तिचे यथार्थ रूप ध्यानात येत होते, असेही नाही, तथापि हे काही तरी अनन्यसाधारण आहे, हा हिंदु योगी कोणी असामान्य पुरुष दिसतो, त्याचे विचार आपण ऐकलेच पाहिजेत असे मार्गरेटच्या मनाने घेतले ती प्रतिरविवारी ह्मोणाऱ्या व्याख्यानांना जाऊ लागली थोडक्याच काळात स्वामीजींच्या निवासस्थानी निवडक मंडळीच्या ज्या बैठकी होत असत त्यातही तिने प्रवेश मिळविला पहिल्या रविवारी स्वामीजींचे जे भाषण मार्गरेटने ऐकले त्याचे वर्णन निवेदितानी 'The Master As I Saw Him !' (मी पाहिलेले गुरुदेव) या ग्रंथात मोठ्या सुंदर रीतीने केले आहे.

‘नोव्हेवर महिन्यातली दुपारची वेळ हवेत गारठा भरलेला होता वार रविवार होता आणि प्रसंग घडत होता लडनमधील वेस्टएंड भागातील एका खोलीत। थोल्याच्या अर्धवर्तुळाला सन्मुख असे ते बसले होते पाठीशी शीतनिवारणार्थ अग्नि धगधगत हाता एकामागून एक प्रश्नाची त उत्तरे देत होते मध्येच आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ ते सस्कृत वचने गाऊन दाखवीत होते वेळ कसा जात होना हे कळन नव्हत दुपार संपून संध्यासमय आला संध्या जाऊन अपार आला हिंदुस्थानातील एखाद्या खेड्यामध्ये, गावाच्या बाहेर एखाद्या विहिरीच्या काठी किंवा विस्तीर्ण वृक्षाच्या आश्रयाने, संध्याकाळच्या वेळेला एखादा साधु बसलेला जसावा आणि आपल्या भक्तजनाना काही उपदेश देत असावा यापेक्षा काही निराळें घडत आहे असे स्वामीजीच्या अनुभवास येत नसावे. इतक्या अनीपचारिक वातावरणात लडनमध्ये तरी मी स्वामीजींना पुन्हा पाहिले नाही कारण यानंतर तेथे त्याच्या सभेत थोल्याची गर्दी असावयाची आणि प्रश्नही बरबरेचे असावयाचे. आताच्या वेळेस मात्र आम्ही १५-१६ जणच निमंत्रित मंडळी होतो आणि स्वामीजी आपल्या उज्ज्वळ अशा भगव्या वस्त्रांनिशी आमच्यामध्ये बसून जणू दूर दूर अमलेल्या कोणत्या तरी अज्ञात प्रदेशामधील वार्ता आम्हाला सागत होते मध्येच शिव-शिव, शिव-शिव असा नामोच्चार बरण्याची त्यांना सवय होती असे दिसले अनंत काळ ध्यानचित्तनामध्ये ज्यानी घालविला आहे अशाच्या चेहऱ्यावर जो सद्भाव, औदार्य आणि कांति प्रतीत होते, राकालने छिस्त बालकाच्या मुसमडलावर जी कांति प्रतीत केली आहे तीच वानि त्याच्या मुखवमलावर दृग्गोचर होत होती.

आज त्या गोष्टीला दहा वर्षे होऊन गेली आता त्या दिवसाची वेवळ पुसटती आठवण मात्र माझ्या स्मृतिपटलावर शिल्लक आहे तथापि गोड-गोड अशा पौर्वात्य आवाजात त्यांनी जे मसृष्ट श्लोक म्हटले त्याची स्मृति अक्षय्य आहे

कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर देण्यास ते उत्तम दिमले बोळण्यास प्रश्नाच्या उत्तराच्या सदर्भात ते म्हणाले, ‘मी पश्चिमेत आलो आहे कारण ज्याप्रमाणे वाजारी वस्तूची देवघेव सर्वदूर होणे तशीच ध्येयविचाराचीही देवघेव राष्ट्रा-राष्ट्रात घडण्याचा आजचा बाल आहे असा माझा विश्वास आहे’ त्याच्या या उत्तरानंतर पुढील सवाद अगदी मुल्भ होऊ लागला. त्यांनी आम्हाला

हिंदुस्थानातील अनेक-देव-कल्पनेचे स्पष्टीकरण सांगितले. विविध ज्ञानेंद्रिया-कडून येणाऱ्या वेगवेगळ्या संवेदना या एकमेवाद्वितीय अशा चेतनाशक्तीच्या विविध रूपाची दर्शने आहेत हेही समजावून सांगितले अखेर त्यांनी भगवद्-गीतेचा हवाला दिला. संस्कृतवचन गोड स्वरात गाऊन नंतर त्याचे सुंदर इंग्रजीत भाषांतर करीत ते म्हणाले, 'मयि सर्वमिदं प्रोत सूत्रे मणिगणा इव' (गीता ७.७) मोती एका सूत्रात जसे गोवले जातात, त्याप्रमाणे माझ्यामध्ये ही विविध रूपे गोवली गेलेली आहेत

पहिल्या दिवशीच्या या सभापणाचा श्रोत्यांच्या मनावर फार मोठा परिणाम झाला असे नाही. सभापण संपल्यानंतर बाहेर आल्यावर, 'काहो, आजच्या चर्चेत नवीन असे काहीच नव्हते।' अशा शिळोप्याच्या गप्पा करीत मडळी घरोघरी परतली तत्क्षणी तरी मार्गरेटच्या सुद्धा मनावर एखादा सखोल ठसा उमटला नव्हता. ख्रिश्चन धर्मपरिपद आणि मुक्तिफौजेचे अधिकारी ज्याप्रमाणे स्वर्गराज्याच्या मोहक कल्पना पुढे माडून आपल्या विचाराकडे श्रोत्यांना आकर्षित करीत असलेले यापूर्वी आपण पाहिलेले आहे, तसाच काही प्रकार यात असावा अशी मार्गरेटची कल्पना झाली. तथापि घरी गेल्यानंतर पुढच्या रविवारपर्यंतच्या सहा दिवसात पहिल्या दिवशी ऐकलेल्या विचाराकडे तिचे मन पुन पुन वळले. तिला वाट लागले, 'या विचारात नवीन काहीच नाही असे म्हणणे हे केवळ अत्यंत अनुदार आहे असे नव्हे, तर ते अन्यायाचे सुद्धा आहे एका चमत्कृतिपूर्ण संस्कृतीचा आणि नव्या मनाचा संदेश सहजासहजी असा हातावेगळा करणे हे काही बरोबर नाही. इतकेच नव्हे तर त्या दिवशी त्या हिंदु योग्याने सांगितलेल्या प्रत्येक कल्पनेला सवादी अशी कल्पना कोठेना कोठे मी वाचलेली वा केव्हा ना केव्हा चितलेली असणे शक्य असले तरी, एका तासाच्या लहान अवधीमध्ये ज्या मी आजपर्यंत अत्यंत श्रेष्ठ, उच्च आणि उदात्त समजले अशा सर्व कल्पनांची गुंफण करून त्या अगदी थोडक्यात माझणारा हा पहिलाच दार्शनिक असे माझ्या मनाने घेतले.'

मागरिटला श्रीविवेकानंदाच्या विचाराचे आकषण अधिकाधिकच वाढू लागले आणि ती नियमितपणे विवेकानंदाच्या प्रवचनाना जाऊ लागली. प्रवचनामध्ये कित्येक वेळा ती उभड प्रश्नही विचारू लागली. एका दिवशी तिने स्वामीजींना म्हटले, 'आपले सर्व सांगणे मी समजून घेतले ते सर्व सत्य आहे असे घटकाभर मानले तरी सुद्धा माझ्या मनाला त्याची प्रत्यक्ष सत्यता पटली असे होत नाही.' स्वामीजींनी उत्तर दिले, 'कुणाचेही प्रतिपादन विचार न करता ग्रहण करावे, सत्य समजावे असे मी म्हणत नाही. विचाराच्या मुळाशी प्रवेश करण्याच्या कामात अशी साक्षेपी जिज्ञासु वृत्ति असणे हे एक महत्त्वाचे साधन आहे.' स्वतः स्वामीजींनी ज्याप्रमाणे रामकृष्णाशी चर्चा इत्यादि करून त्यांना पारखून घेतले त्याचप्रमाणे मागरिटने स्वामीजींचे म्हणणे देखल्यादेखल्याच न पत्करता ते चांगले घासूनपुसून, तर्क, युक्तिवाद याचा आश्रय करून पारखून घेतले. स्वामीजी यासबधात म्हणाले, 'या प्रकारची साक्षेपी जिज्ञासावृत्ति चांगली अशा प्रकारे परीक्षा करून सत्यान्वेपण केले म्हणजे ते मनात स्थिर होते.'

दिवसामागून दिवस गेले आणि मागरिटला विवेकानंदाच्या विचारातील सौंदर्य आणि सखोलता अधिकाधिक जाणवू लागली. १८९५ मध्ये इंग्लंडला दिलेल्या पहिल्या भेटीत स्वामीजी तेथे केवळ महिनाभरच होते परंतु त्या अल्पावधीतच मागरिट त्यांना सद्गुरु या नावाने संबोधू लागली.

★ ★ ★

*
*
* * ॐ * *
*
*
* * २ * *

संन्याशाचें आवाहन परमेश्वरप्राप्त्यर्थ समर्पण

१५ एप्रिल १८९६-मध्ये विवेकानंद अमेरिकेहून पुन्हा एकदा लंडनला जाण्यास निघाले. योग्य वेळी ते लंडनला पोहोचले. या वेळेला श्री. ई. टी स्टर्डी यांच्याकडे ते उतरले होते. स्वामीजींचे एकनिष्ठ भक्त लघुलिपि-विशारद श्री. गुडविन हेही त्यांच्या-बरोबर होते. मे महिन्यामध्ये भाषणांना आरंभ झाला. घरी असताना बैठकी अन् चर्चा आणि वाहेर व्याख्यानें असा कार्यक्रम अविभ्रान्त सुरू झाला. पिकॅडेलीमध्ये असलेल्या 'रॉयल इन्स्टिट्यूट

ऑफ पेंटस' या सस्थेच्या सभागृहात, तसेच प्रिन्सेस हॉलमध्ये आणि इतर अनेक सस्थांच्या सभागृहातून स्वामीजींच्या व्याख्यानाची सत्रे मुरु झाली भक्तियोग, राजयोग सार्वजनिक धर्म, धर्माचे प्रयोजन इत्यादि विषयावर स्वामीजींनी व्याख्यानमाला गुफल्या स्वामीजी लडनमध्ये आलेले आहेत असे समजताच मार्गरेट त्याच्या दर्शनाला गेली स्वामीजींनी तिचे स्मितहास्यपूर्वक स्वागत केले हातातील शेकडो कामे दूर ठेवून मार्गरेटने स्वामीजींचे प्रत्येक व्याख्यान ऐकले नुसती व्याख्यानैच तिने ऐकली असे नाही, स्वामीजींच्या निवासस्थाभी जाऊन नाना विषयावर तिने गभीर चर्चा केल्या स्वामीजींच्या ध्यानात आले की, ही काही कोणी सामान्य स्त्री नव्हे, ही म्हणजे एक अग्निशिखाच आहे

लडनमधील अनेक विद्वान् स्त्री-पुरुष स्वामीजींच्याकडे आकृष्ट झाले आणि या त्यांच्या लोकप्रियतेमुळे काही ख्रिश्चन धर्मोपदेशक स्वामीजींच्या विरुद्ध उभे ठाकले त्यांनी वृत्तपत्रातून कुत्सितपूर्ण लेख लिहिले, 'हिंदुस्थानातून एकजण नास्तिक, म्हणजे धर्मप्रचार करण्यासाठी लडनमध्ये आलेला आहे जो स्वतःच धर्म मानीत नाही तो धर्मप्रसार कशाचा करणार?' तथापि या असल्या अपप्रचाराचा जाणत्या लोकावर काही परिणाम झाला नाही मार्गरेटच्या मनातही किंचित्मान किंलिमप उत्पन्न झाले नाही

एके दिवशी एक सभा संपताना एक मजेशीर प्रसंग घडला. व्याख्यान आटोपल्यानंतर एक वृद्ध गृहस्थ उठला आणि म्हणाला, 'स्वामीजी, आपले भाषण फार सुंदर झाले, पण नवीन असे तुम्ही काही सांगितलेच नाही।' वृद्ध गृहस्थाचे ते बोलणे ऐकून स्वामीजी आता काय उत्तर देतात अशा उत्कठेने सर्वांचे डोळे स्वामीजींच्याकडे लागले मार्गरेटही आकुल होऊन ऐकत होती त्या वृद्ध गृहस्थाकडे बळून मधुर बठाने स्वामीजींनी उत्तर दिले, 'अहो मित्रवर, मी जो येथे आलो आहे तो काही नवे सांगण्यासाठी नाहीच प्राचीनातले प्राचीन असे सत्य सांगण्यासाठी आलो

आहे हे सत्य हिमालयापेक्षा प्राचीन, मनुष्यजातीपेक्षा प्राचीन, सृष्टी-पेक्षा प्राचीन, स्वतः परमेश्वरापेक्षा सुद्धा प्राचीन आहे या सत्याचा आपल्या ठिकाणी प्रादुर्भाव होऊ शकला आणि त्यायोगे जीवनात नवचैतन्य उत्पन्न झाले तर मी काही बरे केले असे आपण नाही का म्हणणार ? ' प्रश्नकर्ता निरुत्तर झाला आणि स्वामीजींच्या समयोचित आणि सत्यनिविष्ट उत्तराने श्रोत्यांच्या मनात आनंद-लहरी उत्पन्न झाल्या

श्रीमती अंनी वेझट यांच्या आग्रहावरून स्वामीजींचे एक व्याख्यान त्यांच्या घरी झाले त्या वेळी विषय ' भक्ति ' हा होता. कीटक आणि परमाणु यांच्यापासून सर्व जीवमात्रावर प्रेम करावयास शिकले पाहिजे, असा समभाव ज्याला साधला तोच खरोखरी भक्तीचा अधिकारी झाला ' ईशावास्यमिद सर्वं यत् किंच जगत्या जगत् ' ' जे काही जीवन या विश्वांमध्ये आहे ते परमेश्वर-मय आहे, ' या ईशावास्योपनिषदाच्या महाकाव्यामध्ये भक्तीचे सर्व रहस्य साठविले आहे हे स्वामीजींनी सांगितले भक्तीची ही इतकी सुंदर आणि परिपूर्ण कल्पना मागारेटला फार आवडली मिसस मार्टिन यांच्या घरी एक व्याख्यान झाले, त्या दिवशी विषय होता ' आत्म्यासंबंधी हिंदुलोकांच्या कल्पना ' व्याख्यानाला नित्याप्रमाणे लडनमधील विद्वान् पुरुष आणि विदुषी स्त्रिया उपस्थित होत्या. मागारेटही होतीच स्वामीजींनी कठोपनिषदातील नचिकेताच्या गोष्टीपासून व्याख्यानाला प्रारंभ केला गौतम ऋषींनी अनंत स्वर्गमुखासाठी सर्वस्वदानाचा यज्ञ आरंभला आणि त्या यज्ञांमध्ये घरच्या भाकड, भरतुकड्या झालेल्या गायी ते ब्राह्मणाना देऊ लागले लहानग्या नचिकेताला तो देखावा पाहवना जे सर्वांग-सुंदर असेल ते खरोखरी दान द्यावयाचे असते ह्मनात आणून त्याने बडिलाना म्हटले, ' बाबा मला कुणाला दान देणार ? ' एकदा, दोनदा, दहा वेळा हाच प्रश्न त्याने विचारला गौतमानी त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले पण पुन्हा अकराव्यादा तोच प्रश्न आल्यानंतर रागावून ते म्हणाले, ' मृत्यवे त्वा ददामीति ' ' मी तुला मृत्यूला

देऊन टाकीत आहे ' स्वामीजींनी ही कथा मोठ्या हृदयस्पर्शी शब्दात सांगितली मृत्यूला दान वेलेले वालक आपल्या पायाने मृत्यूकडे, यमघर्माकडे निघाले जाऊन पाहतो तो यमघर्म घरी नव्हता तीन दिवस-रात्र हे मूल यमघर्माच्या वाड्याच्या दाराशी बसून राहिले चौथ्या दिवशी यम परत येताच वालकाची ती शांत, निर्भय आणि तपस्यापुनीत मूर्ति पाहून त्याला मोठा आनंद आणि विस्मय वाटला त्याने नचिकेताला तीन वर देऊ वेले तिसरा वर मागताना नचिकेताने म्हटले, ' हे यमघर्म ! मला आत्मतत्त्वाचे रहस्य सांगा यमाने अनेक प्रकारे आढेवेढे घेतले, प्रलोभने दाखविली, पण नचिकेताला त्याचा मोह पडला नाही अखेर यम-घर्मने त्याला जळी, स्थळी, पापाणी, अणुरेणुमुद्धा सर्व विश्व व्यापून राहिलेल्या आत्मतत्त्वाचे ज्ञान सांगितले आणि शेवटी म्हटले, 'अरे नचिकेत ! तत् त्वम् असि, तूमुद्धा तोच आहेस ! ' स्वामीजींच्या व्याख्याने श्रोत्यांच्या मनामध्ये अननुभूत मवेदना उत्पन्न झाल्या जे कधी ऐकले नाही, ज्याची कधी कल्पना केली नाही, असे काहीतरी अद्भुत आपण अनुभवीत आहोत याचा प्रत्यय मार्गारिटला आला

अनेक ठिकाणच्या व्याख्यानाप्रमाणे सिसेम कलबमध्येही स्वामी-जींचे एक व्याख्यान झाले त्या दिवशीच्या व्याख्यानाचा विषय होता ' शिक्षण ' प्राचीन भारतातील शिक्षणपद्धतीचे वर्णन करून विवेकानंद अखेरीस म्हणाले, ' शिक्षणाचा खरा उद्देश काय असावा ? केवळ दोनचार पुस्तके कठस्थ करणे एवढाच त्याचा उद्देश असावा काय ? मानवामध्ये चारित्र्य संपादन करणे हाच खरोखरी शिक्ष-णाचा एकमेव उद्देश ! चारित्र्यानेच सर्व काही घडते Education is the manifestaion of Perfection already in man, while religion is the manifestation of Divinity already in man शिक्षण म्हणजे काय ? मानवामध्ये ज पूर्णत्व मूळचेच आहे ते अतरातून प्रकट करणे याचे नाव शिक्षण ! आणि धर्म म्हणजे काय ? ईशत्व जे मूळचेच आहे ते प्रकट करणे याचे नाव धर्म ! '

असे शिक्षण, असा धर्म, तो आत्मविचार प्रत्येकाने मिळवावा यासाठी स्वामीजींचे आवाहन होते ते स्वतः हीच साधना करीत होते आणि इतरानीही हीच साधना करावी अशी त्यांची इच्छा होती. एके दिवशी चर्चा करताना स्वामीजी एकदम म्हणाले, 'आज काही हवे असेल तर तो म्हणजे महान् निश्चय ! जगताला गद्गद हलविण्याचा निश्चय ! आज कशाची आवश्यकता असेल तर ती याची की असे वीस स्त्री-पुरुष निघावेत आणि त्यांनी लोकांसमोर प्रकटपणे जाऊन म्हणावे, 'आम्हाला परमेश्वराविना या जगात अन्य कोणतेही ईप्सित नाही' असे करण्यास कोणी सिद्ध नाही का होणार ?' असे बोलता बोलता स्वामीजी खुर्चीवरून थोडेसे उठून उभे राहिले आणि आपल्या श्रोतृवृंदाकडे निरखून पाहता समोर वसलेल्यांपैकी सुद्धा कोणी आपल्या आवाहनाचा स्वीकार करून आपल्याबरोबर कळावरून येणार नाहीत असे चिंतन करीत ते पुढे म्हणाले, 'परमेश्वरप्राप्तीचा ध्यास लागल्यानंतर भीतीचे कारण काय ? If this is true what else could matter ? If this is not true what do our lives matter ? हा ध्यास जर खरा असेल तर दाकीच्या गोष्टीची किंमत काय ? आणि तो खरा नसेल तर मग आपल्या जगण्याचे तरी प्रयोजन काय ?'

या आवाहनाचा मागरेटवर खोल परिणाम झाला. ज्या वीस जणांची स्वामीजी अपेक्षा करतात त्यात आपण एक का असू नये, असे निला वाटू लागले तिच्या मनामध्ये स्वामीजींची अमृतवाणी सारखी रुणझुणत होती. 'त्यागेनैके अमृतत्वमानयु ।' एकट्या त्यागानेच अमृतत्व मिळेल. स्वामींनी सांगितलेले सर्व विचार तिच्या मनःचक्षूंपुढून सरकत जात होते तिच्या मनात येऊ लागले, खरोखरी मनुष्यजातीच्या कल्याणासाठी आपल्याला हा महायज्ञ नाही का करता येणार ?

असे विचार मनात येऊन ती एके दिवशी विवेकानंदाच्याकडे आली. मनातले हे सगळे विचार तिने त्यांना सांगितले स्वामीजी म्हणाले, 'भाइया देशातील स्त्रीजातीच्या कल्याणाकरिता भाइया

मनात कित्येक सकल्प आहेत मला असे वाटते तेथले कार्य करण्याकरिता तुमचे मला फार मोठे साहाय्य होऊ शकेल मार्गरेटने शब्द दिला, 'आपल्या या कार्यात मी मनापासून साहाय्य करीन'

स्वामीजींना साहाय्य करण्याचे आपण अभिवचन दिले खरे, पण त्याच्या काय काय कल्पना आहेत, त्याचे कार्य कोणते आहे यासंबंधी अजून आपणास पुरेशी माहिती कोठे आहे, असे वाटून मार्गरेटने स्वामीजींना एक पत्र पाठवून विचारले पुढील भेटीच्या वेळी स्वामीजी यासंबंधात आपणास सांगतील अशी तिची कल्पना होती पण अगदी अनपेक्षितपणे स्वामीजीचे उत्तराप्रतीत्यर्थ पत्रच आले त्यात त्यांनी लिहिले —

प्रिय कुमारी नोबल,

माझा जीवनेंद्र अगदी थोडक्या शब्दात मांडता येईल तो असा की, मानवाला स्वतःचे दिव्यत्व पटवून देणे अन् जीवनाच्या प्रत्येक क्षणाक्षणातून त्याचे प्रकटीकरण वसे कराव हे त्याला सांगणे सर्व जगत् हे विभ्रंशितांच्या शृंखलानी आवद्ध झालेले आहे जे पददलित आहेत त्याची मला करुणा येते, मग ते पुरुष असोत अथवा त्यास्त्रिया असोत, पण त्यांच्याही पेक्षा अधिक करुणा येते ती त्यांना पदतली तुडविणाऱ्याची

एक कल्पना सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट दिसते की, दुःखाचे कारण अज्ञानामध्ये आहे ते अन्य कशातही नाही अज्ञानाघकार दूर करणारा प्रकाश जगाला कोण देईल? त्यागानेच हे अमृत प्राप्त होत असे भूतकाळ सांगतो, आणि अनंत युगाच्या भविष्यकाळातही त्यागातूनच अमृत प्राप्त होईल या पृथ्वीवर जे सर्वोत्तम अन् धैर्यपूर्ण असतील त्यांनीच अनेकांच्या सुखासाठी त्याग केला पाहिजे शाश्वत प्रेम आणि अपरपार करुणा असणारे शेकडो बुद्ध आज सर्व जाणपदाला सुखी करण्यासाठी हवे आहेत

आजच्या जगातील धर्म म्हणजे खऱ्या धर्माची निर्जीव विडबने झाल्यागत आहेत आज जगाला कशाची तीव्र नड असेल तर ती

चारित्र्याची! ज्याची जीवन स्वार्थरहित अन् उज्ज्वल प्रेमाने विनटलेली आहेत त्याचीच नड आजच्या जात पदोपदी प्रत्ययास येते त्याच्या उज्ज्वल प्रेमाचा प्रत्येक शब्द हा बघ्यामारसे काम करील

तुमच्यामध्ये सर्व जग हलविण्याचं सुप्त सामर्थ्य भरलेलं आहे, यात अतिरजितता काहीही नाही अशाच तऱ्हेच्या वाणखीही व्यक्ति पुढे येतील धर्मपूर्ण शब्द आणि त्याहीपेक्षा धर्मंतर कृति याची आपणामा आज आवश्यकता आहे अहो महान् चरिता, जागृत व्हा, जागृत व्हा! जग दु खाने होरपळून जात असताना तुम्ही निद्रिण राहू शक्ता काय? याच तऱ्हेने मी आणि आपण पुन पुन आवाहन करू कोठपर्यंत? अगदी अखेर सर्व सुप्त दैवते जागृत होईतोपर्यंत, अन् प्रत्येकाच्या अंतःकरणातील ईश्वरतत्त्व त्या आवाहनाला साद देईल तोपर्यंत यापेक्षा जीवनात करण्यासारखे, अन्य काय आहे? यापेक्षा श्रेष्ठतर अस काय आहे? बाकीच्या तपशिलाच्या गोष्टी मजकडे आपोआप येतील मग त्यासाठी प्रत्यक्ष काहीही योजना करावी लागणार नाही योजना आपोआप विकसित होतात आणि नियोजित कार्ये करून जातात मी स्वतः केवळ आवाहन करतो, 'जागृत व्हा, जागृत व्हा' सर्व शुभाशीर्वाद आपणास निरंतरच प्राप्त होवोत

विवेकानंद

मार्गरेटने हे पत्र चार वेळा वाचले पत्रातल्या प्रत्येक अक्षरातून त्या हिंदु सन्याशाचे भावपूर्ण पण विचाराना खडबडून जागे करणारे आवाहन अनुभवास येत होते अखिल जगातील स्त्री-पुरुषांच्या कत्याणासाठी, त्याच्या मुक्तीसाठी या मानवप्रेमी सन्याशाच्या हृदयात जे काहूर उठलेले होते ते पत्रातून अनुभवास येत होते श्री विवेकानंदाच्या वाणीतून मार्गरेटने ज आतापर्यंत ऐकले होते, त्याग, वैराग्य, प्रेम, मानवातील दिव्यत्व, त्या सर्वांचे या पत्रवाचनाने तिला स्मरण झाले आपली विचारसरणीच पूर्णपणे बदलून जात आहे, एका नव्याच मार्गाने वाटचाल होऊ लागली आहे हे तिच्या अनुभवास येऊ लागले

हिंदुस्थान अथवा तेथील अध्यात्म याविषयी मार्गरेटचे ज्ञान अत्यल्प होते इतिहासामध्ये तिने बुद्ध, ख्रिस्त आणि अन्य साधु-सन्त यांच्या गोष्टी वाचल्या होत्या. भारतातून आलेल्या या अद्वैतवादी हिंदु सन्याशाने त्या सर्व गोष्टींची स्मृति पूर्ण उजळून टाकली. स्वामीजींच्या पत्रातील ते शब्द तिच्यापुढे सारखे उभे राहू लागले, 'अहो महान्चरिता, जाग्या व्हा, जाग्या व्हा, जग दुःखाने होरपळून जात असता तुम्ही निद्रित राहू शकता काय?'

एवढे भावनापूर्ण आवाहन आजपर्यंत कोणी केले नव्हते त्या पत्रातील मजकुरावर मार्गरेट जो जो विचार करू लागली तो तो त्या हिंदुयोग्याने व्याख्यानातून सांगितलेल्या अनेकानेक गोष्टी तिच्या मनात नव्याने उभ्या राहू लागल्या. एके दिवशी स्वामींनी व्याख्यानात सांगितले होते, 'माझी मनोमन खानी आहे की, जो बुद्ध म्हणून जन्माला आला त्यानेच पुढे ख्रिस्त म्हणून जन्म घेतला' त्याचे स्मरण होऊन मार्गरेटला वाटू लागले, ज्याने भारतात बुद्ध म्हणून जन्म घेतला तोच आज या हिंदुयोग्याच्या रूपाने कशावरून प्रकट झाला नसेल? कारण हा योगीही बुद्धाप्रमाणेच अतिप्रशान्त नि प्रसन्न मुद्रेने आसनस्थ होऊन उपदेश करीत असतो पत्र वाचता वाचता असे अनेक विचार मार्गरेटच्या मनात येत होते. आणखी एका प्रसंगी स्वामीजींनी सांगितले होते, 'ज्या दिवशी कोणी प्रकृतीवर विजय मिळविण्यासाठी उभा राहतो त्या दिवशी त्याला 'माणूस' म्हणून म्हणावयाचे प्रकृतीवर विजय मिळविण्यासाठीच माणसाचा जन्म आहे, प्रकृतीच्या अधीन होण्यासाठी नाही' या शब्दानुरूप माणूस या पदवीला जो पात्र झाला असा वीर सन्यासी या पत्ररूपाने तेच आवाहन आपणास करीत आहे असे मार्गरेटच्या मनात येऊन गेले.

आधुनिकतेने नटलेल्या लंडन शहरात आजपर्यंत कितीतरी विदेशी प्रवासी येऊन गेलेले तिने पाहिले होते पण दुसऱ्या दिवशीचे जेवण कोठून येणार याचीही ज्याला चिंता नाही, नावलौकिक, यश, अमाप संपत्ति याची ज्याला रार्तिकचितही वाछा

नाही, असा सन्यासी तिने पाहिलेला नव्हता एवढा उदार, उत्साह-सपन्न आणि मानवप्रेमाने परिपूर्ण असलेला धर्मप्रचारक तिला अन्य आढळला नव्हता.

त्या दिवसातील स्वतःची आणि स्वामीजीच्या अन्य भक्तांची साधना कशी कशी घडत गेली यासंबंधी लिहितांना भगिनी निवेदिता म्हणतात

‘तहाने व्याकूळ होऊन मरणोन्मुख झालेल्यांना जिवंत पाण्याचा झरा सापडावा, त्याप्रमाणे आमच्यातील कित्येकांना विवेकानंदाच्या विचाराच्या ओघात नवजीवन सापडल्यासारखे वाटले. गेल्या अर्धे शतकात युरोपभर धर्मविचाराच्या बाबतीत जो एक अस्थिरता आणि निराशा बुद्धिमत्ताच्या अनुभवास येत होती, तिचेच साद पडसाद आमच्यापैकीही काहींच्या अंतःकरणात उमटत होते. ख्रिश्चन विचारातील दुरध्यय मतांवर श्रद्धा ठेवणे अगदी अशक्य झाले होते. ही दुरध्ययरूपी नरोटी फाडून धर्माच्या खऱ्या अर्थाच्या गाभ्यान कसा प्रवेश करावा, हेही आम्हास कळत नव्हते. वेदान्त-तत्त्वज्ञानाने आमच्या बुद्धीचे समाधान केले अन् अतर्भूतता डोकावणाऱ्या पण ज्याच्या सत्यतेबद्दल सदेह पडे अशा विचार-उर्मींना या तत्त्वज्ञानाने स्पष्टपणे आधार दिला. जे केवळ अधिकारातून चाचपटत चाललेले होते त्यांना एकदम एक प्रकाशभोत सापडला.

‘मी ईश्वर आहे’ ‘तत् त्वम् असि,’ हे स्वामीजीचे प्रतिपादन अस होत की ते नित्य अनुभवाचे तर वाटले, पण पूर्वी कोणीच ते व्यक्त केलेले नव्हते !’

वेदान्तातील सत्ये सांगून जनसामान्यांना हिंदुतत्त्वज्ञानाची ओळख करून द्यावी एवढीच काही स्वामी विवेकानंद याची कल्पना नव्हती. मातृभूमीची मुक्तता करणे आणि वेदान्त-तत्त्वाचे आचरण करणाऱ्या सामर्थ्यसंपन्न हिंदुसमाजाकरवी वेदान्त-तत्त्वज्ञानाचा प्रचार सर्व जगभर करण्यासाठी कार्यकर्ते पाठविणे या योजना त्याच्यासमोर प्रामुख्याने होत्या. हिंदुस्थानात त्यासाठी जागृति घडवून आणण्याचे काम तातडीने हाती घेणे आवश्यक होते. अमेरिका, इंग्लंड या देशात हिंदुधर्मावर प्रेम जडल्यामुळे काही

(भगिनी निवेदिता—वि वि पेंडसे २१)

कार्यकर्ते हे काम करण्यास स्वतः लावाहून घेऊ शकतील का, त्यांना तसे उद्युक्त करता येईल का, हे अजमावण्याचा स्वामीचा प्रयत्न होता. आपल्या निकट परिचयात जे स्त्री-पुरुष आले त्या सर्वांच्या मनात हिंदुस्थानाबद्दल प्रेम वसावे, तेथे कार्य करण्याची आवश्यकता त्यांना समजावी, ते कार्य करण्यास लागणारी ध्येयनिष्ठा निर्माण व्हावी, असे प्रयत्न विवेकानंदानी केले. श्री आणि सौ सेव्हियर या दांपत्याची जेव्हा स्वामीजी प्रथम निवात अशी भेट झाली, तेव्हा स्वामीजींनी सौ सेव्हियर यांना म्हटले, 'आई, तुम्हाला हिंदुस्थानात यावयास नाही का आवडणार?' तुम्ही जर आला तर मला जे ज्ञान प्राप्त झाले आहे ते सर्व मी तुम्हास देईन ' त्या दिवसापासून श्री व सौ सेव्हियर स्वामीजींचे एकनिष्ठ भक्त झाले. इतकेच नव्हे तर ते स्वामीजींना पुत्ररूप मानू लागले. श्री जे जे गुडविन, कुमारी हेन्रिएटा मुल्लर, श्रीमती ओलिवुल इत्यादी-बरोबर स्वामीजींची जी आत्मीयता जडली होती ती याच दृष्टिकोनातून कुमारी मार्गरेट नोबल हिच्याशी स्वामीजींचा झालेला परिचय याच ध्येय-विचारामुळे झाला होता. हिमालयात एक उत्तम आश्रम स्थापवा, तेथे पाश्चिमात्य आणि पौर्वात्य अशा दोन्ही प्रकारच्या शिष्यवर्गांचे शिक्षण घडावे आणि त्यातून पश्चिम आणि पूर्व या दोन्ही गोलार्धांना जिकणारे कार्यकर्ते निर्माण करावे, अशी स्वामीजींची मनीषा होती. 'पहिल्या प्रतीचे वीस कार्यकर्ते इंग्लंड-अमेरिकेतून मला मिळाले तर तितक्याच वर्षात सर्व युरोप मी वेदान्ती करून टाकीन' असे स्वामीजी म्हणत असत.

स्वामीजी १८९६-च्या जुलैच्या अखेरीस स्वित्झर्लंडच्या आणि जर्मनीच्या प्रवासाला निघाले. सुमारे ६ आठवड्यांचा प्रवास करून ते लंडनला परत आले. भारताकडे लवकरात लवकर परतण्याची त्यांची इच्छा होती. पण लंडनमधील नव्याने परिचयात आलेल्या अनेकानी पराकाष्ठेचा आग्रह केल्याने स्वामीजी तेथे १८९६-च्या डिसेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यापर्यंत राहिले. सप्टेंबरच्या मध्यापासून डिसेंबरच्या मध्यापर्यंत तीन महिने विवेकानंदाची

हिंदुतत्त्वज्ञानावर ठिकठिकाणी भाषणे झाली ती सर्व भाषणे मार्गरिटने अत्यंत भक्तिभावाने ऐकली हिंदुस्थान देशासाठी सर्वस्वत्याग करून काम करण्याचे वचन आपण स्वामीजींना दिले आहे याची जाणीव तिला पदोपदी होतीच सर्वस्वत्याग ! सुखपूर्ण इंग्लंड देश, त्याहीपेक्षा महत्त्वाचा असा आयरलंड देश, प्रियतम माता, आपणच स्थापिलेली शाळा, तीमधील विद्यार्थी-विद्यार्थिनी, अन्य प्रियजन याचा त्याग करून, दूर असलेल्या, कधीही न पाहिलेल्या हिंदुस्थानासाठी, हिंदु लोकांच्यासाठी वचनबद्ध व्हावयाचे, तिकडे जाण्याचा निश्चय करावयाचा, या सर्वच गोष्टी अलौकिक होत्या ! पण अलौकिकाला लौकिकात आणण्याचा मार्गरिटच्या मनाचा निश्चय दिन-प्रतिदिन वाढतच गेला

दिनांक १३ डिसेंबर १८९७ या दिवशी विवेकानंदाना निरोप देण्याचा कार्यक्रम झाला कित्येक स्त्री पुरुषांनी स्वामीजींसवधी गौरवपर भाषणे केली सभेचे वातावरण भक्ति, प्रेम आणि ईश्वर-निकटता यांनी भरून गेले होते मधून मधून टाळ्याचे कडकडाट होत होते कित्येक मंत्रमुग्ध होऊन पाहत होते, कित्येक वियोगाच्या कल्पनेन खिन्न होऊन गेले होते, कित्येकांच्या डोळ्यात अश्रु उभे होते स्वामीजीच केवळ आपल्या प्रसन्नतेने सर्वांना धीर देत होते ते म्हणत होते, 'आपली पुन भेट होणार ! निश्चित भेट होणार ! ! अगदी निश्चित ! ! !'

दिनांक १६ डिसेंबर १८९६-ला स्वामीजींनी हिंदुस्थानकडे प्रयाण केले त्या दिवसात मार्गरिटच्या मनात पुन पुन एकच प्रश्न घोळत होता हिंदुस्थानात जावयाचे का ? घरदार, प्रियतम माता, येथील काम, जीवन-मुख-कल्पना याचा, सर्व जीवनाचाही त्याग करून हिंदुस्थानात जावयाचे का ? उत्तर यावयाचे, 'का नाही जावयाचे ? जगत्कल्याणासाठी, स्वतःच्या मोक्षासाठी सर्वस्वावर आपण पाणी का नाही सोडवयाचे ? ' मार्गरिटचा अखेर निश्चय पक्का झाला साम्राज्यशिखरावर नादत असलेल्या इंग्लंडमध्ये वाढलेली मार्गरिट, विद्याविभूषित, सुस्वरूप, केवळ

आडनावानेच नव्हे तर अत करणानेही उदारचरिता असलेली मार्गरेट, हिने हिंदुत्वाच्या सेवेप्रीत्यर्थ आत्मसमर्पण करण्याचा निश्चय केला

या ४० कोटीच्या भारतामध्ये तिच्या हातचे वाण घेण्यासाठी अनेकानेक, शेकडो, सहस्रो, शतसहस्रो भारतकन्यका पुढे येणार नाहीत काय ?

मार्गरेटला हिंदुस्थानचा ध्यास लागला ! भक्ताला जसा परमेश्वराचा छंद लागावा, दिवसरात्र त्याचेच चिंतन घडावे, तसे मार्गरेटचे होऊन गेले परमप्रेयस् आणि परमश्रेयस् या दोन्ही दृष्टींनी हिंदुस्थान हाच तिच्या साधनेचा मंत्र झाला 'खरेच जावयाचे ना हिंदुस्थानात ? ' 'हो, हो, जावयाचे तर !' अशी प्रश्नोत्तरे मनातल्या मनात होऊ लागली

तिकडे स्वामीजी हिंदुस्थानात पोचले कोलवो वदराच्या किनाऱ्यावर त्यांनी १५ जानेवारी १८९७ ला पाऊल ठेवले त्या क्षणापासून जनतेने त्यांचे एखाद्या सम्राटाच्याही वाट्यास येणार नाही असे स्वागत केले ठिकठिकाणचे स्वागतसमारंभ स्वीकारीत स्वामीजी कलकत्त्याला आले त्याच्यापुढे कायचि डोंगर उभे होते आपल्या गुरुभाईंच्या साहाय्याने, सन्याशाची एक नवी परंपरा निर्माण करून त्यांच्याकरवी राष्ट्रोत्थान घडविण्याचे महत्कार्य त्यांना करावयाचे होते पुरुषाप्रमाणेच स्त्री-वर्गातिहि कार्यकर्त्या आणि सन्यासिनी निर्माण झाल्या पाहिजेत, त्याविना राष्ट्रोत्थान होणार नाही, हे त्यांना स्पष्ट दिसत होते टागोर कुटुंबातील एक सुकन्या, सरला घोपाल या एक सुशिक्षित, ब्रह्मसमाजी विदुषी होत्या भारती नावाच्या मासिकाचे त्या संपादन करीत असत स्वामीजींनी ६ आणि २४ एप्रिल १८९७ या दिवशी त्यांना पत्रे लिहिली त्यात त्यांनी म्हटले,

'युरोपातील अगदी गरीब लोकांचेही शिक्षण आणि सुखस्थिति जेव्हा जेव्हा मी पाही तेव्हा तव्हा, आपल्या देशातील गरीब लोकांच्या

हु स्थितीबद्दल माझे मन वळे आणि मग माझ्या डोळ्यातून अश्रुधारा सुरू होत त्याच्यात आणि आपणात एवढे अंतर कसामुळे? आपल्या देशात स्त्रियांच्यासाठी अशीच शिक्षणकेद्रे हवी आपल्यासारख्या गुणी आणि धर्मवती स्त्रिया, वेदान्ताचे परिपूर्ण ज्ञान घेऊन जर इंग्लंडमध्ये धर्मप्रसाराय जातील, तर माझी खात्री आहे की, प्रतिवर्षी भारत भूमीचा धर्म कवटाळण्यास तेथील शेकडो स्त्रीपुरुष पुढे येतील हिंदु वेष्टातील हिंदु स्त्रिया जर मुत्ताने वैदिक ऋषींची वाणी उच्चारित धर्मप्रसार करू लागतील, तर मला स्पष्ट दिसत की, भविष्यकाळी विचारक्रान्तीची एक प्रचंड लाट युरोपात उत्पन्न होईल आणि सर्व युरोप तिच्यात बुडून जाईल मॅनेची, खना लीलावती, सुमित्रा आणि उभयभारती यांच्या देशात ह्याच अंगीकारण्याचे धारिष्ट करू शकतील अशा कोणीच स्त्रिया पुढे यणार नाहीत काय ?

हे पत्र मिळूनही सरला घोपाल याना स्वामीजींच्या कार्यात भाग घेण्याचे जमले नाही, तर दुसरीकडे स्त्रियांच्या कार्याचा भार शिरावर घेण्यास स्वामीजींना कोणी तरी हवे तर स्वामीजींच्या कार्यात आपण सारे सर्वस्व का अर्पण करू नये अशी तगमग मारगरेटला वाटत होती स्वामीजींना मारगरेटच्या विचाराची कल्पना होती हिंदुस्थानात आल्यावर ते तिला नियमितपणे पत्रे लिहीत मे १८९७-मध्ये एका पत्रात त्यांनी 'रामकृष्ण मठाची संस्थापना १ मे या दिवशी झाली' इत्यादि लिहून अखेरीस म्हटले,

आतापर्यंत लिहिले त सर्व कायाबद्दल, आता तुमच्याबद्दल तुम्हा-
सारख्याचे प्रेम, निष्ठा, भक्ति आणि कौतुक जर लाभेल तर आजच्या
आयुष्यात जे बघू शकतील ते शतपट भरून आले असे होईल
तुम्हास सर्व सर्व शुभाशीर्वाद असोत

मारगरेटही स्वामीजींना नियमितपणे लिहीत असे केव्हा तरी
आपण लिहितो ते सर्व अगदीच सामान्य वाटून स्वामीजी रागावत
तर नसतील अशी कल्पना येऊन तसे तिने स्वामीजींना लिहिले.
स्वामीजींनी तिला उत्तरी २० जून १८९७-ला लिहिले,

‘मी अगदी मोक्ळेपणाने लिहीत आहे तुमचा प्रत्येक शब्द मला मोलाचा वाटतो आणि तुमच्या प्रत्येक पत्राच मी शतवार स्वागत करतो जेव्हा संधि असेल, तेव्हा लिहा, जे हवे त लिहा कोणत्याही लिहिण्याचा यथ विषयास होणार नाही त्याचा योग्य आदरच होईल ’

स्वामीजी हिंदुस्थानात आले तरी इंग्लंडमधील विवल्डन येथील वेदान्तकेद्राकडून वेदान्तप्रसाराचे कार्य चालूच राहिले मार्गरेट या कामात विशेष लक्ष घालीत असे तेथे काय काम चालते याचे वृत्त रामकृष्ण आश्रमाच्या द्वारे प्रसिद्ध होणाऱ्या ‘ब्रह्मवादिन्’ या मासिकाकडे ती पाठवीत असे

मार्गरेटने हिंदुस्थानात यावे अशी स्वामीजीची इच्छा असली तरी तसे करण्यात व्यावहारिक आणि मानसिक अडचणी किती आहेत याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती आणि म्हणून ‘कशाच्या तरी भरोला पडून मी हिंदुस्थानात आले आणि आता हे काम माझ्याने कसे होणार?’ असा पश्चात्ताप नंतर न व्हावा यासाठी मार्गरेटने लागल्यास इंग्लंडमध्ये राहून काम करण्यासही प्रत्यवाय नाही असा पर्याय विवेकानंदानी तिच्यासमोर ठेवला होता २३ जुलै १८९७ च्या पत्रात त्यांनी लिहिले,

‘येथे येऊन जे काम होईल त्यापेक्षा इंग्लंडमध्ये राहून तुमच्या हातून अधिक काम होऊ शकेल हिंदुस्थानासाठी जो त्याग आपण करीत आहा त्याबद्दल परमेश्वर आपणास वरदान देवा ’

स्वामीजीचे हे पत्र वाचून मार्गरेटची मोठी निराशा झाली तथापि हिंदुस्थानात जाण्याचा तिचा निश्चय स्थिर होता हा निश्चय इंग्लंडमधील तिच्या मैत्रिणीच्या जवळ तिने बोलून दाखविला होता हिंदुस्थानात जावयाचे या दृष्टीने शाळेची व्यवस्था लावणे, घरच्याचा विचार करणे, यातही तिने मन घातले होते या गोष्टी स्वामीजींना श्री मर्टी आणि कुमारी मुल्लर यांच्या पत्रातून कळल्या त्यामुळे त्यांना आनंदच झाला त्यांनी २७ जुलै १८९७ च्या पत्रात लिहिले,

‘तुमचे हिंदुस्थानात येण्याचे निश्चित झाले आहे, हे मला कळले मी घाडें मोकळेपणाने लिहितो हिंदुस्थानच्या सेवाकार्यात तुम्हाम उज्ज्वल भविष्यकाळ लाभेल ही मला खात्री आहे जी आवश्यकता होनी ती पुस्त्याची नव्हती, स्त्रीची होती, सन्या सिहिणीची होती तीच हिंदूमाठी, विनोदत स्त्रियासाठी काम करू शकेल

अजूनतरी हिंदुस्थानात थोर स्त्रिया कामासाठी पुढे येऊ शकत नाहीत आणि म्हणून इतर राष्ट्रातून अशा थोर स्त्री कार्यकर्त्यांना पाचारण करण्याविना अन्य मार्ग नाही तुमचे शिक्षण, तळमळ, शुचिता, प्रेम-संपन्न मन, तुमचा दृढ विश्वास आणि सर्वपेक्षा तुमच्यातील आयरिस रक्त या गुणसमुच्चयामुळे हवी तीच कार्यकर्ती या कार्याला नेमकी लाभणार आहे तथापि अडचणी अनंत आहेत येथे असलेले दुस, मूर्ख भ्रम आणि दास्यवृत्ति याची कल्पनाही तुम्हाला येणार नाही अर्घ्या वस्त्राने अग झाकणारे, जाती आणि शिवाशीव याबद्दल खुळ्या कल्पना बाळगणारे, गोच्या कातडीला भिऊन तिचा द्वेष करणारे, गोच्या कातडीवाल्याकडून तिरस्कृत असलेले असे स्त्रीपुरुष येथे आढळ-तील त्यांच्या सहवासात तुम्हाला राहावे लागणार आहे दुसऱ्या पक्षी गोरे लोक तुम्हाला विक्षिप्त म्हणून समजणार आणि तुमच्या प्रत्येक हालचालीकड सशयाने लक्ष ठेवणार

येथील ह्या अति उष्ण असणार, आमच्याकडील हिवाळा तुमच्या-कडील उन्हाळ्यासारखा असणार आणि दक्षिणेत तर सदैवच उष्ण झळा असणार! युरोपियन पद्धतीचे सुखसाधन इकडील एकाही नगरात मिळणार नाही

या सर्व गोष्टी ध्यानात आल्यानंतर मुद्धा तुम्ही इकडे येण्याचे धारिष्ट करणार असाल तर तुमचे स्वागतच आहे खरोखरच शतवार स्वागत आहे माझ्याबद्दल म्हणाल तर इतर ठिकाणाप्रमाणे येथेही मी एक नगण्य व्यक्ति आहे तरी मुद्धा जें माझें सामर्थ्य आहे त आपल्या सेवेस सदैव मिद्ध राहील

उडी घेणापूर्वी नोट विचार करा काम करू लागल्यानंतर तुम्हास अपयश आले अथवा कामाचा धोटा आला, तरी माझ्याकडून मी

देतो की, मरेपर्यंत मी तुमच्याच बाजूने उभा राहणार, मग तुम्ही हिंदुस्थानासाठी काम करा अथवा करू नका, वेदान्ती राहा अथवा राहू नका हत्तीचे सुळे बाहेर येऊ शकतात, एकदा बाहेर आलेले आत जाऊ शकत नाहीत माणसाच शब्द तसे असले पाहिजेत एकदा शब्द दिल्यावर तो परत घेता येणार नाही म्हणून मी लिहिले ह माझे वचन समजा '

दूरच्या सुधारलेल्या, वैभवशिखरावर असलेल्या देशातली मुलगी आपल्या गरीब देशात येणार, आल्यावर हे काय भलतेच घडले असे वाटून तिला पश्चात्ताप झाल्यास, 'मला या परिस्थितीची कल्पना देण्यात आली नव्हती' असे तिने म्हणू नये एवढ्यासाठी स्वामीजींनी अगदी स्पष्ट लिहिले

पुढील पत्रात त्यांनी आणखी एक मुद्दा स्पष्ट केला मागरेट हिंदुस्थानात येणार ती मुरयत स्वतः बद्दलच्या भक्तिभावामुळे हे स्वामीजींना माहीत होते न जाणो हा भक्तिभाव उद्या काही कारणाने कमी झाला अथवा आपल्या भक्तिभावाला शोभणारा प्रेमाचा उभाळा स्वामीजींच्याकडून आपणास मिळत नाही असे तिला वाटले तर तिला हेही बळले पाहिजे की, विवेकानंदाचा आपणावर पुरेसा लोभ नाही असे वाटून कार्यापासून निवृत्त होण्याची परिस्थिति येणे योग्य नाही, कार्याचे अधिष्ठान विवेकानंदाच्याबद्दल आपणाला काय वाटते अथवा त्यांना आपणाबद्दल काय वाटते यावर नसून त्यापेक्षाही मूलभूत अशा तत्त्वावर आहे. दि १ ऑक्टोबर १८९७-ला विवेकानंदानी मागरेटला लिहिले,

'स्वतःचे सर्व प्रेम माझ्या ठायी जडविणाऱ्या व्यक्ति मला माझ्या आमपास दिसतात, पण माझे सर्व प्रेम त्यांपैकी कोणालाही मी देणे बरोबर होणार नाही तसे होईल त्या दिवशी कार्य मपल' व्यक्तिनिरपेक्ष कार्याची ज्यांना कल्पना नाही असे लाव मात्र माझ्याकडून पूर्ण प्रेमाची अपेक्षा करतील' अधिष्ठान अधिक लोकांचे उत्तम प्रेम मला लाभाय आणि मी मात्र पूर्णतः व्यक्तिनिरपेक्ष राहाव हें कार्याच्या यशासाठी अति आवश्यक आहे मग यातून मूर्खस्थानी काम करणा-

च्याने व्यक्तिनिरपेक्षच राहिले पाहिजे, हे तुम्ही समजू शकाल याचा अर्थ असा नव्हे की, दुमऱ्याच्या भक्तिभावनाचा स्वतःच्या स्वार्थासाठी हवा तसा उपयोग करणारा आणि गालातल्या गालात हसणारा रानदाडगा मी झाले पाहिजे. नाही, तसे नाही. मी जसा आहे तसा असणे, प्रेम करण्यात उत्कट पण आवश्यक असेल तेव्हा ते प्रेम हृदयातून सहज उपटून बाडणारा असणे हा अर्थ मला अभिप्रेत आहे. बुद्धाने म्हटल्याप्रमाणे बहुजनसुखाय बहुजनहिताय असे वागणें, अपरपार प्रेम करणे पण प्रेमाच्या बंधनात न पडणे, प्रेमाच्या शक्तीने ऐहिक भावनाचे स्फुरणात रूपांतर करणे, हा अर्थ मला इष्ट वाटतो. वेदान्ताचे सारगर्भ तरी हेच नाही काय ?'

या पत्रानंतर अधिक कशाची आवश्यकता राहिली नाही. मार्गरेटचा निश्चय हडसून खडसून पक्का झाला.

मार्गरेटने भारतात जाण्याचे निश्चित केले. स्वजन-बांधव, संपत्ति, कीर्ति, अधिकार, प्रतिष्ठा या सर्वांचा त्याग करून, आजपर्यंत परक्या असलेल्या भारताची सेवा करण्यासाठी ती सिद्ध झाली. स्वतः मध्ये परिपूर्ण परिवर्तन करण्यास ती सिद्ध झाली.

कोठे ब्रिटन, कोठे हिंदुस्थान ! कोठे लडन, कोठे कलकत्ता ! कोठे सुखमय जीवन आणि कोठे तपस्यामय, कष्टमय आयुष्य ! किती सुंदर हे परिवर्तन ! ! काय घडले म्हणून हे दिव्य मार्गरेटने पत्करले ? विदुषी, बुद्धिमती, अध्ययननिपुण, लोकप्रिय अशी मार्गरेट कशामुळे सर्वसंगपरित्याग करण्यास प्रवृत्त झाली ? कशामुळे भारताच्या भूमीवर, या मातीत येऊन खडतर तपस्या करण्यास सिद्ध झाली ?

तिच्या मनात केवढें दृढ झाले असेल !

तिच्या एका मनाने तिला विचारले असेल, 'मार्गरेट तू हे सर्व करीत आहेस खरे, पण तुझी आकाक्षा तरी कोणती अन् ती कधी तरी सफल होईल का ?'

दुसऱ्या मनाने उत्तर दिलें असेल, 'व्यक्तिगत अशी आकाक्षा काहीच नाही. पृथ्वीवरील सर्व भूमीत जी श्रेष्ठ आहे त्या

पुण्यभूमीच्या सेवेमध्ये, हिंदुभूमीच्या पूजेमध्ये, तिच्या सतानाच्या परिचर्येमध्ये परमेश्वरसेवा घडावी, मन, आत्मा ईश्वरस्वरूप व्हावा, एवढीच माझी आकाक्षा !

मग पहिल्या मनाने विचारले असेल, 'आकाक्षा तर उदात्त अन् व्यापक आहे पण तिच्या सिद्धीसाठी तू काय काय पणाला लावशील ?'

'काय काय पणाला लावीन ? कोणताही त्याग वाकी ठेवणार नाही मी त्यासाठी जीवनसर्वस्व ओतीन !'

'पण हा नुसताच कोरडा कर्मयोग झाला तेवढ्याने पुरेल असे वाटते तुला ?'

'नाही ! हे सर्व कर्म मी ज्ञानपूर्वक आचरीन, ज्ञानप्रभा सर्वत्र पसरेल असे करीन !'

त्यावर अतर्मनाने विचारले असेल 'ज्ञानयुक्त कर्मयोग आचर-शील हे चागलेच, पण तेवढ्यानेही भागेल ?'

'आणखी एक राहिले हा ज्ञानकर्मयोग नितान्त भक्तीने मी आचरीन !'

हे ऐकून अतर्मनाचे समाधान झाले असेल आणि त्याने म्हटले असेल 'ज्ञानभक्तियुक्त असा कर्मयोग तू आचरणार असशील तर मग तू निश्चित यशस्वी होशील !'

भक्तिपूर्ण मनाने आचरिलेला कर्मयोग, हिंदु सतानाच्या सेवेत चंदनाप्रमाणे झिजत राहण्याचा ज्ञानकर्मयोग हीच मार्गारेटची साधना होती !

सन १८९७ च्या अगदी अखेरच्या दिवसात मार्गारेटने लंडन सोडले अनेक दिवसांच्या प्रवासानंतर, नितिक्षेनतर हिंदुस्थानचा किनारा दिसू लागला कसा असेल हिंदुस्थान ? कसे असतील तेथले लोक ? आपल्याला ते कसे वागवतील ? आपल्याला ते किती आवडतील ? त्यांना आपण कितपत आवडू ? एक ना दोन, अनेक प्रश्नाचे काहूर मार्गारेटच्या मनात उसळले होते वाटेत सह-प्रवाशांनी तिला हिंदुस्थानबद्दल किती तरी माहिती दिली होती तुला हिंदुस्थानात फार वाळजीने राहिले पाहिजे दिवसरात्र

संकट कोठून येईल हेंही तुला कळणार नाही. येथलें पाणी माण, साला झिजवून मृत्युपंथाला लावतें. येथील फळें विपारी असतात-येथील फुलें सुद्धा मादक असतात. या विलक्षण देशात एखाद्या माणसाच्या खुनाच्या गुन्ह्यापेक्षा सुद्धा गाईला ओरखडा काढणें, माकडाला घास देणें किंवा मोराला हुसकणें हे गुन्हे अधिक गंभीर समजले जातात. येथे ठायी ठायी महाविपारी साप असतात, प्रत्येक पाऊल जपून टाकावें लागतें. येथे महाशूर असे जादूगार असतात, ते कोणत्या वेळी काय करतील याचा नेम नसतो. अशी महत्त्वाची माहिती मिळूनही मार्गरेट वावरलेल्या पण निश्चयी मनाने हिंदुभूमीवर पदार्पण करण्यास उत्सुक होती.

दिनांक २८ जानेवारी १८९८ या दिवशी सकाळीच हिंदुस्थानचा किनारा दिसू लागला. दिवसभराच्या प्रवासानंतर कलकत्ता बंदरही आलें. मार्गरेटने अति उत्सुकतेने किनाऱ्यावर प्रवाशांच्या स्वागतार्थ आलेल्या लोकांच्याकडे पाहिलें. मध्येच एक घोळका दिसला अन् त्यात ती चिरपरिचित मूर्ति, भगव्या वस्त्रांतील स्वामी विवेकानंद तिच्या दृष्टीस पडले.

मार्गरेटने भूमीवर पाऊल ठेवलें. विवेकानंद आणि स्वागतार्थ आलेली इतर मंडळी समोर होतीच. मार्गरेट विवेकानंदांना नमस्कार करणार तोंच कोण्या संन्याशाने तिच्या गळ्यात सुंदर सुवासिक मोगऱ्याच्या अन् गुलाबाच्या फुलांचा हार घातला. मार्गरेटला काय बोलावें हेंच सुचेना.

बंदरातून बाहेर पडल्यावर एका वगीतून स्वामीजी मार्गरेटसह निवासस्थानाकडे निघाले. मृदु स्वरात त्यांनी मार्गरेटची चौकशी केली, 'मातोश्रींची प्रकृति बरी आहे ना? लंडनमधील आपल्या मित्रमंडळीचें कसें काय चाललें आहे? तुझ्या शाळेची हालहवाल काय?' असे काही संवाद होत आहेत तोच उतरण्याचें इच्छित ठिकाण आलें. श्रीरामकृष्णांच्या एका भक्ताकडे मार्गरेटची उतरण्याची व्यवस्था केली होती. घरी जाईपर्यंत सायंकाळ होऊन दिवेलगणीही झाली होती. घरी पोचल्यावर थोड्याच वेळात

स्वामीजी आश्रमात जाण्यास निघाले निरोप घेताना ते म्हणाले, 'आता रात्रभर विश्रांति घे उद्यापासून येथल्या कामास प्रारंभ करायला अडचण नाही तुला बगाली शिकविण्यासाठी मी कोणाला तरी उद्याच पाठवितो'

हिंदुस्थानात आल्याची पहिली रात्र मार्गरेटच्या नित्य स्मरणात राहिली त्या रात्री तिने आपल्या दैनंदिनीत लिहिले, 'दिनांक २८ जानेवारी १८९८ विजय असो' मी आज हिंदुस्थानात आहे '

त्या रात्री मार्गारेटला स्वस्थ झोप लागली नाही स्वप्नात तिला असे दिसले की, कोठल्या तरी एका दाट जंगलात ती सापडलेली आहे मध्येच थोडी भूमि मोकळी आहे, पण बाकी चारी दिशानी सर्व जमीन पुराच्या पाण्याने वेढलेली आहे तशा-तही तिचे बोट धरून एक लहान मुलगा तिला घेऊन जात आहे तेवढ्यात चित्र बदलले जंगलातील झाडे दिसेनाशी झाली आणि उसळत्या पुराच्या लाटांच्या ऐवजी जणू माणसाचा एक समुद्रच तिच्याकडे धाव घेतो आहे असे भासू लागले मार्गारेटने बोलण्याचा प्रयत्न केला तिला लोकाना सागावयाचे होते की, 'माझे तुमच्यावर खरोखरच फार फार प्रेम आहे' पण तिच्या तोंडातून उच्चारच बाहेर पडेनात अखेर ते लोक जवळ आले त्यांनी मोगन्याच्या माळा आणल्या होत्या सुगंधाने दरवळलेल्या त्या माळा तिच्यावर वर्षून ते निघून गेले

हिंदुस्थानात आल्या रात्री भविष्याचेच दर्शन मार्गारेटला घडले काय ?

ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्याच दिवशी साधक स्वरूपानंद मार्गारेटच्या निवासस्थानी आला श्वेतवसनधारी, डोक्याला बोटभर शिखा नि बाकी सर्व मुडन केलेला, भिना, लाजाळू असा हा साधक मार्गारेटच्या खोलीत येऊन उभा राहिला मार्गारेटची सिद्धता होईपर्यंत तो बसला नाही, तसाच उभा होता थोड्याच वेळात सथेला प्रारंभ झाला या गौरकाय शिष्येकडे दुरूनही न पाहता

साधकाने पहिला पाठ पार पाडला. मार्गरेटला आश्चर्य वाटत होते ! पाठाच्या अखेरीस स्वरूपानंदांनी म्हटले, 'ही दोन पुस्तके मी येथे ठेवतो. पैकी एक 'श्रीभगवानांची वचने' हें आहे. आपणांस जेव्हा शक्य वाटेल तेव्हा, पण लवकर, सुंदर इंग्रजीत याचें भाषांतर करावें अशी कल्पना आहे.'

मार्गरेट गोंधळात पडली. 'भगवान्? भगवान् कोण? भगवान् ख्रिस्त तर नव्हेत? की भगवान् कृष्ण?' अखेर तिने 'भगवान् कोण?' असें विचारलें.

मार्गरेट गोंधळात पडलेली पाहून स्वरूपानंदांना आश्चर्य वाटलें. ते उत्तरले, 'भगवान् म्हणजे भगवान् श्रीरामकृष्ण परमहंस. त्यांच्या वचनामृताचें भाषांतर करावयाचें.'

'हो हो, खरेच.' मार्गरेटला वाटले, आपल्याला हें लगेच कसें सुचले नाही ! 'खरेच, अगदी लवकरात लवकर भाषांतर करावयाचें.'

मार्गरेटच्या शिक्षणाचा रामकृष्ण-वचनामृतापासून प्रारंभ झाला.

♦ ♦ ♦

*
*
* * ॐ * *
*
*
* * ३ * *

हिंदु समाजाकडून स्वागत ब्रह्मचारिणीची दीक्षा

मागरेटप्रमाणे विवेकानंदाचें शिष्यत्व पत्करून भारताची सेवा करीत करीत मोक्षसाधना करण्यासाठी आणखीही पाश्चिमात्य शिष्य तशाच शिष्या हिंदुस्थानात आलेल्या होत्या. श्री. आणि सौ. सेव्हियर आणि श्री. जे.जे. गुडविन असे तिघे स्वामीजीच्याच चरोवर १८९७ मध्ये हिंदुस्थानात आले होते. कु. हेन्रिएटा मुल्लर ही काहीशी नंतर आली. श्रीमती ओलबुल आणि कु. जोसेफाईन मॅकलिऑड या दोघी अमेरिकन शिष्या ८ फेब्रुवारी १८९८-ला

कलकत्त्यात उपस्थित झाल्या. श्री. आणि सौ सेव्हियर यानी हिमालयात अल्मोरा येथे आश्रम स्थापण्याचे ठरविले. कु हेन्रि-एटा मुल्लर हिने कलकत्त्यामध्येच जागा घेऊन रामकृष्णाच्या नावे आश्रम निर्माण करण्यासाठी विवेकानंदाना मोठा निधि अर्पण केला या निधीतून जानेवारी १८९८-च्या मध्याच्या सुमारास गंगेच्या पश्चिम काठावर मुमारे १५ एकर भूमि विकत घेण्यात आली या भूमीतच नदीकाठी एक झोपडीवजा पडके घर होते. ते साधारण नीट करण्यात आले आणि मार्च महिन्यात श्रीमती ओलवुल आणि कु मॅक्लिऑड या नव्या घरी राहण्यास गेल्या.

मार्गरेट अजून कलकत्त्यात श्रीरामकृष्णाच्या एका शिष्याकडे राहत होती. स्वामीजीची प्रथम कल्पना अशी होती की, आपल्या आईच्या घरी भुवनेश्वरीदेवीच्याकडे मार्गरेटची राहण्याची सोय करावी तसे घडले म्हणजे भुवनेश्वरीदेवीच्या सान्निध्यात हिंदु कुटुंबातली राहणी, रीतिपद्धति, धार्मिक आचार, व्रतवैकल्ये, आदरसत्कार, सकेत, रुढि या सर्वांचीच तिला उत्तम माहिती होईल अन् त्यामुळे हिंदु समाजाकडून मार्गरेटचा स्वीकार होणे सुलभ होईल पण भुवनेश्वरीदेवी त्या दिवसात कलकत्ता सोडून दार्जिलिंग येथे राहण्यास गेल्यामुळे हे जमू शकले नाही. श्रीमती ओलवुल आणि कु. मॅक्लिऑड या दोघी बेलूर येथील नव्या जागेत मार्च १८९८ मध्ये राहण्यास आल्या त्यांनी मार्गरेटला आपल्याकडे राहण्यास बोलाविले या दोघींना पाहून मार्गरेटला कोणी समानधर्मी भेटल्याचा आनंद वाटला कु मॅक्लिऑड आणि मार्गरेट यांचा पूर्वस्नेह होताच. श्रीमती ओलवुल यांचा मात्र परिचय नव्यानेच घडत होता त्या दोघींच्या आमंत्रणाला मान देऊन मार्गरेट दिनांक १७ मार्चला बेलूर येथील घरात राहावयास गेली

मार्गरेट आणि इतर पारिचमात्य मंडळी कलकत्त्यात आल्या-पासून स्वामी विवेकानंदाद्वारे उत्तरदायित्व अनेक पटींनी वाढले. हिंदु समाजात सगळीकडेच 'शिवू नका, शिवू नका' याचे साम्राज्य पसरलेले असताना, ज्याचा विटाळ झाल्यास सचैल स्नान

केल्याशिवाय सुटका नाही अशाना हिंदु समाजाने स्वकीय म्हणून पत्करावयाचे, ही गोष्ट या वेळी फारच क्रान्तिकारक होती दुसऱ्याचे कशाला? विवेकानंदाच्या खुद्द गुरुभाईंनी या पाश्चिमात्य शिष्यांना सतोषाने 'स्वकीय' म्हणून लेखणेही सहज सोप नव्हते पण सर्वात अवघड होत श्री शारदामाता आणि जुन्या वळणाच्या व्रतधारिणी स्त्रिया यांनी त्यांना आपले म्हणणे। तथापि विवेकानंदानी हळूहळू या तिन्ही गोष्टी घडवून आणल्या

मार्गारेट वेलूर येथे राहण्यास आल्यानंतर काही दिवसांतच ही पाश्चिमात्य शिष्यमंडळी आणि सर्व गुरुभाई यांचे एक दिवसाचे एकत्र संमेलन स्वामीजींनी घेतले जुन्या वळणाच्या गुरुभाईंना हा सर्व प्रयोग अभिनव होता स्त्रियांच्या वरोवर बोलणे हे सुद्धा जेथे पूर्ण निषिद्ध होते अन् जातीजातीतील सोबळचाओबळचाच्या कल्पना जेव्हा अत्यंत बडब होत्या, त्या दिवसात पाश्चिमात्य स्त्री-पुरुषांना मोकळेपणाने स्वकीय म्हणून पत्करणे हे फारच सुधारकी होते एकत्र संमेलनात ज्या चर्चा झाल्या त्यामुळे विचारांच्या देवाणवेवाणीला शुभारंभ झाला

१८९८ या वर्षी रामकृष्णजयंती फेब्रुवारीच्या शेवटच्या आठवड्यात आली होती या जयंतीच्या वेळेला स्वामीजींनी नव-हिंदु समाजरचनेच्या दृष्टीने एक महत्वाचे पाऊल टाकले. चुकीच्या पण चालत आलेल्या परंपरांच्या जागी त्यांना एक नवी परंपरा सुरू करावयाची होती रामकृष्ण जयंतीच्या या प्रसंगी स्वामीजींनी त्रैवर्णिकापैकी जे जे कोणी येतील त्या सर्वांवर उपनयन संस्कार करण्याचे ठरविले आजपर्यंत उपनयन संस्काराचा लाभ जन्माने ब्राह्मण असणाऱ्यांनाच होत असे स्वामीजींच्या या नवविचारामुळेच रामकृष्णांच्या भक्तमंडळीत नव्या विचाराचे वार वाहू लागले पन्नास लोक यासाठी पुढे आले गंगेमध्ये स्नान करून शुचिर्भूत झाल्यावर त्यांनी यज्ञोपवीत धारण केले आणि गायत्रीमंत्राचा स्वीकार केला स्वामीजी म्हणाले, 'प्रत्येक हिंदु हा अन्य सर्व हिंदूंचा भाऊ आहे पक्षोपपथाच्या आणि

रुद्धिभेदाच्या भावणाकडे आपण आता पाठ फिरवू या आशा आणि आनंद याचा सदेश दूरवर फैलावू या आपण सर्व वधु वधु आहोत सर्वांना सारखे अधिकार आहेत जन्माने हिंदु असलेल्यालाच काय पण पूर्णतया परकीय असलेल्याला सुद्धा हिंदुत्वातील सर्वश्रेष्ठ सत्काराचा अधिकार प्राप्त होऊ शकतो हे सर्व वेदविहित आहे म्लेच्छकोण ? जो अहकाराच्या कोपात स्वतःला दडवून बसला आहे तो ! अन् आर्य कोण ? जो जातपात आणि अन्य सकुचितत्व याच्या पलीकडे जाऊन श्रेष्ठ आणि चिरतन सत्याची पूजा वाघतो तो !'

दि २७ फेब्रुवारी १८९८ हा दिवस रामकृष्णजयंतीचा होता. त्या दिवशी सकाळीच मार्गरेट आणि कु हेन्रिएटा मुल्लर या दक्षिणेज्वरास रामकृष्णाच्या निवासस्थानाचे दर्शन घेण्यास गेल्या एक बगाली सद्गृहस्थ वरोवर होते या दोघींनी देवळाचे सभोवती हिंडून दर्शन घेतले पण त्यांना देवळात जाऊ देण्यात आले नाही कारण अहिंदूंना देवळात जाण्यास अनुज्ञा नव्हती कु मुल्लर रानी भगवी साडी परिधान केली होती अहिंदूंना भगवी वस्त्रे नेसण्याचा अधिकार आहे काय यावरूनही त्या वेळी वराच वाद-विवाद झाला अखेर तेथील व्यवस्थापकाची समजूत पटली, आणि त्यांनी दोघींना आदरपूर्वक श्रीरामकृष्ण ज्या खोलीत राहत असत तेथे दर्शनार्थ नेले खोलीची व्यवस्था जणू रामकृष्णाचा तेथे वास अजूनही आहे अशी ठेवलेली होती रामकृष्णाच्या खोलीत जाताच मार्गरेटच्या डोळ्यात अश्रु उभे राहिले, तिने भक्तिभावाने हात जोडले

कलकत्त्यातील जनतेला आपल्या पाश्चिमात्य शिष्याचा परिचय करून देण्यासाठी विवेकानंदानी एक विशेष कार्यक्रम योजिला ११ मार्च १८९८-ला कलकत्त्याच्या 'स्टार' रंगगृहात त्यांनी पाश्चिमात्य शिष्याची ओळख करून देण्याचे ठरविले त्या दिवशी रंगगृहात मुगीलाही पाऊल ठेवण्यास जागा नव्हती सभेस प्रारंभ

झात्यावर स्वामीजीनी ओळख करून दिली, 'कु मार्गरेट नोबल या म्हणजे इंग्लंडने आपणास दिलेली एक देणगी आहे '

सर्व लोकांच्या मनात प्रश्न उभा राहिला, 'कोण ही ? ही कशी असेल ? अन्य मिशनरी स्त्रियाप्रमाणे तर नसेल ना ? '

मार्गरेटने हे प्रश्न जाणले उत्तरादाखल भाषण करताना तिने म्हटले 'सहा सहस्र वर्षांची अक्षुण्ण परंपरा आपणा सर्वांच्या पाठीशी आहे आणि या सनातन परंपरेतून तुम्ही जगद्वद्य अशी आध्यात्मिक रत्ने जतन करून ठेविली आहेत मी आज या हिंदु-स्थानात, भरतभूमीत आलेली आहे मनात एकच आणि तीव्रतम वाछा आहे की, या भूमीची सेवा करावी ! मी येथे शिकण्यासाठी आलेली आहे एखाद्या लहान मुलीप्रमाणे मला शिक्षणाचा ओनामा करावयाचा आहे मला आपण सर्व साहाय्यभूत व्हा जेव्हा अडचणी येतील तेव्हा ज्या उत्कट मनाने आपण आज माझे स्वागत करीत आहात त्याचे मी स्मरण करीन आणि समोरच्या अडचणींना पार करीन श्रीरामकृष्णाचा विजय असो ! '

मार्गरेट जेव्हा बोलायला उठली तेव्हा तिच्या आवाजात काहीसा दूरपणा जाणवत होता पण जसजशी वाक्यामागून वाक्ये येऊ लागली, अन् जमलेल्या लोकांच्या अत करणांना ती हलवू लागली, तसतसा दूरपणा दूर झाला सर्व अत करणांची एकरूपता झाली आणि जेव्हा भाषण संपले तेव्हा जो टाळ्याचा कडकडाट झाला तेथे परस्परांनी परस्परांना जिकल्याची साक्ष मिळाली

कुमारी हन्रिएटा मुल्लर हिचेही भाषण चांगले झाले भाषणाच्या प्रारंभीच तिने 'माझ्या स्वदेशवाघवानो ! ' असे वधुत्वाचे आवाहन केले असेर स्वामीजीनी समारोपाचे भाषण केले त्यांनी सांगितले ' हिंदुस्थानचा उत्कर्ष व्हावयाचा तर तुम्ही आत्माविष्कार केला पाहिजे आपले अत करण, आपली संस्कृति, आचारविचार यातून "स्वत्व" प्रकट करण्यानेच आपली प्रगति होईल पाश्चिमात्यानी

लावलेल्या शोधाचा आपण अवश्य उपयोग करू या शास्त्र-सशोधन आणि उद्योगविकासन हे आमचे आधार होऊ देत पण त्याच्याही आघी आम्ही आमच्यावर श्रद्धा ठेवली पाहिजे. अपार श्रद्धेतून अपार महत्वाकाक्षा जन्माला येईल ! आणि मग व्यास-वात्मीकीचे दिवस की ज्या दिवसात आम्ही सर्व जगाला मानवतेची उदात्त तत्त्वे देत होतो, ते पुनरपि प्राप्त होतील ' लोकानी पुन्हा एक-वार टाळ्याचा वडकडाट केला. व्याख्यान सपले, स्वामीजी आणि शिष्यमंडळी बाहेर रस्त्यावर आली. बराच वेळपर्यंत त्यांना अभिवादन करीत लोक रस्त्यावर थांबले होते

मार्गरेटने केलेल्या वक्तव्याने आणि लोकानी तिचे व इतरांचे जे स्वागत केले त्यामुळे स्वामीजी सतुष्ट झाले कलकत्त्यातील हिंदूनी या गौरकाय शिष्याचा स्वीकार केला याचे निदर्शन त्यातून होत होते

श्रीमती शारदादेवीच्या प्रथम दर्शनाचा प्रसंग स्वामीजींनी मोठ्या काळजीने योजला होता. हिंदु विधवा, ज्या तपस्यापूर्ण रीतीने जीवन कठनात ते पाहून पाश्चिमात्य शिष्यांना खरे म्हणजे धक्काच बसण्याची शक्यता होती, आणि गौरकाय स्त्रियांचा नुसता संपर्कसुद्धा सनातन विचारांच्या हिंदु स्त्रियांना भ्रष्टाकारांच्या पराकोटीसारखा वाटणारा होता या दोन्हीपैकी काही न होता, हिंदुत्वाचा स्वीकार करणाऱ्या या नवशिष्यांनी श्रीशारदामातेचे तेज आत्मसात् करावे, त्यांची तपस्या अंतर्वाह्य स्वीकृत करावी अशी स्वामीजींची इच्छा होती

सर्व पूर्वयोजना निश्चित झाल्यावर दि १७ मार्च १८९८ या दिवशी कु हेन्रिएटा मुल्लर, श्रीमती ओलवुल आणि कुमारी मार्गरेट नोबल या तिघी श्रीशारदादेवीच्या निवासस्थानी आल्या. घर अगदी साधे होते त्यात खुर्च्या अन् टेबले इत्यादि आधुनिक साधने काहीच नव्हती मार्गरेट हलक्याच पावलांनी आतल्या खोलीत गेली, तेथे दहा स्त्रिया जमिनीवर बसल्या होत्या. मध्यभागी

शारदामाता एका चटईवर वसल्या होत्या त्यानी नवागताचे स्वागत केले या तिघी अजून उभ्या आहेत तोच कोणीतरी तीन लहान आसने आणली, य ती शारदामाताचे समोर पसरून नवागताना त्यावर वसण्याची खूण केली कोणीच कोणाशी बोलत नव्हते खोलीत आधार आणि शांतता याचे साम्राज्य होते मार्गरेटचे हृदय धडधडत होते ती शांतता या तिघींना अत्यंत गोवळात टाकणारी होती

इतक्यात कोठेतरी कुजबूज झाली कोणीतरी स्त्री उठली आणि एका मोठ्या ताटात दुधाच्या वाट्या, फळे, मिठाई इत्यादि घेऊन तिने ते शारदामाताच्या जवळ आणून दिले श्रीशारदादेवीनी गौरकाय शिष्याचे पुढे एकेका ताम्हनात ते पदार्थ ठेवले त्यांना तो प्रसाद ग्रहण करण्याची खूण केली कु मॅकलिऑड हिने म्हटले, 'आपणही आमच्यावरोबर फलाहार करणार ना?' अन् काय आश्चर्य! उपस्थित सर्व स्त्रिया अत्यंत आश्चर्याने शारदामाताचेकडे पाहू लागल्या शारदामातांनी मान डोलविली मार्गरेट आणि इतर शिष्या याचेवरोबर, या परजातीच्या, परधर्माच्या स्त्रियावरोबर शारदादेवीनी सुद्धा फलाहार केला

थोड्याच वेळात एका दुभाषी स्त्रीच्या साहाय्याने शारदामातांनी नवागताशी बोलणे सुरू केले 'तुम्ही परमेश्वराची उपासना कशी करता? तुम्ही त्याला काय अर्पण करता?' इत्यादि प्रश्नोत्तरे झाल्यावर प्रत्येकीच्या आईवडिलाची त्यांनी चौकशी केली सभापण सुरू झाल्यावररोबर सकोच, भीति इत्यादि भावना तत्काल नाहीशा झाल्या वातावरणात प्रसन्नता आली अशात काही वेळ गेला स्वामीजी या वेळी येथे का नाहीत असा प्रश्न मार्गरेटच्या मनात उभा राहिला तिने ते कोणाला तरी विचारले इतक्यात स्वामीजी दरवाजात उभे राहिले खोलीतील सर्व स्त्रियांनी तत्काल वुरखे परिधान केले वातावरणातील मोवळेपणा जाऊन स्त्री-राज्यात कोणीतरी पुरुष आला आहे या भावनेचा परिणाम दिसून

येऊ लागला स्वामीजीनी खोलीच्या वाहेरूनच प्रथम उबरठ्यावर डोके टेकून भूमीस वदन केले, आणि नंतर खोलीत येऊन श्रीमाना साष्टांग प्रणिपात केला. नंतर उभे राहून पाश्चिमात्य शिष्यांना श्रीमाचा निरोप घेण्यास सुचवून ते खोलीवाहेर गेले

शारदादेवीनी तिघींनाही मन पूर्वक आशीर्वाद दिले मागरेट-कडे बराच वेळ टक लावून त्या पाहात राहिल्या आणि मग म्हणाल्या, 'माझ्या मुली, तू आलीस हे फार चांगले झाले' शारदा-मातेने केलेले स्वागत, एकत्र केलेला फलाहार, दिलेले हार्दिक आशीर्वाद आणि अखेर 'माझ्या मुली' म्हणून व्यक्त केलेले प्रेम या गोष्टी शारदादेवीच्या घराच्या परिसरातल्या सर्व स्त्रिया-च्यात थोडक्याच दिवसात पसरल्या 'कळल का?' श्रीमा मागरेटला "माझ्या मुली" म्हणून म्हणतात. अगदी तुम्हाआम्हा-सारखे त्यांना वागवितात बाहीही वेगळेपणा दाखवीत नाहीत.'

सनातन्धातल्या सनातन म्हणजे स्त्रिया, पण त्यांनीसुद्धा, पाश्चिमात्य शिष्यांना स्वीकारले "गोपाळची आई, गोपालमाता गोपालेर मा,' म्हणून रामकृष्णाच्या एक थोर अन् वृद्ध शिष्या होत्या सर्वांना त्यांच्यावद्दल फार आदर वाटे या विदेशीयाना पत्करण्यावाचत त्याचा फार विरोध होता पण पहिल्याच भेटी-नंतर त्या या तिघींच्या बरोबर, वेलूरच्या गंगाकोठच्या घरात आल्या त्यांच्याबरोबर एक रात्र राहिल्या त्यांना इंग्रजीचा गंधही नव्हता पण हृदयाच्या भाषेनेच सर्व काम होत होते मागरेटवद्दल त्यांना विशेषच प्रेम वाटले, कारण लौकरच ती ब्रह्मचारिणीची दीक्षा घेणार होनी.

२९ मार्च १८९८ हा दिवस मागरेटच्या आयुष्यात क्रान्ति करणारा होता ब्रह्मचारिणी व्रताची प्रथम दीक्षा तिला या दिवशी मिळणार होती आजपर्यंतच्या आयुष्याचा ओघ पार बदलून एका नव्या आयुष्याला या दिवसापासून प्रारंभ व्हावयाचा होता. ज्या व्रताचे चिंतन वरेच दिवस झाले होते पण जे अज्ञात आणि अनंत

अन् म्हणून व्याकुल करणारे होते अशा व्रतपूर्ण जीवनात आज प्रत्यक्ष पदार्पण घडावयाचे होते

प्रत्यक्ष दीक्षाविधि अत्यंत साधा आणि थोडका होता आश्रम अजून वेलूर येथील जागेत गेलेला नव्हता नीलावर मुखर्जींच्या उद्यानात अजून आश्रम होता तेथे प्रभातीच्या पवित्र वेळी मदिराच्या सभामंडपात गुरुभाई ध्यानमग्न झालेले होते अन् गाभान्यात श्रीमती ओलवुल आणि कु हेन्रिएटा मुल्लर यांच्यासमवेत मार्गरेट उभी होती स्वामीजी थोड्याच वेळात गाभान्यात आले मार्गरेटने त्यांना साष्टांग दडवत घातिले स्वामीजींनी या नवशिष्येला मन-पूर्वक आशीर्वाद दिले आणि भस्तकी विभूति लावली सर्वांच्या हृदयस्पंदनातून ईश्वरभक्तीचे, उपासनेचे एकच निनाद येत होते तेवढ्यात सभामंडपातून धीरगभीर स्वर ऐकू येऊ लागले-

असतो मा सद् गमय ।

तमसो मा ज्योतिर्गमय ।

मृत्योर्मा अमृत गमय ।

आविराद्योमं एधि ।

रुद्र यत्ते दक्षिण मुखं तेन मा पाहि नित्यम् ।

हे परमात्मन् मला असताकडून सताकडे ने, अधारातून प्रकाशाकडे ने, मृत्यूपामून अमृतत्वाकडे ने ! हे जगत्जननी शक्तिदेवते, आम्हें सर्वस्व तुझ्याच प्रेममुघेने भरभरून जाऊ दे तुझा आश्रय आम्हाला सदैव असो दे.

एकाच प्रणिपातात मार्गरेटने उर्वरित सर्व आयुष्य गुरुचरणी अर्पण केले जे केवळ चार शब्दात व्यक्त करता येते पण जी कृति करावयास अलोट धैर्य, श्रद्धा, भक्तिभाव, ध्येयनिष्ठा या भावनानी तत्पूर्वी अनेकानेक दिवस मन भरभरून जावे लागते ते आत्मसमर्पण मार्गरेटने आज केले. आता तिचे जीवन तिच्यासाठी, आप्त-स्वकीयासाठी, इंग्लंडसाठी, आयर्लंडसाठी राहिलेले नव्हते सुख-

लालसा, भोगतृष्णा या सर्वांचा होम या दिवशी झाला मीपणा, अहंकार, अस्मिता, एकूण व्यक्तिमत्त्वच गुरुचरणावरून तिने ओवाळून टाकले होते यापुढच्या आयुष्याचा अधिकार आता विवेकानंदाच्याकडे होता कुमाराच्या हातातल्या मातीपलीकडे 'स्व'ची किंमत मागरेटला राहिलेली नव्हती सद्गुरु जसे आयुष्याला वळण देतील त्याप्रमाणे हिंदुत्वाची सेवा करणे हेच जीवनध्येय यापुढे उरले असे करणे हीच उपासना आणि या उपासनेतून परमेश्वरप्राप्ति साधणे हा जीवनमार्ग आता ठरला होता

ब्रह्मचारिणीच्या नव्या आश्रमात मागरेटने प्रवेश केला आता जुने सर्व सपले जुन्या नावाचाही त्याग करावयाचा, नवीन नाव धारण करावयाचें ! मागरेटच्या जन्मापूर्वीच ती मातृगर्भात असताना तिला तिच्या आईने ईश्वरचरणी समर्पित केले होते, हे स्वामीजींना माहीत नव्हते पण परमेश्वरचरणी जिने सार-सर्वस्व वाहिले, विनम्रपण निवेदित केले, ती कन्या त्याच्यासमोर नवजन्म घेऊन उभी राहिली, तेव्हा सहजस्फुरित अत करणाने स्वामीजींनी तिचे नाव ठेवले 'निवेदिता' !

स्वामीजी गाभाऱ्यातून बाहेर आले, निवेदिता आणि त्याच्या दोघी मैत्रिणीही बाहेर आल्या सभामंडपात उभ्या असलेल्या सन्याशानी त्यांच्यावर भगवद्रव्ये उघडली सर्वांना प्रसाद देण्यात आला

विवेकानंदाना आजच्या समारंभाने अत्यानंद झाला सत्स्कार-विधीनंतर सर्वजण ईशचिन्तनाला वसले स्वतः विवेकानंदानी शिवरूप धारण केले मस्तकावर पायापर्यंत रुळणाऱ्या जटा धारण केल्या कानात अस्थिकुडले घातली, गळघात रुद्राक्षमाळा घातल्या हातात तबोरा घेऊन आसनस्थ होऊन अर्धोन्मीलित नेत्रांनी ते शिवपार्वती स्तोत्रें गाऊ लागले सन्यासी त्याच्या आवतीभोवती वसले बाघाच्या गजरात, भक्तिप्रमाच्या उमाळ्यातून स्वामीजी एक तासभर गात होते

व्रतधारण, शुचिता, निष्ठा, भक्ति, प्रेम यांच्या कल्लोळातून चितकांची मनें बाहेर आल्यावर निवेदिता आपल्या मठाकडे जाण्यास निघाल्या. त्यांचें मन विविध भावभावनांनी प्रफुल्लित होऊन गेले होतें.

स्वामीजीनी त्यांना मध्येच थावविले आणि ते म्हणाले, 'मी भगवान् रामकृष्णाचा केवळ एक दास आहे ! त्यांचें अपुरे कार्य पुरें होईपर्यंत मला विश्रांति मिळणार नाही !' गंगेच्या पलीकडच्या तीराकडे, वेलूरच्या दिशेने अंगुलिक्षेप करीत ते पुढे म्हणाले, 'निवेदिते त्या, त्या जागी स्त्रियांचा एक आश्रम असावा असें मला वाटतें. पक्ष्याला उडताना जसे दोन पक्ष पाहिजेत, तद्वत् हिंदुस्थानाला ध्येयनिष्ठ पुरुष अन् ध्येयनिष्ठ स्त्रिया ही दोन्ही हवीत. तू हें साध्य करशील ना ? करशील ! मला विश्वास आहे तू हें साध्य करशील ! माझे तुला आशीर्वाद आहेत ! हें तुझ्या हातून निश्चित घडेल.'

♦ ♦ ♦

या पाश्चिमात्य शिष्यांना हिंदुस्थानची कल्पना येणे, त्यांना हिंदुत्वाची परिपूर्ण माहिती मिळून त्यावर त्याचे प्रेम वसणे, या हिंदुत्वासाठी स्वतःमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन करून कार्याला बध्नकारक होणारे दोष खुडून काढून कार्य वाढविण्याच्या सद्गुणाची नीट जाणसना करणे, अशा अनेक रीतींनी त्यांच्यात पूर्ण परिवर्तन घडणे अवश्य होते यात काहीही उणेपणा राहिला असता तर हिंदुस्थानचा त्यांना केव्हाच कटाळा येऊन या शिष्या भारतापासून दूर, त्यांच्या मायदेशी परत गेल्या असत्या यासाठी त्यांना एकएक गोष्ट उक्लून सांगणे आणि त्यांच्यावर योग्य सस्कार करून भारताची अत्युत्कट सेवा करण्यास पात्र करणे ही एक मोठीच कसोटी होती हे एक मोठेच कार्य होते १८९८ च्या जवळजवळ सर्व वर्षभर स्वामीजींचे हे कार्य चालू होते

निवेदिता आणि इतर शिष्या या वेलूरजवळच्या एका झोपडीत राहात होत्या वेलूरच्या आश्रमासाठी जागा विकत घेतलेली होती पण आश्रमाचे बांधकाम अजून व्हावयाचे होते आणि म्हणून स्वामीजी आपल्या गुरुभाईंच्यासह जवळच नीलावर मुखर्जी यांचे उद्यान होते तेथे राहात असत निवेदितांची झोपडी गंगेच्या तीरावर होती समोरच्या तीरावर सुमारे एक मैल अंतरावर दक्षिणेश्वराचे पवित्र मंदिर दृष्टिपथात होते या झोपडीत राहण्यास आल्या दिवसापासून निवेदितांच्या हिंदुस्थानासवधीच्या शिक्षणाला प्रारंभ झाला या शिक्षणाच्या मुखद स्मृति निवेदितांनी आपल्या ग्रंथातून ग्रंथित करून ठेवल्या आहेत त्या लिहितात—

‘आमच्या या झोपडीत, सूर्यादयावरोपर स्वामीजी यावयाचे, कधी एकटे तर कधी एवढी गुरुभाईंच्या समवेत मग वृक्षाच्या सावलीत नानाविध माहिती, अनुभव आणि त्यातील सगत सांगणाऱ्या वक्तृत्वाचा अखंडित ओघ सुरू होई भारतीय जीवनातली अत्यंत सोलं रहस्ये आम्हाला समजली एवढा अनुभव, एवढी माहिती कशी गोळा वेली गेली असेल आणि मनात कोणत्या शक्तीने ती साठवून ठेवता आली असेल याचे मला आजही आश्चर्य

वाटते ! या ओघात प्रश्न-उपप्रश्नानी खड पडे पण असा खड पड-
ल्याने स्वामीजीची चित्तशान्ति कधीहि ढळली नाही आवेश आणि
सताप याचेही क्षण या भावनातून असत, पण मधुर भाषणाचा
उगम जितका गूढ होता तितकाच आवेश अन् सताप याचाही
उगम गूढ असावयाचा, त्यात व्यक्तिनिष्ठपणा कधीच नव्हता !

हे सवाद हिंदुमनाच्या जीवननिष्ठा कोणत्या आहेत याभोवती
गुफलेले असत इतिहास, वाङ्मय, यातून विविध उदाहरणे,
दृष्टान्त, आणि माहिती पुढे आणिली जाई पण या विविध
माहितीचे उद्दिष्ट एकच होत, ते म्हणजे मानवाच्या शक्ति परि-
पूर्णतेला नेऊ पाहणाऱ्या हिंदु विचारातील एकेका विचारशलाकेचे
दिग्दर्शन करणे हे होय

या सवादात हिंदुस्थानचा इतिहास, येथील दत्तकथा, चालीरीति,
जातिपद्धति या सर्वांतील सूक्ष्मातिसूक्ष्म गुतागुत स्वामीजींनी उल-
गडून दाखविली हिंदुधर्मातील पथोपपथाची भूमिका स्वामींनी
इतक्या सुस्पष्ट रीतीने, काव्यपूर्ण भाषेत आणि रसाळ वाणीने
सांगितली की, त्याचे तोडून ती ऐकताना इतर सर्व पुराणांचेपेक्षा
अतिरम्य असे हे एक भारतपुराणच आपण ऐकत आहोत की काय,
अस निवेदिताना वाटले या भारतवर्षाचा शेवट अनंत-विश्व-
शक्तीच्या नामोच्चाराने होत असे निवेदिता आणि अन्य पादचात्य
शिष्यांच्या शिक्षणाचा, हा प्रयोग अगदी अभिनव होना वेदान्ताच्या
ज्ञानासाठी आणि हिंदुत्वाचा गूढार्थ शोधून काढण्यासाठी येथील
लोकांच्या अधिक सहवासात येणे, त्यांच्या घरातून जाणे, त्यांच्या
रीति-पद्धति पाहणे, खाणेपिणे, वस्त्रभूषणे यावद्दलच्या त्यांच्या सवयी
ध्यानात घेणे, या भूमीतील भौगोलिक अडोअडचणी आणि मर्यादा
याचा अभ्यास करणे, एवच या भूमीत मिसळून जाणे ही मोठीच
कमोटी होती ते एक मोठे आश्चर्य होते पण पादचात्य शिष्यांना
त्याहीपेक्षा मोठे आश्चर्य होते ते म्हणजे स्वतः स्वामी श्रीविवेकानंद !
पादचात्य देशात असताना हिंदुधर्माचे पुरस्कर्ते, विश्वधर्माचा सदेश
सांगणारे, भूतकालातील अध्यात्माचे ज्ञान करून देणारे असे

स्वामीजी त्यानी पाहिले होते त्या वेळेला मनुष्यजातीची अज्ञाना-पासून मुक्तता करून जगातील निरनिराळे देश आणि निरनिराळे धर्म ह्यांचेमध्ये सुहृद्भाव निर्माण करावा एवढाच त्याचा हेतु दृष्टोत्पत्तीस आला पण हिंदुस्थानात आल्यावर त्याच्या व्यक्ति-मत्त्वाचे अन्य पैलू दिसू लागले येथे त्याचे स्वरूप म्हणजे एक देशभक्त, मातृभूमीचे पुनरुत्थानासाठी रात्रदिवस परिश्रम करणारा सेवक, पिंजऱ्यात सापडल्यामुळे तळमळणारा मृगेंद्र असे दिसले अनेकानेक सकटानी आणि अडीअडचणीनी चोहोकडन गाजलेला, खालावत चाललेल्या प्रकृतीमुळे काहीशी निराशा येत असलेला, तथापि त्याही स्थितीतून डोके वर काढावयाचेच अशा निश्चयाने अतिमानुष प्रयत्न करणारा प्रदीप्त पुरुष, अशा स्वरूपात स्वामी विवेकानंद त्यांना दिसत होते

पाश्चिमात्य शिष्याच्या शिक्षणासाठी एवढे परिश्रम स्वामीजी का घेत होते ? त्याचे कारण या प्रयोगाच्या माहात्म्यामध्ये होते तो फसणे बरोबर झाले नसते निवेदितानी हिंदुस्थानात येणे ही महान् कसोटी होती तो एक अभूतपूर्व प्रयोग होता तो फसला असता आणि निवेदिता स्वामीजींचेपासून दूर गेल्या असत्या तरी स्वामीनी त्यांना दोष दिला नसता भगिनी निवेदिता यांनी लंडन शहर सोडले त्यापूर्वी स्वामीजींनी त्यांना पत्र पाठविले होते त्यात त्यांनी म्हटले होते, 'तुम्ही हिंदुस्थानाप्रतीत्यर्थ कार्य केले अथवा न केले, वेदान्ताचा स्वीकार केला वा न केला, कशाही स्थितीत मरेपर्यंत मी आपला स्नेहीच राहोन हत्तीचे दात बाहेर येऊ शकतात, परत आत जाणे शक्य नाही मनुष्याच्या शब्दाचे तसेच असावे' स्वामीजींनी आपले शब्द ततोतत पाळले त्यांनी आपल्या शिष्यावर जसे प्रेम केले, तसे उत्कट प्रेम कोण्या वडिलानी आपल्या मुलावर क्वचितच केले असेल !

स्वामीजींनी निवेदितांना सांगितले की, ' हिंदुस्थानसाठी कोणाही युरोपियनाला वाम करावयाचे असेल तर त्याने पूर्णपणे हिंदु झाले पाहिजे त्याने हिंदुपद्धति, रितीभाती, हिंदुसंस्कार

पूर्णतया ग्रहण केले पाहिजेत त्याने या देशाचे कपडे, भापा, अन्न आणि हिंदूच्या इतरसवयी आत्मसात् केल्या पाहिजेत जिला हिंदु स्त्रियांच्या शिक्षणाचा सभार उचलावयाचा आहे, तिने ब्रह्मचारिणीचे आयुष्य पत्करले पाहिजे स्वतःचा भूतकाळ पूर्णपणे विमरून, दुसऱ्यानाही त्याचा विसर पाडून, वैधव्यात असलेली पतिव्रता हिंदु स्त्री ज्याप्रमाणे कुटुंबमोरयाकरिता सर्व कष्ट सहन करते, त्याप्रमाणेच या ब्रह्मचारिणीने देशकार्याकरिता निरासक्त बुद्धीने आपले प्राण वेचले पाहिजेत' स्वामीजींनी अपेक्षिलेली ही माधना अत्यंत अवघड होती पण हिंदुस्थानातील परिस्थितीचे आकलन पूर्णपणे होण्यासाठी यागिवाय अधिक चांगली पद्धति सापडली नसती, हे उघड आहे स्वामीजींचे म्हणणे असे होते की, बोलल्या जाणाऱ्या बारीक सारीक गोष्टी आणि वाटणारे अपसमज यांच्याकडेमुद्दा दुर्लक्ष करता कामा नये अशा गोष्टींचा अघळेपणाने स्वीकार न करता, आत्मिक बुद्धीने विचार करून त्याचा गूढार्थ शोधला पाहिजे त्या त्या ठिकाणाच्या लोकांचे बरोबर त्याच्या त्याच्या जुन्या विचारधारेतून बोलले पाहिजे पण त्या पद्धति आचरणान पाश्चात्य शिष्यांच्या मार्गामध्ये अनेक अडचणी होत्या. विशेषत जेवणखाण आणि राहण्याची पद्धत अंगीकृत करण्यास त्यांना फारच त्रास पडला त्याचेकडून कित्येक प्रसंगी हास्यास्पद चुकाही होत असत, परंतु स्वामीजींनी वेळोवेळी त्याच्या अडचणी दूर करून योग्य पद्धति त्याच्या अंगी मुरविल्या

हिंदुस्थानाचे आकलन करून घेण्याचे कार्य संपूर्ण दोपरहित बुद्धीने आणि कळकळीने झाले पाहिजे, आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून हिंदुस्थान समजावून घेतला पाहिजे असा स्वामीजींचा आग्रह होता. आपला मायदेश वृद्ध अथवा क्षीण झाला असल्याच्या कल्पनेचा त्यांनी पूर्ण धिक्कार केला, कारण परकीय संस्कृतीतील विविध विचार इतक्या लवकर आत्मसात् करणे हे तारुण्याशिवाय शक्य नाही, असे ते प्रतिपादीत हिंदुस्थान हा तरुण, सामर्थ्यशाली, ध्येयनिष्ठ असाच आहे हजारो वर्षांच्या अमित अनुभवानी आणि

प्रयोगानी सिद्ध झालेली सस्कृति मानवनिर्मित विचारामध्ये अद्वितीय असून, सामर्थ्ययुक्त आणि दृढ पायावर उभी राहिलेली आहे, हे पाश्चात्य शिष्यांना स्वामीजींनी पटवून दिले. हिंदुस्थान गरीब असला तरी तो निर्मळ आहे, आणि सन्यासाश्रमावर ज्या घर्माची उभारणी आहे त्या ठिकाणी दारिद्र्य हा दोष नसून त्यातही सन्मान मिळतो, पाश्चात्य देशात वन्याच वेळा दृष्टोत्पत्तीस येते त्याप्रमाणे दारिद्र्य आणि अनीति या गोष्टी येथे एकत्र सापडणार नाहीत, हेही स्वामीजींनी त्यांना पटवून दिले, आणि पाश्चात्य विज्ञानातील सशोधक पद्धतीचा अवलंब करून हिंदुस्थानपुढे असलेल्या अडचणीतून मार्ग कसा शोधून काढता येईल ते दाखविले. आपल्या शिष्यांना हिंदुस्थानची यथायोग्य कल्पना असावी, सांस्कृतिक वैभवावरोवरच प्रचलित परिस्थितीचीही जाणीव त्यांना नोंदपणे व्हावी यासाठी त्यांना वरोवर घेऊन स्वामीजींनी निरनिराळ्या प्रांतात प्रवासाला जाण्याचे योजिले. आपल्या पाश्चात्य आणि पौर्वात्य शिष्यांना एकजीव करण्यासाठी स्वामीजी विविध कार्यक्रम मुद्दाम घडवीत असत. मठातील सर्व लोकांसमोर या पाश्चात्य शिष्यांचा सन्मान करून 'हेच खरे ब्राह्मण आणि हेच खरे क्षत्रिय आहेत' असे म्हणून त्यांच्या पद्धतीचे जेवणखाण ते करीत असत, किंवा उघडपणे त्यांनी शिजविलेले जेवण जेवीत असत. आपल्या गुरुवधूनाही तसे करण्यास भाग पाडीत असत. जुनाट, निरर्थक रूढि मोडण्यामध्ये स्वामीजींनी कोणाच्याही टीकेची पर्वा केली नाही. आपल्या सर्व शिष्यांमध्ये खरोखरीचा आणि सग्नोल असा वधुभाव निर्माण झालाच पाहिजे असा त्याचा निश्चय होता.

१८९८ या सर्व वर्षभर हे शिक्षण चालू होते. त्यामध्ये गभीर प्रसंगाचे वरोवर विनोदपूर्ण असे प्रसंगही भरलेले असत. या शिक्षणामुळे हिंदुत्व आणि हिंदुस्थान यांमध्ये त्याचे शिष्य पुरेपूर रगून निघाले. कुमारी हेन्रीएटा मुल्लर यांनी एरुदा विचारले, 'स्वामीजी, मी आपणासाठी काय करू?' 'हिंदुस्थानवर असीम प्रेम करा,' स्वामीजींनी तत्काळ उत्तर दिले. हिंदुस्थानवर प्रेम ! हिंदुस्थानवर प्रेम हाच मंत्र स्वामीजींनी सर्वांना शिकविला.

या काळात स्वामीजीच्या सहवासामध्ये शिष्यांनी जे दिवस घालविले त्याचें भगिनी निवेदिता यांनी सुंदर वर्णन केले आहे.

या वर्षातील हे दिवस अतीव मनोहारो गेले. आमचे ध्येय आमच्यासमोर साकार झालेले आम्ही पाहिले. बेलूर मठाजवळील नदीकिन्यालगतच्या पर्णकुटीमध्ये, हिमालयात नैनिताल नि अल्मोरा या ठिकाणी, त्यानंतर काश्मीरात अमरनाथाच्या यात्रेमध्ये नि अन्यत्र स्वामीजींच्या सहवासात जो आनंद आम्हाम लाभला त्याचे विस्मरण कालत्रयीही होणे शक्य नाही.

खरोखर ती सर्व एक मायाच भासली ! !

आम्हाम एका दिव्य प्रेमाचा अनुभव मिळाला. परावाष्टेचे अशिथिल आणि पददलित याच्याशीही तत्काल एकरूप होणारे, कोणत्याही टीके-प्रति-टीकेचे अस्तित्वच जणू नाही असा वेबळ निरागस दृष्टीतून जगाशी महानु-भूत होणारे स्वर्गीय प्रेम आम्ही अनुभविले.

स्वतःच्या बुद्धीमध्ये घडून येणाऱ्या आमूलाग्र श्रान्तिकडे पाहून आम्हाम विस्मय वाटला. भगवान् येजूख्रिस्ताच्या जन्मघटिकेच्या मंगलमघतेचीच अनुभूति आपणाम होत आहे असे आम्हाम भासले.

पण त्यामध्ये षटोर अववा अतिगभीर असे काहीच नव्हते हे खरे की, दु ख आम्हा सर्वांना चिवटून चालले होते गन आयुष्यात चिरकाल वाढिलेल्या सुखकालाची स्मृति येई नि जाई, पण ती आमच्यापामून काहीही हिरावून घेऊ शकली नाही. दु ख बरचेबर झेलले गेले, आणि आसमतांनील दीप्तीच्या सुवर्णप्रकाशात ते मुद्धा सुवर्णमय होऊन गेले ! !

नवीन निष्ठा जन्माला कशा येतात आणि त्या निष्ठाना जन्म देणारे अवतारो पुरष कसे अवतरतात हे आम्ही काहीमे समजू शकलो. कारण कोणासही न धिक्कारता सर्वांबद्दल अनुकंपा बाळगणारा, त्याचे ऐकून घेणारा, पण सर्वांना आकर्षून ओड लावणारा असा जो महापुरुष, त्याचे सहवासात आम्ही हीनो क्षुद्रपणा आमूलतः निःशेष करणारा विनय आम्ही अनुभविला. दु खितावर दया करणारे, पददलिताचा तिरस्कार होऊ न देणारे, त्याच्यावर अन्याय होऊ नये यामाठी मरण पत्करणारे, असे वैराग्य आम्ही देखिले. निर्मत्संना आणि मृत्यु याचेही स्वागत करील अशी निर्मपता, स्थित-

पळन जात होते. दगे थांबविण्यासाठी संन्य बोलाविण्यात आले होते. दिनांक ३ मे म्हणजे कलकत्त्याला पोहोचल्या दिवशीच स्वामीजींनी निवेदिताच्या साहाय्याने प्लेगनिवारणार्थ काम करावे याची योजना तयार केली. प्लेगने पछाडलेल्या लोकांना साहाय्य करण्यासाठी मदतकार्याचे केंद्र तत्काळ सुरू करण्याचे त्यांनी ठरविले. स्वामीजींना या कार्यासाठी लोकांकडून भरपूर मदत मिळाली. जवळपास विस्तृत भूमि भाड्याने घेऊन तेथे शासनाच्या नियमानुसार योग्य अशी छावणी बांधावी, आणि हिंदु आचार-विचाराना धक्का लागणार नाही अशा तऱ्हेने तेथे प्लेगच्या रोग्याची सेवा केली जावी हे ठरले. स्वामींच्या शिष्यांच्या हाता-खाली काम करण्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांनी नावे नोंदविली. या लोकांनी कलकत्त्यात नि आसपासच्या ठिकाणी स्वतः जाऊन झाडणे, सारवणे अशी कामे करून स्वच्छता केली. स्वामीजींच्या कार्यामुळे आणि कार्यपद्धतीमुळे लोकामध्ये विश्वास उत्पन्न झाला. प्लेगच्या रोग्याची मोठीच सोय झाली. वेदान्त-तत्त्वज्ञान ही अतराळातील शुष्क चर्चा नसून दैनंदिन आचरणात आणण्याचे तत्त्व आहे हे अनुभवास आल्याने स्वामीजी सर्व लोकांना अत्यंत प्रिय झाले.

कलकत्त्यातील व्यवस्था लागल्यावर आणि बोचणारे सरकारी निर्वघ दूर झाल्यानंतर स्वामीजींनी निवेदिता, अन्य पाश्चिमात्य शिष्या आणि काही गुरुभाई यांचेसह प्रवासाला जाण्याचे निश्चित केले. हिंदुस्थानचे यथार्थ दर्शन पाश्चिमात्य शिष्यांना व्हावे ही एक महत्त्वाची कल्पना या प्रवासामागे होती, पण त्याहीपेक्षा अधिक महत्त्व माचेंपासून सुरू झालेले त्याचे भारतावद्दलचे शिक्षण अधिक उन्नत पायरीवर न्यावे या विचाराला होते.

दि. ११ मे १८९८-ला स्वामीजी हे निवेदिता, श्रीमती ओलबुल, कु. मॅकलिऑड, दोघे गुरुभाई आणि दोघे शिष्य इतक्यांच्यासह अल्मोरा येथे जाण्यास निघाले. दि. १३ मेला सकाळी (भगिनी निवेदिता-वि. वि. पेंडसे ४)

पळून जात होते दगे थावविण्यासाठी सैन्य बोलाविण्यात आले होते दिनांक ३ मे म्हणजे कलकत्त्याला पोहोचल्या दिवशीच स्वामीजींनी निवेदिताच्या साहाय्याने प्लेगनिवारणार्थ काय करावे याची योजना तयार केली प्लेगने पछाडलेल्या लोकांना साहाय्य करण्यासाठी मदतकार्याचे केंद्र तत्काळ सुरू करण्याचे त्यांनी ठरविले स्वामीजींना या कार्यासाठी लोकांकडून भरपूर मदत मिळाली जवळपास विस्तृत भूमि भाड्याने घेऊन तेथे शासनाच्या नियमानुसार योग्य अशी छावणी बांधावी, आणि हिंदु आचार विचाराना धक्का लागणार नाही अशा तऱ्हेने तेथे प्लेगच्या रोग्याची सेवा केली जावी हे ठरले स्वामींच्या शिष्यांच्या हाता-खाली काम करण्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांनी नावे नोंदविली या लोकांनी कलकत्त्यात नि आसपासच्या ठिकाणी स्वतः जाऊन झाडणे, सारवणे अशी कामे करून स्वच्छता केली स्वामीजींच्या कार्यामुळे आणि कार्यपद्धतीमुळे लोकामध्ये विश्वास उत्पन्न झाला प्लेगच्या रोग्याची मोठीच सोय झाली वेदान्त-तत्त्वज्ञान ही अतराळातील शुष्क चर्चा नसून दैनंदिन आचरणात आणण्याचे तत्त्व आहे हे अनुभवास आल्याने स्वामीजी सर्व लोकांना अत्यंत प्रिय झाले

कलकत्त्यातील व्यवस्था लागल्यावर आणि बोचणारे सरकारी निर्वध दूर झाल्यानंतर स्वामीजींनी निवेदिता, अन्य पाश्चिमात्य शिष्या आणि काही गुरुभाई यांचेसह प्रवासाला जाण्याचे निश्चित केले हिंदुस्थानचे यथार्थ दर्शन पाश्चिमात्य शिष्यांना व्हावे ही एक महत्त्वाची कल्पना या प्रवासाताने होती, पण त्याहीपेक्षा अधिक महत्त्व मार्चपासून सुरू झालेले त्याचे भारतावद्दलचे शिक्षण अधिक उत्तम पायरीवर न्यावे या विचाराला होते

दि ११ मे १८९८ ला स्वामीजी हे निवेदिता, श्रीमती ओलवुल, कु मॅक्लिझॉड, दोघे गुरुभाई आणि दोघे शिष्य इतक्यांच्या-सह अल्मोरा येथे जाण्यास निघाले दि १३ मेला सकाळी (भगिनी निवेदिता-वि वि पेंडसे ४)

प्रवासी नैनिताल येथे पोचले आणि तेथून दि १५-च्या सुमारास सर्वजण अल्मोरा येथे येऊन दाखल झाले. स्वामीजी, गुरुभाई आणि अन्य शिष्य मटळी याच्यामाठी एक मोठा वगला घेतल्या होता निवेदिता आणि इतर स्त्री शिष्या याची राहण्याची मोठ्या दुमऱ्या वगल्यात केलेली होती.

वेलूर येथे असताना स्वामीजी जसे सकाळीच आपल्या पारिचिमात्य शिष्यांशी बोलावयास येत असत तसाच प्रधात अल्मोरा येथे आल्यावर त्यांनी मुरु केला. मटळीचे काही तास निवेदिता आणि बाकी शिष्या यांना नाना विषय समजावून सांगण्यात ते घाळवीत असत. अगदी पहाटेच ते गुरुभाईंच्यासह फिरावयास जात असत आणि तेथून येता येता निवेदितांच्या येथे थांबत.

स्वामीजींच्या सहवासात जिती तरी विषयावर बोलणे निघे. पारिचिमात्य संस्कृतीचे ध्येय सत्त्वराधन आहे तर पौरात्य संस्कृतीचे ध्येय पावित्र्यविकसन आहे असे ते मांडीत असत. सर्व जगताच्या सदभाति ब्राह्मण वर्णाचे काम हिंदु करणार, क्षत्रियाचे काम रोमन संस्कृतीने केले, वैश्यवर्णाचे काम इंग्लिशांनी केले आणि शूद्रांचे काम अमेरिका काही दिवसांनी करील असे त्यांचे मत होते. एके दिवशी शिवाजी, मराठे, आणि सन्याशांच्या वेपार वर्षभर फिरत शिवाजीचे रायगडला परत येणे याच्या रसभरीत हवीगती त्यांनी मागितल्या. स्वामीजी म्हणाले, 'जाणि आजच्या दिवसापर्यंत सुद्धा भगव्या वस्त्रावाली कोणी शिवाजी नर दटलेला नसेल अशी धांन्ती नरकारी अविकाच्याना वाटत असे.' पुष्कळ वेळा आर्य हे कोण आणि काय वाहत यावर स्वामीजींचे चिंतन चाले. काही वेळा ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांच्यामधोल तेजीवहुल प्रश्न निघे. विशेषतः मध्यामाळी हिंदुत्वाच्या गुंतगोष्टी ते सांगत त्या गोष्टीत शुभाची गोष्ट निवेदितांना सर्वांत अधिक आवडली. वगालमध्ये नवविचाराचा उद्गम वसा झाला, राजा राभमोहन राँव, पंडित विद्याभागर, डेव्हिड हेनर यांनी त्यात कोणती कामगिरी केली याही गोष्टी त्यांनी मागितल्या.

पण अल्मोरा येथील जीवनात केवळ प्रेमाने अन् आत्मोपतेने झालेले सवाद आणि त्यातून घडणारे शिक्षण एवढाच भाग नव्हता निवेदिताच्या मनात हिंदुत्वाचे एकमेव प्रेम वाणावे, इंग्लिशत्वाचे प्रेम संपूर्ण निघून जावे अशी स्वामीजींची इच्छा होती. मार्गरेट हिंदुस्थानात आली हे खरे, ब्रह्मचारिणीची दीक्षा घेऊन त्यातून निवेदिताचा जन्म झाला हे हिं सरे, पण अजूनही मी इंग्लंडमधील या अभिमानाने, इंग्लंडच्या दृष्टिकोनातून, तेथील मूल्याबरोबर, तेथील समाजस्थिति परिमाण धरून हिंदुस्थानचे, हिंदुत्वाचे मूल्यमापन त्या करीत असत. पराकाष्ठेच्या इंग्लिशपणाच्या मनोवृत्तीने भारलेल्या त्याच्या मनात हिंदुत्वाबद्दल अनेकानेक अपसमज, पूर्वग्रह, अनुदार समालोचन याची गर्दी झालेली होती. हिंदुस्थानचे दैन्य पाहून त्यांना दया येई आणि हे दैन्य दूर करण्यासाठी परदेशात निधि उभे करावेत असे त्यांना वाटे. त्याची ही दया स्वामीजींना खपत नसे. त्यांना वाटे की, ही दया म्हणजे तिन्हाइतावद्दल श्रीमतीच्या तोऱ्यातून वाटणारी अनुकंपा आहे. अहंकाराचेच ते एक निराळे रूप आहे. त्यान स्वकीयाबद्दलचे अकृत्रिम प्रेम नाही.

वेलूर येथे मार्गरेटला ब्रह्मचारिणीची दीक्षा दिली अन् निवेदिता म्हणून नवा जन्म झाल्यावर स्वामीजींनी त्यांना विचारले,

‘मार्गरेट, कोणत्या राष्ट्राची तू आता?’

निवेदितांनी उत्तर दिले, ‘युनियन जॅक हे ध्वजचिन्ह ज्या राष्ट्राचे त्याचीच मी प्रथमपासून आहे.’

स्वामीजींना आश्चर्याचा एक भयंकर धक्का बसला. पण त्याच्या चेहऱ्यावर त्याचा असमानही प्रकट झाला नाही. दुसऱ्या कोणत्या त्यांनी काही कळू दिले नाही. या उत्तरामुळे त्याच्या वागणुकीतही काही अंतर पडले नाही. एखाद्या हिंदु पतिव्रता स्त्रीची पतीवर

जेवढी भक्ति असावी तेवढी इंग्लिश राष्ट्रावहलची निवेदिताची भक्ति पाहून 'अजून अवश्य ते सस्कारग्रहण झालेल नाही,' एवढेच स्वामीजीना वाटले

या सस्कारग्रहणासाठी स्वामीजीनी अल्मोरा हे ठिकाण निवडले होते हिमालयाच्या शिखरावर, धवल हिमाच्या पवित्रतेत मनही उच जाऊ शकेल, जन्मापासूनचे न कळत झालेले सस्कारही पुसले जाऊन, नवसस्कार कोरणे तेथे शक्य होईल ही त्याची खात्री होती

अल्मोरा येथे आल्याबरोबर निवेदिताच्या असे ध्यानात आले की, स्वतःला यापूर्वी स्वामीजींचा जो आत्मीयतेचा आधार असे तो आता नाही स्वामीजींचे वागणे केवळ तत्त्वनिष्ठ आणि म्हणून कठोर असे आहे निवेदिताना त्याचा प्रथम अचवा वाटला स्वामीजींच्या सेवेप्रीत्यर्थ निवेदिता काही करू लागल्या तर त्याचे त्या खोलीत जणू अस्तित्वच नाही अशा पद्धतीने स्वामीजींचे वागणे होई एकदा तर स्वामीजीनी उघडच दटावले, 'आपल्या वडिलांच्या घरात कोणी नोकर नाहीतच अशा आविर्भावात मुलीने काम करण्याचा देखावा दाखविण्याचे काही कारण नाही'

असल्या बोलण्याने अचव्याचे रूपांतर दुःखात होऊ लागले निवेदिताना स्वामीजींचा रागही येऊ लागला स्वाभाविकच दोघामध्ये, चिडण्याची, रागावण्याची, सशयाची एक भिंत उभी राहू लागली परस्परात सभाषण होणे कठीण जाऊ लागले निवेदिताना कोणत्याच कामात उत्साह वाटेना प्रेमाचे शब्द, आत्मीयतेचा ओलावा या आधारावर त्या काम करीत असत तो आधारच एकाएकी काढून घेतला गला निर्जन वनान एकाकी असल्याचा त्यांना अनुभव येऊ लागला

स्वामीजींची इच्छा होती की, निवेदितानी निष्काम कर्मयोगाचे आणि ध्येयविचारार्थ निष्काम समर्पण करण्याचे तत्त्व शिखाव

अखंड, अविरत काम करावयाचे, पण ते विवेकानदाना बरे वाटावे म्हणून नव्हे, कोणी त्याबद्दल चागले म्हणेल म्हणूनही नव्हे, या सामान्य भावभावनाच्या पलीकडे जावयाचे सर्व काम आत्मशुद्धी-साठी करावयाचे, परमेश्वराच्या साधनेसाठी करावयाचे। काम करताना कोणी रागावो अथवा लोभावो, पण समर्पणभावनेत अंतर पडता कामा नये सर्वसामान्य निश्चयाच्या पलीकडे अतिकठोर निश्चय, एकाकीपणे आधाररहित स्थितीत असतानाही त्याच परा-कोटीच्या मानसिक दृढतेने केलेला निश्चय निवेदिताच्या मनाचा व्हावा ही स्वामीजींची इच्छा होती ते त्याची एक प्रकारे कसोटी पाहात होते या कसोटीच्या प्रसंगाने प्रगतीची एक महत्त्वाची पायरी निवेदितानी ओलाडावी असे त्यांना वाटत होते सर्व भूतकाळ विसरून, इंग्लिशपणाचे सर्व सस्कार वलाने काढून टाकून ख्रिश्चन धर्ममताची अगदी अतरंगातीलही छाप पुसून टाकून हिंदुत्वाच्या नवसाधनेला पूर्ण समर्पण वृत्तीने आणि निष्काम कर्मयोगाचा अवलंब करून त्यांनी प्रारंभ करावा ही त्यांची इच्छा होती

या अग्निपरीक्षेच्या यातना, त्यातील वेदना, ती पिळवणूक निवेदितानी सहन केली त्याचे मन बड करून उठावयाचे पण स्वामीजींना सोडून इग्लडला परत जावे असे त्यांच्या मनात एकदाही आले नाही हळूहळू स्वामीजींना जे परिवर्तन घडावयास हवे होते ते घडविण्यास त्यांचे मन सिद्ध झाले निवेदिताची अनुकूल मन स्थिति आणि विवेकानंदाचे आत्मिक बल या दोहोच्यामुळे आवश्यक ते सर्व परिवर्तन घडले

अल्मोरा येथील बौद्धिक चकमकीनंतर वन्याच वर्षांनी भगिनी निवेदिता यांनी त्या प्रसंगाबद्दल लिहिले—

अल्मोरा येथे जीवनात दुसऱ्यादा शाळा शिकणे सुरू झालेसे वाटू लागले शाळेन जाणे कित्येक वेळा विद्यार्थ्यांना आवडत नाही तोच प्रकार

येथेही झाला मनाच्या अर्धवट समजुतीमध्ये असलेले दोष निखालस काढून टाकण्याच्या या क्रियेमध्ये पुष्कळच दुःख सोसावे लागत मनाचा आधार-बिंदु केवळ बदलावयाचा होता, विचाराचा केंद्रबिंदु दुसऱ्या ठिकाणी स्थापवयाचा होता यापेक्षा त्यान काही कमी नव्हते वा अधिक नव्हते. कोणत्याही विचाराची वा तत्त्वाची त्यात सक्ती नव्हती मात्र पूर्वग्रहाचे जणू पर्वतच दूर सारावयाचे होते! पूर्वयुष्यात उराशी बाळगलेल्या ध्येयकल्पना प्रत्येक खेपेला आडव्या येत असत! एका युगात बाधलेली पूजा नव्याने येणाऱ्या युगाला प्रतिवधव ठरत होता!

येथे असताना सकाळी जी सभापणे झाली त्यामध्ये खोल जाऊन बसलेले पूर्वग्रह, हिंदुस्थानसंघाचे सामाजिक, बाळमयीन, अथवा कलाबद्दलचे अपसमज याचेवर स्वामीजीकडून कठोर टीपेचा भडिमार चाले.

वादविवाद आणि वितुष्ट यांनी भरलेले प्रसंग हेच मी आणि माझे गुरुदेव याच्यामधील संघर्षाचे वैशिष्ट्य झाले. आज मी समजू शकते की मला किती किती शिकावयाचे होणे आणि ते सुद्धा किती थाड्या अवकाशात! मनाचा आत्मनतुष्टपणा पूर्ण तोडून मोडून टाकण्याला प्रथम शिकावयाचे होते तथापि माझ्या आवडत्या विचारसाखळीवर हांगारा हल्ला आणि त्यात घडणारी निर्भर्त्सना सहन करण्याइतकी माझी तयारी नव्हती मनुष्य कित्येकदा कारणा-विना सुद्धा दुःखी होतो, पण स्नेहपूर्ण नि प्रेमळ असा प्रिय व्यक्तीच्या ठिकाणी उपेक्षा करणारा आणि शाततेतच पण उग्र उग्र दिसणारा नेता पाहून मला किती अन् काय दुःख सोसावे लागले असेल ते आजही सांगता येत नाही!

सुदैवाने, केलेले आत्मसमर्पण माघारे घ्यावे असे माझ्या मनातही आले नाही पण हळूहळू मला असे वाटू लागले की व्यक्तिगत स्नेह आणि प्रेम येथे संपते आणि मग . . .

या सभापणानून उत्पन्न होणारा उद्वेग आणि विषाद याचे परिणाम फार दूरवर जातील, अशी भीति आमच्यामधील एका उपस्वर मंत्रिणीला वाटू लागली एते दिवशी हा प्रसार आता यावविना पाहिजे अस वाटून तिने अत्यंत मृदु शब्दांनी पण गाभीर्यपूर्वक स्वामीजींचेपाशी मदतस्थी केली त्यांनी

निचें म्हणणे शातपणे ऐकले आणि तत्काळ ते आमचे घरातून चालते झाले. सध्याकाळी ते पुन्हा परत आले आणि आम्ही पडवीमध्ये आहोत असे पाहून माझ्या मैत्रिणीबडे बळून बालमुलम सरलतेने म्हणाले, 'तुमचे म्हणणे बरोबर आहे यात वाहीतरी बदल हवा मी एकातासाठी अरण्यात जात आहे आणि ज्या वेळी परत येईन त्या वेळेला मला वाटतं मी शातता आणू शवेन.' पाठीमागे बळून पाहतात तो अमावास्यानंतरची क्षीण पण वर्ध्धिष्णु चंद्रकोर त्याच्या दृष्टीम पडली त्याचे मन एकाएकी उचावले, त्याच्या आवाजात वातरता आली, आणि ते म्हणाले, 'ती पहा चंद्रकोर, आपणसुद्धा या वाढत्या चंद्रकोरीप्रमाणे नव्या आयुष्याला सुद्धात करू,' असे म्हणून एव्हाना मन विरघळून गेल्याने त्याचेपुढे गुडघे टेकून नतमस्तक झालेल्या त्याच्या अत्यंत अत्यंत बडबोर शिष्येला त्यांनी मस्तकावर हात ठेवून मन पूर्वक आशीर्वाद दिला. मनात उत्पन्न झालेले विपादाचे क्लिप्त धुवून टाकणारा तो क्षण विलक्षण सुखकारक होता.'

तथापि तसा एका क्षणाने एखादी जखम भन्न येईल, पण ज्या स्वप्नाचे तुकडे तुम्हाडे झाले आहेत तेसलग करण्याची शक्ति त्यात नाही ह मी लिहिंते ते एका विशेष कारणाने लिहिंते आतापर्यंत जी गोष्ट मी लिहिंली तिचा शेवट मला सांगावयाचा आहे फार फार वर्षांमागे श्री रामकृष्णानी आपल्या शिष्यांना सांगितले होत, 'असा एक दिवस येईल की, स्वतःच्या स्पर्शाने माझा लाडका नरेद्र दुमन्याना ज्ञान प्राप्त करून देईल' अस्मायामधील या दिवशी सध्याकाळी त्या भविष्याची मला प्रचिती आली कारण एकान्तामध्ये ध्यान करीत असताना आपण एका अनंत आनंदमय ब्रह्मामध्ये दूरपर्यंत पाहून आहात असे मला आढळते त्याचा अनुभव अहंकारनिष्ठ अशा विवेचक शक्तीच्या कोणत्याही तकने आजवर मला आलेला नव्हता अध्यात्मावरील हिंदुग्रंथांमध्ये ग्रथित केलेल्या अनुभवाची रोकडी खूण, मला प्रत्यक्ष व्यवहारात अनुभवण्यास मिळाली

दि १५ मे ते २५ मे १८९८-पर्यंत अल्मोरा येथे निवेदिताची अग्निपरीक्षा चालू होती २५-ला स्वामीजी अरण्यात साधनेसाठी निघून गेले ते परत आले तेव्हा शातता प्रस्थापित झालेली होती. वादळ सपलेले होते आणि वातावरणात प्रसन्नता बाहू लागली होती.

स्वामीजींनी साष्टांग नमस्कार घातला. भावनातिशयतेने सर्वांग थरथर कापत होते श्रीशिव, तो सन्याशाचा सम्राट्, कालदर्शी भगवान् त्याला काय समर्पण करावे ? स्वामीजींनी मनोमय सकल्प करून निवेदिताना श्रीविश्वेश्वरचरणी समर्पित केले आणि त्रिवार साष्टांग प्रणिपात केला स्वामीजी तशा स्थितीत भावसमाधीमध्ये गेले. त्या अवस्थेत स्वतः श्रीशिव प्रकट झाले आणि त्यांनी स्वामीजींना आशीर्वाद दिला.

निवेदिता तेथेच उभ्या होत्या ! त्याचेही चित्त सर्वेश्वरासन्निध गेले होते विवेकानंद काही वेळाने भानावर येऊन गुहेबाहेर आले, पण निवेदिता तशाच गुहेमध्ये राहिल्या अखेर तेथील भयंकर थंडीने काकडून त्या गुहेच्या बाहेर पडल्या. त्याच्या मनात विचार आला, 'मला दर्शन का झाले नाही ? मला साक्षात्कार का झाला नाही ? गुरुदेव श्रीविवेकानंद हे स्वतः येथे असताना मलाही परमेश्वरप्राप्तीचा आनंद त्यांनी का वरे उपलब्ध करून दिला नाही ?' गुहेच्या बाहेर आल्यावर निराशेचे हृदयभेदक आघात अनुभवीत त्यांनी स्वामीजींना त्यावद्दल विचारले जेथे केवळ अतर्मुखताच वाकी राहते, जेथे जड, बाह्य स्वरूपाचा पूर्ण लोप झोतो अशा त्या अवस्थेत त्याच्या मनाला अतोनात वेदना झाल्या. बाह्याचा आधार सुटलेला, पण अतर्मुखतेच्या परिमंडलात कोठे प्रगतिच न झाल्याने पुन्हा जगाच्या आधाराला यावे लागावे याचे त्यांना पराकाष्ठेचे दुःख झाले 'स्वामीजींनी या अवस्थेत आधार दिला असता आणि त्यांना स्वतः ला जो साक्षात्कार झाला त्याचा अनुभव मला दिला असता तर' असे त्यांना राहून राहून वाटले गुहेच्या बाहेर आल्यावर निवेदिता स्वामीजींवर अतोनात रागावल्या 'गुरुपदाला शोभेल असे काही सामर्थ्य तुम्ही जर प्रकट केले नाही तर मग तुम्ही एक सामान्य व्यक्ति अन् मी एक सामान्य स्त्री यापेक्षा अधिक नाते कशाला सागावयाचे ?' असेही त्या उधडपणे बोलल्या !

आईवर रागावलेल्या आणि तिला कडाडून बोलणाऱ्या मुलाशी जी वागणूक आईची असते तसेच विवेकानंद वागले त्यानी वात्सल्यभावाने निवेदिताची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला व मनाला आणि शरीराला आलेला थकवा दूर करण्यासाठी तूप घातलेला एक कढत कढत काढा पिण्यास दिला तथापि तो दिवस आणि त्यानंतरचा दिवस निवेदिताचे चालणे, फिरणे एखाद्या जडमूर्तीप्रमाणे, यत्राप्रमाणे घडत होते त्यात उत्साह नव्हता मधून मधून त्या पुटपुटत 'पण का ? असे का केले नाही ?' दुसऱ्या दिवशी सकाळीही त्याचा उद्वेग कमी झाला नाही ते पाहून विवेकानंदाचे डोळे अश्रूंनी भरून आले 'पण का ? असे का ?' या निवेदिताच्या प्रश्नावर ते म्हणाले, 'मार्गरेट, मी काही रामकृष्णपरमहंस नाही तू ज्याची अपेक्षा करतेस ती शक्ति माझ्यामध्ये नाही तुला आता समजणार नाही, पण तू ही यात्रा केली आहेस आणि त्याचा परिणाम पुढे आपोआप होत राहील कारणे घडून आली की कार्य घडणारच ! कालांतराने तुला आढळून येईल सुयोग्य परिणाम होणारच !'

अमरनाथाहून परत येताना निवेदिताची चित्तवृत्ति हळूहळू शांत होत गेली पहिलेगाव येथे दि ८ ऑगस्टला कु मॅक्लिऑड आणि श्रीमती ओलबुल यांच्या भेटी झाल्या सर्वजण श्रीनगरला आले परतीच्या प्रवासामध्ये आणि श्रीनगर येथे असताना स्वामीजीची मनोवृत्ति पूर्णपणे जनमुक्त झाली कित्येक दिवस त्यानी एकान्तात घालविले आपल्या शिष्यांना हिंदुस्थानची माहिती देणे हेही चालू होते हिंदुस्थानाचा भविष्यवाळ कसा असेल, हिंदुधर्म आणि हिंदुस्थान या दोनही कल्पना एकच आहेत, प्रत्येकीत दुसरीचें हृदय आहे, हिंदुधर्मातील 'शिवू नवा' ही वृत्ति जाऊन हा धर्म चैतन्ययुक्त, प्रसार पावणारा, वाढणारा, विजयी, अमा केला पाहिजे, संपूर्ण आध्यात्मिक आयुष्य हे व्यवहागमध्येही तितकेच कार्यक्षम आणि गतियुक्त असले पाहिजे स्वतः सागरासारखे खोल आणि आनाशारखे अनंत करणे हे ध्येय रामकृष्णानी

सांगितलें आहे, अज्ञासारख्या वाक्सुधेचा लाभ निवेदिता आणि अन्य सहशिष्या यांना होत होता.

स्वामीजी काश्मीरमध्ये ११ आक्टोबरपर्यंत होते. काश्मीरच्या महाराजांनी रामकृष्ण मठासाठी म्हणून एक विस्तृत जागा देण्याचें मान्य केलें होतें. स्वामीजींनी तीन चार चांगल्या जागा पाहिल्याही. पण काश्मीरमध्ये असणाऱ्या ब्रिटिश रेसिडेंटचा रामकृष्ण आश्रमाला जागा देण्यास विरोध होता. श्रीमती ओलवुल आणि कु. मॅकलिऑड या दोघींनी जागा मिळवण्याचा प्रयत्न केला, निवेदिताही रेसिडेंटला जाऊन भेटून आल्या, पण त्याचा उपयोग झाला नाही आणि निराशाच पदरी आली.

जागा मिळत नाही हें नक्की झाल्यावर स्वामीजी लाहोरला परतले. तेथून ते तडक कलकत्त्याला गेले. श्रीमती ओलवुल आणि कु. मॅकलिऑड या उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्यास गेल्या. निवेदितांनी त्यांच्याबरोबर काही स्थळें पाहिलीं पण स्वीकृत कार्याला लगेच प्रारंभ करण्यासाठी त्या इतर दोघींच्या आधीच कलकत्त्यास परतल्या.

♦ ♦ ♦

ब्र ता च र ण अंतिम प्रतिज्ञा

निवेदिता कलकत्याला आल्या आणि सरळ बाघबाजारमधील श्रीशारदामातेच्या निवासस्थानी उतरल्या. त्या आल्या त्या मुलीने आपल्या आईच्या घरी उतरणें स्वाभाविक असें समजून आल्या; पण या येण्यात केवढा घोटाळा उत्पन्न झाला याची त्यांना पूर्व-कल्पना आली नाही. निवासस्थानातल्या सर्व व्रतधारिणींमध्ये भयंकर खळवळ उडाली. निवेदितांच्यावरोवर, गोरकाय परस्त्रीवरोवर राहावयाचें, जेवावयाचें म्हणजे जातपात, नेमानेम,

शिवाशीव, सर्व धर्ते लयालाच जावयाची ! पण स्वामी विवेकानंद यांनी वाटाघाटी करून निवेदिताना एका कोपऱ्यात राहू देण्याची अनुज्ञा मिळविली. इतरांच्याप्रमाणे निवेदिताना एक अरुंद चटई, एक उशी आणि एक धोंगडी मिळाली. एका नव्या तपश्चर्येला प्रारंभ झाला.

पहिल्या दिवशी निवेदिताना झोप आली नाही. सर्वच गोष्टी अगदी नवीन होत्या. श्रीमाच्याशिवाय कोणाचीच सहानुभूति नाही ! कोणाशी बोलणे नाही ! आता त्याची खरी व्रतपरीक्षा होती. बडानगरच्या आश्रमात सर्व गुरुभाईंनी ज्याप्रमाणे अत्यंत कठोर अशी साधना केली, तशीच कठोर साधना श्रीशारदादेवीच्या या आश्रमात होत असे. पहाटे ४ वाजले की आपोआप एकेक तपस्विनी उठून अथरुणातच डोक्यावरून पाघरुण घेऊन जप करण्यास प्रारंभ करी. ६ वाजेपर्यंत असा जप झाल्यावर सगळ्या जणी अथरुणे गुडाळून ठेवीत. मग सडा-समार्जन व न्याहारीची सिद्धता करणे, स्नान करणे इत्यादि कामाना प्रारंभ होई सकाळचा अत्पाहार आटोपत्यावर एकएकजण श्रीमाचे पादबंदन करू लागे. थोड्याच वेळात प्रभातपूजेला प्रारंभ होई श्रीरामकृष्णाच्या प्रतिमेची सथपणे नि पोंडशोपचारानी सामुदायिक पूजा झाल्यावर कित्येक जणी ध्यानाभ्यास करीत तर अन्य कित्येक स्तोत्रपठन करू लागत असेर आरती झाल्यावर एक सुवासिनी अन्य सुवासिनींना कुकुमतिलक लावी. मग एकेकजण प्रथम देवाला साष्टांग नमस्कार घालून नंतर श्रीमाना साष्टांग नमस्कार घालीत असत. श्रीशारदादेवी प्रत्येकीची आत्मीयतेने चौकशी करून, पाठीवरून हात फिरवून कुशल विचारित आणि व्रताचरण सिद्धीस जावो असा आशीर्वाद देत.

मग श्रीशारदामाता आपल्या खोलीत येऊन वसत. कित्येकजणी त्याच्याजवळ येऊन ध्यानचित्तन अथवा जप करीत वसत. निवेदिताही या वेळी तेथेच वसत. या ध्यानाचे वेळी कोणाच्याही तोंडून एक शब्दही बाहेर पडत नसे. सर्वजणी अतर्मुग्न होऊन

निगूढ चैतन्यात निमग्न झालेल्या असत सकाळी ११ चे सुमारास भोजनाची सिद्धता झालेली असे सर्व अन्नाचा रामकृष्णाना श्रीमा नैवेद्य दाखवीत असत आणि मग सर्वजणी तो प्रसाद भक्षण करीत. भोजनाच्या वेळात परस्परात काही सभाषणे होऊन वातावरणात मोकळेपणा येई निवेदिताच्या मनात यावयाचे की, इतरांना काही प्रश्न विचारावेत, पण काही विचारत्यास, 'येथे श्रीमाच्या सह-वासात राहून सुद्धा हिचा शकेलोरपणा जात नाही' असे भाव त्या स्त्रियांच्या चेहऱ्यावर प्रकट व्हावयाचे एकीने तर तसे स्पष्टच म्हटले, म्हणून निवेदितानी प्रश्न विचारण्याचे सोडून दिले.

दुपारच्या वामकुक्षीनंतर श्रीमाच्या दर्शनार्थ स्त्रिया येऊ लागत ससारातल्या अनेकानेक अडचणी दर्शनार्थ आलेल्या स्त्रिया शारदादेवीच्या जवळ मांडीत आणि शारदादेवीच्या शब्दाना श्रोतृचित्त होत परत जात. 'दिवसातून किती वेळा देवाचे नाव घेतेस ग?' श्रीमा एखाद्या नववधूला विचारीत 'दिवसाकाठी पधरा-वीस सहस्र वेळा परमेश्वराचे स्मरण करीत जा, तुला शांति लाभेल. मी स्वतः असे केलेले आहे' आठवड्यातून दोन दिवस पुरुषाना दर्शनार्थ येण्यासाठी अनुज्ञा असे रामकृष्णाचे धर्मपुत्र, त्याचे शिष्यवर हेच प्रामुख्याने दर्शनार्थ येत असत कोण्याही पुरुषा-समोर श्रीमा आपादमस्तक वुरखा घेऊनच वसलेल्या असत खुद्द विवेकानंद अथवा अन्य ज्येष्ठ सन्याशानाही त्याचे दर्शन असेच घ्यावे लागे दर्शनार्थींची गर्दी सपली म्हणजे कोणी तरी मठवासिनी पुराणकथा सांगे अथवा कोणी देवदेवतांच्या भूमिका असलेले सवाद करीत असत कोणी क्वचित् सतारवादना करी अथवा भक्तिगीते गाई

दिवेलागणीची वेळ झाली म्हणजे शर फुकले जावयाचे आणि रात्रीच्या आरतीची वेळ व्हावयाची आरतीनंतर पुन्हा गच्चीवर सर्वजणी ध्यानचित्तन करू लागत अशा वेळी श्रीमा निवेदिताना मुद्दाम आपल्या जवळ वसवीत ध्यानधारणेचे पहिले धडे निवेदितानी स्वामी स्वरूपानंद आणि अमरनाथाच्या यानेत एका

सन्याशाकडून घेतले होते श्रीमाच्या हाताखाली घडलेल्या अभ्यासाने त्यात त्यांना लवकरच सफलता मिळाली

अशा गभीर तप साधनेत १५ दिवस गेले तेवढ्यात निवेदिताच्यासाठी शारदादेवीच्या मठापलीकडचे एक घर भाड्याने घेण्यात आले इतर घराप्रमाणेच हे घर अगदी साधेसुधे होते मागच्या चाजूस एक मोठे अगण होते, ठेगणा ठूसका दुसरा मजला होता. निवेदिताच्यासाठी एका खोलीत दोन मोठी टेबले माडण्यात आली होती एक खुर्ची, एक स्टूल एवढी मोठी मामग्री तेथे होती. पुस्तके ठेवण्यासाठी भितीत एक शिडी तयार केलेली होती

निवेदिता या नव्या घरात राहावयास गेल्या प्रथम काही दिवस त्या रानी श्रीमाच्या मठात झोपण्यासाठी जात असत. लीकरच स्वतःचा प्रथसग्रह आणून त्यांनी आपली खोली सजविली. एका भितीवर हस्तिदंतात कोरलेला कांस टांगलेला होता आणि जवळच कुमारी मेरीचे एक चित्र टांगलेले होते घरातली कामे करण्यासाठी एका म्हातारीला ठेवले होते तिने या नव्या घरात चूल अन् शेंगड्या घातल्या स्वयंपाकामाठी काही मडकी विकत आणली निवेदिताच्यापेक्षा ती वयाने दुप्पट होती पण निवेदितांना ती 'आई' म्हणून संबोधायची आणि निवेदिताहि तिला 'मुली' म्हणून हाक मारावयाच्या

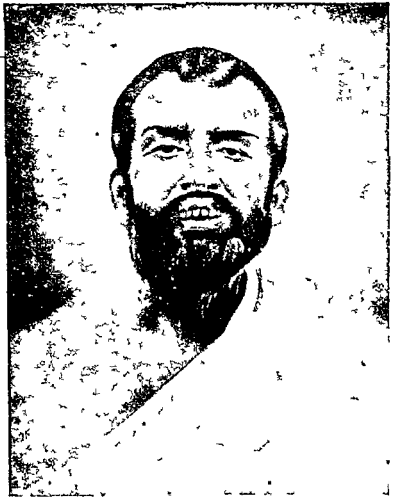
नव्या जागेत निवेदिता राहावयास आल्यानंतर लीकरच विवेकानंद त्यांना भेटावयास आले श्रीमाच्याकडे निवेदिता असताना स्वामीजी श्रीमाच्या दर्शनार्थ यावयाचे निवेदिता तेथे असावयाच्या पण त्या संपूर्ण पडदानशीन असत स्वामीजी त्यांना ओळखल्याविना राहत नसत तथापि पाहून ओळख दाखवावयाची नाही, ओळखून बोलावयाचे नाही असे स्वामीजी वागत असत मठाची शिस्त पाळली गेलीच पाहिजे नव्या जागेत निवेदिता आल्या तेव्हा मठाची तीच शिस्त येथेही नादली पाहिजे असे स्वामीजींनी त्यांना आज्ञापूर्वक सांगितले पुरुष वा स्त्री कोणीही भेटीस आले तरी त्यांना केवळ तळमजल्यावरच्या भेटीगाठीच्या खोली

पर्यंतच प्रवेश फारच झाले तर त्यांना तळमजल्यावर निवेदिताची शाळा चालावयाची होती ती पाहता येईल पण दुसऱ्या मजल्यावर कोणाचाही प्रवेश होता कामा नये—खुद्द स्वामीजीचाही नाही, दुसऱ्या मजल्यावरील वातावरण हे साधनेला परिपूर्ण अनुकूलच राहिले पाहिजे, त्याचे पावित्र्य आणि गाभीर्य मोडता कामा नये, तसे झाले तरच मन अतर्मुख होऊन आत्मदर्शन होऊ शकते, असे विवेकानंदाचे सांगणे होतं

एखाद्या ब्राह्मण विधवेप्रमाणे निवेदिता वैराग्यवृत्तीने राहू लागल्या स्वामीजी त्यांना जे जे सुचवीत असत ते ते त्या अत्यंत तत्परतेने आज्ञा म्हणूनच स्वीकृत करीत असत 'आत्मजागृति झाली पाहिजे पण त्यात भावनेचा एवढासुद्धा आविष्कार होता कामा नये' स्वामीजींनी सांगितले, 'मनाच्या प्रत्येक व्यथेवर विजय मिळव चेहऱ्यावरील प्रत्येक भाव निर्बन्धित असू दे'

'ख्रिस्ताचे अनुकरण' (Imitation of Christ) हे पुस्तक स्वामीजींनी बालपणात वाचले होते आणि ते वाचून त्यातल्या प्रमाणे मठस्थापना करावी असे त्यांना स्फुरले होते निवेदितांनीही हे पुस्तक कठगत करावे असे त्यांनी सांगितले स्वामीजींची प्रत्येक सूचना निवेदितांनी शिरोधार्य केली तासन तास त्या मठातील आपल्या खोलीत एकान्तात असत मनात उसळणाऱ्या सर्व विकारावर त्यांनी विजय मिळविला

निवेदितांचा हा आश्रम, रामकृष्ण मठाच्या प्रत्यक्ष व्यवस्थेखालीच होता श्रीशारदादेवीच्या आश्रमाची सर्व व्यवस्था ज्या प्रमाणे स्वामी योगानंद पाहात असत, त्याप्रमाणे निवेदितांच्या आश्रमाची व्यवस्था पाहण्यासाठी स्वामी सदानंद यांची नेमणूक झाली स्वामी सदानंद अतिशय कडक शिस्तीचे भोक्ते होते ते तळमजल्यावरील रस्त्यावरच्या एका खोलीत राहात असत स्वतःचे जेवणखाण ते स्वतःच करीत असत जागेची बाळजी घेणे हेही काम त्यांच्याकडे होते सायकाळ झाली की, ते निवेदितांना हाक मारीत मग रामायण, महाभारत यातील गोष्टी ते निवेदितांना सांगत लहान मुलांनी जसे तन्मयतेने ऐकावे, जेथे समजत

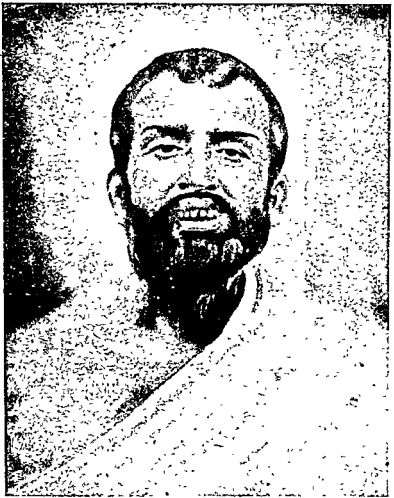
अद्वेष्टा सर्वभूताना मैत्र कर्ण एव च ।
निर्ममा निरहकार समदुःखसुख क्षमी ॥
सतुष्ट नतत योगी यतात्मा दृढनिश्चय ।
रामकृष्ण स भगवान् शब्द विजयते भवि ॥

पर्यंतच प्रवेश फारच झाले तर त्यांना तळमजल्यावर निवेदिताची शाळा चालवयाची होती ती पाहता येईल पण दुसऱ्या मजल्यावर कोणाचाही प्रवेश होता कामा नये—खुद्द स्वामीजीचाही नाही, दुसऱ्या मजल्यावरील वातावरण हे साधनेला परिपूर्ण अनुकूलच राहिले पाहिजे, त्याचे पावित्र्य आणि गाभीर्य मोडता कामा नये, तसे झाले तरच मन अतर्मुख होऊन आत्मदर्शन होऊ शकते, असे विवेकानंदाचे सांगणे होत

एखाद्या ब्राह्मण विधवेप्रमाणे निवेदिता वैराग्यवृत्तीने राहू लागल्या स्वामीजी त्यांना जे जे सुचवीत असत ते ते त्या अत्यंत तत्परतेने आज्ञा म्हणूनच स्वीकृत करीत असत 'आत्मजागृति झाली पाहिजे पण त्यात भावनेचा एवढासुद्धा आविष्कार होता कामा नये' स्वामीजींनी सांगितले, 'मनाच्या प्रत्येक व्यथेवर विजय मिळव चेहऱ्यावरील प्रत्येक भाव निर्बन्धित असू दे'

'ख्रिस्ताचे अनुकरण' (Imitation of Christ) हे पुस्तक स्वामीजींनी बालपणात वाचले होते आणि ते वाचून त्यातल्या प्रमाणे मठस्थापना करावी असे त्यांना स्फुरले होते निवेदितानीही हे पुस्तक कठगत करावे असे त्यांनी सांगितले स्वामीजींची प्रत्येक सूचना निवेदितानी शिरोधार्य केली तासन तास त्या मठातील आपल्या खोलीत एकान्तात असत मनात उसळणाऱ्या सर्व विकारावर त्यांनी विजय मिळविला

निवेदितांचा हा आश्रम, रामकृष्ण मठाच्या प्रत्यक्ष व्यवस्थेखालीच होता श्रीशारदादेवीच्या आश्रमाची सर्व व्यवस्था ज्या प्रमाणे स्वामी योगानंद पाहात असत, त्याप्रमाणे निवेदितांच्या आश्रमाची व्यवस्था पाहण्यासाठी स्वामी सदानंद याची नेमणूक झाली स्वामी सदानंद अतिशय कडक शिस्तीचे भोक्ते होते ते तळमजल्यावरील रस्त्यावरच्या एका खोलीत राहात असत स्वतःचे जेवणखाण ते स्वतःच करीत असत जागेची काळजी घेणे हेही काम त्यांच्याकडे होते सायकाळ झाली की, ते निवेदिताना हाक मारीत मग रामायण, महाभारत यांतील गोष्टी ते निवेदिताना सांगत लहान मुलांनी जसे तन्मयतेने ऐकावे, जेथे समजत

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
गमकृष्णः स भगवान् शश्वद् विजयते भुवि ॥

नाही तेथे प्रश्न विचारावेत असें निवेदिता करावयाच्या. 'अग्नीत तुपाच्या आहुति कां? देवाला शेंदूर कां लावतात?' असेसुद्धा प्रश्न त्या विचारावयाच्या. हिंदुत्वाच्या प्रत्येक वारीक सारीक घटनेतील गर्भितार्थ आपणांस कळला पाहिजे अशी तळमळ या प्रश्न विचारण्यामागे होती.

वाघवाजारातील बोसपारा गल्लीत निवेदितांची आश्रमाची इमारत होती. हळूहळू निवेदिता आपल्या भागातील प्रत्येक स्त्रीला, ज्ञानदाराला ओळखू लागल्या. लोकांनाही ही शुभ्रवसनधारी स्त्रिया आपल्यापैकीच कोणीतरी आहे असें काही दिवसांनी वाटू गलें. आपल्या साहाय्याला हीच येऊ शकेल असा विश्वास त्यांना पटू लागला. पहिले काही दिवस निवेदितांना कोणाच्याही घरी वेश मिळाला नव्हता. पण एके संध्याकाळी एक स्त्री निवेदितांच्या आश्रमात घुसली अन् म्हणू लागली, 'अहो माझ्या धाकट्या मुलीला मम ओढून नेत आहे, तुम्ही येता का घरी?' निवेदिता तिच्यावरोबर पोपडीत गेल्या, पण तितक्यातच ती कन्यका मृत झाली. आईच्या अन् अन्य नातेवाईकांच्या दुःखाला पारवार राहिला नाही. निवेदिता रात्रभर तेथेच राहिल्या अन् त्या स्त्रियांचें त्यांनी सांत्वन केलें. स्वामीजींना दुसऱ्या दिवशी जेव्हा हें कळलें तेव्हा त्यांना वर वाटलें. ते म्हणाले, 'मासाठीच श्रीरामकृष्णांचा जन्म होता. प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या भाषेत सांगितलें पाहिजे. "मृत्यूवर प्रेम करा, भीषणाची पूजा करा." खरोखरी परमेश्वर म्हणजे असें एक वर्तूळ आहे. या वर्तुळाचें केन्द्र प्रत्येक ठिकाणी आहे आणि परीघ मात्र अमर्याद आहे. मृत्यु म्हणजे वर्तुळाच्या एका केंद्रापासून दुसऱ्या केंद्राकडे जाणे.' निवेदितांचे, मार्गरेटचें लाडकें नांव मार्गारिट असें होतें. स्वामीजी म्हणाले, 'मार्गारिट, जीवन मृत्यूमध्ये पाहावयास आणि मृत्यूचें जीवनात दर्शन घेण्यास शीक. त्या भीषणाची पूजा कर.'

१२ नोव्हेंबर १८९८ या दिवशी आश्विन वद्य अमावास्या होती. दीपावलीतील हा दुसरा दिवस. बंगालमध्ये हा दिवस

(भगिनी निवेदिता - वि. वि. पेंडसे...)

नाही तेथे प्रश्न विचारावेत असे निवेदिता करावयाच्या 'अग्नीत तुपाच्या आहुति का? देवाला शेंदूर का लावतात?' असेसुद्धा प्रश्न त्या विचारावयाच्या हिंदुत्वाच्या प्रत्येक वारीक सारोक्त घटनेतील गर्भितार्थ आपणास कळला पाहिजे अशी तळमळ या प्रश्न विचारण्यामागे होती

वाघवाजारातील वीसपारा गल्लीत निवेदिताची आश्रमाची इमारत होती हळूहळू निवेदिता आपल्या भागातील प्रत्येक स्त्रीला, दुकानदाराला ओळखू लागल्या लोकांनाही ही शुभ्रवसनधारी देवता आपल्यापैकीच कोणीतरी आहे असे काही दिवसानी वाटू लागले आपल्या साहाय्याला हीच येऊ शकेल असा विश्वास त्यांना वाटू लागला पहिले काही दिवस निवेदिताना कोणाच्याही घरी प्रवेश मिळाला नव्हता पण एके सध्याकाळी एक स्त्री निवेदिताच्या आश्रमात घुसली अन् म्हणू लागली 'अहो माझ्या धाकट्या मुलीला यम ओढून नेत आहे, तुम्ही येता का घरी?' निवेदिता तिच्यावरोवर झोपडीत गेल्या, पण तितक्यातच ती कन्यका मृत झाली आईच्या अन् अन्य नातेवाईकांच्या दुःखाला पारावार राहिला नाही निवेदिता रातभर तेथेच राहिल्या अन् त्या स्त्रियांचे त्यांनी सात्वन केले स्वामीजींना दुसऱ्या दिवशी जेव्हा हे कळले तेव्हा त्यांना वर वाटले ते म्हणाले, 'यासाठीच श्रीरामकृष्णाचा जन्म होता प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या भाषेत सांगितले पाहिजे "मृत्यूवर प्रेम करा, भीषणाची पूजा करा" खरोखरी परमेश्वर म्हणजे असे एक वर्तुळ आहे या वर्तुळाचे केन्द्र प्रत्येक ठिकाणी आहे आणि परीघ मात्र अमर्याद आहे मृत्यु म्हणजे वर्तुळाच्या एका केद्रापासून दुसऱ्या केद्राकडे जाणे' निवेदिताचे, मारगेटचे लाडके नाव मारगॉट असे होते स्वामीजी म्हणाले, 'मारगॉट, जीवन मृत्यूमध्ये पाहावयास आणि मृत्यूचे जीवनात दर्शन घेण्यास शीक त्या भीषणाची पूजा कर'

१२ नोव्हेंबर १८९८ या दिवशी आश्विन वद्य अमावास्या होनी दीपावलीतील हा दुसरा दिवस बंगालमध्ये हा दिवस (भगिनी निवेदिता-वि वि पेंडसे ५)

कालीपूजनाचा म्हणून अत्यंत शुभ मानतात या दिवशीच निवेदिताच्या नव्या आश्रमात श्रीशारदामाताच्या हस्ते बालिका विद्यालयाचे उद्घाटन करण्यात आले त्या शुभदिनी सकाळी चेलूर मठाच्या बाघणीला प्रारंभ करण्यात आला हा समारंभ आटोपून दुपारी ३ चे सुमारास श्रीशारदामाता अनेक स्त्रीभक्तासह निवेदिताच्या जागेत आल्या मागोमाग स्वामी विवेकानंद हे स्वामी ब्रह्मानंद आणि स्वामी शारदानंद यांना घेऊन आले प्रथम श्रीरामकृष्णाची पूजा झाली नंतर सर्व-अभीष्टप्रद होम करण्यात आला श्रीमानी विद्यालयाला व विद्यार्थिनींना शुभाशीर्वाद दिले. विवेकानंदानी विद्यालयाचे नामकरण केले 'बालिका विद्यालय.'

पहिल्या दिवशी विद्यालयात केवळ तीनच लहानग्या मुलींनी प्रवेश केला त्या इतक्या लाजच्या अन् बुजण्या होत्या की, कोणी त्यांना प्रश्न विचारले किंवा नुसते त्यांच्याकडे पाहिले की, त्या ओशाळून जात, त्यांच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागत. अशाचिपासून प्रारंभ करून निवेदितानी विद्यालय बाढविले. १८९९-च्या रामकृष्णजयंतीपर्यंत विद्यार्थिनींची संख्या तीस झाली. लहान मुली, मोठ्या मुली, नवविवाहिता, प्रौढा, विधवा या सर्वाना विद्यालयात स्थान होते

निवेदिताचे सर्वांकडे लक्ष असे या मुलींच्यापासून विद्यालय कसे चालवावयाचे, शिक्षण कसे द्यावयाचे हे त्या शिकत होत्या. शिक्षणाच्या अद्ययावत् पद्धतींना राष्ट्रीय स्वरूप देणे आणि जुन्या पद्धतींना नवीनता आणणे, व अग्रेसर दोघाना एकमेमान करणे हे विद्यालयातील एक महत्त्वाचे कार्य होते

शाळा कशी चालवावी याप्रद्वल विवेकानंदाचे निवेदितांना मार्गदर्शन असे ते म्हणत—

गाई कुत्रे, माजरें, पक्षी, याचा शिक्षणान उपयोग होतो. शिवणे, विणणे, धरणे याचाही उपयोग होतो या सर्वांचा उद्देश एकच अत्तरंग प्रकट करणे, मानव्याची सेवा करणे हा होय गोरगरीब, आजारी मुले आणि आजारी स्त्रिया यांची प्रतिदिनी ळाळजी घ्या अशा रीतीने हृदय आणि बुद्धि या दोहोचे एकत्र आणि व्यवहार्य असे शिक्षण घडवा

अगदी याच पद्धतीने वालिका विद्यालयात शिक्षण दिले जात होते मुलींचा सांस्कृतिक वारसा हिसकावून घेतला न जाता उलट तो अधिक शुद्ध, अधिक जागृत स्वरूपात ग्रहण केला जाईल अशी शिक्षणपद्धति होती क्रियात्मक शिक्षण, काही ना काही उद्योग, उपयुक्त निया अथवा हालचाल शिकविली जाई त्यातून शिक्षण होई वाचन, लेखन आणि अकगणित याचा अभ्यास विश्वाच्या व्यापाराशी, काळ आणि अवकाश यांच्याशी सहज सुलभतेने जोडला जाई पाश्चिमात्य देशात बालशिक्षणाच्या नव्याने उदित होत असलेल्या तत्त्वाची, हिंदुस्थानच्या परिस्थितीत, येथील आवश्यकतेनुसार उत्तम सागड घातली गेली होती परिणाम असा घडत गेला की विद्यार्थिनीच्यामध्ये एक अनिर्वचनीय असा आनंद भरून राहिलेला असे

पहिले काही दिवस वालिका विद्यालयातील विद्यार्थिनीचे सूक्ष्म निरीक्षण करून शिक्षणाच्या पद्धति निश्चित करण्यात गेले जून १८९९-मध्ये स्वामी विवेकानंद निवेदिताचे सह पुन्हा एकवार पृथ्वीपर्यटनाला निघाले तेव्हा, म्हणजे वालिका विद्यालयाचा प्रारंभ होऊन ८ महिने झाल्यावर, विद्यालय तात्पुरते बंद ठेवण्यात आले निवेदिता युरोपमधून १९०२-मध्ये परत आल्यानंतर मग पुन्हा विद्यालयाला आरंभ करण्यात आला

काश्मीरच्या महाराजांनी या विद्यालयासाठी ८०० रुपये दिले होते त्यावर हा ससार माडण्यात आला होता हे पैसे चार सहा महिने पुरतील, मग पुढे काय? पुढचे पुढे कर्ता करविता परमेश्वर आहे अशी निवेदिताची श्रद्धा होती पण कोणी साहाय्य करणार असेल तर त्याचे साहाय्य कर्तव्यबुद्धीतून आलेले असले पाहिजे

यावर त्याचा मोठा कटाक्ष होता. कुमारी हेन्रिएटा मुल्लर याच्याशी जानेवारी १८९९-मध्ये विद्यालयाबाबत निवेदिताची चर्चा झाली. कु. मुल्लर या आपली सर्व संपत्ति विद्यालयास द्यावयास सिद्ध होत्या मात्र विद्यालयात रिरिश्चन कल्पनानुरूप शिक्षण दिले पाहिजे असा त्याचा आग्रह होता. पण असे करणे म्हणजे 'मूले कुठार' असे झाले असते निवेदितानी त्यांना स्पष्टपणे नकार दिला आणि म्हटले, 'मला तुझे काहीही नको. तुझी कोणतीही प्रलोभने मला नकोत. कालीमातेचे कृपेने मी एकटीच काम करीन.' अमेरिकेला जाण्यापूर्वी कु. जोसेफाईन मॅक्लिऑड यांनी शाळेला भेट दिली. निवेदितानी केलेल्या प्रसन्न स्वागताच्या आड, तेथे लपलेले पराकाष्ठेचे दारिद्र्य त्याच्या तत्काल लक्षात आले. निवेदिताच्या या कार्यातील आर्थिक वाटा आपण स्वतः उचलावयाचा हा त्यांनी मनोमन निश्चय केला. दुसऱ्याच दिवशी शाळेसाठी एक वग्वी भरून सामान त्या घेऊन आल्या. त्यात मुलाच्यासाठी खाऊ, विस्कटे इत्यादीपासून पाट्या, पेन्सिली, नकाशे, अन्य साधने या सर्व गोष्टी होत्या. खुद्द निवेदितांच्यासाठी एक उशी आणि निवेदिताना आवडणारी अत्यंत चैनीची वस्तु - चहाच्या भुकटीचा पुडा - त्या घेऊन आल्या.

कु. मॅक्लिऑड निवेदिताची तपस्या पाहून चकित झाल्या आणि दु.सीही झाल्या. विवेकानंदाची गाठ पडल्यावर त्यांना त्या म्हणाल्या, 'निवेदितेच्या बाबतीत तुमचे हे कसले प्रयोग चालले आहेत?' स्वामीजींनी शातपणे उत्तर केले, 'तिच्याबद्दल या कारण्याची काहीच आवश्यकता नाही. आता ती हिंदुस्थानच्या चरणी सर्वथा समर्पित आहे आणि उगाच तिला विघडवू नका. अन्य कोणापेक्षाही तिच्यासाठी मला अधिक कष्ट पडले आहेत.'

सरोजरी निवेदिता अत्यंत कठोर तपस्येतून जात होत्या. इस्लिमाणांच्या अश्रिमांत सातत्यास रागेच गळाला होता. मी हिंदु आहे. या मुली माझ्या आहेत, हे लोक माझे आहेत, माझ्याच रक्तामासाचे आहेत, ही धारणा मनाच्या गाभाऱ्यात अगदी गोल

खोल जणू जन्मापासूनच ती तेथे आहे एवढी खोल जात होती. मूळच्या त्या प्रॉटेस्टंट ख्रिश्चन असताना, वास्तविक निराकार परमेश्वराची आराधना करणाऱ्या अमृताना त्यांना कालीपूजा आवडू लागली, वरोवर वाटू लागली कालीमातेची भक्ति त्या करू लागल्या भोळ्या कोकरांना वाट दाखविणारा, त्याच्यावर दया करणारा असा तो देव एवढीच ख्रिश्चन धर्ममतात देवाविषयी कल्पना आहे पण देव म्हणजे वाही केवळ ममतेचा, सहानुभूतीचा सागर नाही कमलफुलात परमेश्वर असेल, झुळझूळ वाहणाऱ्या निर्वरात परमात्मपुरुष असेल, तर धटधडत्या ज्वालामुखीमध्येही तोच आहे आणि सागराच्या भीषण, ताडवनृत्यातही तोच आहे. तो निर्माताही आहे आणि सहारकर्ताही आहे तो पुरुषरूप आहे आणि स्त्रीरूपही आहे तो महामंगल आहे आणि महाभयकरही आहे महाकाल आणि महाकाली ही त्याचोच रूपे आहेत प्रत्येक क्षण, विश्वघटनेची प्रत्येक लहर हे त्याचेच बदलते रूप आहे. मृत्यूची पूजा केल्याखेरीज, भीषणाचे स्वागत केल्याखेरीज सरे धर्म प्राप्त होत नाही असे विवेकानंद वारंवार सांगत अमृत ते निवेदितांच्या मनावर विवले होते त्याचे मन हळूहळू कालीमय होऊ लागले थोडक्याच कालात तेथे एकात्मता निर्माण झाली ब्राह्मोसमाजातील एका कार्यकर्त्याने निवेदिताना एके दिवशी विचारले, 'तुम्हाला मूर्तिपूजाच करावयाची असेल तर मग त्या महाभयानक, तिटकारा वाटण्याजोग्या कालीमूर्तीचीच पूजा कशाला करावयाची?'

निवेदितानी उत्तर केले, 'मी कोणत्याच मूर्तीवर प्रेम करीत नाही काली तिनकी माझ्यामध्ये आहे तितकीच ती तुमच्यामध्ये आहे यात तिटकारा वाटण्याजोगे, महाभयानक काय आहे?'

सरोखरीच निवेदिता कालीतत्वाशी मनोभावे एकरूप झाल्या एका हाताने आगीवाद देणारी, दुसऱ्या हाताने सहार वरणारी, प्रकाश आणि अधार या दोघानाही जन्म देणारी, दया-क्षमा करणारी, आणि कठोरपणे दड देणारी, भक्ताचे रक्षण करणारी

आणि असुराची शिरे गळ्यात घालणारी ही काली म्हणजेच विश्व-शक्तीचे परिपूर्ण रूप हे त्यांना उमगले. रामकृष्णाना जे दृश्य झाले, विवेकानंदाना जे अनुभविता येते, ते कालीमातेचे चैतन्य-दर्शन आपल्यालाही घडावे अशी तीव्र इच्छा निवेदितांच्या मनात उत्पन्न झाली.

निवेदिताची कालीभक्ति पुरेशी सुदृढ झाल्यावर विवेकानंदानी त्याचे 'स्टार' रंगगृहात व्याख्यान ठरविले. व्याख्यानाचा विषय होता कालीमाता!

त्या दिवशी रंगगृह खेचाखेचीने भरले होते. कालीचे भक्त ही गौरकाय स्त्री कालीमातेवद्दल काय बोलणार या उत्सुकतेने आलेले होते, तर कालीपूजा राक्षसी समजणारे सुधारक या वेडगळ प्रयेचे ही समर्थन करणार की काय आणि करणार असेल तर कसे, ते ऐकावे अशा भावनेने आलेले होते. निवेदितानी अत्यंत सथपणे भाषणास प्रारंभ केला आणि अद्वैतावडे नेणारे जे हिंदुत्व त्याचा गौरव करीत त्या म्हणाल्या,

'काली पूजनात हिंदूंची निसर्गशक्तीशी एकरूप होण्याची उत्कटता आणि धडपड दिसून येते. पंचमहाभूताशी तादात्म्य पावण्यासाठी हिंदु मन पुन पुन धडपडत आहे. सर्व निसर्ग एक आहे याची जाणीव या पूजनात आढळून येते.'

निवेदिताचे भाषण उत्कृष्टच झाले. कालीपूजनाचा एक नवाच अर्थ लोकांना प्रतीत झाला. स्वामीजींची गाठ पडताच ते म्हणाले, 'मार्गॉट, फार सुरेख बोललीस!'

या व्याख्यानाने निवेदितानी लोकांची मने विती जिवली होती. याचे प्रत्यंतर थोडक्याच दिवसात आले. कालीघाटावरील काली मंदिराचे पुजारी त्याचेवडे आले आणि कालीमंदिरात प्रवचन देण्याची विनंती त्यांनी केली. दिनांक २८-५-१८९९-ला हे प्रवचन पार पडले. हिंदुसमाजाने निवेदिताना स्वीकृत केल्याचीच ही सून होती.

निवेदितानी कलकत्त्यातील विद्वान् लोकांच्या ओळखी करून घेतल्या व्याख्याने हे या ओळखीचे उत्तम साधन झाले लोकरच ब्राह्मो समाजाच्या मंडळीच्यामध्ये निवेदिताचा प्रवेश झाला देवेद्रनाथ ठाकूर हे ब्राह्मो समाजाचे अत्यंत थोर नेते, त्याचे निवेदितानी दर्शन घेतले विवेकानंद लहानपणी आपल्याकडे आल्याचे त्यांना चांगले स्मरण होते नरेन्द्राची पुन्हा एकवार भेट व्हावी म्हणून महर्षींनी इच्छा प्रदर्शित केल्याने विवेकानंद त्याचे भेटीस गेले बरोबर निवेदिता होत्याच महर्षींना स्वामीजींनी अत्यंत विनम्र भावाने वंदन केले रवीन्द्रनाथ ठाकूर, सुरेन्द्रनाथ ठाकूर, सरलादेवी घोषाल यांच्याशीही निवेदिताचे उत्तम संबंध आले ब्राह्मो समाजामध्ये कर्तृत्वसपन्न आणि आर्थिक दृष्ट्या सुसपन्न लोकांचा मोठाच भरणा होता. हे लोक विवेकानंदाच्या विचाराकडे वळावेत, हे दोन प्रवाह शक्यतो एक व्हावेत, निदान सुसवादी व्हावेत अशी निवेदिताची फार इच्छा होती त्यांनी तसे प्रयत्नही केले पण त्याला फळ आले नाही!

या तपस्येच्या कालात आठवड्यातून दोन वेळा त्या बेलूर आश्रमात जात असत तेथील साधकाना त्या शारीरशास्त्र, वनस्पति-शास्त्र आणि व्यावहारिक शिक्षणशास्त्र हे विषय शिकवीत असत. त्या वेळी आश्रमीय सन्यासी आणि नवदीक्षित ब्रह्मचारी त्यांच्या भोवती कोडाळे करून बसत आणि निवेदिता एखाद्या शास्त्र्याप्रमाणे मध्यभागी बसून शिकवीत शिकविणे संपल्यावर आश्रमाची बारीक सारीक कामे करण्यात त्या लक्ष घालीत सध्याकाळी ५ चे सुमारास त्या आश्रमाच्या गच्चीवरील खोलीत स्वामीजींच्या तेथे जाऊन बसत या दिवसात स्वामीजींची प्रकृति बरी राहात नसे. बहुतेक सर्व कामे ते बसत्या बसल्याच शिष्याचेकडून करून घेत असत निवेदिताच्याकडे परदेशच्या पत्रव्यवहाराचे खाते असे. निवेदिताची पाळी आली म्हणजे कोणकोणाची पत्रे आली आहेत ती वाचून दाखवावयाची आणि मग इतर गोष्टींची चर्चा करावयाची असा कार्यक्रम असे

अशा चर्चेत एक दिवशी स्वामीजी निवेदिताना म्हणाले, 'ध्यान-चिंतनासाठी पुरेसा वेळ मिळत नाही याबद्दल खत वाळगावयास नको तुझ्या कार्यातच तुझे ध्येय आणि साफल्य साठवलेले आहे. स्वतः मध्ये व्यवहारबुद्धि आणि खऱ्या नागरिकाची कर्तव्यबुद्धि याचा उद्बोध होऊ दे त्याचबरोबर दारिद्र्य, शुचिता आणि संपूर्ण आत्मसमर्पण याबद्दलचे प्रेम वाढू दे या सद्गुणांच्या सान्निध्यात तुझी श्रद्धा वहरून येईल वैराग्यभावना पूर्णपणे प्रकट झाली की तुझ्यात अमर्याद शक्ति उदित होईल ते होईपर्यंत देहदंड सोसला पाहिजे कारण त्यातून शक्ति प्रकट होणार आहे अतिकठोर तपस्याच तुझ्या जीवनाला वळण लावणार आहे माझ्या बरोवरीने चल मला समजावून घे माझे कार्य म्हणजे रामकृष्णाचे कार्य नव्हे, अथवा वेदान्ताचे नव्हे अथवा अन्य काहीही नाही हा देश पौरुषसपन्न वरणे हेच माझे कार्य आहे'

'होय, स्वामीजी,' निवेदिता उत्तरल्या, 'मी या कामात आपल्या बरोबर सदैव राहीन'

'खरोखर, तसेच होवो! -- तू आमच्या लोकाना कदाचित् अधिक जाणू शकशील बंगाली आणि आयरिश लोक स्वभावाने एकाच धाटणीचे आहेत ते बोल बोल बोलतात, बडे बडे शब्द त्यांच्या जिबेवर असतात, पण प्रत्यक्ष काही करण्याची वेळ आली की शून्य! एकालाही तशी कुवत असत नाही! आणि दुसरे असे की ते आपला सर्व वेळ एकमेकावर भुक्ण्यात आणि एकमेकांना फाडून खाण्यात व्यतीत करतात आपल्याला येथपासून प्रारंभ करावयाचा आहे हे राष्ट्र उभारण्यासाठी आम्ही त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे. लोकांच्या मनात हे सर्व विचार उत्पन्न केले पाहिजेत त्यासाठी व्यक्तिव्यक्तीवर प्रयत्न केले पाहिजेत धैर्य धरू या! मूठभर धैर्यशील व्यक्ति सर्व जग हादरून टाकू शकतील'

'आणि स्त्रियांचेमधील तुझे कार्य फारच महत्त्वाचे आहे,' स्वामीजी पुढे म्हणाले, 'कर्तव्यत्वाचा तिटकारा करणाऱ्या स्त्री-वगनिच युरोपचे पौरुष जागते ठेविले प्रत्येक प्रकारच्या दीर्घत्वाचा

पराकाष्ठेने आणि कठोरपणे तिटकारा करणाऱ्या स्त्रिया आमच्या देशात केव्हा जन्माला येतील ?'

१८९९-च्या फेब्रुवारी महिन्यात कलकत्त्यामध्ये पुन्हा प्लेगने धुडगूस माडला थोडक्याच दिवसात प्रतिदिनी १००-१०० मृत्यु होऊ लागले लोक भयभीत झाले विवेकानंदाना प्लेग-निवारणाचे काम करण्याचा अनुभव काही नवा नव्हता. निसर्गाचे हे आव्हान त्यांनी धैर्यपूर्वक पत्करले रामकृष्ण आश्रमाचे नेतृत्वाखाली निवारणकार्याचा प्रारंभ करण्यात आला

निवेदिता कार्यासाठी कवर कसून उभ्या राहिल्या प्लेगचा इकडे डोव उसळला होता अन् दुसऱ्या वाजूस औषधे नव्हती, स्वच्छता नव्हती, रुग्णालयाची व्यवस्था नव्हती, परिचारिका नव्हत्या निवेदितानी विद्यार्थी वर्गाला हाक घातली विद्यार्थ्यांच्या छोट्या छोट्या तुकड्या उभ्या करण्यात आल्या त्यांनी दुखिताच्यासाठी पैसे गोळा केले, घराघरातून रोगप्रतिबंधक औषधे वाटली या सेवाकायचि राष्ट्रीय स्वरूप निवेदितानी त्यांना समजावून सांगितले त्याम्हणाल्या, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरत ससिद्धिं लभते नर ।' भगोसुद्धा नियत काम उत्तम करून ध्येय संपादन करू शकतो पण आपले ध्येय काय? तुम्ही विचार घराल तर ते तुम्हास सहजच कळून येईल आपण केवळ वाघवाजारच वाचवीत आहोत असे नाही, तर कर्मयोगी जीवनाने हिंदुस्थानचा इतिहासच आपण लिहून काढीत आहोत हा इतिहास या तऱ्हेने पूर्वी कधीच लिहिला गेलेला नाही या प्रसंगी लोकसेवा हेच आपले रामायण आहे'

'हिंदुस्थान' आणि 'आपण' या शब्दाचा उपयोग निवेदिताचे कडून आता अगदी सहजस्फूर्तिने, हृदयपूर्वक होत होता

निवेदिता घराघरातून हिडल्या, कोणकोण आजारी आहेत त्याच्या याद्या लिहिल्या गेल्या एके ठिकाणी एक औषधालय उघडण्यात आले स्वामी सदानंद आणि इतर तीन स्वामी या कामात त्यांना मदत करीत होते. निवेदिताचा स्वच्छतेवर अधिक

कटाक्ष असे बसपारा आळी, म्हणजे निवेदिता जेथे राहत असत ती आळी, ती प्रत्यक्ष त्याच्याच देखरेखीखाली होती प्रथम प्रथम स्त्रियांना स्वच्छता आणि प्लेगनिवारण याचा सवध काय हेच कळत नसे सर्व रस्ते, अगदी गटारेसुद्धा स्वच्छ होऊन सर्व घाण कचरापेट्यातच पडली पाहिजे, त्यावर रोगप्रतिबंधक औषधे घातली गेली पाहिजेत असे निवेदिता त्यांना वारवार सांगत, पण स्त्रियांना प्रारंभी प्रारंभी ते पटले नाही हलक्या जातीचे काम आपण कसे करावयाचे? दोन दिवस समजावून सांगूनही जेव्हा उपयोग होईना, तेव्हा तिसऱ्या दिवशी पहाटे निवेदिता स्वतःच हातात केरसुणी घेऊन रस्ता झाडू लागल्या श्वेतवसना, गौरकाय अशी त्याची मूर्ति, कवरेत वाकून रस्ते झाडीत आहे हे पाहिल्या-बरोबर इतर स्त्रिया पुढे आल्या त्यांनी केरसुण्या घेऊन कामास प्रारंभ केला

प्लेगशी चाललेले हे युद्ध एक महिनाभर पुरले अखेर प्लेग हुटला निवेदितानी अपरिमित परिश्रम घेतले, इतके की प्लेग सपला आणि त्याच आजारी पडल्या स्वामीजींनी त्यांना बेलूरच्या आश्रमात आणवले तीन आठवडेपर्यंत स्वतः त्याची सेवाशुश्रूषा केली निवेदितांच्या मनासमोर मृत्यूने प्लेगच्या रूपाने घातलेले ताडवून त्या सारखे दिसत होते विशेषतः एका आठ वर्षांच्या बालकाची मूर्ति सदैव त्यांच्या डोळ्यासमोर यावयाची त्याला वाचविण्याचा अतिशय प्रयत्न करूनही तो मुलगा निवेदितांच्या माडीवर 'आई' 'आई' म्हणतच गतप्राण झाला त्याचा त्यांना एक धक्काच बसला होता बालकावरील प्रेमांमुळे मृत्यूचेही स्वागत करण्याची जी स्थितप्रज्ञता हवी ती त्या विसरल्या होत्या. अखेर स्वामीजींनी त्याची समजूत काढली

ब्रह्मचारिणीची प्रथमदीक्षा घेऊन निवेदिताना फार दिवस झाले नव्हते प्रथमदीक्षेनंतर बराच वाळ परोक्षावाळ म्हणून जावा लागतो त्यात शिष्य जर टिकला, पुरेसा तावून मुलाखून निघाला, तरच त्याला अंतिम दीक्षा द्यावयाची असते निवेदिता

अत्यंत अल्प अवधीतच सर्व कसोट्यातून पार गेल्या होत्या. एके दिवशी, १२ मार्च १८९९-ला आश्रमात स्वामीजींच्या बरोबर वोलणे चालू असताना मध्येच निवेदितानी म्हटले,

‘स्वामीजी, मला अतिम प्रतिज्ञा घेण्याची इच्छा आहे’

‘अवश्यमेव,’ स्वामीजी उत्तरले, ‘भगवान् रामकृष्ण तुम्ही प्रतीक्षाच करून आहेत.’

नैष्ठिक ब्रह्मचारिणीची प्रतिज्ञा घेण्यासाठी निवेदितानी दि. २५ मार्च १८९९ हा दिवस निवडला यापूर्वीच सद्गुरूंच्या चरणावर त्यांनी आपले सर्वस्व समर्पण केले होते वाळपणापासून धारण केलेले सर्व सस्कार, विचार, आशा-आकांक्षा, नाते-गोते सर्वच्या सर्व उपटून त्या जागी नवे सस्कार, नवे विचार, नव आशा-आकांक्षा, नवी आत्मीयता याची त्यांनी प्रस्थापना केलेली होती. सर्व अहकाराचा तेथे लोप झाला होता गाढतम भक्तीचा मनात उदय झाला होता. ‘गुरुब्रह्मा गुरुर्विष्णु, गुरुर्देवो महेश्वरः’ हे अक्षरशः शिरोधार्य करून सद्गुरूंच्यात परमेश्वराचे रूप त्यांनी पाहिले होते ‘जन नोहे हा जनार्दन’ हे मनोमन जाणून या व्रता-चरणामुळे जे आता स्वदेशवाधव झाले होते त्याची, ‘जे कां रजले गाजले’ अशाची सेवा सर्वभावे त्यांनी केली होती स्वतः मृत्यूच्या तोंडात जाईपर्यंत त्यांनी काम केले, मृत्यूचेही स्वागत केले, पूजन केले, भीषणाची भक्ति केली मग आता काय कसोटी शिटलक राहिली? आत्मसमर्पणातील कोणता अंश स्पर्श न झालेला राहिला? सद्गुरूंच्या सेवेत कोणते न्यून राहिले? परमेश्वराच्या साधनेत आणिक काय कारावयास हवे होते?

दि २५ मार्च १८९९-ला नैष्ठिक ब्रह्मचारिणीची जी प्रतिज्ञा निवेदितानी घेतली, तिचे त्यांनीच वर्णन केले आहे त्या म्हणतात,

प्रथमदीक्षा घेतल्यानंतर बरोबर एक वर्षाने म्हणजे ऋतू मला नैष्ठिक ब्रह्मचारिणीची दीक्षा देण्यात आली

मठात मी सकाळी ८ ला पोचले आणि लगेच मदिरात गेले तेथे गामा-यात आम्ही बसलो थोडक्याच वेळात कोणी तरी फुले आणली महाराज

(निवेदिता स्वामीजींना 'महाराज' म्हणूनही सवाजीत असत) माझ्याशी बुद्धाचे विषयी बोलले त्या प्रसंगाला साजेल असाच तो विषय नव्हता का ! जे पूर्वीच स्वीकृत केलेले आहे आणि जे सतत मनासमोर अमृत त्या ध्येयविवाचे त्यांनी पुनर्दिग्दर्शन केले आणि मागितल 'भुक्ति नव्हे तर वैराग्य, आत्मसाक्षात्कार नव्हे तर आत्मसमर्पण !'

नंतर पूजासामग्री आणण्यात आली, आणि त्यांनी मला पूजा करावयास शिकविले शिवपूजन करण्याची माझी अनेक दिवसांची इच्छा, काल ते त्यांनी मला शिवविले आम्ही दोघानी पूजा केली ते सर्व वेळ मंत्र म्हणत होते आवाज इतका गोड होता ! जणू प्रेमस्वरूप अशा आईत आपल्या लहानग्याला गोड आवाजात शिकवाव नस चालले होत अखेर अवताराना वदन होऊन पूजा संपली

मूर्तींना मी पुष्पसमर्पण करीत असताना स्वामीजी म्हणाले, 'आता माझ्या बुद्धदेवाला काही फुले वाहा माझ्याविना यथे तो कोणामच आचडत नाही' आणि अशी दीक्षा घेणारे जे असलेल आत्मे त्या मर्वांना एव व्यक्त समजून त म्हणाले, 'उत्तिष्ठ, आणि बुद्धस्वरूप श्रामण्यापूर्वी ज्याने पाचशे वेळा जन्म घेऊन इतरांच्यासाठी जीवन समर्पित केले त्याच्या मागामाग जा

पूजा आटोपून निवेदिता आणि स्वामीजी गाभाऱ्यातून मभामडपात आले तेथे यज्ञकुड प्रज्वलित धरण्यात आलेले होते वैदिक मन्त्रोपचाराच्या समवेत, उपस्थित असलेल्या सन्याशांचे समोर अग्निनारायणाच्या साक्षीने निवेदितानी प्रतिज्ञा घेतली,

'मी दारिद्र्याला वरले आहे, मी तनमनान मूर्तिमन् पवित्र राहून, अहंकार नि बुद्धि यामह मी आज्ञाकृत राहून मृत्युमुद्धा या व्रतापातून मला परावृत्त करू शकणार नाही '

प्रतिज्ञा करून निवेदितानी विवेकानंदाना साष्टांग दडवत घातले. विवेकानंदानी त्यांना आशीर्वादपूर्वक उठवले आणि त्यांच्या मस्तकी यज्ञकुडातले भस्म लावले जे तेथे उपस्थित होते त्या त्या मर्वांचे कपाळी भस्म लावले निवेदिताच्या जीवनाहुतीचेच ते भस्म होते !

पावित्र्याने तळपणाऱ्या निवेदिता उभ्या राहिल्या.

तेव्हा सभामंडपात प्रार्थना चालली होती,

अग्नये स्वाहा अग्नये इदं न मम !

अग्नीला अर्पण असो, आता हे अग्नीचे आहे, माझे नव्हे.
निवेदितानी म्हटले,

अक्षय पावित्र्य प्रकाशणाऱ्या अग्निदेवा !

जीवन प्रकट करण्याऱ्या दूक्षानो !

ईश्वरीय ज्ञानता धारण करणाऱ्या आकाशा !

अहो माझे गुरु, आपण साक्षी व्हा !

आज या चितेवर माझ्यातील पाचभौतिकत्वाचा,

अस्मितेचा, अहकाराचा मी त्याग करते !

अग्निनारायणा, मला भस्मसात् करा

माझा पूर्ण प्राप्त करा, अंती माझे म्हणून काहीही शिल्लक न राहो !

हरिः ओम् तत् सत् हरिः ओम् तत् सत् ।

एकेक साधक मदिरातून गभीरपणे बाहेर पडला अखेर एका
वयस्कर सन्याशाने चितेवर उभे राहणाऱ्या या सतीचे जाताना
पादबंदन केले.

सर्व गेल्यावर विवेकानंद म्हणाले, 'भार्गव', तुझ्यासारख्या
सहा व्यक्ति मिळाल्या तर एका नव्या धर्माचा आरंभ होईल.

त्या दिवशी रात्री झोपण्यापूर्वी निवेदितानी प्रार्थना केली,

हे उत्साहदेवते, मला उत्साह दे,

हे शक्तिदेवते, मला शक्ति दे,

अहो जगज्जननी, मला वज्रासारखे यत्नसंपन्न करा !

पावित्र्याचे स्वीकृत व्रत जीवनान्तापर्यंत

प्रज्वलित ठेवता येईल असे सामर्थ्य मला द्या !

*

*

* * ॐ * *

*

*

* * ६ * *

संन्यासदीक्षा गुरु-शिष्य वियोग

इसवी सन १८९९-च्या प्रारम्भापासून स्वामी विवेकानंद याची प्रकृति बरी राहत नसे दम्याचा त्रास कित्येक वेळा इतका असे की घरावाहेर पडणेही कठीण होई. दिवसापाठोपाठ दिवस स्वामीजी अयरुणाला लिच्छलेले असत सर्व कामे पडत्यापडत्याच ते करून घेत असत. असे आजारोपण आले की सर्वजण त्यांना युनायटेड स्टेट्स्मध्ये विस्थातीस्नय जाण्याचा सल्ला देत असत. स्वामीजी होयहि म्हणावयाचे, पण प्रवृत्तीस किंचित् उनार पडला की समोर पडलेल्या कामाच्या डोंगरावर तुटून पडावयाचे

अशातच स्वामीजींना पैशाचा अत्यंत तुटवडा पडला १८९८ च्या फेब्रुवारी-मार्च या महिन्यात घडलेल्या प्लेग निवारणाच्या कार्यात मठाजवळ असलेला सर्व पैसा संपून गेला. मठाच्या दैनंदिन व्यवस्थेला तरी पैसे कोठून आणावयाचे याची भात पडू लागली. स्वामीजी तर उद्ध्वगून गेले. एके दिवशी ते निवेदिताना म्हणाले, 'आमच्याजवळ पैसा म्हणून शिल्लक नाही. आता तुझे उत्तर-दायित्व मी कसे घेऊ ? आम्ही पूर्ण कफल्लक होण्याच्या आत तू हे सर्व सोडूनच जा ना !'

याला आता काय उत्तर द्यावयाचे ? ही आज्ञा समजावयाची अन् तिची अवज्ञा करावयाची की ही परीक्षा समजावयाची अन् त्या कसोटीला उतरावयाचे !

निवेदितानी नम्रपणे उत्तर दिले, 'आपली आज्ञाच असेल तर स्वामीजी, मी जाईन, पण मी कोठे कमी पडले आहे का ?'

'नाही' स्वामीजी उत्तरले, 'तू तर उत्तम काम केले आहेस. आम्हीच काय ते कमी पडलो आहोत.'

'मग मला वाटते पैसे येतील, कोठून तरी येतील'

लवकरच हयापालटासाठी स्वामीजींनी अमेरिकेत जावे हे निश्चित झाले. आपल्या शाळेला पैसा मिळविण्यासाठी निवेदितानीही त्याच्याबरोबर जावे असेही ठरले. मे महिन्याच्या अखेरीस शाळा काही दिवसासाठी बंद ठेवण्यात आली.

दि २० जून १८९९ या दिवशी स्वामीजींनी गोवळकोंडा चोटीने अमेरिकेकडे प्रस्थान ठेवले. बरोबर निवेदिता होत्या आणि स्वामी तुरीयानदही होते. मद्रास, कोलंबो, एडन, मुएज, नेपल्स, मार्सेलिस या मार्गाने जुलै ३१-ला स्वामीजी लंडनला पोहचले. या प्रवासात स्वामीजींच्या बरोबर जी बोलणी ज्ञाली त्याचे वर्णन निवेदितानी 'मी पाहिलेले गुरुदेव, The Master as I Saw Him' या पुस्तकात फार सुंदरपणे केले आहे. निवेदिता आपल्या स्मृति-लेखात लिहितात —

लंडनपर्यंतच्या प्रवासातील सहा आठवड्यांचा काल हा माझ्या आयुष्यातील एक महत्वाचा काल मी अनुभविला यात शका नाही. त्यानंतर इतका दीर्घ काल स्वामीजींच्या सहवासात राहण्याचे भाग्य मला पुन्हा लाभल नाही. सन १९००-च्या अखेरीस स्वामीजी हिंदुस्थानात परतले मी १९०२-च्या प्रारंभकाळातही युरोपात होत मी हिंदुस्थानात जा परत आले ती जणू अखेरच्या प्रसंगासाठीच, त्याचे अंतिम आशीर्वाद मिळविण्यासाठीच' त्या सहा आठवड्यांच्या प्रवासात त्यांच्या सहवासाचा लाभ घेण्याची कोणतीही संधि मी दवडली नाही दुसरे काही काम पत्करलेच नाही अथून मधून वेळ सापडे त्यात विणणे अथवा लिहिणे मी करीत असे अशा रीतीने स्वामीजींचे व्यक्तित्व, त्याचे विचार मी माझ्या मनात साठवून ठेवले त्यांच्या-बद्दलच्या कृतज्ञतेने मन खरोखरी भरून येते

प्रवामाच्या प्रारंभापासून तो अखेरपर्यंत विचाराचा नि गोष्टीचा आंध्र अखडपणे चालला होता . एके दिवशी बोलता बोलता ते म्हणाले, 'जम-जसा मी विचार करतो तसतसे पौरुषामध्येच सर्व काही आहे असे मला वाटू लागते जे काही कराल ते पौरुषयुक्त करा, हा माझा नवसदेश आहे. द्रुष्ट दृष्ट्यमुद्धा पौरुषयुक्त असावे '

'ज्याला थोर व्हावयाचे आहे त्याला आघात सोसलेच पाहिजेत कित्येकाना तर सर्व प्रकारच्या विषयसुखाची राखरागोळी बरून घ्यावी लागली आहे. खरोखरी सर्व आयुष्य हे परमहंसाचे गान आहे जेव्हा हृदयाला जखम होते तेव्हा सिंह गभीरतम गर्जना करतो, मस्तकावर प्रहार होतो तेव्हा नागराज फणा उभारतो आणि मनुष्यमुद्धा जेव्हा अंतःकरणात विव्दळ होतो तेव्हाच आत्मतेज प्रकट करतो '

प्रवासात पुन पुन स्वामीजींचे मन बौद्धकालाकडे वळत असे हिंदु-स्थानचा इतिहास समजाऊन घेण्याची बौद्धकाल ही एक गुरुविल्ली आहे असे ते म्हणत एके दिवशी ते म्हणाले, 'असे समजू नका की कोण्या एका काळी या देशात बौद्ध म्हणून कोणी एक स्वतंत्र धर्म नादत होता, त्याची स्वतंत्र देवळे होती, त्याचे स्वतंत्र ग्रंथोपदेशक होते बौद्धमत हे सर्वदा हिंदुत्वामध्येच अगोभूत होते एवढे खरे की एक बाल असा होऊन गेला

की त्या वेळी बुद्धाचें महत्त्व सर्वोच्च होते आणि त्यामुळेच राष्ट्र मठवासी सन्याशांचे झालें.

स्वामीजींचे असे मत होते की, हिंदुत्व हे आक्रमक झाले पाहिजे. हा सनातनधर्म चैतन्ययुक्त, अहिंसा हिंदू करणारा, त्यासाठी धर्मोपदेशक पाठविणारा, जे बळजबरीने म्हणा किंवा दुमऱ्या वशाने तरी म्हणा, परधर्मात गेले त्यांना परत हृदयापाशी धरणारा आणि नवनव्या परजातींना पचवून टाकणारा असा झाला पाहिजे पण एखादा ममाज ज्या क्षणी सघटित होतो त्या क्षणीच तो आक्रमक होऊ शकतो हे स्वामीजींना अभिप्रेत असणारच ना ?

एके दिवशी संध्याकाळी वोट एडनजवळ असताना आमचे वोलणे झालें. इतर पुढाऱ्यांच्या हिंदुस्थानासंबंधी ज्या कल्पना आहेत, त्यात आणि तुमच्या कल्पनात काय अंतर आहे असा प्रश्न मी सकाळी विचारला होता. त्या वेळी त्या प्रश्नावर वोलणे करण्यास त्यांना बराच असा अवधि मिळाला नाही. ...पण संध्याकाळी ते आपण होऊन या प्रश्नावर बोलू लागले.

ते म्हणाले, 'आमच्या लोकांत भ्रान्त कल्पना निर्माण करू इच्छिणाऱ्या लोकांशी मी सहमत नाही. ... अगदी नैसर्गिक तऱ्हेने आजच्या काळाला उपयुक्त होईल अशा रीतीने हिंदुस्थानच्या अगच्या गुणांचा विकास झालेला. पाहावा अशी माझी इच्छा आहे. नवीन रचना ही आतून विकसित होत आली पाहिजे.

'एवढ्यासाठी मी केवळ उपनिषदावर भर देतो. उपनिषदांशिवाय दुसऱ्या कोणत्याच ग्रंथातील वचने मी उद्धृत करीत नाही. उपनिषदामधीलमुद्धा एकच कल्पना "शक्तीची उपासना"! । वेद आणि वेदान्त या सर्वांचें रहस्य या दोन शब्दांत साठविलेले आहे.

आजपर्यंत हिंदुधर्माला केवळ दोन शब्द माहीत आहेत. सन्यास आणि मुक्ति । आणि यातच आमचा मुख्य दोष साठवलेला आहे. सर्वं ध्येय केवळ मुक्ति ! गृहस्थाश्रमीयाकरिता वाही ध्येयच सांगितलेलें नाही. याच लोकाना भद्र करण्याची माझी इच्छा आहे. सर्व आत्मे वास्तविक एकच योग्यतेने नाहीत काय ? अंतिम माध्य सर्वांचे सारखेंच नसणार काय ?

यासाठी शिक्षण संपादन करून देश शक्तिसंपन्न केला पाहिजे. (भगिनी निवेदिता - वि. वि. पॅडसे...६)

हैं सभापण ज्या वेळी झाले त्या वेळी मला असे वाटले आणि जम-जसा मी अधिक विचार करीत गेले तसतसे मला अधिकच वाटत गेले की, गुरुदेवाचे या दिवशीचे बोलण्यात सर्व प्रवासभरच्या बोलण्यातील सार भरलेले होतें

तत्त्वचिंतन, प्रश्नोत्तरे आणि मुखसवाद यामध्ये भगिनी निवेदिता आणि स्वामी तुरीयानंद यांना प्रवासाचे दिवस किती लवकर सपले हेही कळले नाही. महाभारतातील जनक-मुलभा सवादाचीच उपमा या सभापणाना शोभते

३१ जुलै १८९९ या दिवशी प्रवासी मडळी लंडन येथे पोचली. निवेदिता आपल्या आईकडेच उतरल्या. स्वामी विवेकानंद याची उतरण्याची सोय जवळच्या एका वंगल्यात केली होती. स्वामीजी आजारी आहेत हे ऐकून अमेरिकेहून त्याची सेवा-शुश्रूषा करण्यासाठी आणि त्यांना अमेरिकेस घेऊन जाण्यासाठी भगिनी ख्रिस्ताईन आणि श्रीमती फक या दोघी आल्या होत्या. ख्रिस्ताईन या थोड्या वुजऱ्या स्वभावाच्या होत्या. त्याची आणि निवेदिताची ओळख प्रथमच होत होती. निवेदिताचे कर्तृत्व पाहून त्यांना काही सकोच वाटू लागला. काहीशा भीतीने त्या निवेदितांच्यापासून दूरदूर राहू लागल्या. पण निवेदितानी ते जाणले आणि एके दिवशी त्यांना म्हटले,

‘सद्गुरूंच्यावरील तुझ्या प्रेमानुळे मला तू मनापासून आवडतेस. तुझ्यात आणि माझ्यात कोठलाच आडपडदा नको. तुला असे वाटत नाही का की त्याच्या कार्यात आपण दोघींनी साहाय्यक व्हावे, त्याचे दास व्हावे? एवढ्याचसाठी आपल्या दोघींचा जन्म नाही का?’

या शब्दांनी भगिनी ख्रिस्ताईन विरघळल्या आणि संशयाची अभ्रपटले हळूहळू दूर झाली.

स्वामी विवेकानंद आणि निवेदिता यांचे लंडनमधील आगमन म्हणजे नोबल कुटुंबाला एक पर्वणीच होती. श्रीमती मेरी नोबल निवेदिताची आई—हिला कन्येचे अत्यंत कोतुक वाटले. ख्रिस्ता-

सारस्या थोर गुरुच्या मार्गदर्शनाखाली मार्गरिट सेवेमध्ये जीवन व्यतीत करीत आहे याचा तिला आनंद झाला.

स्वामीजी लंडनमध्ये १७ ऑगस्ट १८९९-पर्यंतच राहिले. तेथून त्यांनी न्यूयॉर्ककडे प्रयाण केले निवेदिताच्या बहिणीचा विवाह ठरला होता तो आटोपून विवेकानंदाच्या पाठोपाठ काही दिवसानो निवेदितानीही न्यूयॉर्कला प्रयाण केले स्वामीजी हडसन नदीच्या काठी श्रीमती लेगेट याच्या निवासस्थानी राहात होते. प्रकृति सुधारणे एवढाच मुख्य कार्यक्रम होता. या दिवसातली त्याची मुख्य तक्रार मधुमेहाची होती स्वामीजी प्रवासासाठी वाहेर पडले, समुद्राची मोकळी हवा मिळाली, तेव्हापासून त्याच्या प्रकृतीत थोडथोडी सुधारणा होऊ लागली. दम्याचा त्रास कमी कमी होऊ लागला

सप्टेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात निवेदिता न्यूयॉर्क येथे आल्या तेव्हापासून सुमारे एक महिनाभर स्वामी विवेकानंद विश्रांति घेत असतानाच निवेदिताना शिकवीत होते. निवेदिता करतात काय, बोलतात काय, वागतात कशा, त्यांना आत्मविश्वास आहे किंवा नाही या अशा गोष्टीकडे त्याचे बारीक लक्ष असे.

‘आपण आपल्या शाळेसाठी पुरेसा पैसा मिळवू शकू असा तुला विश्वास वाटतो का मारगॉट ?’ एकदा स्वामीजींनी विचारिले

‘मला केवळ विश्वास वाटतो असे नाही, माझी खानीच आहे’ उत्तर ऐकून स्वामीजींना आनंद झाला.

प्रतिदिनी सध्याकाळी अनेक चाहाती मंडळी जमावयाची. पण तेव्हा सुद्धा स्वामीजी निवेदिताना उद्देशून बोलत असत एके दिवशी भक्ति आणि ज्ञान याबद्दल चर्चा चालू असताना स्वामीजी म्हणाले,

भक्ति, प्रेम ही एक पायरी आहे, एकरूपत्व ही अगदी वेगळीच गोष्ट आहे. एकरूपत्व हे प्रेमापेक्षाही मोठे आहे मनुष्य ज्या जीवनात आपले सर्व आयुष्य ओततो त्यावर तो केवळ प्रेम करतो असे म्हणता येणार नाही. मी धर्मावर

प्रेम करीत नाही मी धर्माशी एकरूप झालो आहे, मी धर्मच जगतो आहे. ज्याच्यावर आपण प्रेम करतो त्याच्याशी सायुज्यता आपण पावलेलो नसतो भक्ति आणि ज्ञान यामध्ये हा भेद आहे आणि म्हणून भक्तीपेक्षा ज्ञान थोड आहे

याच सुमारास आपल्याला साक्षात्कार व्हावा अशी तीव्र इच्छा निवेदिताच्या मनात वारवार उत्पन्न होऊ लागली होती. तपस्येच्या मार्गाने जात असताना आपला मार्ग चुकणार तर नाही? असे विचार त्याच्या मनात यावयाचे जी साधक मार्ग चुकते आणि अध्यात्मात अयशस्वी होते तिचे काय होते असा प्रश्न त्यांनी स्वामीजींना एकदा विचारला अर्जुनाने भगवान् श्रीकृष्णाना भगवद्गीतेतल्या सहाव्या अध्यायात अखेरी अखेरी हाच प्रश्न विचारलेला आहे त्याचे स्मरण स्वामीजींना होऊन त्यांनी भगवत्ताच्या शब्दातच उत्तर दिले —

अपति श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानस ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं वा गतिं कृष्ण गच्छति ॥

(हे कृष्णा ! श्रद्धा आहे पण पुरेसा प्रयत्न अथवा सयमन होत नाही, म्हणून ज्याचे मन योगापासून चलित झाले तो योगसिद्धि न पावता कोणत्या गतीला जातो ?)

असा होता अर्जुनाचा प्रश्न; त्यावर भगवान् म्हणाले,

पार्यं नंबेह नामुन विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥

(हे पार्या ! इहलोकी काय अथवा परलोकी काय अशा पुरुषाचा बघीच विनाश होत नाही कारण कल्याणकारक कर्म करणाऱ्या कोणत्याही पुरुषास, बाबा, दुर्गति मिळत नाही)

निवेदितानी काही दिवस पूर्ण एकान्तात जाऊन साधना फेरण्याचे ठरविले या दिवसात त्यांनी 'जगन्माता काली' हा

लेखसंग्रह पुरा केला. या संग्रहात एक फार सुंदर संवाद आला आहे. त्यावरून निवेदितांची गुरुभक्ति आणि ईश्वरभक्ति या दोन्हीचीही कल्पना येते. निवेदितांनी लिहिले—

‘आई, दूर, दूर अतरावर ज्या एकाची मी मनःपूर्वक भक्ति करते तो आज फारच खिन्न आहे. त्याच्या अतंगतून साहाय्यार्थ येण्यासाठी मला साद येत आहे. माझी निष्ठा किती गाढ आहे हे मी त्याला सांगते तरी त्याची म्लानता कमी होत नाही हे कसे काय ?’

‘गोरो, हे पार्थिव प्रेम आता पुरे कर. तुझे हृदय तू मला समर्पित कर, माझ्याच निर्देशाप्रमाणे तें गति घेऊ दे. पृथ्वीवरील सुखदुःखाचा आस्वाद न घेता त्याची तू केवळ साक्षी हो. यामुळेच तू द्विधासक्तीपासून स्वतःला दूर ठेवू शकशील आणि शांतता मिळविशील.’

‘पण आई, स्वतःसाठी शांतता, समाधान याची मला आवश्यकताच कोठे आहे ! ही आंतरिक शांतता त्याला दे. तू जर प्रसन्न असशील तर त्याच्यासाठी हें वरदान मला मिळवू दे. तुझा कृपाप्रसाद लाभवा म्हणूनसुद्धा त्याच्या अडचणीच्या वेळी आणि निराधार अवस्थेत त्याला अपमर्श करणे हे मला रुचत नाही.’

‘मूखं शिरोमणि ! त्याच्या हाकेला साद देणारा प्रेमाचा प्रत्येक तरंग लोखंडी वेडी होऊन त्याला आयुष्यभराच्या विव्हालतेत अडकवून टाकणारा पाश होणार आहे. माझ्या पाडसा, माझ्या हृदयात येऊन लपून राहा..... केवळ यामुळे त्याला समाधान मिळणार आहे. दुरावा पडल्यानेच त्याला तू मन शांति देऊ शकशील !’

‘आई, मी एकटे तुझी आज्ञा ! मी प्रार्थना करते, मला खरेच तुझ्या हृदयात घे, माझी दृष्टि आता माघारी नको. तू जर मला तेथे बोलावत असशील तर, जरी डोळे अश्रूंनी भरून अध झाले असले तरी, मला तुझ्याकडे येण्याचा मार्ग निश्चयाने सापडेल.’

‘वेडो ! वेडो ! वेडो कुठची. एखाद्या चिमणीप्रमाणे अल्पबुद्धीचे पर आपटीत माझ्या कृपाप्रसादाविषय तू फडफड करीत आहेस ! सरोखरी जें अन्नपटल अगदी काळोकुट्ट वाटत होते ते दूर होत आहे. विरक्तीमध्ये जन्मणाऱ्या विजयामुळे दोन अतःकरणे प्रफुल्लित झालेली आहेत.’

निवेदिताची एकातवासातील तपस्या सप्तताना विवेकानंदानी त्यांना आशीर्वाद दिला ते म्हणाले,

‘आता तुला कळल आहे की गुरुचा गुरु तो शिव आहे ज्ञानवृक्षाखाली आसनस्थ होऊन, तो शिकवितो, तो अज्ञानाचा नाश करतो त्याला सर्व कर्म समर्पण केली पाहिजेत तसे न केल नर सदगुणसुद्धा बंधक हातात जेथे तारुण्य समर्पित होत तो त्याग केवढा म्हणाय ! जो वृद्धावस्थेत या मार्गाला येतो तो केवळ मुक्ति मिळवितो, तो दुसऱ्याचा गुरु होऊ शकत नाही पण जो ऐन यौवनामध्ये आपले जीवनपुष्प समर्पित करतो, तो धन्य होय, तो खरा गुरु होऊ शकतो.

एक महिनाभर असे मनोज्ञ शिक्षण चालू होते ते जसजसे पुरेसे होऊ लागले तसतशी स्वामीजीची अन्यत्र जाण्याची, हिंदुस्थानाकडे परत फिरण्याची उत्कळा तीव्र होऊ लागली ते मनातल्या मनात चिडू लागले त्याच्या मनाने असे घेतले होते की स्वतःला या जगात यापुढे फार दिवस वाढावयाचे नाहीत म्हणून अखेरचा दिवस येईपर्यंत दुसऱ्यांना जेवढे देता येईल तेवढे द्यावयाचे, स्वतः जवळ काहीही बाकी ठेवावयाचे नाही

एके दिवशी स्वामीजी अतोनात चिडले सकाळी सर्वांचे समोरच ते निवेदिताना रागावले,

‘किती दिवस येथे रेगाळत राहणार ? येथून पाय काढणार केव्हा अन् कामाला प्रारंभ करणार केव्हा ?’

निवेदिता दचकल्याच, त्यांनी उत्तर दिले, ‘मी तुमच्या आज्ञेत आहे कोणत्याही क्षणी येथून निघण्याची माझी सिद्धता आहे’

दोन दिवसात सर्वच तेथून निघाले निवेदितानी शिकागोकडे आणि स्वामीजींनी न्यूयॉर्ककडे प्रयाण केले जाण्याच्या दिवशी सर्व बाधाबाध झालेली असताना स्वामीजींनी निवेदिताना सन्यासा-श्रमाची अखेरची दीक्षा दिली

‘जे रामकृष्णानी मला दिले ते सर्व मी तुला देत आहे तुला या शक्तीने जे करणे शक्य असेल ते कर मला माझा भरवसा

घाटत नाही उद्या माझ्या हातून काय घडेल ते मला सांगता येत नाही आता मी मोकळा झालो आहे इतके दिवस माझ्यावर हे ओझ होते ते आता दूर झाले आहे'

पर सोडतेवेळी स्वामीजी निवेदिताना म्हणाले, 'मी पुन्हा एकवार शुक झालो आहे कालीमातेच्या पदरात टाकण्यापूर्वी रामकृष्णानी मला शुक हेच नाव दिले होते शुक म्हणजे जो वालवयातच सर्व जगाला तुच्छ लेखतो तो जगन्मातेलाच काय ते तो मानीत असतो मी सुद्धा त्याच्याप्रमाणे जगन्मातेच्या उद्यानात खेळत आहे'

सन्यासाश्रमाच्या अखेरच्या दीक्षाविधीसबधी निवेदितानी कु मॅकलिऑड यांना लिहिले, 'नरेन्द्राला आपले सारसर्वस्व दिल्या-नंतर रामकृष्ण केवळ दीडच वर्षे जगले, तसे या बाबतीत होणार की काय अशी भीति मनाला घाटून गेल्याविना राहत नाही तसे होणार असेल तर त्याचा उर्वरित आयुष्यकाल हा यशाचा अन् आनदाचा जावो परमेश्वराने हे आम्हास वरदान द्यावे ते जोपर्यंत इहलोकी आहेत, तोपर्यंतच माझ्या हातून काही तरी विशेष घडावे आणि ते मला त्याच्या चरणी अर्पण करता यावे'

कलकत्त्याला स्थापन केलेल्या वालिका विद्यालयाला मदत मिळविण्यासाठी निवेदिता अमेरिकेतील मोठमोठ्या शहरातून व्याख्याने देत दौरा करू लागल्या श्रीमतापासून गरिवापर्यंत निरनिराळ्या वस्तीतून त्यांची व्याख्याने होऊ लागली अमेरिकेतील चोखदळ श्रोते त्यांना वाटेल ते प्रश्न विचारीत त्यावर हिंदुत्व हे काय आहे, हिंदुधर्मात ईश्वरी साक्षात्कार कसे कसे येतात याचे सुंदर वर्णन त्या करीत गरीब जनतेवर त्याचा उपयुक्त परिणाम व्हावयाचा, पण श्रीमताच्या मनात काहीच हलल्याचे प्रथम प्रथम तरी प्रचितीस येईना निवेदितानाही हे फार अवघड जाऊ लागले भाषणाची सधिही हळूहळू मिळनाशी होऊ लागली वृत्तपत्रात या कशालाच स्थान नव्हते पण एके दिवशी अचानकपणे अनेक दिवसाच्या तपस्येनंतर एक सधि आली 'ॲंग्लो-सॅक्सन संस्कृतीचा

प्रसार करण्यात अमेरिकन स्त्रीचे स्थान ' या विषयावर स्त्रियांच्या एका प्रकट सभेत निवेदिता अगदी कडाडून बोलल्या दुसऱ्या दिवशी सर्व वृत्तपत्रातून ठळक अक्षरात त्याचे नाव छापून आले आणि तिसऱ्या दिवसापासून त्यांना व्याख्यानासाठी आमंत्रणावर आमंत्रणे येऊ लागली ' निवेदिता सहकार निधि ' या नावाचा एक विश्वस्त निधि निर्माण करण्यात आला आणि लोकाकडून पैसे जमा होऊ लागले

जून १९००-पर्यंत हा कार्यक्रम चालला होता पूर्व योजनेनुसार निवेदितानी हिंदुस्थानात या वेळेस परत फिरावयाचे होते, पण स्वामीजींनी पॅरिस येथे धर्म आणि भौतिक शास्त्रे यांच्या परिपदे-साठी जावे असे ठरले त्याच्यावरोवर कु मॅकलिऑड आणि श्रीमती ओलबुल यानीही पॅरिसला जावे असे ठरले निवेदितानी या प्रवासात असावे म्हणून या दोघींनी आग्रह केल्याने निवेदितानी आपला वेत बदलला

पण पॅरिसचा मुक्काम सुखद व्हावयाचा नव्हता तेथे असताना स्वामीजींची चित्तवृत्ति अतोनात उदास झालेली होती पॅरिसमध्ये निवेदिता ज्या नव्या लोकांच्या सहवासात येत होत्या त्याचा सहवास कार्याच्या दृष्टीने चांगला ठरेल अथवा नाही याची स्वामीजींना घास्ती वाटत होती उलट स्वामीजींचे ' उदास विचारे वेच वरी ' अशा रीतीने आयुष्य व्यतीत वरणे आणि त्यात कार्याच्या दृष्टीने हानिकारक काही झाले तरी त्याची काळजी न करणे हे निवेदिताना मान्य नव्हते साध्या साध्या प्रसंगातून जें व्यक्ती होत होते त्याचा एके दिवशी स्फोट झाला स्वामीजी निवेदिताना म्हणाले,

'तू हट्टी आणि डोव्हेफिश झाली आहेस मी सुद्धा तसाच होतो पण तुझ्या सर्व कामात अजूनही 'मी'ची भावना शिल्लक दिसते. अजूनही चांगले आणि वाईट हें द्वंद्व तुझ्यापाशी आहे तू कोठेनरो एकान्तवासात जा, तेथेही द्वंद्व मनातून जाऊ देत ठरीव साच्याच्या आतापर्यंतच्या सर्व समजुती पुरत्या मोडल्या पाहिजेत मगच वाही कार्याची सिद्धता होऊ शकेल.'

स्वामीजीची बोलणी साळून निवेदिता फार निराश झाल्या श्रीमती ओलबुल यानी त्यांना फ्रान्सच्या उत्तर भागात ब्रिटनीमध्ये राहावयास बोलविले म्हणून त्या तेथे गेल्या पण तेथेही विरगुळा सापडेना उलट सुलट विचार करूनही मनाचे समाधान होईना यातना अगदी असह्य होऊ लागल्या अखेर त्यांनी विवेकानंदाना एक पत्र लिहिले पण त्या पत्रातही ज्या कारणानी हे मतभेद उत्पन्न झाले आणि ज्याचे एवढे दुःखद पर्यवसान झाले त्याचे उल्लेख त्यांना टाळता आले नाहीत

निवेदिताच्या या पत्राला स्वामीजीचे सरळ, रागलोभरहित, पण स्पष्ट असे उत्तर आले

प्रिय निवेदिते,

‘तुजें पत्र एवढ्यातच मिळाले त्यातील सद्भावाबद्दल धन्यवाद ! मी आता पूज्य मोक्षदा झालो आहे माझ्या हाती काणतोच सत्ता अथवा अधिकार मी यानंतर ठेवलेला नाही रामकृष्ण मठाच्या अध्यक्षपदाचेही त्यापत्र मी दिले आहे

मी आता परोक्षरीच आनंदी आहे केवढें तरी आणें माझ्या शिरावरचे खाली उतरला आहे यापुढे मी कोणाचा प्रतिनिधि नाही मी काणास उत्तरदायीही नाही माझ्या मित्राच्या बाबतीत मी पराकाष्ठेचा वृत्तज्ञ होतो पण शेवटी विचारान्ती अस वाटत की कोणाच मी देणे लागतो अस नाही मृत्युमुद्धा स्वीकृत मानण्यापर्यंत माझी उत्तमोत्तम क्षिति मी मित्राच्यामाठी व्यतीत केली त्याचेकडून मला काय मिळाले ? तर मनस्ताप घाळून-गाडून बोलणी आणि कुरापती !

तुझ्या नव्या मित्राचा मरण मत्सर वाग्तो अमासयय तुझा पत्रातून प्रबट झालेला आहे अनेक दुर्गुणामहित मी जन्मलो ह मत्सर, पण मत्सर, लोभ आणि अधिकारगर्भा या दुर्गुणाविना मी जन्मलो हें तुला पहिले आणि अनेकवे म्हणून माहीत असाच

या पूर्वीही तू ह वर वा तें वर असा आज्ञा मी केलेल्या नाहीत आता तर मी वामात बाणी अधिकारी नसल्यान तो प्रश्नच उत्पन्न होत नाही

तू जोपर्यंत भगवती मातेची हृदयपूर्वक सेवा करीत आहेस, तोपर्यंत तीच तुझी मार्गदर्शक असेल याची मला खात्री आहे

तू कोणाला स्नेही करतस याबद्दल मला कधी मत्सर वाटलेला नाही नव्या उद्योगात स्वतःला गुंतवून घेण्यावरून माझ्या गुरुवधूच्यावर मी टीका केलेली नाही मात्र पाश्चिमात्याना स्वतःला जे रूचत त दुसऱ्यावर लादण्याची एक खोड आहे मग त दुसऱ्याला रुचणारे वा उपयोगी आहे की नाही याचा ते विचार करीत नाहीत हा माझा अनुभव आहे त्यामुळे नव्या मित्राच्या सहवासात येऊन तुझ्या विचारांना जी नवी कलाटणी मिळेल ती तुझ्याकडून दुसऱ्यावर लादली जाईल की काय अशी मला भीति वाटते, आणि त्यामुळेच काही वेळा काही सवध जडू नयेत असा प्रयत्न नी केला असेल एवढेच

तू स्वतःच आहेस तुझे तू निर्णय घे तूच तुझे स्वतःचे काम ठरीव । मित्ररूपाने वा शत्रुरूपाने जो तो जगन्मातेच्या हातातले केवळ बाहुल असून स्वतःचे पूर्वकर्म सुखरूपाने वा दुःखरूपाने संपवीत असतो आणि म्हणून जगन्मातेचा आशीर्वाद सर्वांनाच असतो

हृदयपूर्वक आणि आशीर्वादपूर्वक —

तुझा

विवेकानंद

निवेदितांनी पत्र वाचले एकदा वाचले, दोनदा वाचले, अनेकदा वाचले दुःखाने आणि लज्जेने त्याचे मन भरभरून आले खूप खूप त्या रडल्या 'मूर्ख,' त्या स्वतःशीच म्हणाल्या 'या वधनाच्या पलीकडे तुला अजूनही जाता येत नाही ।'

त्या घरावाहेर पडल्या, वणवण हिडल्या, इतक्या की अखेर ग्लानि येऊन पडण्याची वेळ आली पण मनात त्यांनी एक कठोर निश्चय केला 'मी युरोपमध्येच राहीन स्वामी विवेकानंद यांनी निर्माण केलेल्या स्फूर्तीचा प्रत्येक कण नष्ट होईपर्यंत येथे राहीन, त्याची स्मृतिसुद्धा मृत झाली पाहिजे मग त्याचे जवळ मागण्याचे

असे मला काही राहणार नाही हे जगन्माते ! मी कोठे जाऊ ? काय केले म्हणजे परिपूर्ण चित्तशुद्धि होईल ? '

आपला हा निश्चय निवेदितानी पॅरिसला कुमारी मॅकलिअॉड हिला कळविला प्रारंभी लढनला जाण्याचे त्यांनी ठरविले तेवढ्यात कुमारी मॅकलिअॉड स्वतःच आली पाठोपाठ चार तासानी स्वामीजीही पॅरिसहून आले

विवेकानंदानी निवेदिताना काही म्हटले नाही त्या कोठे जाणार, केव्हा जाणार, कशा जाणार याबद्दल कोणालाच काही माहिती नव्हती खुद्द निवेदितानाच याची कल्पना नव्हती तर इतरांना कोठून असणार ? पण स्वामीजींनी काही विचारले नाही.

त्याच्या मनासमोर जे आजपर्यंत आशा लावून ऐन वेळी सोडून गेले अशा अनेकांच्या मूर्ति उभ्या राहिल्या आता ही सुद्धा तसेच करणार या शकेने त्याचे मन व्याकूळ झाले पण ते बोलले नाहीत

मुक्कामाच्या अखेरच्या दिवशी सध्याकाळी निवेदिताना बरोबर घेऊन स्वामीजी उद्यानात थाडा वेळ हिडले आणि म्हणाले, 'एखाद्याने आपले सहकारी, शिष्य, कार्यकर्ते सिद्ध केले म्हणजे त्याने दुसरीकडे गेले पाहिजे नाहीतर स्वतःच्या उपस्थितीत त्यांना पुरेसे स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही माझा आता तुला काही उपयोग नाही जो शक्ति माझेजवळ होती ती मी तुला दिली आहे आता मी एक केवळ परिव्राजक सन्यासी राहिलो आहे मुसलमानांमध्ये एक अत्यंत कडवा धर्मपथ आहे नवजात बालकाला हातात घेऊन त्यातले लोक म्हणतात, 'जर परमेश्वराने तुला जन्म दिला असेल तर नष्ट हो, 'अली' ने दिला असेल तर जग ' त्याच पद्धतीने पण विरुद्ध अर्थाने मी तुला आज म्हणतो, 'या जगात सर्वत्र जा आणि जर मी तुला घडविले असेल तर नष्ट हो आणि जर भगवती जगन्मातेने तुला घडविले असेल तर विजयी हो ''

'मी आपला निरोप घेते' गहिवरलेल्या कठाने निवेदितानी उत्तर दिले, 'अहो माझे सद्गुरू महाराज, अन् माझे नव जन्मदाते, आपण धन्य आहात आपली थोरवी नि आपली ममता अपार

आहे. आपला जयजयकार असो ! श्रीरामकृष्णांनी आपला वरद-
हस्त आता माझेवर ठेवला आहे '

सद्गुरूच्यापासून वेगळे होऊन विचाराचें आणि कार्याचें अधि-
ष्ठान स्वतंत्रपणे शोधण्याचा निवेदिताचा निश्चय पक्का होता.
त्या जे करतील त्याला स्वामीजीची समति होती.

ब्रिटनीहून पॅरिस येथे परत जाण्यास विवेकानंद निघाले तेव्हा
सुकोमल अशा आत्मीयतेने त्यानी निवेदिताना आशीर्वादपर पत्र
लिहिलें. त्यानी म्हटले :—

मातेचें हृदय, वीरपुरुषाचा निश्चय
मलयानलाचा तो सुगंध अक्षय
आर्यांच्या यज्ञवेदीतील धगधगणाऱ्या ज्वालीं
वसत असणारे तें पवित्र ओज नि शक्ति
हों सर्व, आणि पूर्वकाळी ज्याची कल्पनाही कोणी
नव्हती केली अशीं सामर्थ्यें जडोत तुझ्या ठायी!
भारताच्या भावी सतानाची तू एकाच वेळी
हो शिक्षयित्री, सेविका अन् तशीच सखी ! !

आशीर्वादपूर्वक

विवेकानंद

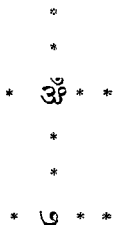
मूळ इंग्लिशमधील कविता फारच सुंदर आहे.

The mother's heart, the hero's will
The sweetings of the southern breeze
The sacred charm and strength that dwell
On Aryan altars, flaming, free,
All these be yours and many more
No ancient soul could dream before.
Be thou to India's future sons,
The mistress, servant, friend in one."

with the blessings of

Vivekananda

+ + +

तन-मन-धन-जीवन पूर्वक हिंदुत्वसेवा हाच निष्ठेचा पाया

ऑक्टोबर १९००-मध्ये निवेदिता लंडनमध्ये आल्या. मनावर एक अत्यंत मोठे ओझे होते. विवेकानंदांच्या वद्दलचा व्यक्तिगत श्रद्धाभाव दूर करून, स्वतंत्रपणाने कर्तव्यनिष्ठा शिकणे, हिंदु-स्थानचें प्रेम शिकणे, फलाशारहित कर्मयोग शिकणे, त्यांतच भक्ति आणि ज्ञान यांचा संयोग करणे, अशी साधना त्यांना करावयाची होती. त्यासाठी त्यांनी श्रीरामकृष्णांची उपासना आरंभिली.

याच दिवसांत पॅरिसच्या परिपदेहून सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ श्री. जगदीशचंद्र बसू आणि त्यांच्या पत्नी सौ. अवला बसू ही दोघे

फार उत्तरे देणाच्या भरीस पडल्या नाहीत पण ख्रिश्चन मिशनरी अन्य धर्मीयाना कोणती वागणूक देतात हे त्यांनी एका निबधात सविस्तर लिहिले

याच दिवसात सुप्रसिद्ध बगीय इतिहासज्ञ श्री रमेशचंद्र दत्त हे लंडनला आले होते त्यांनी रामायण आणि महाभारत यांचे इंग्रजीत कविताबद्ध भाषांतर प्रसिद्ध केले होते २५ वर्षे सरकारी नोकरी केल्यानंतर ते लंडन येथे राहून हिंदुस्थानच्या हितासाठी खटपट करू लागले होते श्री जगदीशचंद्र बोस यांच्याकरवी निवेदितानी त्याची ओळख करून घेतली 'मला हिंदुस्थानचे सकल ज्ञान शिकवा, त्यात अर्थकारणाचाही पूर्ण विचार असू द्या हिंदुस्थान आणि युरोप याचा तौलनिक अभ्यास, आमचेपुढे माडा,' अशी निवेदिता यांनी त्यांना विनती केली त्यांनी तत्काल 'हो' म्हटल्याने अभ्यासाला प्रारंभ झाला श्री रमेशचंद्र दत्त यांच्याच आग्रहावरून निवेदितानी 'The Web of Indian Life,' 'हिंदुजीवनातील सूत्र' हे एक अति-सुरेख पुस्तक लिहिण्यास प्रारंभ केला

हे दिवस १९०१-च्या मार्च महिन्यातले होते स्वामी विवेकानंद डिसेंबर १९००-मध्येच हिंदुस्थानात कलकत्त्याला जाऊन पोचले होते निवेदिता पाठीमागून येणार हे श्रीशारदामाताना कळले पण त्यावर तीन चार महिने झाले, अजूनही निवेदिताची भारतात येण्याची चिह्न दिसेनात त्यामुळे नाताजी आणि बाकीजणीही अधीर झाल्या निवेदिताना येण्याबद्दल आमंत्रणे जाऊ लागली कु. मॅकलिऑड यांनी एका पत्रात तर खूपच रागावून लिहिले 'तू जर अजूनही येणार नसलीस तर आम्ही तुला विश्वासघातकी समजू' असे सुद्धा त्यात म्हटले होते

निवेदितानी शारदादेवीना लिहिले, 'मी लोकरध येत आहे,' पण अजूनही हिंदुस्थानात जाण्यापूर्वी मनाची जेवढी तयारी व्हाव-यास हवी तेवढी झाली असे त्यांना वाटेना अधिक सखोल चिंतन व्हावे, कठोर निश्चय व्हावा, मार्ग स्वच्छ दिसावा अशी त्यांची

लंडनला आली राँयल सोसायटीच्या सभासदासमोर श्री. जगदीशचन्द्र याची व्याख्याने होती हे दापत्य काही काळ निवेदिताच्या घरी वसतीला होते हिंदुस्थानचे आणखी एक सुपुत्र, उद्योगपति श्री. जमशेटजी नसरवानजी टाटा हेही याच दिवसात लंडनला आले होते जेथे भारतीय विद्वानांना स्वतःपणे, उच्च मान करून शिकविता येईल असे एक विश्वविद्यालय स्थापन करावे असा त्याचा मानस होता. या वावतीत भारतमन्त्री श्री जॉर्ज बर्डवुड याच्या वरोवर बोलणी चालू होती निवेदितानी यासाठी पुष्कळच परिश्रम घेतले. श्रीमती ओलबुल याचे घरी एक मेजवानी योजण्यात आली. भारतमन्त्र्यांना तेथे बोलाविण्यात आले. निवेदितानी विश्वविद्यालयाचा विषय काढला. श्री. जमशेटजी टाटा यांनी आपली कल्पना स्पष्ट केली. तथापि श्री. बर्डवुड यांनी योजनेचा विचार करण्यास नकार दिला.

मध्यतरी श्री. जगदीशचन्द्राची प्रकृति बरी नव्हती. एक लहानशी शस्त्रक्रियाही करणे अवश्य पडले. पण सौ. अबला वसू आणि निवेदिता या दोघींच्या उत्तम शुश्रूषेमुळे दुखणे वाढले नाही आणि शस्त्रक्रियेनंतर त्याची प्रकृति लौकरच बरी झाली. यानंतरच्या विश्रान्तिकाळात निवेदितानी जगदीशचन्द्राच्या वरोवर ब्राह्मो-समाजाच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला

१९०१-च्या प्रारंभाला निवेदितानी हिंदुस्थानसवधी जागजागी व्याख्याने देण्यास प्रारंभ केला. आठवड्यातून तीन भाषणे त्या देत असत. भाषणांच्या वरोवरीने लेखनकार्य सुरूच होते इंग्लिश-भाषेमधील निरनिराळी वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके याच्याकडून त्याच्या लेखासाठी सतत मागणी असे. प्रसिद्ध झालेल्या लेखावद्दल पैसे मिळत. ते त्या शाळेसाठी साठवून ठेवीत. फेब्रुवारी १९००-मध्ये त्यांनी १५ दिवस स्कॉटलंडचा दौरा केला आणि भाषणे करून शाळेसाठी १२०० पौंड (सुमारे १८००० रुपये) गोळा केले. पण ख्रिश्चन मिशनच्याही गोष्टी सहन झाली नाही त्यांनी निवेदितांच्यावर टीकेची झोड उठविली. निवेदिता त्यांना

फार उत्तरे देणाऱ्या भरीस पडल्या नाहीत पण ख्रिश्चन मिशनरी अन्य धर्मीयाना कोणती वागणूक देतात हे त्यांनी एका निवघात सविस्तर लिहिले

याच दिवसात सुप्रसिद्ध वगीय इतिहासज्ञ श्री रमेशचंद्र दत्त हे लंडनला आले होते त्यांनी रामायण आणि महाभारत याचे इंग्रजीत कविताबद्ध भाषांतर प्रसिद्ध केले होते २५ वर्षे सरकारी नोकरी केल्यानंतर ते लंडन येथे राहून हिंदुस्थानच्या हितासाठी खटपट करू लागले होते श्री जगदीशचंद्र बोस याच्याकरवी निवेदितानी त्याची ओळख करून घेतली 'मला हिंदुस्थानचे सकल ज्ञान शिकवा, त्यात अर्थकारणाचाही पूर्ण विचार असू द्या हिंदुस्थान आणि युरोप याचा तौलनिक अभ्यास, आमचेपुढे माढा,' अशी निवेदिता यांनी त्यांना विनती केली त्यांनी तत्काल 'हो' म्हटल्याने अभ्यासाला प्रारंभ झाला श्री रमेशचंद्र दत्त याच्याच आग्रहावरून निवेदितानी 'The Web of Indian Life,' 'हिंदुजीवनातील सूत्र' हे एक अति-सुरेख पुस्तक लिहिण्यास प्रारंभ केला

हे दिवस १९०१-च्या मार्च महिन्यातले होते स्वामी विवेकानंद डिसेंबर १९००-मध्येच हिंदुस्थानात कलकत्त्याला जाऊन पोचले होते निवेदिता पाठीमागून येणार हे श्रीशारदामातांना कळले पण त्यावर तीन चार महिने झाले, अजूनही निवेदिताची भारतात येण्याची चिह्ने दिसेनात त्यामुळे माताजी आणि बाकीजणीही अधीर झाल्या निवेदिताना येण्याबद्दल आमंत्रणे जाऊ लागली कु. मॅकलिअॅड यांनी एका पत्रात तर खूपच रागावून लिहिले 'तू जर अजूनही येणार नसलीस तर आम्ही तुला विश्वासघातकी समजू' असे सुद्धा त्यात म्हटले होते

निवेदितानी शारदादेवींना लिहिले, 'मी लौकरच येत आहे,' पण अजूनही हिंदुस्थानात जाण्यापूर्वी मनाची जेवढी तयारी व्हाव-यास हवी तेवढी झाली असे त्यांना वाटेना अधिक सखोल चिंतन व्हावे, थोडेर निश्चय व्हावा, मार्ग स्वच्छ दिसावा अशी त्यांची

इच्छा होती एकान्त मिळण्यासाठी त्यानी नार्वेमध्ये समुद्रकिनारी जाऊन राहण्याचे ठरविले

जून १९०१-मधील तीन आठवडे निवेदिता नार्वेमध्ये अगदी एकट्या राहिल्या तेथे इंग्लिशभाषी असे जवळपास कोणी मुद्दा नव्हते समुद्रकाठी फिरावयाचे, रानावनात हिंडावयाचे, एखाद्या मोठ्या वृक्षाखाली वसून चिंतन करावयाचे, लिहावयाचे सरक्षणार्थ म्हणून दोन कुत्रे बरोबर असत त्याचीच काय ती मोवत मनात सारसी उलघान चाललेली असावयाची ! यापुढे स्वप्नाळूपणा हाकलून द्यावयाचा, शुद्ध, निश्चयी अन् पूर्ण अशी कृति, कृति अन् कृति करावयाची ! कठोर कर्मयोग आचरावयाचा ध्येयनिश्चयाने मन पुरेपूर कठोर अन् सवीर झाल्यावर मगच हिंदुस्थानात परतावयाचे ! ज्या विचाराची स्वामीजींनी त्याच्याकडून अपेक्षाही केली नव्हती, ज्या कर्तृत्वासवधी स्वामीजी प्रत्यक्ष कधी बोलले नव्हते ते निवेदितानी स्वतः मध्ये निर्माण केले हिंदुस्त्रियाची सेवा निवेदितानी करावी ही स्वामीजींची इच्छा होती पण निवेदितानी कु मॅकालिअँड हिला लिहिले, 'मी आता केवळ कार्यासाठी आहे. स्त्रिया आणि बालिका यांच्यासाठी ! पण त्याचबरोबर पूर्ण अशा हिंदुत्वासाठीही मी आहे हिंदुत्वाच्या राजकीय जागृतीची आवश्यकता मला स्पष्ट दिसत आहे या सर्वासाठी मी आहे, सर्वस्वाने आहे ! हिंदुस्त्रियाच्याच बरोबर हिंदुयुवकांच्यासाठी मुद्धा, प्रौढ आणि वयोवृद्ध हिंदूंच्यासाठीमुद्धा मला काही तरी करावयाचे आहे. हे माझ्या हातून कसे घडेल याची चिंता मला नको - जगन्माता त्याची चिंता करील '

जुलैमध्ये इंग्लंडहून श्री. रमेशचंद्र दत्त, श्रीमती ओलबुल आणि इतरही अनेक पाहुणे नार्वेतील निवासस्थानी आले पण निवेदिताचे आत्मचित्तन थावले नाही. श्री रमेशचंद्र दत्त याच्याबरोबर भारतावद्दल अनेक चर्चा झाल्या. त्यातून नवनवे दृष्टिकोन निवेदिताना मिळाले. एके दिवशी रमेशचंद्रानी विचारले, 'राष्ट्रीय सभेपुढे (इंडियन नॅशनल काँग्रेस) भाषण करावयाची वेळ आली तर ?'

आ सता आ हिमशिखरिणा यत नील प्रवाहम् ।
 एवात्मामो विविधचरितो हिन्दुसज्ज समाज ॥
 पूर्णा पृथ्वी विजयनिनदैर्येन , हिन्दुत्वगर्भे ।
 मण्डोपा न हि विजयत राष्ट्रदर्शो विवक्ष

इच्छा होती. एकान्त मिळण्यासाठी त्यांनी नावेंमध्ये समुद्रकिनारी, जाऊन राहण्याचें ठरविलें.

जून १९०१-मधील तीन आठवडे निवेदिता नावेंमध्ये अगदी एकट्या राहिल्या. तेथे इंग्लिशभाषी असे जवळपास कोणी सुद्धा नव्हते. समुद्रकाठी फिरावयाचें, रानावनात हिंडावयाचें, एखाद्या मोठ्या वृक्षाखाली वसून चिंतन करावयाचें, लिहावयाचें. संरक्षणार्थ म्हणून दोन कुत्रे वरोवर असत. त्याचीच काय ती सोबत. मनात सारखी उलधान चाललेली असावयाची ! यापुढे स्वप्नाळूपणा हाकलून द्यावयाचा ; शुद्ध, निश्चयी अन् पूर्ण अशी कृति, कृति अन् कृति करावयाची ! कठोर कर्मयोग आचरावयाचा. ध्येयनिश्चयाने मन पुरेपूर कठोर अन् खंबीर झाल्यावर मगच हिंदुस्थानात परतावयाचे ! ज्या विचारांची स्वामीजींनी त्याच्याकडून अपेक्षाही केली नव्हती, ज्या कर्तृत्वासंबंधी स्वामीजी प्रत्यक्ष कधी बोलले नव्हते तें निवेदितांनी स्वतःमध्ये निर्माण केले. हिंदुस्त्रियांची सेवा निवेदितांनी करावी ही स्वामीजींची इच्छा होती. पण निवेदितांनी कु. मॅकलिऑड हिला लिहिलें, 'मी आता केवळ कार्यासाठी आहे. स्त्रिया आणि बालिका यांच्यासाठी ! पण त्याचबरोबर पूर्ण अशा हिंदुत्वासाठीही मी आहे. हिंदुत्वाच्या राजकीय जागृतीची आवश्यकता मला स्पष्ट दिसत आहे. या सर्वांसाठी मी आहे, सर्वस्वाने आहे ! हिंदुस्त्रियांच्याच बरोबर हिंदुयुवकांच्यासाठी सुद्धा, प्रौढ आणि वयोवृद्ध हिंदूंच्यासाठी सुद्धा मला काही तरी करावयाचें आहे. हें माझ्या हातून कसे घडेल याची चिंता मला नको - जगन्माता त्याची चिंता करील.'

जुलैमध्ये इंग्लंडहून श्री. रमेशचंद्र दत्त, श्रीमती ओलवुल आणि इतरही अनेक पाहुणे नावेंतील निवासस्थानी आले. पण निवेदितांचें आत्मचिंतन थांबलें नाहीं. श्री. रमेशचंद्र दत्त यांच्याबरोबर भारतावद्दल अनेक चर्चा झाल्या. त्यातून नवनवे दृष्टि-कोन निवेदितांना मिळाले. एके दिवशी रमेशचंद्रांनी विचारलें, 'राष्ट्रीय सभेपुढे (इंडियन नॅशनल काँग्रेस) भाषण करावयाची वेळ आली तर ?'

आ मेतो आ हिमनिगणिं देन नो प्रवोदम् ।
 एकात्मामो विविधभक्तो हिन्दुगण ममानः ॥
 पूर्णा पक्षी विज्ञानिनर्दयेन , हिन्दुत्वगर्भे ।
 मज्जदीपा, न हि विव्रयने राष्ट्रदनी विवेकः ॥

इच्छा होती. एकान्त मिळण्यासाठी त्यांनी नावेंमध्ये समुद्रकिनारी जाऊन राहण्याचे ठरविले

जून १९०१-मधील तीन आठवडे निवेदिता नावेंमध्ये अगदी एकट्या राहिल्या. तेथे इंग्लिशभाषी असे जवळपास कोणी सुद्धा नव्हते समुद्रकाठी फिरावयाचें, रानावनात हिंडावयाचें, एखाद्या मोठ्या वृक्षाखाली बसून चिंतन करावयाचें, लिहावयाचें. सरक्षणां म्हणून दोन कुत्रे वरोवर असत. त्यांचीच काय ती सोवत. मना

‘अवश्यमेव करीन,’ निवेदिता बोलल्या. ‘लोकानी काही ऐकावें असे विशेष बोलण्यासारखे निश्चित आहे.’

ऑगस्ट अखेरपर्यंत निवेदिताचे चिंतन पुरेसे होत आले. कु मॅकलिऑड यांना पाठविलेल्या एका पत्रात त्यांच्या विचारांची खोली आणि दिशा कळून येते. त्यांनी लिहिले,

स्वामीजींचे हिंदुत्वावरील विचार जेव्हा मी पुन पुन वाचते तेव्हा त्या विचारांच्या व्यापकतेमुळे मी चकित होते. एका पिढीला पचनी पडण्यास ते फार विस्तृत आहेत. त्यांना कोउतरी टोक आणले पाहिजे ... एखाद्या लहान मुलाचे चित्र त्याच्या गुरूने सुधारणा करून नयनाद्भुत वरून दाखविता येईल. पण त्या लहानग्याची स्वतःची एकच रेघोटी अशा शमर अद्भुत चित्रापेक्षा महत्त्वाची अमते ! राष्ट्राचेही असेच आहे ! जें राष्ट्राला आतून स्फुरतें तें उपयुक्त आहे, तें महत्त्वाचे आहे. जें दुमरीकडून वेले जातें, तें दुसऱ्याने रगविलेल्या चित्रासारखें आहे

मी भारतासाठी आज काहीच करीत नाही आहे. मी शिकत आहे ... हिंदुस्थान काही मननात मग्न असताना, दरवडेखोराची एक टोळी आली आणि तिने या भूमीचा विध्वंस केला तें मनन भग पावले ! चोर या देशाला काही शिकवू शक्तील का ? शक्य नाही ! या देशाने त्यांना प्रथम बाहेर हाक दिले पाहिजे, आणि मग पूर्वीच्या मनःस्थितीपासून प्रारंभ केला पाहिजे. हिंदुस्थानात असे काही घडावे या मताची मी आहे. इंग्लंडची पाळी अजून सपलेगी नाही, पण ती नवण्याच्या दिवसाची मी चातकाप्रमाणे वाट पाहत आहे. इटली देशाला स्वतंत्र करताना मॅसिनीच्या शेजारी उभें राहून सर्वांत लहानग्या आणि सर्वांत तळमळीच्या युवकाने जशी आरोळी ठोकली असेल, अगदी तसेच हा देश स्वतंत्र होण्याचा सुयोग जेव्हा वेव्हा असेल त्या वेळेला पुनर्जन्म घेऊन सुद्धा ‘तरुण हिंदुस्थान’ हा अवघोप करावा अशी माझी मनीषा आहे !

‘हिंदुस्थाना ! हिंदुस्थाना !’ माझ्या जन्मभूमीने तुझ्याशी जें दारुण चतन केले आहे त्याचा उपशम कोण करील ? तुझ्या शूरान्त्या शूर, उत्तर आणि चैतन्यमय असा श्रेष्ठ मंतानावर प्रतिदिनी ज्या अनंतानंत अपमानाचा वर्षाव होत आहे, त्यातील एकाचे तरी परिमार्जन कोण करील ?

(भगिनी निवेदिता - वि. वि. पेंड्रे ..७)

इंग्लंडमध्ये राहून हिंदुस्थानासाठी काही करता येईल हें मला आता किती वेडेपणाचे वाटत ! तसे करणे म्हणजे वेळेचा पूर्ण अपव्यय ! तू काम स्वामीजी करू जाणे, डॉ. बोस करू जाणे, अथवा श्री रमेशचंद्र वरू जाणे ! आणि त्याच्या कार्याचा परिणाम म्हणून आजपासून बोस वयांनी, ज्या वेळी अखेरचा प्रहार वसेल त्या वेळी, इंग्लंडमधील काही स्त्रिया आणि पुरुष तिडकीने उभे राहतील आणि इतारा देत म्हणतील 'सावधान, दूर सरवा, हे लोक, हा देश स्वतंत्र होईल !' पण हे कार्य म्हणजे इंग्लंडच्या बाबतीतले, पश्चात्तापानंतर लाभणाऱ्या पापविमोचनाबद्दलचे कार्य आहे, त्यात हिंदुस्थाना-संगी काहीच कार्य नाही ! माझे आयुष्य तसल्या कामासाठी नाही

आपल्या हिंदुस्थानात काय घडावे ? कोणती गोष्ट घडायची राह्यी ? भूतलाची घूलमुळा हा सदेश सर्व दूर जाऊन मागे वी 'जीवनाला सधपणे घडविण्याच्या शक्ति पेथे पुन्हा कार्यान्वित होवोत !'

वृक्षारोपण, भूसवर्धन, बालशिक्षण याचा मला विसर पडत नाही पण जनसमूहाच्या वर्णभेदी गर्जना, उचवळणाऱ्या भावना आणि मृत्यूचा वेढेलें आवाहन हे सुद्धा आम्हास पाहिजे त्याविना आमचे चालणार नाही. या विविध आवश्यकतांचा मी जेव्हा विचार करते तेव्हा मन निराशेने वाळोवते पण जेव्हा दिवस संपून मध्यासमय येत अमलेला दिसतो, आणि जेव्हा मला स्फुरत की "मी" काम करीत नसून जगन्माता काय घडवीत आहे तेव्हा मी प्रकाशान मोहरते

आपणास वाढ्यावरोवर वेवळ वाहन जावयाचे आहे-तो कोठे वा नेईना ! जो शब्द आपल्याला बळला आहे तो नसाच्या तमा इतरांना मागायला, तप्त लोसडावर वेवळ प्रहार करायचा ! आम्हास अपयश बघीच येणार नाही ! भविष्य पाहावयाचे आणि दुसऱ्यांना दाखवावयाचे एवढेंच माझे काम आहे बाकीचे आपोआप घडेल ! भविष्यदर्शन होणे हेंच परम बडींग !

हिंदुत्वाच्या अंतरंगात, भूतभविष्यात निवेदिता गिरल्या त्यांनी खोलपर्यंत अवगाहन केले 'हा देश स्वतंत्र झाला पाहिजे' जी सत्सृतिधारा येथे वाहत होती ती जेथे तुटली, सडित झाली, तेथूनच ती पुन्हा प्रवाहित झाली पाहिजे, बाल, तरुण, स्त्री वा पुरुष सर्वांच्याच अंतःकरणात ही तपस्या उदित झाली पाहिजे;

अनुकूल संधि येत आहे; जगन्माता सर्व घडविणार आहे; आम्ही केवळ तिची साधनें झाली पाहिजे अशी त्यांची धारणा झाली.

या चिंतनात १९०१ सालचा ऑक्टोबर महिना संपला; डिसेंबर संपला अन् भारतातून वार्ता आली, 'स्वामी विवेकानंद आजारी आहेत, अतिशय आजारी आहेत, भरंवसा सांगता येत नाही इतके आजारी आहेत !' निवेदिता मनात चरकल्या. जी पहिली वोट त्यांना मिळाली ती त्यांनी पकडली. ९ जानेवारीला लंडनहून त्यांनी हिंदुस्थानकडे प्रयाण केले.

व्याकुळ मनातून सतत प्रार्थना चाललेली होती. 'माझे गुरुदेव मला भेटोत. माझ्या पिताजीचें दर्शन मला घडो ! हे जलदेवते, माझ्या सद्गुरूंना सुखरूप ठेव. हे वायुदेवते, स्वामीजींना क्षेम वाट दे. हे जगन्माते, सर्व दुःख माझ्या वाटचाला दे. सर्व यातना मी सोसते, सर्व अनारोग्य मजकडे पाठीव, अखेर तुझ्याच इच्छेनुरूप सर्व घडणार; पण हिंदुस्थानात जाऊन कार्याची मुहूर्तमेढ रोवण्यापूर्वी ज्यांनी मला पुनर्जन्म दिला, ज्यांनी उपासना शिकविली, ज्यांनी मोक्षसोपान उघडून दिला, ज्यांनी माझ्या जीवनाला सुरम्य अर्थ उपलब्ध करून दिला त्या भक्तशिरोमणीचें, योगेश्वराचें, राष्ट्रद्रष्ट्याचें दर्शन मला घडो नि त्यांचे आशीर्वाद मला लाभोत.'

★ ★ ★

* * ॐ * *

* * ८ * *

निवेदितांचें पितृछत्र हरपलें विवेकानंदांची महासमाधि

निवेदितांच्या प्रार्थना देवाने ऐकल्या. ऑक्टोबर १९०१-मध्ये विवेकानंद गभीरपणेच आजारी होते. कलकत्त्यातले सुप्रसिद्ध डॉक्टर सांडर्स यांना त्याची प्रकृति तपासण्यास बोलाविण्यात आले. त्यांनी चिकित्सा करून अथरणावरून हलाक्याचे नाही अशी स्पष्ट आज्ञा दिली. अगात ताप असे, हातापायावर सूज असे, दम्याच्या उघळीने सारा जीव गोळा होई, मधुमेह तर जुन्या वाळापामूनच जडलेला होता. यातल्या एकावे मुद्द्या जीव नवोसा होतो मग तिघांच्या एकत्रित हल्लाने काय होत असेल त्याची कल्पना

(१००)

१. करणें वरें ! एक महिनाभर स्वामीजी अगदी निजून होते. नोव्हें-
बरच्या सुखवातीला देवाने निवेदितांचें गान्हाणें ऐकलें आणि मृत्यूला
रतवून लावलें.

पण स्वामीजीची प्रकृति बरी होत आहे ही वार्ता लंडनमध्ये.

सुखदुःखाशी तादात्म्य पावलेली हिंदुकन्या अशा आत्मीय भावनेतून त्यांना सत्कारले जात होते

रमेशचंद्राचे भाषण झाल्यावर निवेदितानी त्या भव्य समुदाया-समोर भाषण केले त्या म्हणाल्या,

हिंदु स्त्रीला लाभणारे सौख्य, तिचे असलेले समाजातील महत्त्व आणि तिचे श्रेष्ठ चारित्र्य या गोष्टी आपल्या राष्ट्रीय जीवनातील एक श्रेष्ठ ठेवा आहेत . . . आमच्या आता लक्षात येऊन चुकले आहे की, धर्माच्या बाबतीत पश्चिमेकडून आम्हास काहीच घ्यावयाचे नसून उलट त्यांना आम्ही पुष्कळ द्यावयाचे आहे. सामाजिक बाबतीत जो आमच्यात बदल व्हावयास पाहिजे तो आम्हास कळतो, तो घडवून आणण्याची पात्रता आमची आम्हाजवळ आहे कोणाही परकीयाला त्या संबंधात आम्हाला उपदेश करण्याची आवश्यकता नाही. जीवनात बदल हे असणारच किंबहुना जीवन आणि बदल एकमेकांभामून वेगळे काढता येणार नाहीत. पण हा बदल अंतरातून स्फुरलेला, स्वयंप्रेरित आणि स्वपारिधमानी साधलेला असा असावा

निवेदिताचे मद्रासचे भाषण कलकत्त्याच्या अमृतवझारपत्रिका या वृत्तपत्राने दिनांक ८ फेब्रुवारी १९०२-च्या अंकात छापले. विवेकानंद अजून वाराणशीलाच होते. निवेदिताच्या पुनरागमनाची वार्ता त्यांना कळली त्याचे झालेले स्वागत, त्यांनी केलेले भाषण याचाही वृत्तान्त त्याच्या कानी आला दिनांक १० फेब्रुवारीला यानी श्रीमती ओलवुल याना लिहिले,

‘प्रिय असलेल्या मातोश्री आणि कन्या, आपणा दोघीचे हिंदु-स्थानात पुन्हा एकवार स्वागत असो ! . . . निवेदितेचे मद्रास-मध्ये जे स्वागत झाले, त्यातून निवेदिता आणि मद्रासनगरी या दोघीचेही भले होणार आहे तिचे भाषण खरोखरीच सुंदर होते !’

निवेदिता लवकरच कलकत्त्याला आल्या पूर्वीची जागा अजून हातात आलेली नसल्याने त्या काही दिवस श्रीमती ओलवुल आणि कुमारी मॅकलिअॉड यांच्यावरोबर राहू लागल्या.

निवेदिता कलकत्याला आल्यानंतर काही दिवसातच स्वामीजी कलकत्याला परत आले निवेदितानी त्याचे दर्शन घेतले एका दृष्टिक्षेपातच स्वामीजींना कळून आले की, आपली शिष्या अधिकच उजळून, अधिक दृढनिश्चयी होऊन, पूर्णतः ध्येयनिष्ठ मनाने परत आलेली आहे निवेदिताची अन् स्वामीजीची ही भेट सुमारे दोड वर्षांनंतर होत होती १८९८-च्या प्रारंभाला निवेदिता प्रथम भारतात आल्या तेव्हापासून त्याच्या शिक्षणाला प्रारंभ झाला ते शिक्षण १८९९-च्या अखेरीपर्यंत चालू होते १९००-च्या सप्टेंबर मध्ये निवेदिता स्वामीजीच्या पासून दूर स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी उद्युक्त झाल्या त्या वेळी याची परिणति एकमेका-पासून नित्याचे दूर होण्यात होणार की काय असे इतर अनेकाना आणि खुद्द विवेकानंदानाही वाटले पण अग्निदिव्यातून सुवर्ण तावूनसुलाखून निघते तद्वतच निवेदिताची निष्ठा या कसोटी-तून अधिकच उज्ज्वलतेने प्रकट झाली कटुतेच्या अधाऱ्या रात्री-नंतर, अपसमजाच्या वादळानंतर निवेदिता पुन्हा गुरुचरणाशी आल्या होत्या धीरोदात्त वनून, स्वतः होऊन, कार्याची श्रद्धा नि स्फूर्ति गुरुभक्तीवर आधारलेली न ठेवता आत्मनिश्चयावर निर्भर धरून पण अत्यंत अत्यंत भक्तिभावाने, विनम्र मनाने स्वदेशाची सेवा करावयास त्या आल्या होत्या

स्वामीजींच्या चरणी स्वतःला अपण करण्यासाठी आणि त्यांनी आखून दिलेल्या ध्येयमार्गाने चालण्यासाठी आणखी एक पाश्चिमात्य वन्या, कु हिरस्ताईन ग्रीन्स्टिडेल, या मार्च १९०२-मध्ये कलकत्याला आल्या त्याच्या आगमनाने निवेदिताना खूपच आधार आणि आनंद वाटला कलकत्याला काही दिवस राहिल्यानंतर श्रीमती ओलबुल, श्री आणि सौ सेव्हियर ही मंडळी मे महिन्यात अल्मोन्त्यास 'मायावती' आश्रमात काही दिवस राहण्यासाठी गेली निवेदिता आणि हिरस्ताईन या दोघीही त्याच्याबरोबर गेल्या तेथे जून २० पर्यंत राहून मग निवेदिता कलकत्याला परतल्या

वाराणशीहून स्वामी विवेकानंद परत आले पण त्याच्या प्रकृतिअस्वास्थ्याला काही उतार पडेना ११ मार्च १९०२-ला राम-कृष्णाची जयंती होती, पण त्या दिवशी खोलीवाहेरही पडण्याइतकी त्यांना शक्ति नव्हती जयंतीच्या उत्सवाला सहस्रावधि लोक आले होते स्वामीजींचे दर्शन घेऊन त्यांच्या मुखातून चार शब्द एकावेत असे त्यांना वाटत होते पण त्याची निराशा झाली त्यांतील काही मडळी खोलीत येऊन भेटून गेली पण तेवढ्यानेही फार थक्का आला म्हणून भेटी बंद कराव्या लागल्या प्रकृति अधिकच खालावली काही नवीन उपाय शोधावा म्हणून कल-कत्त्यातील एक प्रसिद्ध वैद्य आयुर्वेदाचार्य महानंद सेनगुप्त याचे औषध सुरू केले या औषधास फार कडक पथ्य होते पाणी अजिबात न पिणे हा एक नियम होता तशात दिवस उन्हाळ्याचे, पण स्वामीजींनी हे कडक पथ्य पूर्ण नेमाने पाळले दोन अडीच महिने आयुर्वेदीय औषध चालू होते त्याने काहीसा गुण आल्या-सारखे वाटले आसपासच्या मडळींना असे वाटले की, स्वामीजी आता जवळजवळ वरेच झाले

तथापि हा गुण केवळ बरबराचा होता ज्या घटना स्वामीजींच्या आवतीभोवती घडत होत्या त्याचा अर्थ एकच होता, मोक्ष नसलेल्या ग्रहणाचा स्पर्शकाल चालू झालेला होता मायावतीहून परत आल्यावर थोड्याच दिवसांनी स्वामीजींनी दूर-गावी असलेल्या आपल्या सन्यासी शिष्यजनाना आणि गुरुवधूना भेटीस बोलावण्याची इच्छा प्रकट केली सर्वांना निमंत्रण गेली सातासमुद्रापलीकडे असणारानाही निरोप पाठविण्यात आला. काही आले, पण काही कार्यमग्न अमत्याने येऊ शकले नाहीत जे आले नाहीत त्यांना आपल्या प्रिय नेत्याशी अखेरचे बोलण्याची संधि मिळाली नाही ते मागाहून हळहळले, कळकळले, पस्तावले. पण नंतर कशाचाच उपयोग नव्हता आपणास घाडलेल्या बोला-वण्याचा अर्थ काय हे जर त्यांना समजते तर हातचे सर्व फेकून देऊनही ते धावत, धडपडत येते ! पण .

शेवटच्या दोन महिन्यात मठाच्या कारभारातून स्वामीजींनी जणू सहेतुकतेनेच आपले अग काढून घेतले. निवेदिताचे जवळ ते एकदा म्हणाले, 'अनुयायाच्या सारखे पाठीवर राहिल्याने त्याच्या विकासाचा मार्ग खुटतो एकदा शिक्षण सपले की, गुरूने त्याचा त्याग केला पाहिजे नाही तर शिष्याचा विकास घडू शकणार नाही' स्वामीजींच्या या शब्दाचा अर्थ ध्यानात येऊन निवेदिताना मोठें दुःख होई रामकृष्णानी नरेद्राला आपले सर्वस्व अर्पिले आणि मग थोड्याच दिवसात देहत्याग केला, ते उदाहरण त्याच्या दृष्टीसमोर होतेच । स्वामीजींच्या अशा वाक्यानी गुरु-वधूना आणि शिष्यांनाही मोठें दुःख होई तथापि निवेदिता आपले मन घट्ट करीत होत्या

अखेरच्या पाच सहा महिन्यातल्या स्वामीजींच्या भोवतालच्या सान्याच घटना अशा होत्या की, सूक्ष्मतेने पाहणाऱ्यास त्यातून चाललेली निरवानिरव कळावी वाराणशीला असताना एक दिवस त्यानी निवेदिताना आशीर्वादपत्र पाठविले त्यात त्यानी लिहिले —

प्रिय निवेदिते !

सर्व सामर्थ्ये तुझ प्राप्त होवोन प्रत्यक्ष जगन्माता तुझ्या मनात सचरो तुझ्या हातात ती नाचो । खरोखरी अनन, अजिंक्य शक्तीचे बरवान तुला लाभो ही माझी प्रार्थना आहे आणि शक्य झाले तर अपार शांतताही तुला लाभो । जर भगवान् रामकृष्ण हे सत्यस्वरूप अवतार असतील तर मला ज्याप्रमाणे त्यानी आपल्या वृषाछनाखाली घेतले, तसेच, नव्हे त्यापेक्षाही महत्त्वपटीनी तुलाही त्यानी हृदयस्थ करावे ।

विवेकानंद

दैनंदिन जीवनातील व्यवहार विवेकानंदाना नीरस वाटू लागले. कामाचे बंध त्यांना आता बाधू शकत नव्हते. नित्य ध्यानस्थ...

राहणे हाच त्याचा परिपाठ होऊ लागला होता सद्गुरु आणि जगन्माता यांच्या मूर्ति त्याच्या मनश्चक्षुसमोर सदैव होत्या एका कठोर तपसाधनेतून ते जात होते तिची अखेर जगताचे पाश तोडणे ही होती ही लक्षणे पाहून गुरुवधूच्या मनात कालवाकांलव होई 'आपण कोण आहोत हे नरेन्द्राला समजेल तेव्हा तो निर्विकल्प समाधि स्वीकारील,' या रामकृष्णाच्या भविष्यवाणीचे त्यांना स्मरण होई

एके दिवशी गुरुवधूपैकी एकाने स्वामीजींना विचारले, 'आपण कोण आहात हे आपण आता जाणले काय?' अनपेक्षितपणे स्वामीजींनी उत्तर दिले, 'होय ! मी आता जाणतो !' या उत्तराने ऐकणारे निस्तब्ध झाले पुढे प्रश्न विचारण्याचे धैर्य त्यांना झाले नाही

जून महिन्याच्या अखेरीअखेरीच्या दिवसात स्वामीजींनी पचाग मागून घेतले त्या दिवसात पचाग चाळीत असताना त्यांना अनेकानी पाहिले ! अगदी लक्षपूर्वक ते पचागातील जंत्रीकडे पाहत असलेले आढळले जणू एखाद्या कार्याचा निर्णय घ्यावयाचा असून त्यासवधी कोणती तिथि निवडावी याचा त्यांना मोठाच प्रश्न पडला होता

मायावतीहून परत आल्यावर निवेदिताचे तपस्यापूर्ण जीवन यथापूर्व चाललेले होते जून महिन्यापूर्वीच सरस्वतीपूजनाचे मंगल दिवशी शाळेचा पुनरारंभ करण्यात आला होता वाघवाजारात शाळेसाठी नवी जागा मिळविण्यात आली होती निवेदिता या नव्या घरात राहू लागल्या २८ जून १९०२-ला अगदी सकाळीच स्वामी विवेकानंद आपल्या दोघा शिष्यांना घेऊन या नव्या जागेची पाहणी करण्यासाठी उपस्थित झाले 'वही गुरूची फते ! वही गुरूची फते ! सद्गुरूचा विजय असो ! गुरुदेवाचा जयजयकार असो,' अशा विजयनिनादात निवेदितानी स्वामीजींचे स्वागत केले स्वामीजींनी घर वारकाईने पाहिले दुसऱ्या मजल्यावरील निवेदिताच्या सोलीतही ते गेले ध्यानासाठी वापरावयाचे स्वतःचे हरिणाजिन स्वामीजींनी नुसतेच निवेदिताना भेट म्हणून दिले होते, तेच आसन निवेदितानी त्याच्यासाठी माडले

‘मला हे घर आवडले’ स्वामीजी म्हणाले, ‘तुमच्या कार्यास ते खचित उपयोगी पडेल. वालकाच्यातील परमेश्वराची पूजा करण्यास विसरू नकोस. कोणाचीही उपेक्षा करू नकोस’

तेथून निघताना ते म्हणाले, ‘उद्या सकाळी बेलूरला ये, सर्व आश्रमीयाना तुझ्या शाळेची कल्पना तू विशद करून सागावी असे मला वाटते’

या अनपेक्षित आमंत्रणाने निवेदिताता फारच आनंद झाला. घराच्या दारातून बाहेर पडत असता त्या धीर करून म्हणाल्या, ‘स्वामीजी, जेव्हा शाळेला पुनरारंभ होईल तेव्हा आपण येऊन आशीर्वाद देणार ना?’ स्वामीजींनी प्रश्न हसण्यावारीच नेला. प्रेमळ स्वरात ते म्हणाले, ‘माझे तुला आशीर्वाद सदाचेच आहेत’

दुसऱ्या दिवशी सकाळी निवेदिता आश्रमात गेल्या. स्वामीजी अत्यंत प्रसन्नचित्त होते. जणू ते आजारी कधी नव्हतेच! सकाळपासून दुपारपर्यंत बोलणी झाली. आश्रमीय गुरुभाई, शिष्य हे समवत होते. निवेदिताच्या कर्तृत्वाचे यथार्थ प्रकटीकरण स्वामीजींनी त्याच्यासमोर केले.

निवेदिता आनंदी मनाने घरी परत आल्या. त्या दिवशी जूनचा २९ दिनाक होता. दोन दिवस मध्ये गेले. अन् बुधवारी, दि. २ जुलैला निवेदिताना आतूनच असे वाटू लागले की आज बेलूरला गेलेच पाहिजे. त्या दिवशी एकादशी होती. आश्रमात जाण्याचे प्रत्यक्ष कारण असे काहीच नव्हते. पण अतर्मनाची प्रेरणा निवेदिताना बेलूरमठाकडे जाण्यास उद्युक्त करीत होती. निवेदिता बाघवाजारातील आपल्या घरातून निघाल्या. आश्रमात जाऊन पोचल्या विवेकानंदाना ह्म समजताच त्यांनी त्यांना लगेच बोलावून घेतले. प्रेमभराने आगत-स्वागत केले. निवेदिताना समजले की आपण वा येथे आलो, विवेकानंदानाही बघले की ही वा आली. बघण्याच्या जेवणाची होती निवेदिता. नको नको म्हणत अमृताना स्वामीजींनी त्यांना जेवावयास बसविले. जेवण साधच वढीभानाचे, पण स्वामी

जीचे उत्साहपूर्ण आणि प्रसन्न असे सभापण नि आठवणी यामुळे ते फारच रुचकर लागले. जेवण सपते तोच एका शिष्याने हात धुवायाला पाणी आणले. स्वामीजीनी ते भाडे उचलून निवेदिताच्या हातावर पाणी ओतण्यास आरंभ केला. सकोचाने निवेदिता अगदीच चूर होऊन गेल्या.

‘हे काय, मी आपल्या हातावर पाणी घालायचे, आपण नाही की !’ निवेदितानी तक्रार केली.

प्रसन्न हास्याने स्वामीजीचा चेहरा अधिकच उजळला. ते म्हणाले, ‘मगवान्, येसूने नाही का आपल्या शिष्याचे पाय धुतले ?’

शिष्योत्तमेच्या ओठावर लगेच शब्द आले - ‘ते खरे पण ती कथा त्याच्या आयुष्याच्या अखेरची !’ तथापि निवेदितानी ते शब्द तसेच मागे परतविले. पण येथे सुद्धा ही गोष्ट आयुष्याच्या अखेरचीच व्हावयाची होती. स्वामीजीनी मन पूर्वक आशीर्वाद दिले, आणि अपार आत्मीयतेचा अनुभव घेऊन आनंदित होत्या. निवेदिता घरी परत आल्या मनात त्या म्हणत होत्या, ‘स्वामीजींची मी कन्या, केवढे माझे भाग्य !’ घरी येऊनही त्यांना असेच वाटत होते की स्वामीजी जणू जवळपासच वावरत आहेत.

गुरुवारचा दिवस अशाच मन स्थितीत गेला. शुद्धवागी वद्य चतुदशी होती. सायंकाळी घराच्या गच्चीवर त्या ध्यानचिंतनासाठी गेल्या. सभोवती निस्तब्ध शांतता पसरली होती. ध्यानावस्थेत त्यांना एकाएकी असे वाटू लागले की विवेकानंद आपल्यासमोर उभे आहेत. आपण त्यांना पाहण्याचा प्रयत्न करीत आहोत. पण शिष्यमंडळीचे कोडाळें भोवती असल्याने स्वामीजी दिसू शकत नाहीत. असे वाटता वाटता ते दृश्य एकदम नाहीसे झाले आणि तेथे वैराग्यशिरोमणि गुरूचा गुरु जो शिव त्याची मूर्ति दिसू लागली. ध्यानावस्थेत असलेल्या निवेदिताच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागल्या. अशात काही वेळ गेला. निवेदिता भानावर आल्या. निवेदिताना नंतर वळले की काही विशप घडले आहे. श्रीशिवाचे दर्शन घडून निवेदिताचे मन आनंदाने भरून गेले.

नंतर निवेदिताना समजले, की त्याच वेळी आश्रमात स्वामीजी ध्यान करीत बसले होते आणि ज घडले ते स्वामीजीच्या शक्तीनेच घडले दुसऱ्या दिवशी पाहाटे कोणीतरी येऊन दार ठोठावले आणि हाती चिठ्ठी दिली

प्रिय निवेदिता

पडदा पडला, काळ ओढवला! काल रात्री नऊ वाजता स्वामीजी शोपले ते पुन्हा बघीच जागे न होण्यासाठी

सदानंद

निवेदिता तत्काळ वेलूरला गेल्या अजून उजाडले नव्हते. स्वामीजीच्या खोलीत त्या गेल्या. स्वामीजी शातपणे शोपलेले होते खरोखरी असेच वाटत होते की ते केवळ ध्यानमग्न स्थितीत असावेत

पंचागात पाहूनच स्वामीजींनी शुक्रवार दि ४ जुलै, १९०२, ज्येष्ठ वद्य १४ शक १८२४, सवत् १९५८ हा दिवस निवडला होता तीन दिवस आधी प्रेमानंदाना बरोबर घेऊन मठाच्या विस्तीर्ण आवारात स्वामीजी हिंडत होते, हिंडता हिंडता गगा-काठच्या एका विशिष्ट जागेकडे बोट दाखवून ते म्हणाले, 'मी या शरीराचा त्याग करीन त्या वेळी पार्थिव अवशेषाचे दहन तेथे करा'

महासमाधीच्या दिवशी ४ जुलै १९१२ या दिवशी स्वामीजींच्या हालचाली अर्यपूर्ण रीतीने घडत होत्या ते सकाळी नेहमीपेक्षा लौकर उठले मध्यान्हापर्यंत एकान्तात त्यांनी ध्यानचित्तन केले 'मन, चल निज निकेतने,' (अरे मना! चल, आपल्या घरी चल) हे पद्य गुणगुणत त्यांनी येरझारा घातल्या

आपल्या आश्रमवासीयांच्या बरोबर स्वामीजी नेहमी जेवीत नसत या दिवशी त्यांनी भोजनगृहात जाऊन सर्वांबरोबर चविष्टपणे भोजन केले 'मला आज फारच वरे वाटत आहे,' ते म्हणाले, भोजनानंतर २॥ तासपर्यंत त्यांनी ब्रह्मचाच्याना लघुर्कामुदी

शिकविली सध्याकाळी प्रेमानदानाबरोबर घेऊन स्वामीजी वरेच दूरपर्यंत फिरावयास गेले परत आल्यावर गुरुभाईंच्या बरोबर कित्येक महत्त्वाच्या विषयावर त्यांनी सभापण केले प्रार्थनेची घटा झाल्यावर स्वामीजी आपल्या खोलीत गेले, तेथे गंगाभिमुख होऊन एक तासभर त्यांनी जप केला रात्री ८ चे सुमारास ते खाटेवर रुद्राक्षमाळ हातात घेऊन पडले असे दिसले की स्वामीजी ध्यानमग्न स्थितीत असावेत अथवा झोपी गेलेले असावेत

अशा स्थितीत रात्री ९ चा सुमार आला स्वामीजीचे हात जरासे थाबले, त्यांनी एक दीर्घ श्वास घेतला एक क्षण दोन क्षण शाततेत गेले पुन्हा त्यांनी तसाच एक दीर्घ श्वास घेतला दृष्टि भुवयामध्ये एकाग्र झाली मुखावर एक स्वर्गीय भाव पसरला. आणि सर्व सपले

असा प्रकार घडला होता निवेदितानी स्वामीजीच्या पार्थिव देहाचे दर्शन घेतले मन दुःखशोकाचे पलीकडे गेलेले होते त्या बोलल्या नाहीत की रडल्या नाहीत कसलेच प्रश्न त्यांनी विचारले नाहीत आपल्या सद्गुरूचे मस्तक त्यांनी आपल्या माडीवर घेतले व पग्याने वलेवराला वारा घालीत त्या गभीर आणि मन हरपलेल्या स्थितीत बसल्या होत्या स्वामीजीचे शिष्य आले, गुरुभाई आले कसकशा घटना आदल्या दिवशी घडल्या हे त्यांनी सांगितले निवेदिता ऐकत होत्या त्या घटनाचे श्रवण त्याच्या मनावरून केवळ निखळून पडत होते दुपारी दोनपर्यंत निवेदिता एखाद्या दगडासारख्या निस्तब्ध बसून होत्या दोन वाजता खोलीत अनेक लोक आले अत्ययात्रेच्या सिद्धतेस प्रारंभ झाला तेव्हा नाइलाजाने त्या उठल्या मग शव खाली आणण्यात आले तेथे त्यास भगवी वस्त्रे नेसविली सध्याकाळच्या सुमारास अखेरची आरती म्हणण्यात आली कापूर जाळण्यात आला, ओवाळण्यात आले शख फुकले, घटा वाजविल्या, मंत्र म्हटले, सर्वांनी मनोभावे वदन केले मग तिरडी खाद्यावर घेऊन मडळी चालू लागली थोडक्याच वेळात अगणाच्या बाहेर येऊन मठाच्या आवारात, गगेच्या काठी, विल्व-

वृक्षापाशी—जेथे दहन करा म्हणून स्वामीजीनी सांगितले होते तेथे—
'जय श्री गुरुमहाराज की जय,' 'जय श्रीस्वामीमहाराज की जय'
अशा जयजयकारात मिरवणूक आली.

चिता रचण्यात आली, देह तिच्यावर ठेवण्यात आला. ज्येष्ठ
पुत्राने प्रथम अग्नि द्यावयाचा असतो तसा निवेदितांनी प्रथम अग्नि
दिला, मग इतर संन्याशांनी आणि शिष्यवरानी अग्नि दिला.
थोडक्याच वेळात चिता सर्व वाजने पेटली.

निवेदिता दूर एका झाडाखाली जाऊन बसल्या. मधून मधून
स्वामीजीच्या नावाचा जयजयकार चालला होता. जीवनाचा मार्ग-
दर्शक हरपला ! जीवनातले प्रचोदक तेज विश्वचतन्यात विलीन
झाले ! निवेदिता मनात म्हणाल्या, ' परमेश्वरा, तुझी इच्छा ! पण
मी आता काय करू ? '

अधार पडू लागला. चिता विझत विझत आली. सामुदायिक भग्न
म्हणण्यात येऊ लागले. निवेदिता एकट्याच झाडाखाली बसून
मनातील भावनाच्या कल्लोळाला रोखीत होत्या. काही वेळाने
स्वामी सदानंद तेथे आले. त्यांच्या डोळ्यातून अश्रूची गंगा वाहत
होती. ' चलावे आता, ' ते म्हणाले.

निवेदिता उठल्या. आश्रमात परतण्यापूर्वी त्यांनी प्रार्थना केली,
' हे सद्गुरुनाथ, कसे मी करू ! आपणास कसे वदना करू ? आपण
संयोजिलेले कार्य उभे करणे हीच आपणास खरोखरीची वदना !
वाकी व्यर्थ शब्द काय कामाचे ! ज्या दिवशी कार्याचा ध्वज
गगनांतरी चढेल तेव्हाच तुमच्या आत्म्याला समाधान लाभेल.
आपले आशीर्वाद असो द्यात ! आता दुसरे, तिसरे काही नाही.
काम, काम, काम, आणि काम ! स्वतःचे जीवन अस्तगत होई-
पर्यंत आता एकच गोष्ट माहिती आणि ती म्हणजे, कार्य कार्य अन्
कार्य ! परमेश्वर करो आणि, हें कार्य यशस्वी होय ! '

*
*
* * ॐ * *
*
*
* * ९ * *

**माझीया सांगाती
वदा कोण येती?**

निवेदितानी दैनदिनीत लिहिले,
'स्वामीजी निजधामी गेले।' 'Swami died.'

दोनच शब्द त्यापेक्षा काहीही अधिक नाही अपार दुःख केवळ
दोनच शब्दातून व्यक्त झाले। 'Swami died.'

सद्गुरूच्या मृत्यूचे दुःख निवेदितानी शातपणे गिळले त्या
खरोखरीच कर्मयोगिनी झाल्या होत्या, आणि मग कर्मयोगिनीला
दुःख करावयास उसत तरी कोठून असणार? गेल्या कित्येक दिवसा-
पासून आपल्या मनात विवेकानंदाना जे सर्वप्रथम स्थान त्यांनी

दिले होते त्या जागी स्वामीजींच्याच आज्ञेवरून हिंदुस्थानची, भारत-
मातेची मूर्ति त्यांनी विराजमान केली होती अल्मोरा येथे असताना
स्वामीजींनी अत्यंत निग्रहपूर्वक मार्गरेटच्या पूर्व आयुष्यातले इंग्लिश-
पणाचे संस्कार निवेदिताना मनातून दूर करावयास लावले होते
पाश्चिमात्य कल्पना, इंग्लिश राष्ट्राचा अभिमान यात बुडून गेलेला
तिच्या जीवनाचा केन्द्रबिन्दु, तेथून काढून तो हिंदुत्वात आणून
ठेवावयास त्यांनी तिला उद्युक्त केलं होते गुरुदेवाच्यावरील असीम
प्रेमामुळे, त्या आधारामुळे निवेदिताना हे अघटितही शक्य झाले
पण त्यानंतर गुरुदेवाचा आधारही नाहीसा झाला पाहिजे, हिंदु-
त्वाचे प्रेम हेंच एकमेव बाकी राहिले पाहिजे याची आवश्यकता
होती हे आणिवच दिव्य होते पण निवेदितानी तेही केले गुरु-
देवाच्यावर नितांत श्रद्धा ठेवूनही, पण गुरुजींच्या आधाराविना
हिंदुत्वाची खरोखरी मनोभावे पूजा करावयास त्या शिकल्या
अद्वैत अनुभव घेण्याच्या प्रयत्नात श्रीरामकृष्णाचे मनश्चक्षुसमोर
कालीमातेची मूर्ति उभी राहत असे, पण गुरुजींनी-तोतापुरीनी
-सांगितले, 'विवेकाचे खड्ग हाती घेऊन ती मूर्ति कापून काढ'
द्वैताच्या अगदी पलीकडे जाऊन, मूर्तीच्याही पलीकडे जाऊन
रामकृष्णानी जसा अद्वैतानुभव मिळविला होता, तद्वतच विवेका-
नंदाच्या मूर्तिविना, त्याच्यापलीकडे जाऊन हिंदुत्वाशी आणि
हिंदुत्वाद्वारे विश्वचैतन्याशी एकरूप होण्याचा अनुभव निवेदितानी
मिळविला होता त्यामुळे गुरुदेवाच्या मृत्यूचे दुःख न करीत
वसता, अथवा त्याच्या मूर्तीची पूजाअर्चा, धूपदीप करीत न वसता
त्या तत्काल कार्याला लागल्या

आणि सरे म्हटले तर विवेकानंदाची राष्ट्रजागृतीची जी विचार-
धारा, तिचे पूजन टाकून गतानुगतिक पद्धतीने गुरुमाहात्म्य वर्णीत
वसणे हे निवेदिताना वसे शक्य होते? तो त्याचा पिंडच नव्हता.
रामकृष्णभक्त पण विश्वविजयी, सन्यासी पण ध्रान्तिकारक अशा
सद्गुरूचे ज्वालामुखीवत् हृद्गत वगीय जनतेला अन् भारतीयांना
उमगवून देण्याचे कार्य निवेदितानी पत्करावयाचे नव्हते तर भग्न अन्य
(भगिनी निवेदिता-वि वि पडसे ८)

कोणते व्रत त्यानी पत्करावयाचे होते ? प्रज्वलित अग्निपर्वताप्रमाणे स्वदेशभक्तीने आणि स्वातंत्र्य-ऊर्मिनि धगधगणाऱ्या विवेकानंदाच्या खऱ्या स्वरूपाचे जर लोकांच्याकडून नीट आकलन झाले नाही तर ध्यानधारणेच्या गुफेतच त्याचे चरित्र अवगुठिले जाईल हे निवेदितानी चांगलेच हेरले होते त्याच्या हे ध्यानात आले होते की, स्वामीजींच्या मृत्यूने शोकविव्धल झालेल्या आणि केवळ भक्त असलेल्या अनुयायांना विवेकानंदाची ज्वलंत राष्ट्रभक्ति अन् संग्रामोत्सुक स्वातंत्र्यप्रेम पेलणारे नाही अशा स्थितीत त्याचे हातून त्या विचाराचा प्रसार होणार तरी कोठून ? आणि मग भक्तजन, ध्यानमग्न स्वामीजी, ब्रह्मदर्शी विवेकानंद एवढ्याच स्वामीजींच्या चरित्र-पैलुची पूजा करीत बसणार, एवढेच सत्य असे त्यांना भासू लागणार ! अखेर काळाच्या ओघात घडलेही तेच ! पण तसे होऊ नये म्हणून निवेदितानी आटोकाट प्रयत्न केले 'मी त्याची मानस-कन्या जोपर्यंत जिवंत आहे तोपर्यंत विवेकानंदाची, त्याच्या अंतरंगाची विस्मृति लोकांना होऊ देणार नाही,' असा पण करून निवेदितानी कार्यारंभ केला

तसे त्याचे काम स्वामीजींच्या मृत्यूच्याही आधी प्रारंभित झालेले होते हिंदुस्थानचे पुनरुज्जीवन, हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य, या स्वातंत्र्याची आस बगाली तरुणांच्या मनात उत्पन्न करावयाची, नानाविध कष्ट सोसण्याची तयारी तरुणांकडून करवून घ्यावयाची, अखेर अंतिम त्यागही, जीवनाचीही आहुति सहज नि सुखद वाटावी, स्वातंत्र्याचे युद्ध हा एक खेळ वाटावा, त्या युद्धाचे आणि तत्प्रीत्यर्थ लागणाऱ्या जीवनाच्या आहुतीचे एक तत्त्वज्ञान उभे राहावे अशासारखे काय निवेदिताना करावयाचे होते त्याचा आरंभ त्याच्या हातून झालेला होता या सर्व कार्याची एक पुसट रेखा नावेमध्ये असतानाच निवेदितानी पक्की केली होती आणि त्या रूपरेखेनुसार कलकत्त्यात आणि हिंदुस्थानातील इतर भागात राजकीय कार्यकर्त्यांवरोबर नामांकित वकील, वृत्तपत्राचे संपादक, निरनिराळ्या क्षेत्रातील विद्वान् लोक, उच्चपदस्थ सरकारी नोकर यांच्यावरोबर

निवेदिताचे घनिष्ठ सवध उत्पन्न झालेले होते उसळत्या रक्ताच्या तरुणाचेही त्याचेकडे येणेजाणे चालू झाले होते

निवेदिताचे जहाल विचार आणि हालचाल ब्रिटिश सरकारच्या ध्यानात आल्याविना राहिली नाही मार्च १९०२-पासूनच त्याच्यावर गुप्त हेराची पाळत राहू लागली, त्याचा पत्रव्यवहार गुप्तपणे वाचला जाऊ लागला निवेदिताना त्याची भीति वाटत नव्हती.

स्वामी विवेकानंद याच्या डोळ्यासमोरच निवेदिताच्या या जीवनाला प्रारंभ झाला होता त्यानीच निवेदिताच्यात ही प्रखर निष्ठा निर्माण केली होती 'हिंदुसमाजात स्वदेशभक्ति उत्पन्न करण्यासाठीच निवेदितेला मी नियुक्त केले आहे' असे ते गुरुभाईना आणि शिष्यांना सांगत असत

स्वामीजी म्हणत, 'काही अकल्पित मार्गाने हिंदुस्थानला स्वतंत्रता लाभेल, पण आम्ही स्वतःला त्या स्वातंत्र्याला पात्र असे घडवू शकलो नाही तर ते स्वातंत्र्य तीन पिढ्याही टिकणार नाही. हिंदुस्थानचा जपान घडवायचा नाही अथवा रशियाही नाही भारताने आपल्याच ध्येयमार्गावर उभे असले पाहिजे आमच्या राज्यशासनात, समानतेवर अधिष्ठान असलेल्या अशा सर्व जातींचे प्रतिनिधि आले पाहिजेत जातीजातीच्या मर्यादा पुसल्या गेल्या पाहिजेत, पण जातींनी मर्यादिलेले गुण मान अभंग राहिले पाहिजेत सुमधटित अशा देशामध्ये विद्वान्, योद्धे, व्यापारी आणि कष्टकरी यांना सारखाच आदर मिळावा त्यासाठी आपले प्रथम काम हेच की जनतेला शिक्षणसंपन्न करणे!' आपले विचार निवेदिता सर्वदूर फैलावत आहेत, त्यानुसार आचरण करीत आहेत हे पाहून विवेकानंदाना सतोष होई

विवेकानंद समाधिस्थ झाल्यानंतर स्वामी ब्रह्मानंद हे रामकृष्ण मठाचे अध्यक्ष झाले मठाच्या शाखा जागोजागी स्थापून विवेकानंदाच्या आध्यात्मिक आणि समाजसेवाविषयक विचारांचा त्यांना प्रसार करावयाचा होता मठाचे कार्य अशा रीतीने मर्यादित होतं ते

राजकारणापासून पूर्ण अलिप्त ठेवावयाचे हे धोरण पक्के ठरलेले होते. एक स्थायी स्वरूपाचे काम मठाकडून व्हावे अशी गुरुभाईंची कल्पना होती या कामाला निवेदिताच्या ज्वलज्जहाल विचारानी धोका तर येणार नाही, अशा आशकेने ब्रह्मानंदाचे मन चिंताग्रस्त झाले निवेदिताचा आणि रामकृष्ण मठाचा संबंध कसा असावा, किती असावा, कोणता असावा हे प्रश्न विकट होते प्रत्यक्ष देश-कार्याचे, अन् राजकारणाचे प्रखर संबंध निवेदितानी तोडण्यास जर समति दिली असती, इतर ब्रह्मचाऱ्याप्रमाणे मठाध्यक्षाच्या पूर्णपणे आज्ञेत राहून केवळ स्त्रियांच्यासाठी नियुक्त असे कार्य करण्यास त्या सिद्ध असत्या तर मग काहीच अडचण नव्हती. पण स्वदेश-उत्थानाचे व्रत आणि कर्तव्य सोडून मठवासिनीच्या भूमिकेत दिवस कठण्यासाठी निवेदितानी आपले जीवन निवेदित - समर्पित वेलेले नव्हते. भारताचे पुनर्निर्माण याविना कोणत्याही अन्य कार्यांय त्या प्रतिज्ञित झालेल्या नव्हत्या.

स्वामीजींच्या मृत्यूचे दुःख अजून ताजे आहे तोच या प्रश्नाची तट लावणे ब्रह्मानंदाना आवश्यक पडले जुलै ८-ला निवेदिता मठात गेल्या. पण त्या दिवशी काही चर्चा होऊ शकली नाही. जुलै १०-ला स्वामी ब्रह्मानंद आणि शारदानंद या दोघाबरोबर त्याची बराच वेळ चर्चा झाली. अखेर ब्रह्मानंदानी निवेदिताना रामकृष्ण मिशनपासून वेगळे होण्याबद्दल सुचविले आणि त्यावरून निवेदितानी पत्र लिहिले,

१७ बोंसपारा लेन

बाघवाजार, बरगुप्ता

जुलै १८, १९०२

प्रिय स्वामी ब्रह्मानंद,

आपले एक असाव सकारणी सिद्धान्त हे प्रमाण दुःखद तर मर्याद. पण माझे स्वातंत्र्य अबाधित राहावे यासाठी कोणताही उपाय स्वीकारण्यास मी सिद्ध आहे.

तथापि श्रीरामकृष्ण आणि माझे प्रियश्रेष्ठ गुरुदेव यांच्या समाधी-समार माझे प्रेम आणि आदर याची श्रद्धाजलि प्रतिदिनी वाहण्यास, आपण आणि मठाचे अन्य सदस्य विसरणार नाही असा माझा विश्वास आहे.

या बदललेल्या संवधावद्दल शक्य तितक्या हळुवारपणे लिहून मी वगाली वृत्तपत्रांना कळवित.

सर्व कृतज्ञता आणि दृढ विश्वास यापूर्वीक

रामकृष्णाची
निवेदिता

हे पत्र लिहिण्यापूर्वी 'रामकृष्ण आश्रमाची निवेदिता' अशी स्वाक्षरी निवेदिता करीत असत. पण त्या वेळी त्यांनी बुद्धिपुरस्कार 'आश्रमाची' हा शब्द गाळला आणि यानंतर काही दिवसांनी 'रामकृष्ण-विवेकानंद याची निवेदिता' अशी स्वाक्षरी त्या करू लागल्या. स्वामी ब्रह्मानंदाना पत्र पाठविल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी अमृतवझार पत्रिकेत खालील मजकूर छापून आला.

भगिनी निवेदिता

आम्हाला केलेल्या विनतीवरून आम्ही खालील वृत्त छपीत आहोत. स्वामी विवेकानंद यांच्या तेरा दिवसांच्या मुतवाअखेरीस, बेलूर आश्रमातील रामकृष्ण मठाचे सदस्य आणि निवेदिता यांचेमध्ये असे ठरले आहे की, भगिनी निवेदिता याचे यापुढील सर्व कार्य मठाच्या अधिकार क्षेत्रापासून पूर्ण चेगळे आणि स्वतंत्र राहिल.

एवढा विभक्त व्हावयाचे ठरल्यावर मग वाकीचे मोर्चे होते. स्वतः जवळ असलेला बराचसा पैसा निवेदितानी मठाला दिला.

स्वामी सदानंद आणि ब्रह्मचारी अमूल्य-महाराज या दोघानी निवेदिताच्याच कार्यात राहावयाचे असेही ठरले

आपला जन्म कशासाठी आहे हे निवेदिताना स्पष्ट कळले होते त्याचा याबद्दलचा आत्मविश्वास कुमारी मॅकलिऑड याना लिहिलेल्या पत्रातून व्यक्त झाला त्यानी लिहिले,

‘ हा माझा सर्व भ्रम असेल, मला नक्की काही कळत नाही, पण माझे काम केवळ काही स्त्रियांना जागृत करणे हे नसून सर्व राष्ट्र जागृत करण्याचे आहे एक थोर पुरुष आला अन् हे कसे करावयाचे ते शिकवून गेला पण माझ्या हातातील खड्गाला त्याने केवळ धार दिली मला कार्याचे दर्शन झालेलेंच होते ’

स्वामीजी समाधिस्थ झाल्यापासून दोन आठवड्यांच्या आतच अगदी स्वतंत्र भूमिकेवर उभे राहून, जे हिंदुभूमीच्या स्वातंत्र्याचे ध्येय इतरांना अजून अधुकही दिसत नव्हते त्या ध्येयाच्या मार्गावर निवेदिताची वाटचाल सुरू झाली

असे करताना त्याच्या मनोभावना काय असतील ! मठापासून स्वतंत्र भूमिकेवर उभे राहण्याचा निर्णय घेताना त्यांना वेवढें मनोबल धारण करावे लागले असेल ! त्यानी मनोमनी हिंदुस्थानातल्या तरुण-तरुणींना हाक घातली असेल अन् त्या म्हणाल्या असतील,

माझीया सागाती घदा कोण घेती ।

दावानलातूनि मार्ग माझा ॥

माझीया सागाती घदा कोण घेती ।

गाठावयाप्रति ध्येयधाम ॥

०
*
• • ॐ • •
*
०
• • १० • •

भारताचा दौरा
क्रान्तिसंघटनेची मुद्दूर्तमेढ

म्हणजे एका थोर राष्ट्राचे घटक, आणि हा थोर पुरुष तरी कोण? तर आमचा धर्म, आमची देशहितबुद्धि, आमचे सर्व काही ज्याच्यात पूर्णत्वाने प्रकट झाले होते तो '१९०२-६-१९०२-ला कलकत्त्याला पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या स्मृतिदिनावद्दल सभा झाली निवेदिताचे याही सभेत भाषण झाले तेथेही जनतेच्या राष्ट्रीयत्वाला अन् अस्मितेला त्यांनी हाक घातली

ऑगस्ट १९०२-च्या पहिल्या आठवड्यात निवेदिता आजारी पडल्या स्वामी ब्रह्मानंद आणि शारदानंद यांनी निवेदिताची शुश्रूषा केली आजारीपणात बालिका विद्यालयाची व्यवस्था कशी करावयाची यावर निवेदितानी विचार केला रामकृष्ण आश्रमाकडून पैसे घ्यावयाचे नाहीत हे ठरल्यावर मग स्वतःला लागणाऱ्या पैसांची व्यवस्था कशी करावयाची हा मोठाच प्रश्न निवेदिताच्या समोर होता आपले आयुष्य पूर्ण काटकसरीने घालवावयाचे असा त्यांनी निश्चय केला 'भारतीय जीवनातील सूत्र' (The Web of Indian Life) हा हाती असलेला ग्रंथ पूर्ण करून लौकरात लौकर प्रकाशित करावयाचा हा दुसरा निश्चय त्यांनी केला या ग्रंथाच्या प्रकाशनातून वराच पैसा हाती येईल आणि चरितार्थाचा प्रश्न सुटेल अशी त्यांना खात्री होती.

स्वामीजींचा संदेश सर्व हिंदुस्थानभर जाऊन सागावयाचा हे त्यांनी केव्हाच निश्चित केले होते आजारीपणातून सुटवा झाल्यावर त्यांनी मुंबई, नागपूर, वडोदे इत्यादि ठिकाणी दौरा करण्याचे ठरविले दि २१ सप्टेंबर १९०२-ला त्यांनी कलकत्ता सोडले आणि त्या मुंबईम येऊन दाखल झाल्या २६ सप्टेंबरला त्यांचे मुंबईत पहिले भाषण झाले

या भाषणाचा वृत्तान्त मुंबईच्या वृत्तपत्रातून खालीलप्रमाणे आला

बानठळ्या बमणिणाच्या टाळ्याच्या बडबडाटात निवेदिता भाषण करावयास उठल्या आणि सुमारे दीड तासपर्यंत स्वामी विवेकानंद आणि त्याचे

सदगुरु श्रीरामकृष्ण परमहंस याच्या जीवनावर त्या बोलल्या 'स्वामी विवेकानंदाची शिष्या आणि कन्या या भूमिदेतून मी बोलत आहे,' असे त्या म्हणाल्या भाषणाच्या अखेरीस, 'लोकहो! हिंदुधर्माचे जे रत्नभांडार आपणाजवळ आहे त्यातील तत्त्वांशी आणि स्वरूपास एकनिष्ठ राहा यामुळे वेळ तुमचाच लाभ होणार आहे असे नमून सब जगाचाच लाभ हाणार आहे' अस आवाहन त्यांनी केले

दि २९-ला 'आशिया खंडाचे ऐक्य' या विषयावर निवेदिता बोलल्या दि ३० सप्टेंबरचे व्याख्यान विद्यार्थ्यांच्या बतीने झाले. न्यायभूति चंदावरकर हे अध्यक्षस्थानी होते निवेदितांनी सय आवाजात प्रारंभ केला 'आधुनिक विज्ञान आणि हिंदुधर्म' हा त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय होता 'ब्रह्मचर्याच्या आदर्शानुरूप हिंदु तरुणांनी अचरण केले पाहिजे' असे सांगत त्या म्हणाल्या, 'पाश्चिमात्य विज्ञान आता प्रगतीच्या पराकोटीला गेले आहे अणुमधील घटामोडी कोणत्या नियमांनी होतात हे अगदी अचूक पद्धतीने विज्ञानाला सांगता येते पण एकान्ताने बसलेल्या कृष्णाय योग्याबद्दून जो प्रकृतीचा अभ्यास होत असतो त्यापुढे हे विज्ञान क पदार्थ आहे स्वतःच्या आध्यात्मिक बलाच्या जारावर नागिवतापासून अमर शोधणे, अमतापासून सत् शोधणे हे जे करू शकतात त्यांनाच शाश्वत सामर्थ्य अन् साम्राज्य प्राप्त होईल, इतरांना नाही '

निवेदितांची व्याख्याने खूपच लोकप्रिय झाली त्यांना अनेक सस्थांच्याबद्दून व्याख्यानांची आमंत्रण येऊ लागली 'हिंदु ऐक्य मंडळ' या संस्थेने हिंदु स्त्रियांचे समोर निवेदितांचे व्याख्यान ठेवले हिंदुत्वाचा अंगीकार केलेली एक गौरवाय स्त्री हिंदुधर्माचे गौरवगीत गात असते ही वार्ता विशेषतः स्त्रियांच्यामध्ये फार झपाट्याने पसरली 'हिंदु महिला मंडळ' या संस्थेने निवेदितांना व्याख्यानाला बोलाविले 'हिंदुधर्माचा अंगीकार का करावासा वाटला आणि हे घडले तरी कसे' हा विषय त्या वेळी त्यांना

व्याख्यानासाठी देण्यात आला होता. या व्याख्यानात निवेदितांनी रसाळ भाषेत आत्मकथा सांगितली. सत्याचा शोध घेण्यासाठी विविध पथाचा त्या अभ्यास कशा करीत गेल्या, विवेकानंद भेटल्यावर जीवनाला एक नवदिशाच कशी प्राप्त झाली, यांचे हृदयगम चित्र त्यांनी श्रोत्यांच्या मनासमोर उभे केले पाश्चिमात्य धर्मग्रंथाच्यापेक्षा पूर्वेचे धर्मविषयक ग्रंथभांडार कसे विपुल आहे, त्याचा अभ्यास का आवश्यक आहे, हेही त्यांनी सांगितले. व्याख्यानाच्या अखेरीस भारतीय संसारजीवनातील साधेपणा आणि पावित्र्य यांना जपा असा मदेश त्यांनी महिलांना दिला.

निवेदितांचे हे भाषण हृदयाचा ठाव घेणारे होते. उपस्थित स्त्रियांनी त्याचा खूप आदर केला. ऋग्वेदाची एक प्रत त्यांना अर्पण केली आणि त्याचबरोबर एकशेआठ रुद्राक्षांची माळ त्यांच्या गळ्यात घातली. रुद्राक्षमाला परिधान करताना निवेदिता म्हणाल्या, 'ज्या पुण्यभूमीत कार्य करण्यास मला माझ्या गुरूंनी सांगितले आहे, त्या पुण्यभूमीच्या तुम्ही कन्यका आहात. म्हणजेच आपण सर्व माझ्या भगिनी आहात. या रुद्राक्षमालेच्या साहाय्याने प्रतिदिनी जेव्हा मी जप करीन तेव्हा महादेवाची आपणा सर्वांवर कृपादृष्टि असावी असा वर मी मागेन.'

दि. ४ ऑक्टोबर आणि दि. ६ ऑक्टोबर या दोन दिवशी निवेदितांची आणखी दोन व्याख्याने झाली. दि. ६-ला निघून ऑक्टोबर ७-ला निवेदिता नागपूरला पोचल्या. मुंबईचा मुक्काम पूर्ण यशस्वी झाला. त्याबद्दल निवेदितांनी कु. मॅकलिऑड यांना लिहिले,

'अपेक्षेपेक्षा खूपच लोकर मी कामाला जुपले गेले आहे. तू ते स्वामीजींचे माझ्याबद्दलचे वचन मला मागेन ना, 'हिदुम्यानभर निचे शब्द दुमदुमत राहतील'. रिती व हृदय वाटते!'

नागपूरमध्ये निवेदितांचा चार दिवस मुक्काम होना. चारी दिवस विद्यार्थ्यांच्या सभातून त्यांनी भाषणे केली. नागपूरनगर

वर्धा, अमरावती येथे मुक्काम करीत २० ऑक्टोबर १९०२-ला त्या वडोद्यास पोचल्या वडोद्याचे महाराज श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड याचे निवेदिताना आमत्रण होते ' हिंदु जीवनातील सूत्र ' हा ग्रंथ ज्याच्या सांगण्यावरून त्यांनी लिहावयास घेतला, आणि हिंदु तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास ज्याच्याजवळ वसून निवेदितानी केला ते रमेशचंद्र दत्त त्यावेळी महाराजाच्या नोकरीत वडोद्यातच होते पण निवेदिताना वडोद्यासवधी आणखी एक आकर्षण होते ते म्हणजे श्री अरविंद घोष । गुणी माणसाचा संग्रह करून एकीकडे आपले राज्य सुदृढ करावयाचे आणि दुसरीकडे सर्व हिंदु-स्थानांच्या उत्कर्षाची काळजी करावयाची असा श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड याचा बाणा होता या बाण्यानुसार त्यांनी अरविंदाना वडोदे सस्थानात पाचारण केलेले होते निवेदितानी वडोद्यास भेट द्यावी असे महाराजानी जे आमत्रण दिले होते तेही याच भूमिकेतून

बंगालमध्ये पाऊल ठेवल्यापासूनच निवेदितानी अरविंदबाबूचे नाव ऐकले होते. या थ्रॅश पुरुषाबद्दल त्याच्या मनात कुतूहल उत्पन्न झाले होते इकडे ' जगज्जननी काली ' या सुंदर पुस्तकाच्या लेखिका आणि विवेकानंदाच्या शिष्योत्तमा म्हणून अरविंदानीही निवेदिताचे नाव ऐकले होते त्याच्याही मनात निवेदिताच्याबद्दल कुतूहल होते

१९०२-मध्ये अरविंदाचे वय तीस वर्षांचे होते बालपणा-पासूनची चौदा वर्षे त्यांनी इंग्लंडमध्ये शिकण्यात घालविली या दिवसात ते मातृभाषासुद्धा विसरून गेले मात्र बाह्यत परकीय संस्कारानी पुरते वेढलेले असतानाही ते अंतरगातून पूर्णतवे हिंदुच राहिले हिंदुस्थानात आल्यानंतर कपडे, वागणूक या बाह्य बाबतीतही त्यांनी मायदेशाचे संस्कार ग्रहण केले विचार तर कधीच परकीय झालेले नव्हते विवेकानंदाच्या लेखाचा त्याच्या-वर खोल ठसा उमटलेला होता पण रामकृष्णाच्या जीवनाचे त्याच्यावर अधिकच खोल परिणाम केलेला होता.

हिंदुस्थानात आल्यानंतर सन १८९३-मध्ये अरविदानी चडोद्याचे महाराज श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड याचे सस्थानात नोकरी पत्करली थोड्याच वर्षांत त्यांना येथील महाविद्यालयात फ्रेंच आणि इंग्लिश या भाषांच्या प्राध्यापकाचे काम सांगण्यात आले १९०३ च्या सुमारास ते महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य झाले. हे काम चाललेले असताना त्यांनी देशस्थितीचे सूक्ष्म अवलोकन चालविले होते इंग्रजांच्या टाचेखाली देश भरडला जात होना राज्यकर्त्यांच्या दर्पापुढे लोक दुवळचाहून दुवळे झालेले होते १८५७-च्या क्रांतियुद्धानंतर एक आधारभूत, मूर्छनाभय काल देशाच्या वाटचास आला होता राष्ट्रीय सभेची प्रस्थापना जरी झाली होती अन् त्यामुळे काहीशी हालचाल सुरू होऊन राजकीय जडत्व जरी कमी होऊ लागले होते तरी राष्ट्रीय सभेचा प्रभाव देशातल्या अति-अति अल्प अशावरच काय तो पडत होता हे सर्व अरविदानी पाहिले अरविद मनात विचार करू लागले की, काय केले म्हणजे देशाचे हरपलेले चैतन्य पुनरपि जागृत होईल ? चडोद्यास आल्यापासून थोड्याच दिवसात मुंबईला प्रसिद्ध होणाऱ्या 'इंदुप्रकाश' नावाच्या वृत्तपत्रातून अरविदानी सात लेख लिहिले या मालिकेतील पहिल्या दोन लेखातून त्यांनी स्वतःची मनोव्यथा पुढे मांडली राष्ट्रीय सभेच्या आवेदन-विनंती मार्गाची छाननी करून त्याचे वैफल्य दाखवून दिले अरविदाचे क्रांतिप्रवण तरुण हृदय या लेखातून प्रकट झाले होते मुंबईतील नेमन्स काँग्रेस पुढाऱ्यांना लेखातील तिखट भाषा झणझणली, अन् पहिल्या दोन लेखानंतरच असले लेख प्रसिद्ध न करण्याबद्दल इंदु-प्रकाशला सूचना मिळाली. परिणामी पुढचे लेख सौम्यपणे लिहिण्याची अरविदाना विनंती करण्यात आली

देशस्थितीबद्दल विचार करता येता स्वातंत्र्यसंग्राम वमा अज्ञेयाचा याचे वेत अरविदाच्या मनात चाललेले होते अशा संग्रामात सारनवस्व वेचण्याचे व्रत त्यांनी इंग्लंडमध्ये असतानाच स्वीकारले होते. तीन मार्गांनी हा संग्राम चालविला पाहिजे अने

त्यांनी ठरविले एक म्हणजे नाना तऱ्हांनी प्रचार करून राष्ट्रीय भावना जनमनात जागृत करून पूर्ण स्वातंत्र्याचे ध्येय अंतःकरणात रुजविणे, दुसरा म्हणजे प्रकट रीतीने सघटना करून निःशस्त्र प्रतिवार वा अन्य मार्गांनी सरकारविरोधी चळवळी करून परकीय राज्ययंत्रणा तिळथिळी करणे, तिसरा म्हणजे गुप्त समितीच्या द्वारे सशस्त्र उठावाचा ध्येयमन जपित देशाला स्वातंत्र्य-युद्धार्थ सिद्ध करणे महाबलाढ्य अशा, जगभर पसरलेल्या इंग्लिश साम्राज्याविरुद्ध चिमुकल्या आयर्लंडमधील कान्तिकारक तरुणांनी स्वातंत्र्यार्थ कशा प्रकारे प्रयत्न चालविले आहेत हे अरविंदानी ऐन किशोर वयामध्ये इंग्लंडमध्ये असताना पाहिलेले होते त्यांनी पार्लमेंटची सनदशीर चळवळही निरीक्षिली होती या प्रयत्नातून अन् चळवळीतून त्यांच्या उदयाकाशी मनाला प्रेरणा मिळाली होती आपल्या देशासाठी आपण स्वतः असलेच प्रयत्न का करू नयेत असे विचार लहानपणापासूनच त्यांच्या मनात आलेले होते

वडोद्यामध्ये आल्यानंतर या विचारांना हळूहळू मूर्त स्वरूप येऊ लागले लौकूरच वडोद्यामधील जहाल विचारसरणीच्या लोकांच्यात अरविंद सामील झाले देशस्वातंत्र्यासाठी कान्तिकारकाची सघटना करण्याचे विचार प्रथम महाराष्ट्रात सुरू झाले वासुदेव बळवत यांच्या बडानंतर चाफेकर बघूंनी हे सतीचे वाण आपल्या हातात घेतले दामोदर हरि चाफेकर आणि बाळकृष्ण हरि चाफेकर हे बघुद्वय १८९५-९६-च्या सुमारास वेव्हातरी वडोद्यास गेले होते वडोद्यामध्ये असलेल्या कान्तिकारक मंडळाचा आणि दामोदरपत चाफेकर याचा परिचय झाला असला पाहिजे श्री दामोदरपत चाफेकर यांच्या आत्मचरित्रात अरविंदवाचूचा प्रत्यक्ष उल्लेख नाही पण वडोदें येथे नामवंत लोकांच्या भेटी झाल्या असे त्यांनी म्हटलेले आहे (We had interviews with many influential persons at Baroda) वडोद्यातील कान्तिकारक मंडळाचे प्रमुख कोणी ठाकूरसाहेब होते ठाकूरसाहेब काही निमित्ताने वडोदे

सोडून गेल्यानंतर गुप्तमडळाचे प्रमुखत्व साहजिकच अरविदाकडे आले. या कातिमडळाचे मुवईतील कातिकारकाशी सबंध होते आणि त्यामुळे अरविदाना मुवईत यावे लागे. अरविदाच्या प्रेरणेमुळे यतीन्द्रनाथ बदोपाध्याय हा एक तरुण श्रीमत सयाजीराव गायकवाड याच्या सैन्यामध्ये एक सैनिक म्हणून शिरला होता. शस्त्रास्त्रे वापरण्याची माहिती आपणास व्हावी आणि इतरांना ती करून देता यावी हा बहुतेक त्यात लक्ष असला. १९०२ सालच्या सुमारास या यतीन्द्रनाथाला गुप्तमडळाचे जाळे वगाल-मध्ये विणण्यासाठी अरविदानी कलकत्याला पाठविले. यतीन्द्रनाथ हा मेदिनीपूर येथे गेला आणि तेथे त्याने हेमचंद्र कानुनगो याला एका हातात गीता व एका हातात खड्ग देऊन कातिकार्याची दीक्षा दिली. एका हातात गीता आणि एका हातात खड्ग हा दीक्षा-विधीचा प्रकार बहुधा श्री दामोदरपत चाफेकर याच्याकडून श्रीअरविद याच्याकडे आलेला दिसतो. स्वतः दामोदरपत चाफेकर यांनी १८९८-मध्ये येरवड्यामध्ये फाशी जाताना त्याच वेळी येरवड्यात तुरुंगवास भोगीत असलेल्या लोकमान्याचेकडून गीता ग्रंथ मागून घेतला, आणि हाताने गीताग्रंथ हृदयाशी धरून मग फाशीचा दोर गळ्याला लावून घेतला हे सुप्रसिद्धच आहे. १९०८-पासून १९२०-पर्यंतच्या कातिकारकानी भगवद्गीता हा ग्रंथ तत्त्वज्ञानाचा आधारग्रंथ म्हणून अभ्यासिला आणि जे फासावर गेले त्यांनीही गीताग्रंथ हृदयाशी धरूनच मुक्तिमार्ग चोखाळला हे स्फुरण चाफेकर वधूंचेच होते.

वगालमध्ये कातिकारक समित्याच्या कामाला प्रारंभ सन १९०२-च्या मागेपुढे केव्हातरी झाला असला पाहिजे. श्री केशवचंद्र सेन यांनी प्रस्थापिलेल्या साधारण ब्राह्मोसमाजाच्या नियमावलीमध्ये प्रत्येक सभासदाने जवळ शस्त्र बाळगणे आणि लोकसत्ताक राज्याचे चिंतन करणे ही तत्त्वे गोविलेली होती. कातिकारक विचारांचा हा प्रारंभ होय. इ. स. १९०२-च्या सुमारासच जपानमधून श्री ओकाकुरा हे तत्त्वज्ञ हिंदुस्थानात श्रीविवेकानंद

याना भेटण्यासाठी आले हे गृहस्थ पुढे हिंदुस्थानातच राहिले वगालमघल्या अनेकाशी त्याचा घनिष्ठ संबंध आला व प्रमथनाथ मित्र याचा आणि ओकाकुरा याचा निकट संबंध होता मॅझिनी आणि गॅरिबाल्डी यांची चरित्रे वाचून श्री प्रमथनाथ याच्या मनात देशभक्तीची ज्योत प्रज्वलित झालेली होती या ज्योतीला श्री ओकाकुरा यानी फुकर घातला परकीयांच्या दास्यत्वामध्ये अजूनहि खितपत राहण्यावद्दल श्री ओकाकुरा हे श्री प्रमथनाथ मित्र यांना चिडवीत असत आणि या चिडीतून प्रमथनाथवाबूच्या देशभक्तीची ज्योत अविकच प्रज्वलित झाली त्यानी श्री सतीश-भूपण राय चौधरी यांच्या साहाय्याने क्रांतिकारकांच्या सुप्रसिद्ध 'अनुशीलन समितीची स्थापना केली भगिनी निवेदिता आणि ओकाकुरा याचाही परिचय झालेला होताच ओकाकुरा याना निवेदिताच्यावद्दल अत्यंत आदर होता ते म्हणत असत, 'स्वामी विवेकानंद दिवंगत झाले हे खरे, तथापि त्यानी वग तरुणाना मार्गदर्शन करण्यासाठी आपली मानसकन्या निवेदिता याना मागे ठेविलेले आहे 'तरुणानी निवेदिताकड वारवार जाऊन त्यांच्याकडून प्रेरणा घ्यावी असाही श्री ओकाकुरा याचा आग्रह असे अनुशीलन समितीच्या स्थापनेमध्ये भगिनी निवेदिता याचा महत्त्वाचा कार्यभाग होता श्री अरविंद याचा क्रांतिकार्याशी झालेला परिचय, वगालमध्ये त्यानी यतींद्रनाथाला गुप्त समित्याच्या स्थापनेसाठी घाडले ही घटना आणि प्रमथनाथ यानी केलेली अनुशीलन समितीची स्थापना या गोष्टी एकाच वर्षाच्या आगेमागे घडलेल्या असल्या तरी त्यांच्या प्रवर्तकाना एकमेकाची माहिती नव्हती श्री अरविंदाचे केवळ नाव निवेदिता एकत्र होत्या इंदुप्रकाशमध्ये आलेल्या त्यांच्या लेखावरून त्यांच्या विचारांची कल्पना त्यांना आलेली होती असे तेजस्वी विचार लिहिणाऱ्या या तरुणाला आपण वडोद्याला जाऊन भेटाव, त्याचे आणि आपलें कार्यसूत्र जमवावे असा त्याचा विचार होता

झाल्यावर अरविदानी निवेदिताना विचारले, 'आपण कोणते दर्शन मानता ?'

'मी अद्वैत दर्शन मानते ! आपण कोणते मानता ?'

अरविदानी उत्तर केले, 'मी हे दृश्य जगत् सत्य समजतो ही सर्व ईश्वरी लीला आहे लीलावादावर माझा विश्वास आहे '

असे बोलणे होता होता सवादाचा रोख राजकारणाकडे आला. निवेदितानी म्हटले, 'आपण बडोद्यात किती दिवस वागणार ? मी "शक्तीची" उपासक आहे मी असे ऐकते की आपणही "शक्ती-चेच" उपासक आहात खर आहे ना ?'

शक्तीची उपासना या शब्दांनी निवेदितानी स्वतःची क्रान्ति-कारक भूमिका अरविदाना विशद केली आणि त्याचीही भूमिका तीच असल्याबद्दल खानी करून घेतली

कितीतरी वेळ ध्येयविचारानी उद्दीपित झालेल्या त्या दोन परम श्रेष्ठ मनाचा देशभक्ति-सवाद चाललेला होता अरविदाना असे वाटले, 'रामकृष्ण गेले पण त्यांनी विवेकानंदाना मागे ठेविले. विवेकानंद गेले त्यांनीमुद्धा आपल्यामागे अत्यंत सुयोग्य आणि आपल्या कार्याचे सार्थक करणारी अशी कन्या मागे ठेविलेली आहे ' निवेदितानी कलकत्त्यातील हकीगत सांगितल्या अनुशीलन समितीच्या स्थापनेची हकीगत सांगितली त्या घटना ऐकून अरविदाना अतिशय आनंद झाला

दि २४ ऑक्टोबर १९०२-ला श्रीमन सयाजीराव गायकवाड यांनी निवेदिताना आपल्याकडे चहासाठी बोलाविले होते त्याचे बरोबर काही विशेष बोलण्यासाठी म्हणून तर निवेदिता बडोदे येथे आल्या होत्या पण या गोष्टी कशा बोलावयाच्या याच्या चिंतेमुळे आदल्या रानवर त्या अस्वस्थ होत्या

ठरल्याप्रमाणे भेट झाली अरविद या भटीच्या बेली उपस्थित होणे सभापणाच्या ओघात हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी गुप्त क्रान्तिकार्यांची आवश्यकता कशी आहे ते महागजाना निवेदितानी सांगितले अशा सघटनेला प्रारंभ झाला अमून सयाजीरावाना मुद्धा

(भगिनी निवेदिता-वि वि पेंडसे १)

या गुप्त चळवळीत समीलित झाले पाहिजे असे त्यांनी सुचविले अरविदाच्या मार्फत महाराजांनी निवेदितांशी पत्रव्यवहार ठेवावा अशीही सूचना केली श्रीमंत सयाजीराव स्वतः त्या जपणारे होते ते स्वातंत्र्यप्रेमी होते पण एवढे जहाल नव्हते त्यांनी काही उत्तरच दिले नाही अथवा त्यानंतर अरविदाच्यावरोवर काही चर्चाही केली नाही ही घटना स्वतः अरविदानीच लिहून ठेवलेली आहे १९०३-मध्ये निवेदिता कान्तिवारकाच्या चळवळीत किती खोल गेलेल्या होत्या आणि चळवळीची सूत्र कशी चालवीत होत्या याची स्पष्ट कल्पना या घटनेवरून येते

वडोद्याहून निवेदिता दि २६-ला अहमदावादेला गेल्या तेथे तीन दिवस व्याख्याने देऊन त्या मुंबईला परतल्या मुंबईच्या मुक्कामात सादेरी वेढावरील लेणी पाहून त्या देवगिरीचा किल्ला आणि वेरुळ येथील लेणी पाहण्यासाठी गेल्या तेथून पुढे पठरपूर आणि हैद्राबाद येथे जाण्याचा त्याचा विचार होता, पण प्रवासाचा शिणवटा वाटू लागल्याने ७ नोव्हेंबरला त्या कलकत्ता येथे परतल्या

वेरुळचे भव्य शिल्प, तेथील निसर्गसौंदर्य, आणि वातावरणातील पुण्यमयता पाहून निवेदिता चकित झाल्या त्यांनी लिहिले, 'जोपर्यंत पृथ्वी आहे तोपर्यंत, अगदी अनन्त काळपर्यंत, येथे येणाऱ्याचा धर्म कोणताही असो, त्याचे पूर्वसंस्कार कोणतेही असोत, त्याच्या हृदयावर परमेश्वरी साक्षात्कार सखोल कोरला जाईल'

कलकत्त्याला गेल्यानंतर, निवेदितानी अनुशीलन समितीच्या सदस्यांना वडोद्याची हकीगत सांगितली वगालमध्ये त्या वेळेला कित्येक शहरातून आणि खेड्यातून सुद्धा लहान लहान गुप्तमंडळांचा स्थापन झालेल्या होत्या या विविध गुप्तमंडळांना एका सूत्रात गोवण्याची आवश्यकता होती व प्रमथनाथ मित्र याच्या नेतृत्वाखाली पाच जणांची एक समिति या कार्यासाठी निर्माण झाली

या पाचजणामध्ये निवेदिता होत्या आणि अरविंदबाबूनाही त्यात घेण्यात आले. स्वामीजींच्या मृत्यूला चार पाच महिने होतात न होतात तोच बगलच्या राजनैतिक जीवनामध्ये निवेदितानी महत्त्वाचे स्थान मिळविले. अरविंद आणि निवेदिता यांची युति झाली. देशभक्तीच्या नवजीवनाची उपा बगलमध्ये उदित होऊ लागली. पुढील अवघ्या तीन वर्षांमध्ये, क्रान्तिकार्यांचा प्रचंड रविव उदयाला आला. या क्रान्तिकार्यांचे दीक्षागुरु, तत्त्वप्रचोदक होते श्रीअरविंद आणि या विप्लवाच्या शिक्षागुरु, शस्त्रगुरु होत्या भगिनी निवेदिता. निवेदिता व अरविंद या दोघांच्या मुखाने आणि कार्याने क्रान्तिकारक विवेकानंदाचा आदर्श बगलनतिसमोर जागता उभा राहिला.

नोव्हेंबर ७-ला कलकत्त्याला आल्यानंतर निवेदिताचा पूर्वजन्म सुरू झाला. कलकत्त्यात एक महिनाभर काम करून डिसेंबर ८-ला त्या दक्षिण भारताच्या दौऱ्यावर निघाल्या. या दौऱ्यात निवेदिताच्या बरोबर स्वामी सदानंद आणि स्वामी शंकरानंद होते. पहिला मुक्काम ओरिसामध्ये कटक येथे झाला.

कटकपासून जवळचा प्रदेश अनेक पवित्र तीर्थांनी भरलेला आहे. यापैकी एखाद्या तीर्थाला जाऊन काही साधना करावी अशी कल्पना निवेदितांच्या मनात आली. रामकृष्णाच्या शिष्यगणामध्ये ख्रिस्तमसच्या दिवसात, ख्रिस्त चरित्राचे चिंतन करण्याची एक परिपाठी होती. श्रीरामकृष्णाच्या समाधीनंतर सर्व गुरुवधु अतपूर येथे गेले असताना दि. २५ डिसेंबर १८८६-च्या रात्री प्रथमच ख्रिस्तचरित्राचे चिंतन झाले. त्या मध्यरात्री पेटलेल्या धुनीसमोर श्री रामकृष्णाचा आशीर्वाद लाभलेल्या शिष्यांनी वैराग्याच्या प्रतिज्ञा घेतल्या. १९०२-च्या डिसेंबरमध्ये स्वामी विवेकानंद यांच्या समाधीनंतर कटकजवळ खडगिरी येथे असेच चिंतन करावे असे निवेदितांच्या मनात आले. ऐन ख्रिस्तमसच्या दिवसात मद्रास प्रांताचा दौरा चाललेला असणार, तेथे पुरेसा एकान्त मिळणार नाही हे जाणून ओरिसामध्ये असतानाच दि. १३ डिसेंबर १९०२-च्या

रात्री निवेदिता वरोवरीच्या सन्याशासह खडगिरीच्या डोंगरात गेल्या तेथे एका टेकडीवर दाट अरण्यात, गवतावर वमून त्यांनी चिंतनाला प्रारंभ केला स्वामी सदानंद आणि ब्रह्मचारी अमूल्य यांनी धनगराचे वेप परिधान केले सर्वजण भूतकालातील वातावरणात गेले काही वेळाने कोणी तरी एकाचे वायवळच्या वाचनास प्रारंभ केला सर्वजण लक्षपूर्वक ऐकत होते त्या महापुरुषाचे एकूण जीवन, त्याचा वध आणि नंतर झालेले त्याचे पुनरागमन या सर्व गोष्टी एकामागून एक श्रोत्याच्या कर्णपथावरून गेल्या रिरस्ताच्या पुनरागमनाची कथा ही त्या दिवशी जणू अगदी नव्यानेच ऐकावी अशी त्यांना भासली 'हे असे शक्य असते का? असे पुनरागमन घडू शकते का?' अशा कल्पना मनात येत असताना स्वामी विवेकानंद याचे दर्शन पुनरपि घडावे अशी आतुर उत्कठा मनात निर्माण झाली आणि मध्यरात्रीच्या त्या निर्जन एकांतात पावलाचे काही आवाज ऐकू आले येताना तर कोणी दिसले नाही पण आवाज स्पष्ट होते आणि मनोमन प्रत्येकाला असे वाटू लागले की, स्वामी विवेकानंदच स्वतः त्या वातावरणात अस्तित्वाने प्रकट झालेले आहेत

दि १९ डिसेंबर १९०२-ला निवेदिता मद्रास शहरात आल्या मद्रास काही त्यांना नवे नव्हते दहा महिन्यापूर्वी विलायतेहून हिंदुस्थानात येतेवेळी निवेदिता मद्रासलाच प्रथम उतरल्या होत्या तेथे व्याख्याने देऊन मग त्या कलकत्त्याला गेल्या होत्या मद्रास प्रांताबद्दल विवेकानंदाना विशेष प्रेम होते स्वामीजींना 'गुरु' या नात्याने प्रथम मद्रास प्रांतीयानीच वंदन केले होते पाश्चात्य देशाच्यावर विजय मिळवून स्वामीजी हिंदुस्थानात पदार्पण करीत असताना त्याचे टोलेजग स्वागत करण्याचा मानही मद्रास प्रांतानेच प्रथम मिळविला होता स्वामीजी म्हणत असत की, 'आ महाविराट देशाचे बुद्धिकेंद्र उत्तरभारतात आहे आणि त्याचे हृदय दक्षिण हिंदुस्थानात आहे उत्तर आणि दक्षिण मिळून एक समयात्रच्छेदेकस्मिन् एक गौरवपूर्ण, अभिमानसंपन्न असा हा

राष्ट्रपुरुष आमच्यासमोर उभा आहे ' मद्रासला जानाना निवेदिताच्या मनात हे सारे विचार येऊन गेले खुद्द मद्रासमध्ये निवेदिताचे फारच मोठे स्वागत झाले

मद्रासमध्ये त्या रामकृष्ण मठातच उतरल्या स्वामी राम-कृष्णानंद हे मठाध्यक्ष होते त्यांनी प्रेमादरपूर्वक निवेदिताचे स्वागत केले दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे दि २० डिसेंबर १९०२-ला निवेदिताचे 'हिंदुस्थानचे ऐक्य' या विषयावर भाषण झाले भगवान् शंकर आणि स्वामी विवेकानंद यांना बदन करून त्यांनी भाषणाला आरंभ केला हिंदुस्थानचे ऐक्य ही काही गतकालातील अथवा भविष्यात येणारी गोष्ट नाही हिंदुस्थान आजही एक आहे असे प्रतिपादन करीत त्या म्हणाल्या, 'हिंदुस्थान हा एकी-भूत आहे, शक्तिपूर्ण, अभिमानपूर्ण, भविष्यसंपन्न आहे एक दिवस अमा येईल की हे सर्वांनाच उमगेल' ब्रिटिशानी हिंदुम्यानाला ऐक्यभावना दिली या विधानाचा अप्रत्यक्षपणे समाचार घेत त्या म्हणाल्या,

हिंदुस्थानात मूलभूत ऐक्य नसल तर ते ऐक्य आज कोणीही देऊ शकणार नाही हिंदुस्यागचे ऐक्य स्वरूप आहे त्याला सुंदर भविष्यदा आहे त्याचे कार्य स्वतंत्र आहे, आणि त्याची स्वतःची शक्ति आहे हे ऐक्य आम्हाला कोणीही शिकविलेले नाही

समारोप करताना या ऐक्यभावनेचे बीज वशात आहे हे निवेदितानी सांगितले --

घर्माची पुनः स्थापना होईल तेव्हा हे राष्ट्र पुनरपि उभे राहील. सर्वांना समान अनणाच्या दोर्मत्यावर नव्हे, समान दुःसावर, आपत्तीवर नव्हे, तर जे प्रत्यक्ष आहे सर्वसमावेशक आहे निरंतर सामर्थ्यदायी आहे अशा राष्ट्रचिंतन्याच्या आधारावर ! ममान परंपरेवर, ममान परिश्रमावर, ममान भविष्यदा आणि समान आशा आकांक्षा, या मनांच्या आधारावर हे राष्ट्र पुनरपि उभे राहील !

दि २३ डिसेंबर १९०२-ला स्त्रियांच्या वतीने एक सभा ठरविली होती, पण काही अडचणीमुळे निवेदिता त्या सभेला जाऊ शकल्या नाहीत त्यांनी भाषणाऐवजी सभेपुढील स्त्रियांना उद्देशून एक फारच सुंदर पत्र लिहिले त्यात म्हटले-

‘आज आपली मातृभूमि आणि तिचा धर्म एका अति दुःखद परिस्थितीत आहेत ही मातृभूमि स्वतःच्या मुलींना-आम्हाला-हाव घालीत आहे “एकदृढ श्रद्धा पोटी धरून माझ्या साहाम्याला या” असे सांगत आहे “पण हें करावयाचे तरी कसे” असा आम्हाला प्रश्न पडतो प्रथम म्हणजे हिंदु-मातांनी आपल्या मुलांच्या मध्ये ब्रह्मचर्याची आस निर्माण केली पाहिजे, ब्रह्मचर्याविना देशाची शक्ति विलयाला जात आहे आपल्या देशात विद्यार्थी-जीवनाचा जेवढा उच्च आदर्श समोर ठेवलेला आहे तेवढा कोणत्याच देशात नाही आणि हा आदर्श हिंदुस्थानातच लयास गेला तर जगाने बघावयाचे तरी कोणाकडे ? ब्रह्मचर्यात सर्व शक्तीचे, सर्व थोरपणाचे रहस्य साठवलेले आहे प्रत्येक आईचा असा निश्चय असू दे की माझा मुलगा थोर झाला पाहिजे दुसरे मला असे विचारावेसे वाटत की आम्हाला आमच्या मुलांच्यात एक गाढ करुणा नाही का विवविता यावयाची ? या करुणेमुळे लोकांच्या हालअपेष्टा, या मायभूमीची दुःखे, आजच्या नव जगतात आमच्या धर्मावर काय सकट आहे याचे ज्ञान वाढू लागेल या वाढत्या ज्ञानातून कामाच्या आनदा-साठी काम करणारे, आपल्या देशाची, देशबाधकाची सेवा घडेल ना मग मृत्युही त्यासाठी पत्करीन अशा वाण्याने वागणारे कार्यकर्ते निर्माण होतील आपल्या देशाने आपणासाठी किती केले आहे याची जाणीव आम्हाला असू दे आम्हाला त्याने जन्म दिला, आमचे पालन पोषण, तो करतो, आम्हाला मित्र नि प्रियजन, तोच देतो, आमच्या मूलभूत श्रद्धासुद्धा त्यानेच आम्हाला दिल्या ह आम्हास कळू दे ! आमचा भारत पुन्हा ‘महाभारत’ झालेला पाहण्याचा आम्हास उत्कठा आहे !

या थोड्या गोष्टी मला तुमच्याशी बोलावयाच्या होत्या माझे गुरुदेव स्वप्नेतून तर त्यांनी मोजक्याच शब्दात हे सर्व विचार किती गोडव्याने मांडले असते ! असो माझ्यासारख्या अतिसामान्य व्यक्तीचा तुम्ही जो गौरव केला आहे त्याबद्दल मी आपणास धन्यवाद देते !

निवेदिता मद्रास शहरात २१ जानेवारी १९०३-पर्यंत राहिल्या मध्यतरी १ जानेवारीला त्या काजीवरमूला जाऊन आल्या त्यांना विद्यार्थ्यांशी विचारविनिमय करण्यात विशेष आनंद व्हावयाचा प्रत्येक दिवशी भेटीगाठी, चर्चा, व्याख्याने इत्यादि कार्यक्रमाची अगदी गर्दी असावयाची स्वामी विवेकानंद समाधिस्थ झाल्या-नंतर त्याची पहिली जयंती तिथिनुसार दि २०-१-१९०३ या दिवशी होती मद्रासमध्ये हा समारंभ साजरा करून निवेदिता कलकत्त्याला परतल्या

निवेदितानी व्याख्यानाचा पहिला दौरा संपविला या दीन्यात त्याच्या हृदयवेधी वस्तुत्वाचा विषय वेदान्त आणि मोक्ष हा नव्हता, अथवा हा ससार ही माया आहे, तो अनित्य म्हणून मिथ्या आहे याचे वर्णन त्यात नव्हते, अथवा ब्रह्मदर्शनाने जो अपरिमित चिदानंद होतो त्याचा अनुभव त्यातून दिग्दर्शित केला गेला नव्हता विवेकानंदाच्या विचाराचे सार म्हणजे केवळ अध्यात्मदर्शन असे त्यांनी देशापुढे कधीच ठेवले नाही देश, देशाची सुखदुःखें, हिंदु संस्कृतीचे अंतरंग, तिच्यातील विविध प्रवाह, देशप्रीति, हिंदुत्वाची व्यापक भूमिका हेच विषय त्यांनी लोकांच्यापुढे मांडले

निवेदिताची मद्रासमधील भाषणे खूपच गाजली निवेदिताच्या भाषणात एक ज्वलत प्रस्फुरण असे केवळ अध्यात्मवादी आणि सेवा करण्याची भूमिका ज्याच्या मन पिडाला सहज रुचते त्यांना ही भाषणे जहाल वाटणे स्वाभाविक होते निवेदितानी कामच करावयाचे झाले तर स्त्रीशिक्षणाचे काम करावे, वालिका विद्यालय चालवावे, नसत्या गोष्टीत, राजकारणात ढवळाढवळ करीत बसू नये असे कित्येकांचे मत होते अशा मताच्या लोबाना मद्रासची भाषणे फारच फार तिखट वाटली

निवेदिता कलकत्त्याला परत आल्यावर स्वामी ब्रह्मानंद यानी त्यांना आश्रमात बोलावून घेतले तेव्हा त्यांच्यात खालील आशयाची चर्चा झाली.

‘स्वामीजीनी आपणास या देशात कशासाठी बोलाविले?’

‘काम करण्यासाठी, हिंदुस्थानची सर्वतोपरी सेवा करावी या साठी’ निवेदितानी उत्तर दिले

‘मद्रासमधील तुमच्या भाषणानी मी किंचित् अस्वस्थ आहे ही भाषणे आपल्या कार्याच्या मर्यादांना सोडून होती बालिका विद्यालयाचे काम आपणास पुरेसे नाही का?’

यावर निवेदितानी काय म्हणायचे?

निवेदितानी काही क्षण विचार केला अखेर हृदय कठोर करून त्या नम्रपणे म्हणाल्या,

‘बालिका विद्यालयाचे काम मला नाही पुरेसे वाटत मी राजकारण सोडू शकत नाही, राजकारणाशी मी एकात्म झाले आहे मी प्राणत्याग पत्करू शकेन, पण व्यापक देशकारणाचा त्याग करू शकत नाही’

स्वामी ब्रह्मानंदजींच्या ध्यानात आले की, निवेदिताची निष्ठा व्यापक आणि तीव्र झालेली आहे तिला सामान्य मर्यादेत जखडून ठेवणे शक्य नाही

‘मी प्राणत्याग पत्करीन, पण व्यापक देशकारणाचा त्याग पत्करू शकत नाही’ या वाक्यात निवेदिताच्या विचाराचे, श्रद्धेचे ज्वलनोत्प्रेरक प्रकट झाले आहे

♦ ♦ ♦

ते पडके, मातीने लिपलेलें घर म्हणजे अगदीच सामान्य; पण त्या घरात एकदा कविराज आणि रसिक सरस्वती यांच्यात सवाद होऊ लागला, वाव्यगायनाचे सूर उमटू लागले, हास्य-विनोदाचा आनंद खेळू लागला की, त्या पडक्या वाड्याचें पडके-पण कोठल्या कोठे विरून जाई. निवेदितांची तीक्ष्ण बुद्धिमत्ता आणि त्यांच्या विचाराचे विमलत्व पाहून रविबाबू तहानभूक विसरून जावयाचे.

उत्कट वधुभगिनीत्वाचें नाते दोघात निर्माण झालें. निवेदिता म्हणजे रविबाबूंना एक गूढ वाटे. निवेदितांची विशाल कल्पना-शक्ति, अति दृढनिश्चयी स्वभाव, जें कार्य हाती घ्यावें त्यात अलोट उत्साह प्रकट करणे या गुणांचा रविबाबूंना विस्मय वाटे. निवेदितांची जी मूर्ति, रविबाबूंनी पाहिली तिचा ठसा त्यांच्या मनावर इतका उमटला की, आपल्या गोरा अथवा गौरमोहन या कादंबरीत त्यांनी निवेदितांचें संपूर्ण स्वभावचित्र रंगविले. 'गोरा' अथवा गौरमोहन हा या कादंबरीचा नायक. तो अत्यंत करारी पण विनम्र असा हिंदु दाखविलेला आहे. तो जुन्या परंपरेचा, तिच्यातील दोषांचें सुद्धा कडाडून समर्थन करणारा, सोवळे, ओवळें, प्रायश्चित्त यांवर गंभीरपणे विश्वास ठेवणारा असा होता. नेतृत्व जणें हा त्याचा स्वभावधर्म होता. वाणेदारपणा, स्वातंत्र्यप्रीति आणि तत्प्रीत्यर्थ त्याग, इंग्रज आणि इंग्लिश याचा द्वेष हे त्याचे तत्त गुण होते. गोरा हा जन्माने आयरिश होता, पण हें त्याला आमाहीन नमतें. तो स्वतःला शचिर्भूत वळालेला हिंदू म्हणूनच

त्याची भेट घेतली रवोद्रनाथही विवेकानंदाच्या या युरोपीय अशा मानसकन्येची कीर्ति ऐकून भेट घेण्यास उत्सुक होते पहिल्या भेटीतच परस्परांचे विचार आणि निष्ठा यामुळ दोघामध्ये आत्मीयता उत्पन्न झाली थोडक्याच दिवसात जोडासाकोर येथील ठाकूरवाडी - रविवावूचे निवासस्थान - हे एक निवेदिताचे नित्य भेटीचे ठिकाण झाले हळूहळू रविवावूच्या अन्य कुटुंबीयांचाही म्हणजे अक्कीनाथ आणि सरलादेवी यांचाही निवेदितांना दृढ परिचय झाला

रविवावू हे केवळ म्वप्नसृष्टीत वावरणारे कवि नव्हते १८९७-मध्ये लोकमान्य टिळक यांच्यावर राजद्रोहाचा पहिला अभियोग झाला त्या वेळी वगालमध्ये मोठीच खळबळ उत्पन्न झाली वगालमध्ये एक द्रव्यनिधि उभारला जाऊन त्यातून लोकमान्याच्या वचावासाठी प्यू आणि गॉर्थ हे दोन इंग्लिश वॅरिस्टर्स मुवईला पाठविण्यात आले होते रविवावूनी या द्रव्यनिधीला मुक्तहस्ताने साहाय्य केले पुढे लोकमान्यांना कारावासाची शिक्षा झाल्यावर तिच्या निषेधार्थं कलकत्याला टाऊन हॉलमध्ये एक मोठी सभा भरली तीत रविवावूनी कठरोध नावाचा एक निबंध पाठ म्हणून दाखविला रविवावूची ही कीर्ति निवेदितांच्या कानी आलेली होनी म्हणून स्वातंत्र्य-चळवळीतील एक साहाय्यक, जनसामान्यांच्या मुखदुःखाशी सहानुभूत असणारा, अशा विविध त्यांनी अपेक्षातून रविवावूशी परिचय वाढविला

निवेदितांना पाहून रविवावूच्या मनात आदरयुक्त आत्मीयता निर्माण झाली एका प्रतिभासपन्न, निश्चयसपन्न, शक्तिमयी अशा देवतेचेच दर्शन निवेदितांच्यामध्ये रविवावूना होत असे निवेदिता घरी आल्या की, रविवावूच्या उत्साहाला भर येई मग ते आपल्या मुमधुर कठातून निवेदितांना कविता गाऊन दाखवू लागत आणि मग घटकान् घटका अशा आनंदात वेव्हाच निघून जात कधी कधी रविवावू बाघवाजारातील निवेदितांच्या निवासस्थानी जात ठाकूरवाडीतील राजवाड्यापुढे बाघवाजाराच्या निरुद गल्लीतील

ते पडके, मातीने लिपलेले घर म्हणजे अगदीच सामान्य, पण त्या घरात एकदा कविराज आणि रसिक सरस्वती यांच्यात सवाद होऊ लागला, काव्यगायनाचे सूर उमटू लागले, हास्य-विनोदाचा आनंद खेळू लागला की, त्या पडक्या वाड्याचे पडके-पण कोठल्या कोठे विरून जाई निवेदिताची तीक्ष्ण बुद्धिमत्ता आणि त्याच्या विचाराचे विमलत्व पाहून रविबाबू तहानभूक विसरून जावयाचे

उत्कट बधुभगिनीत्वाचे नाते दोघात निर्माण झाले निवेदिता म्हणजे रविबाबूना एक गूढ वाटे निवेदिताची विशाल कल्पना-शक्ति, अति दृढनिश्चयी स्वभाव, जे कार्य हाती घ्यावे त्यान अलोट उत्साह प्रकट करणे या गुणांचा रविबाबूना विस्मय वाटे निवेदिताची जी मूर्ति रविबाबूनी पाहिली तिचा ठसा त्याच्या मनावर इतका उमटला की, आपल्या गोरा अथवा गौरमोहन या कादवरीत त्यांनी निवेदिताचे संपूर्ण स्वभावचित्र रंगविले 'गोरा' अथवा गौरमोहन हा या कादवरीचा नायक तो अत्यंत करारी पण विनम्र असा हिंदु दाखविलेला आहे तो जुन्या परंपरेचा, तिच्यातील दोषाचे सुद्धा कडाडून समर्थन करणारा, सोवळे, ओवळे, प्रायश्चित्त यावर गभीरपणे विश्वास ठेवणारा असा होता नेतृत्व करणे हा त्याचा स्वभावधर्म होता वाणेदारपणा, स्वातंत्र्यप्रीति आणि तत्प्रीत्यर्थ त्याग, इग्रज आणि इग्लिश याचा द्वेष हे त्याचे उपजत गुण होते. गोरा हा जन्माने आयरिश होता, पण हे त्याला स्वतःला माहीत नसते तो स्वतःला शुचिर्भूत कुळातला हिंदु म्हणूनच समजत असे रविबाबूनी 'गोरा'ची कल्पना वेव्हा आणि कशी केली हे सांगता येत नाही पण कादवरी जसजशी प्रगत होत जाते तसतसे अधिकाधिक अशाने 'गोरा' च्या व्यक्तिमत्त्वातून निवेदिता उमटू लागतात निवेदिताच्या मृत्यूनंतर १३ वर्षांनी 'गोरा' ही कादवरी प्रसिद्ध झाली पण तिच्या लेखनाचा प्रारंभ १९०७-मध्ये म्हणजे निवेदिता असतानाच झाला होता रविबाबूनी 'गोरा' च्या कथानकाची निवेदिताशी अनेक वेळा चर्चा केली होती

हिंदुस्थानवद्दल, हिंदु सस्कृतीवद्दल गोरा जेव्हा बोलू लागतो तेव्हा उदात्ततेचे प्रचंड, शुभ्र शुभ्र नि पवित्र पाणलोट आपणा-समोहन धावत जात आहेत की काय असे वाटू लागते गौर-मोहनच्या स्वरूपात नटलेले निवेदिताचे चित्र मोठे वाचण्यासारखे आहे एके ठिकाणी गोरा म्हणतो,

भारतवर्षाच्या नानाविध स्वरूपात, नानाविध क्रियात मला एक गभीर आणि विनाश ऐक्य दिसत त्या ऐक्याच्या आनदाने मी वेहोश होऊन जातो त्या आनदामुळे भारतातील जे मूढात मूढ आहेत त्याच्याबरोबर घुळीत जाऊन वसावयास सुद्धा मला सकोच वाटत नाही

हा जो भारत, हिंदुस्थान, यातून परमेश्वर प्रकट झालेला आहे असे गौरमोहनचे म्हणजेच गोराचे प्रतिपादन असते तो म्हणतो,

देशाच्या जे पलीकडेचे आहे, देशापेक्षा अनेक पटींनी मोठे आहे, ते देशाच्या द्वाराच व्यक्त होत असते ईश्वर अशा रीतीने विविध प्रकारानी आपलो अनेक स्वरूपे व्यक्त करीत असतो जे म्हणतात सत्य एक आहे, ते सत्य एक आहे एवढेच सत्य मानतात पण सत्य अतर्हित आहे हे सत्य ते मानू इच्छीत नाहीत मी तुम्हाला खानीने सांगतो की, भारतवर्षाच्या उबडधा गिडकीतून तुम्हाला सत्यस्वरूप मूर्त्यांचे दर्शन घेता येईल त्यामाठी समुद्रापार जाऊन रिस्ती चर्चच्या रिडकीपाशी वसण्याची काही जरूरी नाही

स्वदेशप्राध्व्याची निंदा, नालस्ती सहन करणे गोराला पूर्णतः अशक्य होते. एक गृहस्थ जेव्हा बगाली लोकांची कुचेष्टा करू लागला तेव्हा पाहता पाहता गोराचे तोंड लाल होऊन गेले तो तडकून म्हणाला,

शक्य धावे तर बगाली स्वभावानले हे दोघ गष्ट करा, नाहीतर गळघाला पान लावून घेऊन मला आमच्या लोकांच्याकडून बाहेरी होणार नाही ही काय टक्क्या सहजपणे योग्याची गोष्ट आहे ?

हिंदुस्थानची सुधारणा आतून झाली पाहिजे, ती वाहेरून बापून उपयोगाची नाही हे विवेकानंदाचे ठाम मत होते. निवेदिताचेही

मत अगदी तेच होते तेच मत गोराच्या मुखातून रविवावूनी व्यक्त केले देशाची सुधारणा कशी होणार यावर गोरा म्हणतो,

सुधारणा ! सुधारणा ! फार दूरवरची गोष्ट आहे सुधारणेपेक्षाही जास्त महत्त्वाची गोष्ट आहे प्रेम, श्रद्धा ! आम्ही सगळे एक झालो म्हणजे आपोआपच आतून सुधारणा होईल. तुम्ही तुमच्या निराळेपणाच्या भावनेने देशाचे तुकडे तुकडे करू पाहत आहात ! !

या देवाचा, देशाचा साक्षात्कार कसा, केव्हा, कोणाला होणार ? भीषणाची पूजा करा, मृत्यूची पूजा करा हा विवेकानंदाचा मतेन होता स्वदेशासाठी, स्वधर्मासाठी प्राण अर्पिले पाहिजेत, एका हातात गीता तर दुसऱ्या हातात खड्ग घेऊन स्वतःचे वलिदान वरले पाहिजे ही निवेदिताची शिकवण होती. तीच शिकवण गोराच्या मुखाने रविवावूनी मोठ्या ओजस्वी भाषेत आणि भाव-पूर्णतेने प्रकट केली गोरा म्हणतो,

माझी देवी मला जिथे दिसते आहे ते स्वळ काही सांदर्याने नटलेले नाही तेथे दुर्मिदय आणि दारिद्र्य यांची वस्ती आहे, तेथे कष्ट आणि अपमान आहे, तेथे आरती गाऊन, पुष्पाजली अर्पण करून, पूजा करावयाची नाही; तर प्राण देऊन आणि रक्त सादून देवतेचे पूजन करावयाचे आहे . तेथे मुखाची भुलावणी देणारे काही नाही . तो एक अनिवार्य, असह्य साक्षात्कार आहे कठोर आहे, भयंकर आहे त्याचा नाद इतका वर्कण आहे की, त्यात मृत सूर जणू काय एकाच वेळी वाजतात आणि शवारणाऱ्या नारा पुटून पुटून पडतात . जीवनाचे ताडव नृत्य ते हेच विनाशाच्या अग्निबुड्यात जुने जळून भस्मसात होत असताना भडकणाऱ्या अग्निज्वालांच्यावर नव्याचा अद्भुत आविष्कार पाहण्यासाठीच पुरुषाची साधना असते. . . .

सरोवरच गौरमोहनच्या शब्दाशब्दातून निवेदिताच्या हृदयाची धडधड, त्याच्या मनात चालणाऱ्या कोलाहलाची गभीर गर्जना रविवावूनी व्यक्त केली आहे.

तथापि गोराचे व्यक्तिमत्त्व म्हणजेच निवेदिताचे पूर्ण व्यक्तिमत्त्व असे काही समीकरण मांडता येणार नाही. काही शाले तरी

गोरा ही एक कादवरी आहे आपण जन्माने आयरिश आहोत हे गोराला माहिती नसते स्वतःच्या जन्मसिद्ध हिंदुपणाच्या कल्पनेवर त्याने हिंदुत्व आणि राष्ट्रभावना याच्या अभिमानाचा एक भव्य प्रासाद बांधलेला असतो पण ज्या क्षणी त्याला कळते की, आपण जन्मसिद्ध हिंदु नाही त्या क्षणी हा प्रासाद पूर्णपणे तुटून फुटून जातो त्याच्या भावनेचा किल्ला विरून जातो आणि मग उरते काय? तर हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती यांच्याही पलीकडे असलेली भारतीयता! पण निवेदिताचे असे नव्हते त्यांना आपण आयरिश आहोत हे प्रथमपासूनच माहीत असते इतकेच नव्हे तर इंग्लिशपणाचा अभिमान त्यांच्या रोमरोमी भिनलेला असतो त्या अभिमानावर इंग्लंड देश, पाश्चिमात्य संस्कृति यांच्या अभिमानाचे, प्रेमाचे मंदिर त्यांनी बांधलेले असते पण असे असताना परिसाचा स्पर्श झाल्यावर जसे लोखंडपण जाऊन त्यातून मुवर्ण अतर्बाह्य प्रकटते, तद्वतच स्वामीजींचा परिचय होताच जुन्या प्रेमाचा, अभिमानाचा पायामुद्धा खणून काढून, तो फेकून देऊन निवेदितानी तेथे हिंदुत्व त्यातील गुणदोषासह उभे केले नव्या पायावर विशाल हिंदुत्वाचा प्रासाद बांधला असा की, त्यामध्ये ख्रिस्ती आणि मुसलमान यांनाही आदराचे स्थान होते हिंदु, ख्रिस्ती, मुसलमान यांच्या पलीकडे असलेल्या भारतीयत्वाची त्या पूजा करीत नसत तर ख्रिस्ती, मुसलमान यांनाही आत्मसात् करणार जे व्यापक हिंदुत्व ते त्याचे भारतीयत्व होते आणि मरेपर्यंत त्याच भारतीयत्वाचे त्यांनी पूजन केले या भारतीयत्वाला काळोखी आणणाऱ्या कल्पनांना त्यांनी निकराने विरोध केला

हा विरोध कसा होता याचा चटका निवेदितांशी रविबाबूंची जी पहिली भेट झाली तीत कविवर्यांना बसला

रविबाबूंची एक इच्छा होती की, आपल्या धावट्या कन्येचे सर्व शिक्षण इंग्रजीतून करावे पहिल्या भेटीतील बोलण्यात त्यांनी त्याबद्दल उल्लेख केला

निवेदिता म्हणाल्या, 'ठाकूर घराण्यातल्या सगळ्या मुलींना मडमा का वनविण्याचा वेत आहे?'

'इग्रजी भाषा ही एवीतेवी शिकलीच पाहिजे' रविबाबू म्हणाले, 'मग सर्व शिक्षणच इग्रजीमधून केल्याने ते अधिकच चांगले नाही का होणार?'

'परंतु परकीय भाषेतून शिक्षण देण्यात लाभ तो काय? आपल्या देशाची वैशिष्ट्ये परकीय भाषेतून शिकून कधीच कळणार नाहीत मला तर ते बिलकूल पसंत नाही तुम्ही इतके पाश्चात्याळलेले आहात की काय की, आपल्या मुलीचा आत्मा पूर्ण विकसित होण्याच्या आधीच तिला दुसऱ्यांना विकून टागाल?'

निवेदिताच्या या युक्तिवादापुढे रविबाबूना बोलण्यासारखे काही उरलेच नाही पहिल्याच भेटीत स्वदेशप्रेमाची ही उग्रता पाहून रविबाबू अगदी स्तिमित होऊन गेले

बधुत्वाचे उत्तम नाते जडल्यानंतरच्या काळात निवेदिता पद्मा नदीच्या तीरावर असलेल्या रविबाबूच्या शेतावर कित्येक वेळा जात असत रविबाबूना त्याचे खडकरी चांगलेच ओळखीत होते पण जेव्हा कुटुंबातील अन्य स्त्रियांच्यामध्ये, सन्यासवस्त्रे धारण करणारी एक गीरागी त्यांनी प्रथम पाहिली तेव्हा 'ही मडम कोण?' असा प्रश्न पडून हातचा कामधदा सोडून ते थोडेसे दूर, पण निवेदिताच्या तेथे येऊन कुतूहलाने उभे राहिले निवेदिताच्या हे लक्षात येताच त्यांनी त्यांच्याजवळ जाऊन एकाला विचारले, 'अरे भाई, असा नुसता उभा का राहिलास?' उत्तर आले, 'आम्ही भेमसाहेबाना वचण्यासाठी आलो आहोत.'

'भेमसाहेबामध्ये पाहण्यासारखे काहीही नाही पण तुमचे गाव येथून किती दूर आहे?'

'हे नव्ह का - पलीकडे तर आहे'

'चला मग, मला तुमचे गाव पाहावयाचे आहे'

निवेदिता निघाल्यामुद्धा आणि थोडक्याच वेळात शेतकऱ्याच्या चद्रमोढी आणि कुडाच्या झोपड्यात जाऊन तेथील स्त्रियांशी

बोलण्यात अगदी गढून गेल्या शेतकऱ्याशी आणि त्याच्या कुटुंबीयांशी निवेदितांचे लोकरच घनिष्ठ सवध उत्पन्न झाले. निवेदिता मग एका खेड्यातून दुसऱ्या खेड्यात, दुसऱ्यातून तिसऱ्या खेड्यात अशा जाऊन तेथील लोकांचा प्रत्यक्ष परिचय करून घेणे, त्यांचा स्नेह संपादन करणे, त्यांची मुखदुःखे, राहणी, जेवणसाण यांची माहिती घेणे, त्यांच्या अन्य कल्पना समजावून घेणे, हिंदुत्वातील सकेत, गूढार्थ यांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करून हे हिंदुत्व आत्मसात् करून घेणे असे करू लागल्या शेतकऱ्यांच्या बरोबर त्या हमायच्या, त्यांच्या स्त्रियांच्या बरोबर खेळायच्या, सर्वा-बरोबर जेवायच्या. काही भेद म्हणून त्यांनी गिल्लक ठेवला नाही. शेतकऱ्यांचे व्यवसाय, छोटे उद्योगधंदे, बलाबुसर यांचेही परिपूर्ण ज्ञान निवेदितानी करून घेतले. एका विदेशी स्त्रीची ही हिंदुस्थानबद्दलची अलौकिक जिज्ञासा पाहून रविबाबूंनी एकदा त्यांना विचारले,

‘हे सर्व कशामाठी ? इतक्या धारकाव्यात शिरण्याचे काय प्रयोजन ?’

निवेदितानी क्षणाचीही उसत न सोडता उत्तर दिले, ‘काय प्रयोजन ? स्वदेशाची प्रत्येक गोष्ट आत्मसात् केल्याबिना स्वदेशाचे अंतरंग कसे कळणार ?’

निवेदितांच्या या स्वदेशप्रेमाचा रविबाबूंच्यावर अत्यंत खोल असा ठसा उमटला. निवेदितांच्याबद्दल ते म्हणत,

निवेदितांचे हिंदुस्थान देशावरील प्रेम हे हृदयापासूनच होते. बेबळ बरोबरच, दिखाऊ नव्हते. व्यंगे शोधणाऱ्या प्रवाशाच्या दृष्टीतून अथवा स्वतःबद्दल अतिउच्च कल्पना करून एका विहंगम दृष्टीने पाहणाऱ्या परदेशी प्रवाशाप्रमाणे त्या आपल्याकडे, हिंदुस्थानाकडे पाहत नव्हत्या. तर आपल्यात यऊन आपल्या जीवनात एवढाच होऊन त्यांनी आपली ओळख करून घेतली. प्रगाड अगा आत्मीयपुढांने त्यांनी सर्वांना हृदयांनी घेतले. ज्या लोकांच्या बरोबर राहावयाचे त्यांच्या भावनांशी त्यांनी

कोणनाही त्याग बाकी ठेवला नाही. त्याच त्याच्या निष्ठेमुळे द्रिद्री नारायणाची सेवा करण्यात त्यांना मोक्ष सापडला. स्वेच्छेने स्वीकारलेल्या स्वदेशवाधवाच्यावर प्रेम करण्यापामून त्यांना कोणीही धाववू शकत नव्हते. त्यांनी सर्वस्व, खरोखरी सर्वस्व हिंदुस्थानचे चरणी वाहिले आणि यातच त्यांची थारवी साठविलेली आहे.

टागोर कुटुंबापैकी निवेदिताचा आणखी एक घनिष्ठ परिचय झाला तो अवनींद्रनाथाचे वरोवर १९-व्या शतकाअखेर बंगाल-मध्ये भारतीय चित्रकलेचे पुनरुज्जीवन झाले त्यात अवनींद्रनाथाचें स्थान फार वरचे आहे. भारतीय चित्रकलेच्या उत्थानामध्ये खुद्द निवेदिताची कामगिरी असामान्य आहे, आणि याही कामगिरीचें मूळ स्वामी विवेकानंद याच्या शिकवणुकीत होते. १८९८-मध्ये उत्तर भारताचा प्रवास करीत असताना स्वामीजींनी अनेक वेळा निवेदिताना भारतीय चित्रकलेची वैशिष्ट्ये समजावून सांगितली होती. पुढे १८९९-मध्ये स्वामीजी दुसऱ्या खेपेस अमेरिकेला गेले होते तेव्हा न्यू यॉर्कच्या मुक्कामात निवेदितानी स्वामीजींच्याच सांगण्यावरून 'भारतीय चित्रकलेची वैशिष्ट्ये' या विषयावर एक भाषण दिले त्या दिवसातील चित्रकलातज्ज्ञ आणि शिल्प-कलाशास्त्रज्ञ यांची अशी समजूत होती की, भारतातील या कला बहुधा ग्रीक शिल्पकलेच्या छायेत आणि छापेत पुढे आलेल्या असाव्यात. स्वामीजींनी हे म्हणणे खोडून काढले. 'ग्रीक आणि रोमन कलाचा भारतीय कलाच्यावर केवळ पुसटताच परिणाम झाला असला तर असेल पण भारतीय कलांच्या अंतरंगाला त्याचा स्पर्शही झालेला नाही' असे स्वामीजींचे प्रतिपादन होतें. विवेकानंदाच्या मृत्यूनंतर श्री हॅवेल आणि श्री आनंदकूर्मस्वामी या कलाभिज्ञानी भारतीय आणि ग्रीक कलाच्या विकसनाचा स्वतंत्र रीत्या अभ्यास करून अशाच स्वरूपाचे निदान काढले. विवेकानंदाचे भारतीय कलाच्या सवधीचे हे विचार निवेदितांनी लक्षपूर्वक ऐकले होते. विवेकानंदाच्या या स्वाभिमानपूर्व (मगिनी निवेदिता-वि. दि. पेंडसे...:१०)

कलाप्रेमाचा वारसाच त्यांना मिळाला होता. तो वारसा त्यांनी उत्तम प्रकारे चालविला.

निवेदिता आणि अवनीद्रनाथ ठाकूर यांची पहिली भेट कशी व कोठे झाली याचे फार सुंदर वर्णन अवनीद्रनाथानी केले आहे. ते म्हणतात,

निवेदिता म्हणजे एक अति मनोरम विदुषी होत्या. त्याची नि माझी पहिली भेट कलकत्त्यातील अमेरिकन कॉन्सलच्या घरी झाली. मुप्रसिद्ध कलाभित्त श्री. ओकाकुरा याच्या स्वागताचा त्या दिवशी समारंभ होता. निवेदितांनाही तेथे आमंत्रण होतं आपादमस्तक शुभ्रवस्त्र परिधान केलेल्या अन् गळ्याभोवती रुद्राक्षाची माळ घातलेल्या वेशभूषेत त्या तेथे आल्या. मला तर क्षणभर भासले की, सगमरवरी दगडातून अगदी कोरून काढलेली एखादी तापसीच अवतीर्ण झाली की काय! एवढे अवर्णनीय सौंदर्य त्या मूर्तीत साठवले होते ! दुसऱ्या प्रसंगी त्याची माझी भेट झाली ती जस्टिस होमबुड याच्या घरी. कलामंदिराच्या विद्यमाने त्या दिवशी तेथे अल्पोपहार होता. अगदी चैबक आणि मोठमोठ्या घराण्यातील स्त्रीपुरुषांचे तें संमेलन होते. उत्तमोत्तम पोषाख करून, शगमगते अलवार लेवून सर्व जण आलेले होते. जणू चैभव आणि नावीन्य प्रकट करण्याचे तेथे प्रदर्शनच भरले होतं. संगीताच्या मधुर स्वरावरोवरच हास्यविनोदाची कारजी उडत होती. कार्यक्रमास प्रारंभ होऊन बराच वेळ झाला. सध्यावेळ संपून रात्र डोकावू लागली अन् निवेदितांनी सभागृहात प्रवेश केला. तोच तो शुभ्रवस्त्रावृत्त वेष अन् तीच ती तपस्यानिदर्शक रुद्राक्षमाला ! चंद्रोदय झाल्याबरोबर तारका निस्तेज होणाव तसा प्रकार घडला. अति सुस्वरूप असा स्त्रियामुद्धा निवेदितांच्या अगदी साध्या पण तप पुनीत सौंदर्यापुढे फिव्या पडल्या. क्षणार्धात सर्वांची दृष्टि त्यांच्यावर खिळली. ' कोण ही, कोण ही '... म्हणून कुजवूजही सुरू झाली. मग मी प्रमुख प्रमुख उपस्थितांना निवेदितांचा परिचय करून दिला. लोक सौंदर्याचे गान गातात, पण निवेदितापेक्षा अधिक सौंदर्यवंती कोणीच नव्हती त्यांना उपमा म्हणजे बाणभट्टांच्या कादंबरीतील महारक्षेतेचीच !

अवनीद्रनाथ आणि त्यांचे शिष्य यांनी चित्रकलेत एक नवा प्रकार रूढ केला. त्यांच्या चित्रांचे गुणग्रहण सामान्य जनांना एकदम करणे

सोपें नसे. निवेदितानी या चित्रकलेचे गूढार्थ समजावून सांगण्याची कामगिरी पत्करली रामानंद चतर्जी याच्या 'प्रवासी' आणि 'मॉडर्न रिव्ह्यू' या मासिकातून ही चित्रे प्रसिद्ध होत. चित्राच्या वरोवर निवेदितानी केलेले रसग्रहणही इंग्लिशमधून दिले जाई, आणि रामानंदबाबू स्वतः त्याचे बंगाली रूपान्तर करून ते छापीत भारतीय चित्रकलेचा अभ्यास करण्यासाठी इंग्लिश चित्रकलापंडित श्री इ. वी. हॅवेल हिंदुस्थानात आले, त्या वेळी निवेदितानीच या चित्रकलेतील सकेत आणि गूढगुजन याची त्यांना यथार्थ कल्पना दिली हॅवेल यांनी पुढे सखोल अभ्यास करून भारतीय चित्रकलेवर निरगल हल्ले करणाऱ्या इंग्लिश टीकाकारांना चोख उत्तर दिले परदेशात भारतीय चित्रकलेचे यथार्थ रसग्रहण व्हावे म्हणून निवेदितानी लंडन, न्यूयॉर्क आणि टोकियो या शहरात प्रसिद्ध होणाऱ्या नियतकालिकातून लेख लिहिले. भारतीय ऐक्य-विवर्धनाप्रीत्यर्थ भारतीय शिल्प नि चित्रकला याचे पुनरुज्जीवन झाले पाहिजे असे त्यांना वाटे

अवनीन्द्रनाथाचे शिष्योत्तम नन्दलाल बोस आणि असितकुमार झलधर यांच्यावर निवेदिताचे वात्सल्ययुक्त प्रेम होतें निवेदिताच्या आठवणी सांगताना नदलालानी ती वत्सलता कशी प्रतीत होत असे ते मोठ्या गोडीने सांगितले आहे ते लिहितात.

एकदा भगिनी निवेदिता यांनी मला बोरपारा आळीतील आपल्या घरी येण्यास सांगितले मी, सुरेन्द्र गागुली नावाच्या एका मित्राला घेऊन त्याच्या घरी गेलो दुसऱ्या मजल्यावरील त्याच्या खोलीत गेल्यावर एका कोचावर आम्ही दोघे नेहमीप्रमाणे पाय खाली सोडून बसलो पण निवेदिताना ते आवडले नाही त्या म्हणाल्या, 'खाली सतरजीवर बसा हा बुद्ध पुतळा पाहिलात वा ? अशी आसन माडी घालून बसा' आम्ही मनातून रुष्ट होत राहिलो आसनमाडी घालून बसलो. थोड्याच वेळात निवेदिता म्हणाल्या, 'अरे, तुम्ही बुद्धाचेच अवतार नाही का ?' त्या त्याच्या वाक्याने आमची रुष्टता कोठल्या कोठे पळाली. थोड्या वेळाने एका त्रासच्या पुतळ्याकड

घोट दाखवून त्यानी विचारल, 'हा पुतळा कोणाचा ?' बाप्ही म्हणू, 'हाही बुडाचाच पुतळा आहे निवेदिता म्हणात्या नव्हे, हा स्वामीजींचा पुतळा आहे' यानंतर काही दिवसांनी ध्यानमग्न विवकानदाच एक तर्कविषय मी निवेदिताना काढून दिले

दुसऱ्या एका प्रसंगी श्री नन्दलाल बोस कालीमातेचे चित्र रंगवीत होते निवेदिताच्या दृष्टीस ते चित्र पडताच त्या म्हणात्या 'कारे, चित्रामध्ये कालीमातेला एवढी वस्त्रे का नेसविली आहेत? कालीमाता ही अभया, प्रलयकरा आणि दिग्वसना अशीच दाखविली गेली पाहिजे'

१९०९ मध्ये लेडी हेरिंगहॅम हिंदुस्थानात आल्या अजिठा विहारातील शिल्पकला चित्ररूपाने नटवून इंग्लंडला न्यावी अन्ना त्याचा हेतु होता निवेदिताना हे कळताच त्यानी नंदलाल आणि असितकुमार यांना लेडी हेरिंगहॅम याचेवरोवर अजिठघाला घाडून ते काम करवून घेतले कल्पकता ते अजिठा या प्रवासाच्या व्ययाचीही सोय त्यानीच केली त्याच्याही पुढे जाऊन बाही दिवसांनी त्या स्वतः अजिठघाळा गेल्या आणि काम बस बस चालले आहे याची देखरेख करून त्याबद्दल सर्व सूचना देऊन मा परत आल्या भारतीय कला आणि कलाकार याचा गौरव आणि उत्कर्ष झालेला पाहून त्यांना अवर्णनीय आनंद होई

अनेकांची कामे करून देणे, आपल्या लोभातील व्यक्तींना पुढे आणणे हा निवेदिताचा स्वभावच होता जपानी पंडित ओकावुरा आणि निवेदिता याचा परिचय स्वामीजी समाधिस्थ होण्यापूर्वी झालेला होता ओकावुरानी हिंदुस्थानातल्या सर्व तीर्थांची यात्रा केली हिंदुस्थान आणि आशियातील अन्यदेश यांच्या समस्येवर त्यानी विचार केला त्यातून 'पीर्वात्याचे ईप्सित' या ग्रंथाचा आराखडा मनात तयार होऊन ओकावुरानी तत्सवधी एक टिपणी लिहून वाढली इंग्रजीभाषेवर प्रभुत्व नसल्याने ओकावुराना प्रश्न असा पडला की, या टिपणीवरून ग्रंथ कसा तयार करावयाचा ? त्यानी ही टिपणी निवेदिताना वाचावयास दिली निवेदितानी

टिपणी नुसतीच वाचली नाही तर तिच्यावरून त्यानी एक मुंदर पुस्तक लिहून काढले पुस्तक ओकाकुराच्याच नावाने प्रसिद्ध झाले निवेदितानी या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिली त्या प्रस्तावनेवरून निवेदिताचा दृष्टिकोन कसा व्यापक होता, हे दिसून येते त्याच्या मते हिंदुस्थानचे ईप्सित हे काही सर्व आशियापासून वेगळ नसून, ते आशियातील इतर देशांच्या सुखदुःखाशी एकरूपतेनेच निगडित झालेले होते प्रस्तावनेत निवेदितानी म्हटले,

आशियातील प्रत्येक देशात एकाच जीवनाचे स्वरूप उठत आहेत प्राचीन काळी मानवी मस्कृति उदयाला आल्यापासून आशिया एक नि असड आहे सर्व आशियातील मस्कृतीचे जन्मस्थान म्हणजेच भारतवर्ष । तेथे जन्म घेऊन ही मस्कृति आशियाभर पसरली पाश्चिमात्य देशांच्या मस्कृतीपेक्षा ही मस्कृति स्वतंत्र आणि उन्नत आहे

रविवावूच्याचप्रमाणे ज्या थोर पुरुषाने निवेदिताचे चित्त आकृष्ट करून घेतले असे दुसरे गृहस्थ म्हणजे जगदीशचंद्र वसु १८९८ साली जगदीशचंद्र कलकत्ता येथील प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये पदार्थविज्ञानाचे प्राध्यापक होते वयाची ४० वर्षे उलटली नाहीत तोच त्यानी अखिल जगतात एक महान् सशोधक म्हणून कीर्ति संपादन केली १८९८-मध्ये हिंदुस्थानात आल्यापासून निवेदिता त्याचे नाव ऐकतच होत्या

जगदीशचंद्रानी पहिला शोध विद्युत्-तरंगाच्याबद्दल लावला तो १८९५-मध्ये प्रसिद्ध झाला विद्युत्-तरंगाच्या बऱी भवनावद्दल त्याचे सशोधन लंडनच्या आस्ट्रीय मासिकातून प्रकट झाले त्याच्या या मूलभूत सशोधनाने इंग्लंडमधील जागतिक कीर्तीचे सशोधक लॉर्ड केल्व्हिन हे चकित झाले स्वतःच्या सशोधनाची माहिती करून देण्यासाठी १८९६-९७-मध्ये जगदीशचंद्राना युरोपच्या दीन्याचे आमंत्रण आले या दीन्यात अनेक देशातल्या सशोधकांच्या ममोर त्यानी आपले शोध मांडले

१९०० साली पॅरिस येथे धर्म आणि भौतिक शास्त्रे याच्या अभ्यासकाची एक मोठी परिपद भरलेली होती स्वामी विवेकानंद हे त्या परिपदेला उपस्थित होते श्री जगदीशचंद्र बसु यानाही या परिपदेचे निमंत्रण होते जगदीशचंद्राचा शास्त्रीय सशोधनाच्या क्षेत्रात त्या वेळी पुष्कळच बोलवाला झाला होता वनस्पतींना सुद्धा जीव असतो, त्यांना भावभावना असतात वृक्ष लता हसतात, रडतात, डोलतात, त्याच्या या भावभावना विद्युत्-यंत्राच्या साहाय्याने मोजता येतात, हा शोध श्री जगदीशचंद्र बसु यानी नुकताच लाविला होता वनस्पतींना होणाऱ्या या सूक्ष्म संवेदना नोंदवून त्या प्रकट करू शकतील, अशी सूक्ष्मतर यंत्र त्यांनी स्वतःच बनविली होती आणि हे सशोधन जगदीशचंद्रांनी पॅरिसच्या परिपदेत जगासमोर मांडले पॅरिसच्या त्या परिपदेमध्ये जगदीशचंद्र आणि विवेकानंद या दोन युगधर पुरुषांनी हिंदू स्थानाचे नाव सर्व जगात उज्ज्वल केले जगदीशचंद्रांनी विज्ञान सांगितले तर विवेकानंदांनी परमज्ञान सांगितले जगदीशचंद्रांच्या विजयाबद्दल विवेकानंदांनी पत्रातून लिहिले, 'आज २१ ऑक्टोबर १९०० पॅरिसच्या या महान् परिपदेमध्ये नानादेशातील विद्वान् आलेले आहेत ठिकठिकाणाहून आलेले हे विद्वान् आपापले विचार, आपापली प्रतिभा परिपदेपुढे प्रकट करीत आहेत पण केवढी गौरवाची गोष्ट ! त्या सर्वांपेक्षाही प्रतिभासंपन्न अस सिद्धान्त जर कोणी मांडले असतील तर ते एका वगपुत्राने ! आपल्या मातृभूमीचे नाव उज्ज्वल करणाऱ्या या तरुण वीर वैज्ञानिकाचे नाव डॉ जगदीशचंद्र बसु असे आहे या तरुण वगपुत्राने पाश्चात्य जगातील वैज्ञानिकांना आश्चर्यमुग्ध केले त्याने आपल्या शोधानी मदभाग्य असलेल्या मातृभूमीमध्ये नवचैतन्याचे निःसर्ग सिंचन केले सर्व शान्त्रज्ञांचा मुकुटमणि शोभण्यागारसा ह्म जगदीश बसु वगवामी आहे ! भारतवासी आहे ! ! हो केवढी आनंदाची गोष्ट !'

डॉ जगदीशचंद्र बसू आणि मी अवला बसु यांचा निवेदितांगी

प्रथम परिचय १८९८-मध्येच आला पण अधिक आणि निकट परिचय १९०१-मध्ये इंग्लंडमध्ये घडला पॅरिसच्या परिपदेनंतर डॉ वसु यानी इंग्लंडमध्ये राँयल सोसायटीपुढे आपल्या शोधाचे प्रात्यक्षिक दाखविले काही इंग्लिश शास्त्रवेत्त्यांनी डॉ वसु यांच्या सशोधनावर आक्षेप घेतले त्यांच्या शोधाना प्रसिद्धि मिळू नये म्हणून आटोकाट प्रयत्न केले अशा झगड्यात डॉ वसूना अतीनात मनस्ताप ब्हावयाचा मग निवेदिता त्याचे सात्वत करून त्यांना आधार देत जगदीशचंद्र इंग्लंडमध्ये काही दिवस रुग्णालयात आजारी होते त्या वेळी सौ अवला वसु यांच्या बरोवरीने निवेदितानी त्याची सेवा केली इंग्लंडमधील मुक्कामातच दोघामध्ये परमस्नेह उत्पन्न झाला

कलकत्त्यामध्ये अप्पर सर्क्युलर रोडवर जगदीशचंद्र वसूचे घर होते तेथून जवळच प्रफुल्लचंद्र राहात अमृत रवींद्रनाथ ठाकूर याचे निवासस्थान 'जोडा साकोर' जगदीशचंद्राच्या घरापासून लाव नव्हते तेथून दक्षिणेला केशवचंद्र सेन याचे 'कमल कुटीर' होते, पश्चिमेला विद्यासागराचे घर होते, उत्तरेला राममोहन राँय याचा निवास होता अशी ही ऋषिकुलोत्पन्नाची वस्ती निवेदिताना प्रिय झाली असेल तर त्यात नवल काय ! या वस्तीतूनच बंगालच्या नवजागृतीला प्रारंभ झालेला होता

जगदीशचंद्र याच्याकडे निवेदिताच्याचप्रमाणे शिवनाथशास्त्री, नीलरत्न सरकार, रवींद्रनाथ आदि बुद्धिमतांचे जाणे येणे होते जगदीशचंद्राना निवेदिताप्रमाणेच भारतीय शिल्पकला आणि चित्रकला याचे मोठे प्रेम होते निवेदिताच्या भारतभक्ती-मुळे जगदीशचंद्राच्या मनामध्ये त्याच्याबद्दल एक असीम श्रद्धा रुजली निवेदिताच्या मनातही जगदीशचंद्राच्या बद्दल निरपेक्ष प्रेम, अपार स्नेहभाव निर्माण झाला जणू सहोदर बहुभगिनी असे अकृत्रिम प्रेम त्या दोघामध्ये उत्पन्न झाले

अगदी प्रथम भेटीमध्ये निवेदितानी अद्वैत वेदान्तासवधी काही प्रश्न उपस्थित केला तेव्हाच त्याच्या लक्षात आले की, हा वैज्ञानिक

केवळ साधामुधा सशोधक नसून एक तपस्वी अद्वैती आहे त्यामुळे आनंदून जाऊन निवेदितानी हसत विचारले,

‘पण अद्वैत सिद्धान्ताला विज्ञानात काही प्रमाण मिळते का ?’

‘हो हो मिळते तर !’ जगदीशचंद्र उद्गारले

‘म्हणजे ज्ञान आणि विज्ञान या दोहीचा अनुभव एकच आहे असा आपला मथितार्थ आहे तर ! !’

‘माझाच काय, पण उपनिषदात याचेच समर्थन नाही का ?’ जगदीशचंद्र म्हणाले

पहिल्याच दिवशी तत्त्वज्ञानाच्या या उच्च स्तरावरून झालेल्या सभापणातून वधुत्वाचे धागे उत्पन्न झाले निवेदिताच्या अतापर्यंत हे वधु-भगिनी प्रेम असेच अक्षुण्ण राहिले निवेदिताच्या मृत्यूनंतर सुद्धा जगदीशचंद्राच्या मनातून त्याची स्मृति आणि त्याच्यावद्दलची कृतज्ञता लेशमात्रही कमी झाली नाही

१८८५-मध्ये जगदीशचंद्र वेमु प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये प्राध्यापक म्हणून नोकरीला लागले तेथे अनेक अडचणीनी त्यांना ग्रासले होते त्यांना सशोधनाला उपकरणे नव्हती आणि सशोधनशाळाही नव्हती पण सर्वात मुख्य अडचण म्हणजे ते एक हिंदु होते, काळा आदमी होते तो त्याचा महान् अपराध होता आणि या त्याच्या अपराधावद्दल ज्या योग्यतेची जागा त्यांना दिलेली होती तिला असणाऱ्या पगाराच्या दोनतृतीयांश पगारच त्यांना देण्यात येत असे त्याच्याइतकीच किंवा त्याहून कमी योग्यता असलेल्या इंग्लिश प्राध्यापकांना मात्र त्याच्या गोष्ट्या कातडीमुळे पूर्ण पगार मिळे. पॅरिसहून परत आल्यावर जगदीशचंद्रांनी कमी वेतनश्रेणीमधून सूचित होणारा अपमान स्वीकारण्याचे नाकारले तीन वर्षेपर्यंत हा वाद चालला होता तीन वर्षेपर्यंत जगदीशचंद्रांनी पगार घेतलाच नाही या सरकारविरोधी भाडणात वरोवरीच्या हिंदू प्राध्यापकांचे साहाय्य त्यांना मिळणे शक्यच नव्हते पण जगदीशचंद्र एकाकी झुजत राहिले त्याच्या नव्यानव्या शोधामुळे जगातील विज्ञानवेत्त्यांच्यामध्ये त्याची कौर्ति फैलावली लंडनच्या रॉयल

सोसायटीने त्याचा सन्मान केला आणि या सर्व गोष्टीमुळे भारत सरकारला अत्यंत अनिच्छेने का होईना पण त्याच्या योग्यते-इतका पगार देणे भाग पडले हा झगडा १९०३-पर्यंत चालला होता त्या जुन्या काळामध्ये ब्रिटिश सरकारविरुद्ध-पगार न घेण्याचा का होईना - पण झगडा करणे हे राजनिष्ठ लोकांच्या बुद्धीला तर परवडणारे नव्हतेच, पण इतरांना मुद्धा ते अव्यवहार्य व अविवेकी वाटत होते विश्वविद्यालयातील प्राध्यापक वधु, नात्या-गोत्यातील आणि परिचयातील लोक आणि घरातले स्वकीय या सर्वांकडून जगदीशचंद्राना या स्वाभिमानी वागणुकीवद्दल बोलणी स्यावी लागत होती अशा या सकटमय आणि नैराश्यमय परिस्थितीत सर्वजण त्यांना निरुत्साही करीत असताना एकट्या निवेदिता या विज्ञानवेत्त्याच्या पाठीशी दृढपणे उभ्या राहिल्या 'काही नाही! बरोबर आहे तुमचे! असेच वेले पाहिजे,' असे चेळोवेळी म्हणून धीर देऊन अन् किती नाना प्रकारानी निवेदितानी त्यांना साहाय्य केले याची गणती नाही

निवेदिताचा जगदीशचंद्राच्यावर पुरेपूर विश्वास होता युरोपियन शास्त्रज्ञांमध्ये सुद्धा विज्ञानासारख्या विषयामध्ये ज्याने अग्रेसरत्व मिळविले त्याला त्याच्या योग्यतेनुसार स्थान मिळालेच पाहिजे ही त्याची तीव्र इच्छा होती या नैराश्याच्या दिवसात बाघ-वाजारांमधील बोंसपारा गल्लीत १७ क्रमांकाच्या बाड्यातील निवेदिताच्या निवासस्थानी जगदीशचंद्र तासन्तास बसलेले असत. निवेदिताचे साहाय्य जर मिळाले नसते तर या थोर वैज्ञानिकाच्या प्रतिभेचा पूर्ण आविष्कार घडला असता की नाही हे मागणे कठीण आहे या दिवसात निवेदिताच्या प्रेमपूर्ण प्रोत्साहनाचा जो लाभ जगदीशचंद्राना झाला त्याने केवळ भारताचेच नव्हे तर जगाचेही हित साधले यात शका नाही नैराश्ययुक्त मन स्थितीमध्ये जगदीशचंद्राना निवेदिताचा मोठा आधार असे रबोद्विनायाना लिहिलेल्या एका पत्रात त्यांनी म्हटले आहे, 'थान आणि निरुत्साही होऊन मी आता निवेदिताच्या आश्रयाला जात आहे'

या कठीण दिवसात जगदीशबाबूचा निरुत्साह घालवावयाचा असेल तर हनुमताला ज्याप्रमाणे वरोवरीच्या इतर वानरानी 'तू चागला आहेस, तू मोठा आहेस, सूर्याचा ग्रास करणारा आहेस' असे म्हटले नि त्याला प्रचंड स्फूर्ति आणली, त्याप्रमाणे येथेही केले पाहिजे असे निवेदिताच्या लक्षात आले जगदीशचंद्र वसूच्या सशोधनावर भारतातील विविध वृत्तपत्रातून गौरवपर लेख येतील याबद्दल त्यांनी प्रयत्न केले आणि तसे अभिनंदनपर लेख आलेही. त्याचा इष्ट तो परिणाम जगदीशचंद्र वसु ह्याच्यावर होऊन त्याचा आनंद, उत्साह आणि आत्मविश्वास दुणावला.

एके दिवशी जगदीशचंद्र आपल्या खोलीमध्ये अभ्यास आणि चिंतन करण्यात मग्न होते खुर्च्या आणि टेबले ह्याच्यावर ठिक-ठिकाणी यंत्रे पडली होती, कोठे परीक्षानलिकाची आणि उपकरणाची मालिका लागली होती, कोठे आलेख-कागदावर काही आलेख काढजीपूर्वक काढलेले दिसत होते, आसपास पुस्तके पसरलेली दिसत होती, आणि हा सशोधक आपल्या कार्यात एकाग्र झाला होता तितक्यात निवेदिता समोरच्या दारातून आत आल्या.

त्यांना पाहून जगदीशचंद्र म्हणाले, 'मी प्रत्यक्ष प्रयोगाने पाहिले की जडामध्येसुद्धा प्राण आहे त्यात मला तरी काही संशय नाही! जडमुद्धा चैतन्ययुक्त आहे! सर्वत्र, अगदी धानूमध्येसुद्धा प्राण आहे! माझी पक्की खात्री झाली आहे!'

श्री जगदीशचंद्राचे दृढनिश्चयाचे हे बोल ऐकून निवेदिता आश्चर्यमुग्ध झाल्या त्यांनी म्हटले, तर मग मला असे वाटते की हे तुमचे सर्व विचार तुम्ही कागदावर उतरले पाहिजेत.'

'पण त्याचा उपयोग काय?' जगदीशचंद्र म्हणाले

'उपयोगाचे मी पाहीन' निवेदिता म्हणाल्या 'तुम्ही लिहिण्याचे काम करा आणि तुम्ही लिहिणार नसलात तर मग मला लिहिले पाहिजे' जगदीशचंद्राच्या नुसत्या टिपणावरून निवेदितानी 'Plaut Response' ह्या जगदीशचंद्र वसूच्या विरुद्धात पुस्तकाचे हस्तलिखित लिहून काढले १९०४-च्या वर्षभर निवेदिता हे पुस्तक लिहीत होत्या बुधवार आणि शनिवार या दोन दिवशी बालिका

विद्यालयाला सुट्टी असावयाची. निवेदिताचे हे दोन दिवस जगदीशचंद्राना दिलेले असत त्या त्याच्या घरी जावयाच्या, त्यांना प्रसन्नचित्त करावयाच्या, आपण स्वतः पुस्तक लिहावयाच्या, जगदीशचंद्राच्याकडूनही लिहून घ्यावयाच्या, असा कार्यक्रम सर्व वर्षभर चालला होता कित्येकदा काय लिहावयाचे, कसे लिहावयाचे यावरून दोघात कडावयाचे वाद होत, इतके की, सौ अवला वसु याना या भाडणाचे पर्यवसान काय होणार अशी भीति वाटू लाग-
वयाची अखेर १९०५-मध्ये पुस्तक पूर्ण होऊन छापखान्यात गेले.

निवेदिताच्या ह्या ऋजुतापूर्ण साहाय्याने आणि प्रेमाने वसु पतिपत्नी त्याचेसवधी नेहमीच कृतज्ञ असत १० नोव्हेंबर १९१७ या दिवशी कलकत्त्यामध्ये 'वसु विज्ञान मंदिर' ह्या संस्थेचा उद्घाटन समारंभ झाला त्या प्रसंगी बोलताना जगदीशचंद्र बाबूनी मुक्तकठाने निवेदिताच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली निवेदिताचे सविस्तर वर्णन करून ते म्हणाले, 'भाइया विज्ञान संशोधनामध्ये जिने मला अत्यंत साहाय्य देऊन उपकृत केले ती भगवती स्त्री म्हणजेच निवेदिता' त्या थोर स्त्रीचा मी मनापासून अत्यंत कृतज्ञ आहे' या विज्ञानमंदिराच्या स्थापनेसाठी तिने केवढे परिश्रम घेतले हे एकट्या मलाच माहिती!'

निवेदिताना असुर-मर्दनार्थ दधीचि ऋषीच्या हाडापासून केलेले वज्र फार आवडावयाचे हे वज्र म्हणजे निवेदिताचे बोध-चिह्नच होते. वसु विज्ञानमंदिर स्थापन झाले, त्या वेळी इमारतीच्या मुख्य दरवाज्यावर हे वज्रचिह्न कोरण्यात आले याच इमारतीच्या एका अगाला एक पुष्करिणी आहे. तिच्यावर हातामध्ये दीपशिखा घेतलेली एक स्त्रीमूर्ति कोरण्यात आली आहे ती निवेदिताच्या स्मरणकारिताच तैथे स्थापलेली आहे. जगदीशचंद्रानी आपली कृतज्ञता आणखीही एका प्रकारे प्रकट केली. निवेदिताच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ म्हणून विद्यासागर वाणीभवनामध्ये एक इमारत त्यांनी बांधविली आणि तिच्या व्यवस्थेसाठी 'निवेदिता विश्वस्तनिधि' स्थापन करून त्या निधीला स्वतः एक लक्ष रुपयाची देणगी दिली.

वाघवाजारातील त्या निरुद बोळातील पडक्या घरामध्ये ब्रह्म-
चारिणी निवेदिता यांनी नवप्राण ओतला प्रारंभी वरिष्ठ वर्गातील
हिंदु स्त्रिया तेथे येत असत निवेदिता त्या सर्वांशी आत्मीयतेने बोलत
असत हळू हळू सर्वांच्या मनात निवेदिता म्हणजे कोणी म्लेच्छ
आहेत, मेमसाहेब आहेत, परक्या, परधर्मीय आहेत हे भाव दूर
झाले योगिनी माच्या अस्तित्वामुळे तर हे आपलेच घर आहे अशी
भावना येणाऱ्यांच्या मनात उत्पन्न होऊ लागली या प्रौढ स्त्रियांना
लौकरच विणकाम, भरतकाम शिकविण्यात येऊ लागले लहान
मुलीच्या शिक्षणाचे काम भगिनी ख्रिस्ताइन यांनी स्वीकारले होते
हळुहळू मुलींची संख्या वाढत गेली निवेदितांच्या शाळेत शिक्षण
मिळावयाचे ते काही साधेसुधे नव्हते जीवनप्रेरणेचे शिक्षण तेथे
मिळे हिंदूंची आचारनिष्ठा आणि धर्मभावना यांना किंचितही धक्का
न लावता आत्मविकासाची एक जागृत तळमळ विद्यार्थिनींच्या
मनात उत्पन्न करण्याचे कार्य निवेदितानी अंगीकारले होते
आणि हे कार्य यशस्वी करता आल्याने आसपासच्या हिंदु कुटुंबा-
मध्ये विद्यालयासबधी एक अनुकूल मत उत्पन्न झाले यापुढे
जाऊन आपल्या या विद्यालयामध्ये सर्व वर्णांच्या विद्यार्थिनींना
प्रवेश देण्याचे निवेदितानी ठरविले सश्रद्ध हिंदुकुटुंबानी तेही ग्राह्य
केले थोडक्याच दिवसात ब्राह्मण, कायस्थ, कर्तव्य इत्यादि
जातीच्या मुली एकत्र शिक्षण घेऊ लागल्या निवेदितांच्याबद्दल
प्रौढ आणि बाला सर्वजणींच्याच मनात अपार आदर उत्पन्न
झाला त्या म्हणत 'निवेदिता म्हणजे स्वर्गलोकातून पृथ्वीवर
आलेली साक्षात् सरस्वती देवीच आहे' अगदी सरस्वती देवीचाच
शुभ्रवर्ण, तसेच तेजस्वी डोळे, सुमधुर कंठ आणि स्निग्ध
अंतःकरण त्या घेऊन आलेल्या आहेत '

अशा रीतीने विद्यालयाचे काम चालले होते विद्यालयात कधी
रामप्रसादाची गाणी गायली जात तर कधी चंडीदासाची भक्तिगीतें
आळविली जात तोडाने गावपाचे आणि हातातील सुयानी विणा-
वपाचे असा दुहेरी कार्यक्रम असे. भितीवर भारतवर्षाचे मोठे

मानचित्र रगविलेले होते या मानचित्रावरून भारताची कल्पना विद्यार्थिनींना करून दिली जात असे आपली शाळा शहराच्या कोणत्या भागात आहे, हे शहर कोणत्या प्रांतात आहे आणि हा चंग प्रांत ज्या भारत देशात आहे तो भारत देश कसा आहे, या परस्पराचा संवध काम आहे हे अत्यंत सुलभतेने शिकविले जाई कन्याकुमारीपासून तो त्या सती पार्वतीचा जो जनक हिमालय तेथपर्यंतची सर्व पवित्र स्थळे आणि भौगोलिक प्रदेश विद्यार्थिनींकडून दाखवून घेण्यात येत असत दिवसाच्या प्रारंभी देवाची प्रार्थना आणि भारतमातेचे स्तवन घडत असे आणि मग अभ्यासाला प्रारंभ होई शिक्षणावरोवर देशप्रीति आणि वीरपूजन या निष्ठा विद्यार्थिनींमध्ये निर्माण केल्या जात स्वामीजी म्हणत असत, 'आजच्या मुली भीरू आहेत त्यांना सिंहिणीच्या प्रमाणे शूर केले पाहिजे,' हाही विचार मनासमोर ठेवून निवेदिता हे विद्यालय चालवीत होत्या

विद्यालयाची मुख्य अडचण बहुधा आर्थिक स्वरूपाची असे नवीन कोणतीही वाढ करावयाची म्हटली म्हणजे पैसावाचून अडलेले असे निवेदितांनी अमेरिका आणि इंग्लंड येथे व्याख्यानांचे दारे काढून जो विश्वस्तनिधि निर्माण केला होता, त्यातून दैनंदिन आवश्यकता भागविता येत असत साधनसामग्रीसाठी लंडनच्या सिसेम बँककडून अर्धून मधून अर्थसाहाय्य होई कलकत्त्यामधील सुद्धा अनेक धनिकांनी विद्यालयाला देणग्या दिल्या तथापि विद्यालयाचा भार मुख्यत आपणच वाहिला पाहिजे अशी निवेदितांची धारणा होती. कारण स्वामीजींचे सांगणे तसेच होते, आणि असे करण्यासाठी अनेक वृत्तपत्रातून लेख लिहून व ठिकठिकाणी भाषणे करून पैसा मिळविणे हे एक काम निवेदितांना आयुष्यभर सतत करावे लागले. अशा प्रकारे या विद्यालयाकरिता सकाळपासून रात्रीपर्यंत अखंडपणे त्या परिश्रम करीत असत. विश्रान्ति हा शब्द त्यांना खरोखरीच माहीत नव्हता

केव्हा केव्हा अडचणी फार येऊ लागल्या की निवेदिता स्वामीजींची स्वतः ला आलेली पत्र वाचीत असत दि १५ फेब्रुवारी १९००-ला स्वामीजींनी विद्यालयासवधी एक पत्र लिहिले होते त्यात म्हटले होते, 'पंशाची चिता कधीहि करू नकोस या विद्यालयासाठी पैसे तुझ्याकडे आपोआप घालत येतील यावर विश्वास ठेव' अशी जुनी आलेली पत्र वाचून निवेदिताचा उत्साह द्विगुणित होई त्याच्या अगो नवीन साहस स्फुरे

एकदा रवीद्रनाथानी निवेदिताना म्हटले 'विद्यार्थिनीची एक सवध माध्यमिक शाळाच का काढीत नाही? मी माझ मोठ घर या शाळेसाठी देणगी म्हणून देतो' पण निवेदिताना ते मान्य नव्हते वाघवाजारातील निरुद गल्लीतील तो पडका वाडा हेच त्याच्या तपस्येचे स्थान होते स्वामीजींनी ज्या क्षेत्रात काम करावयाला सांगितले तेथेच कार्य करावयाचे अशी त्याची भावना होती हे एक वैराग्यव्रत होते ती एक साधना होती तिच्यात पर्याय येऊ देण्याची त्याची तयारी नव्हती रवीद्रवाबूची कल्पना जरी निवेदितानी नाकारली तरी शिक्षण देण्यासवधीचे त्याचे वित्येक विचार त्यांनी सरळपणे मान्य केले रामायण आणि महाभारत शिकविण्यासवधी निवेदिताचा मोठा आग्रह असे मुलीच्यावर लहानपणापासून रामायण आणि महाभारत याचे सस्कार केले गेले पाहिजेत त्यातून देशातीळ पुरातन इतिहासाचे सूत्र हातात येईल आणि ते सूत्र हातात आल्यावरच हिंदुस्थानात राष्ट्रीयत्व उत्पन्न होईल असे त्याचे मत होते आजही हे मत तितकेच खरे नाही का?

पौष महिन्यातील सरस्वती-उत्सव विद्यालयात समारंभपूर्वक साजरा केला जात असे स्त्रियांना या उत्सवाचे आमंत्रण देण्यासाठी वाघवाजारातील घराधरातून निवेदिता स्वतःच अनवाणी जात असत ब्राह्मण आचार्याला बोलावून स्वयंपाक करून घेतला जाई सुमारे ५० तरी बालविधवांना जेवावयास घालाविले जाई.

या दिवशी निवेदिता नित्याचा पायघोळ झगा न घालता रेशमी साडी नेसत, कपाळी कुकुमतिलक लावीत आणि हातात सापराचा मोठा हडा घेऊन सकाळीच गगेवर पाणी भरण्यास जात गगाजल आणल्यावर निवेदिता स्वतः सरस्वतीची पोडशोपचारे पूजा करीत असत. श्वेत हसावर आरुढ झालेल्या, वीणावादिनी अशा सरस्वतीच्या मूर्तीची मुद्दाम प्रतिष्ठापना केलेली असावयाची निवेदिता या मूर्तीसमोर आसनस्थ वसावयाच्या भोवताली चकाकणाऱ्या तवकातून पूजाद्रव्ये ठेवलेली असावयाची, योगिनी मा या मन सागावयाच्या अखेर सर्व विद्यार्थिनी सरस्वतीदेवीला पुष्पे समर्पण करावयाच्या मध्यावाळपर्यंत या समारंभाची धाम-धूम चालावयाची रात्री मुली फटाके उडवावयाच्या ! दुसऱ्या दिवशी सकाळी गगेमध्ये मूर्तीचे विसर्जन व्हावयाचे हे दोन दिवस पूजा, साधना, विद्यार्जन, समाधान आणि आनंद यात सर्वजण रंगलेल्या असत.

विद्यालयात विद्यार्थिनींनी राहावयास यावे अशी कल्पना प्रथम तरी नव्हती निवेदिताच्या पहिल्या विद्यार्थिनीच्यामध्ये सतोपिनी नावाची एक मुलगी होती. इतर मुलीच्यापेक्षा ती थोडी मोठी म्हणजे १२ वर्षांची होती विद्यालयाच्या वातावरणाचा परिणाम होऊन या लहान वयातच आजन्म ब्रह्मचारिणी राहण्याची प्रतिज्ञा तिने आपल्या मनाशी केली. घरी या गोष्टी पटण्यासारख्या नसल्याने आणि १२ वर्षांच्या झालेल्या घोडनवरीला घरी ठेवणे बडिलाना अशक्य असल्याने सतोपिनी भगिनी-निवासात राहावयास आली तिच्यानंतर एक पोडशवर्षीय बालविधवा राहण्यास आली निवेदिताच्या मृत्यूनंतर विगतघवा विद्यार्थिनींना राहण्यासाठी म्हणून 'भगिनी-निवासा'मध्येच 'मातृमंदिर' म्हणून एक भाग वेगळा ठेवण्यात आला. भगिनी-निवासात राहणाऱ्या विद्यार्थिनी तपस्यापूर्वक जीवन व्यतीत करीत असत. आठवड्यात एक दोन वेळा त्या श्रीशारदामाताच्या दर्शनाला जात असत. कालानुराने

(भगिनी निवेदिता-वि वि पेंडस ११)

या विद्यार्थिनी मोठ्या झाल्या रवींद्रवाङ्मया शांतिनिकेतन विद्यालयात अनेकीनी शिक्षिका म्हणून काम केले

१२ नोव्हेंबर १८९८-ला बालिका-विद्यालयाची स्थापना झाली जून १८९९-मध्ये स्वामी विवेकानंद युरोप आणि अमेरिका यांना दुसरी भेट देण्यासाठी निघाले निवेदिताही त्याच्याबरोबर निघाल्या त्या वेळी विद्यालय काही दिवस बंद ठेवावे लागले मार्च १९०२-मध्ये बाघवाजारातील नव्या जागेत निवेदिता राहावयास आल्या आणि मग विद्यालयाचे काम पुन्हा सुरू झाले १९०९-मध्ये विद्यालय चार महिने बंद ठेवावे लागले १९१०-मध्ये भगिनी ख्रिस्ताइन या अमेरिकेत काही दिवसासाठी गेल्या होत्या त्या दिवसात विद्यालय पाच महिने बंद ठेवावे लागले पण या दिवसात आपल्या अनेक ब्रह्मचारिणींना आणि विधवा विद्यार्थिनींना निवेदितांनी शिक्षक म्हणून कसे काम करावयाचे ते शिकविले सतोपिनी देवी या वेळेपर्यंत २५ वर्षांच्या झालेल्या होत्या त्यांनी विद्यालयाचा भार आपल्या शिरावर घेतला आणि इतर सहकारिणींच्या साहाय्याने विद्यालयात नवचैतन्य उत्पन्न केले १९११-मध्ये निवेदिताना विद्यालयाकडे पाहण्याचे काहीही कारण राहिले नाही

किती तरी बाला आणि प्रौढा निवेदितांच्या या विद्यालयात प्रविष्ट झाल्या देशसेवा आणि देशप्रेम या दोन निष्ठा त्या शिकल्या वैराग्यपूर्ण ब्रह्मचारिणीचे एक चरित्र त्यांनी स्वतः-समोर घडलेले पाहिले एक अति कठोर तपस्या आचरली जात असल्याचे त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभविले कोठल्याशा गल्लीतल्या त्या पडक्या बाडच्यामध्ये अत्यंत विनम्र मनोवृत्तीने निवेदितानी दिवस काढले पण त्या जीवनात अत्यंत असाधारण अशी तेजस्विता होती आणि त्या तेजामुळे भगिनीनिवासातील विद्यार्थिनीच वाय पण हिंदुस्थानातील विख्यात पंडित आणि देशभक्त या पडक्या बाड्याकडे ओढले गेले आणि या सरस्वतीच्या पायाशी बसून विद्या शिकते झाले !

*
*
* * ॐ * *
*
*
* * १३ * *

वंगभूमीत चैतन्याचें अवतरण

१९०३-च्या उन्हाळ्यात कलकत्त्यावर पुन्हा प्लेगची धाड आली. त्यामुळे कित्येक नागरिकांनी हवापालटासाठी दार्जिलिंगला प्रयाण केलें. निवेदिताही जगदीशचंद्र बसु आणि सी. अबला बसु यांच्याबरोबर दार्जिलिंगला गेल्या. या मुक्कामात निवेदितांची नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्याशी ओळख झाली. गोडव्याची आणि सुजनतेची मूर्तिच असे गोखले आणि भारतप्रेमामध्ये तन्मय झालेल्या निवेदिता यांच्यात अल्पकालावधीत अकृत्रिम स्नेह उत्पन्न झाला. निवेदिता विचारानी जहाल होत्या, गोखले सौम्यातले

(१९३)

सौम्य होते. पण एक तर त्या काळात महाराष्ट्रावाहेर जहाल मवाळ याच्यामध्ये इतका विकोपा नव्हता आणि निवेदिताच्या जवळ तर देशप्रेमाने स्फुरलेल्या प्रत्येक मताचे अपवादरहित स्वागत असे. त्यामुळे दोघातील स्नेह वाढत गेला.

श्री. गोखले हे त्या वेळी राष्ट्रीय सभेचे म्हणजे काँग्रेसचे धुरीण होते. निवेदितानी काँग्रेसच्या अधिवेशनाना यावे, त्यात भाग घ्यावा अशी त्याची इच्छा होती. सभापणाच्या ओघात त्यानी निवेदितांना विचारले, 'आपण काँग्रेसपासून मनाने दूर दूर अशा दिसता ते का ? तुम्ही अवश्यमेव काँग्रेसमध्ये आले पाहिजे.'

. निवेदितानी उत्तर दिले, 'मी मनाने काँग्रेसपासून दूर नाही. पण नुसतेच ठराव करण्यात मला उत्साह नाही वाटत. काँग्रेसमध्ये प्रत्यक्ष काम करण्याची शक्ति आली पाहिजे.' दार्जिलिंग येथे झालेल्या सवाद लक्षात ठेवून १९०५ साली काशीक्षेत्री जेव्हा राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन भरण्याचे निश्चित झाले तेव्हा श्री. गोखले यानी निवेदिताना अधिवेशनाला येण्याचें खास आमत्रण दिले आणि त्यानुसार त्या उपस्थित राहिल्याही.

निवेदिताची राजकीय मते गोखल्याच्या पेक्षा फार वेगळी होती. तथापि त्यामुळे स्नेहात उणेपणा आला नाही. त्या दोघात पत्रव्यवहारही होत असे. निवेदिताची दोन पत्रे गोखले याच्या पत्रसंग्रहात सापडली आहेत.

एका पत्रात निवेदितानी लिहिले,

'आपणा दोघांत मतभेद खूप आहेत. या समग्र गोष्टी-विषयीचा माझा दृष्टिकोन मी आपणाकडे संक्रमित करू शकले तर किती चांगले होईल ! मग दुःखाच्या ऐवजी अनंत आनंदाचा अनुभव तुम्हास येईल. स्वातंत्र्यलढ्याचे वाढते स्वरूप प्रकट करणारा एक मंगल महोत्सव आपल्या अनुभवास येणार आहे. ज्या दिशेने अग्नीच्या ज्वाळा उसळणार आहेत त्याचे अचूक मार्ग न सापडल्याने आम्ही दिडमूढ आणि दुःखी होतो. एकदा ते मार्ग सापडले म्हणजे मग मुस्कारे टाकण्याचे कारणच काय ?

मला ज्या आनदाने भरून टाकले आहे तो मी आपणाला देऊ शकले तर किती छान होईल ! माझ्या वाट्याला येणारे दुःख, आदोलन आणि आत्माहुति याच्यावरही मी प्रेम करते '

दार्जिलिंग येथेही निवेदिताची विविध कामे, दौरे चालूच होते दि. ७ सप्टेंबर १९०३-ला 'भारतीय जीवनातील सूत्र' हा स्वतःचा दुसरा ग्रंथ त्यांनी पुरा केला या पुस्तकाच्या लेखनाला १९०० साली इंग्लंडमध्ये श्री रमेशचंद्र दत्त यांच्या प्रोत्साहनाने प्रारंभ झाला होता आपल्या दैनंदिनीत त्यांनी लिहिले, '७ सप्टेंबर, दुपारचे चार, मी माझे पुस्तक संपविले माझ्या सद्गुरूंना मी ते अर्पण करीत आहे त्यांनी जे म्हटले असते तेच मी यात लिहिले आहे' हिंदु संस्कृति आणि समाजपद्धति या विषयावरील इंग्रजी भाषेतील अत्युत्तम ग्रंथ अशी या पुस्तकाची ख्याति आहे कलकत्त्यातील एका इंग्रजी वृत्तपत्राचे संपादक श्री व्हेअर यानी या ग्रंथाबद्दल १९११-मध्ये लिहिले, 'भारतीय जीवनातील सूत्र' हा ग्रंथ निवेदितांच्या सर्व लिखाणात मुकुटमण्डपासारखा आहे हिंदु जीवनातील पावित्र्याशीतील पावित्र्यच केवळ या ग्रंथात वाचावयास मिळते असे नाही, तर ग्रंथकर्त्रीची जीवनस्फूर्ति आणि प्रेरणा याचा साक्षात्कार त्यात घडतो '

१९०४-च्या जानेवारी महिन्यात निवेदिता उत्तर भारताच्या दौऱ्यावर निघाल्या दिनांक २० ते २४-पर्यंत त्याचा मुक्काम पाटणा येथे होता दिनांक २२-ला त्यांनी हिंदु विद्यार्थी मंडळासमोर सरस्वती पूजेच्या दिवशी पहिले व्याख्यान दिले विद्यार्थिवर्गाला लढाऊ करणे हे तर निवेदिताचे व्रतच होते विद्यार्थ्यांना उद्देशून त्या म्हणाल्या,

राष्ट्राचा उत्कर्ष तुमच्या डोळ्यासमोर सदैव असू दे केवळ वाचन वा लेखन वा पोकळ वक्तृत्व याच्यामागे लागू नका सर्व देशाचा वचन मनासमोर असू द्या, आणि जेव्हा युद्धाची हाक येईल तेव्हा झोपलेले असू नका

दिनांक २३ जानेवारीला त्याचे एक प्रकट व्याख्यान झाले. हिंदुस्थानातील शिक्षणाचा प्रश्न हा विषय होता त्यात शैक्षणिक समस्या आणि उद्दिष्टे याचा परामर्श घेत त्या म्हणाल्या, 'स्त्रियांना शिक्षण मिळाले पाहिजे मुलांचे शिक्षण राष्ट्रीय विचारधारेच्या अनुरोधाने होणे अवश्य आहे आणि मुलींचे शिक्षण नागरिकत्वाच्या अनुरोधाने होणे आवश्यक आहे'

पाटण्याहून राजगीर, नालदा, बुद्धगया आणि काशी येथे मुक्काम करीत करीत निवेदिता दिनांक ३० जानेवारीला लखनौला गेल्या तेथे ४ फेब्रुवारीपर्यंत विविध विषयावर व्याख्याने देऊन त्या कलकत्त्याला दिनांक ६ फेब्रुवारीला परत आल्या.

निवेदिताना व्याख्यानाची आमंत्रणे सारखीच येऊ लागली दिनांक २६ फेब्रुवारीला कलकत्त्याच्या टाऊन हॉलमध्ये त्याचे एक प्रकट व्याख्यान झाले. व्याख्यानाचा विषय होता 'ज्वलन्त हिंदुधर्म' 'Dynamic Religion' वावू विपिनचंद्र पाल हे सभापति होते निवेदितानी सांगितले,

स्वतःमध्ये त्राति घडवून आणण्यामध्ये हिंदुधर्माद्विका अन्य कोणताच धर्म प्रभावी नाही गत निरनिराळ्या कालखंडाने जे विविध धर्म अथवा संस्कृति हिंदुधर्मास प्रतिस्पर्धि म्हणून उभ्या राहिल्या, त्या सर्वांना हिंदु धर्माने पोटात घालून स्वतःस सामर्थ्यसंपन्न केले तथापि आताच्या काळात वेवळ आत्मरक्षण करणे एवढेच आपले काम नाही, तर आम्ही दुसऱ्यांना आमच्या धर्मात आणले पाहिजे आक्रमक वृत्ति हीच आजच्या हिंदुस्थानची विशेष मनोभावना असली पाहिजे दीर्घकालपर्यंत हिंदुधर्मावर आघातामागून आघात होत आले आजचे आश्रमणशीलत्व त्यातूनही प्रत्ययास येत आहे हिंदुस्थानची मूल प्रेरणा जरी आध्यात्मिक असली तरी सुद्धा राष्ट्रीयत्वाचे सूर भारताला हृदयगम वाटतात यात शका नाही जे आचारविचार माणसामाणसामध्ये भेद उत्पन्न करतात त्यात वास्तविक धर्म नाही आज सर्व भेदाचा नाश करून एकत्व आणणाऱ्या सधशक्तीची आवश्यकता आहे हा सधधर्मच हिंदुजातीची प्राणसक्ति जागृत करील

म्हिन्याच्या सवधी वोलताना निवेदिता म्हणाल्या

प्रत्येक मुलीला उत्तमशिक्षण मिळू द्या महिलांच्यात जागृति झाल्यानेच राष्ट्रजीवनात नवजागृतीची नवप्रभात उदित होईल

निवेदिताचे त्या दिवशीचे व्याख्यान ऐकून सभाध्यक्ष विपिन-
बाबू समारोप करताना म्हणाले, 'आजचे व्याख्यान म्हणजे साधे
शब्द नव्हते, ज्वलंत हिंदुधर्मविरुद्ध ते वक्तृत्व नव्हते, प्रत्यक्ष
व्याख्यानच ज्वलंत, स्फोटक होते'

नवभारताची जी प्रेरणा स्वामी विवेकानंदाच्या कठातून ऐकू
आली ती प्रेरणा पुनरपि त्याच्याच मानसकन्येच्या कठातून ऐकू
येऊ लागली स्वामीजींचे शब्द अन् निवेदिताचे शब्द, विवेकानंदांनी
केलेले विश्लेषण अन् त्याच्या कन्येने केलेले विश्लेषण यात
तसुभरही अंतर नव्हते

दि २० मार्च १९०४ ला कलकत्त्यातील मुसलमानांच्यापुढे
निवेदिताचे व्याख्यान झाले 'आशियातील इस्लाम' हा त्याचा
विषय होता व्याख्यानाच्या अखेरीस त्या म्हणाल्या,

'मग हिंदुस्थानातील आजच्या मुसलमानांचे कर्तव्य काय ?
अरबस्थानशी मनाचे धागे जुळवीत बसावे हे नाही त्याची काही
आवश्यकता नाही ते धागे रक्तात आहेतच आज हिंदुस्थानशी
नाते जुळविणे हे त्याचे कर्तव्य आहे हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीयत्वाशी,
जो हिंदुस्थान, त्याच्याशी असलेल्या रक्ताच्या नात्यामुळे, अथवा
आपण होऊन स्वीकृत केल्यामुळे अथवा येथील लोकांच्या औदार्या-
मुळे तुम्हा सर्वांचे घर झालेला आहे, त्याच्या राष्ट्रीय विचाराशी
नाते जुळविले पाहिजे'

मार्च १९०४ मध्ये निवेदिता पुन्हा एकवार काशीला गेल्या
तेथे तीन भाषणे झाली उन्हाळ्याच्या दिवसात त्या मायावतीच्या
आश्रमात गेल्या डॉ जगदीशचंद्र बसु हेही बरोबर होतेच याच
मुक्कामात दिनांक १७ मेला डॉ बसु यांनी 'Plant Response'
'वनस्पतींचा प्रतिसाद' या सुप्रसिद्ध ग्रंथाच्या लेखनाला प्रारंभ

कोणी 'मडम' दत्ताच्या घरात आली आहे हे पाहून आसपासची अनेक मुले मुली भूपेन्द्राच्या दाराशी जमा झाली, आणि डोक-डोकावून ही मडम वशी आहे हे पाहू लागली निवेदिता बाहेर आल्यावर हा घोळता त्यानी पाहिला आणि मग जवळच्या पिशवीतून प्रत्येकाला एक एक चाकलेटची वटी दिली गौरवाय स्त्रीचे हे वात्सल्य पाहून दत्तवाडीतील स्त्रियांना कोतुक वाटले

या दिवसानंतर निवेदिता भुवनेश्वरीदेवीच्याघडे न चुकता अधून-मधून जात अमत विवेकानंदाची माता येवढ्यामाठीच नव्हे तर प्रान्तिकायांत अग्रेसर असलेल्या भूपेन्द्राची जन्मदात्री या जाणिवेमुळे भुवनेश्वरीदेवीच्यावरील त्याची श्रद्धा द्विगुणित झाली होती.

१९०४-च्या नोव्हेंबर महिन्यात कलकत्त्यातील अलबर्ट हाल-मध्ये निवेदिताचे एक प्रकट व्याख्यान झाले. विषय होता 'मातृ-स्न्या वाली.' विद्यासागर कॉलेजचे प्रिन्सिपल श्री. एन. एन. घोष यांनी अध्यक्ष होण्याचे मान्य केले होते तथापि व्याख्यानाच्या ऐन वेळी श्री. घोष यांनी अध्यक्ष होण्यास नकार दिला. निवेदिताचे व्याख्यान म्हणून सुशिक्षित बंगाली लोकांची व्याख्यानाला मोठीच गर्दी झाली होती. ठरल्यावेळी निवेदिता आल्या अन् त्यांना कळले की अध्यक्षांनी सभेला येण्याचे नाकारले आहे. आता काय करावे असा प्रश्न पडला. पण निवेदितांनी क्षणमात्रात, 'अध्यक्ष नसला तर नसला, सभा निरध्यक्ष होईल' असे म्हणून व्याख्यान देण्याचे ठरविले. व्याख्यानाला प्रारंभ करताना त्या म्हणाल्या, 'आज ज्याच्या अध्यक्षतेखाली ही सभा व्हायचे ठरले होते त्यांनी ऐनवेळी नकार दिलेला आहे तथापि सभाध्यक्ष नाही म्हणून सभा काही व्हावयाची थावत नाही. फारतर काय होईल, सभेला ना कोणी बडा अध्यक्ष! ना कोणी बडा वक्ता! ना व्याख्यानाचा विषय तसा महत्त्वाचा! पण सभा व्हावयाचीच।' अशी प्रस्तावना करून निवेदितांनी राम-प्रसाद आणि रामकृष्ण यांच्या मातृभक्तीच्या हृदय-स्पर्शी गोष्टी सांगण्यास प्रारंभ केला. असे बोलता बोलता कालीभक्तीवर त्यांनी इतके सुंदर निरूपण केले की कालीदेवीची नित्यभक्ति करणाऱ्यांनाही

तसें निरूपण करता येणें दुष्कर व्हावें. भारतीय तंत्रशास्त्रावरील निवेदितांचा गाढा अभ्यास या व्याख्यानाच्या रूपाने लोकांना कळून आला. कठीण विषयसुद्धा अति सोपा आणि सुश्राव्य करून टाकण्याची निवेदितांची हातोटी सर्वांच्या ध्यानात आली.

सरकारी गुप्तचरांची तीक्ष्ण दृष्टि निवेदितांच्याकडे अधिकच तीक्ष्णतेने वळली. सरकारला धोकादायक असणाऱ्या व्यक्तींच्यामध्ये त्याचें नाव गोवलें गेलें. त्यांच्या जाण्यायेण्यावर गुप्तचरांचें लक्ष राहू लागलें. त्यांच्या राहत्या घरावर पोलीसचे अनुचर पहारा करू लागले. पण निवेदितांना कशाचीच डर नव्हती, त्यांचें कार्य अखंडपणे त्याच तत्परतेने चालू होतें.

निवेदितांच्या कार्यात मुहूर्तभरही विश्रांति घेण्यास जागा नव्हती. काम काम आणि केवळ काम, अखंडितपणे काम; 'चरंवेति' 'चरंवेति' चालत राहा, चालत राहा, सतत काम करीत राहा हेंच त्याचें व्रीद होतें. नुसतें लेख लिहण्याचें काम निवेदितांना अपरंपार पडे. बाबू विपिनचंद्र यावयाचे अन् म्हणावयाचे, 'न्यू इंडिया'साठी लेख हवा! रामानंद चटोपाध्याय यावयाचे अन् म्हणावयाचे, 'प्रवासीसाठी' लेख हवा! मतिलालबाबू यावयाचे अन् मागावयाचे, 'अमृतवज्रारपत्रिके'साठी लेख हवा! पुन्हा रॅडक्लिफसाहेब यावयाचे आणि 'स्टेट्समन'साठी लेख मागावयाचे. सतीशचंद्र डोकवायचे अन् 'डॉन'साठी लेख मागावयाचे. पृथ्वीश राय डोकवायचे अन् 'न्यू आर्डर'साठी लेख हवा म्हणून हट्ट धरून बसावयाचे. हे सर्व लोक तर घरचेच, कलकत्त्याचे होते; पण मद्रासचें 'हिंदु' पत्र, लोकमान्य टिळकांचें 'मराठा पत्र', मुंबईचें 'इन्दुप्रकाश' पत्र, लंडनचें 'ऑगस्ट मिनिस्टर रिव्यू' अमेरिकेचें 'बोस्टन हेरल्ड' या पत्रांच्या संपादकांकडूनही निवेदितांच्याकडे लेखांकरिता तगादा असे. केवळ लेखनाने कोठे आटोपत होतें! दुसरीकडे सारखी व्याख्यानांची आमंत्रणें असावयाची. लेखन, वक्तृत्व, मुलीची शाळा राजनैतिक कार्य आणि भेठीगाठी याखाली निवेदितांना एक क्षणभरही फुरसत मिळत नसे.

निवेदिताचे लेखननैपुण्य असाधारण होते अगदी अतिसामान्य विषयसुद्धा त्याच्या लेखणीने झळाळून जात असे मग ज्या वेळी प्रिय अशा प्रश्नावर, स्फुरणदायी आणि प्रेरणायुक्त लिहिण्याचा प्रसंग येई तेव्हा त्याच्या लेखणीला विलक्षण तेज चढायचे लेख लिहिण्यामागे त्याच्या दोन भूमिका असत एक म्हणजे स्वामीजीचे अधुरे राहिलेले भारत-उत्थान व्रत पुढे चालू ठेवावे ही एक, अन् बालिकाविद्यालय चालविण्याला लागणारा पैसा लेखनातून उत्पन्न व्हावा ही दुसरी या शाळेचे मपूर्ण दायित्व त्याचेवरच होते लेखनातून निवेदिताना जितका पैसा मिळाला तो सर्व त्यांनी शाळेसाठीच वेचला शाळेसाठी कोणाकडेही याचना न करण्याबद्दल स्वामीजीचा त्यांना आदेशच होता

रामानंद चतर्जी यांनी १९०४-च्या सुमारास 'प्रवासी' नावाचे बंगाली भाषेतील नियतकालिक सुरू केले होते रामानंदबाबूचे निवेदिताच्याकडे पुष्कळच जाणे येणे असे एखादा लेख तर कधी एखादे चित्र घेऊन रामानंद बोंसपारा वोळखडीत निवेदिताच्या घरी जात मग तेथे विविध विषयावर भरपूर चर्चा होई कधी चर्चेचे ठिकाण अघनीन्द्रनाथ ठाकूर याचे घर असे तर कधी डॉ जगदीशचंद्र वसु याच्या घरी बैठक भरे रामानंद आणि निवेदिता याचे नाते केवळ वरवरचे नव्हते ध्येयनिष्ठेत जन्म पावणारे बधु-भगिनीत्वाचे नाते तेथे प्रकटले होते

एकदा विषय निघता निघता निवेदिता रामानंदाना म्हणाल्या, 'बाबूजी, तुम्ही एखादे इंग्रजी मासिक का संपादीत नाही? असे मासिक तुम्ही काढलेत तर सर्व हिंदुस्थानातील आणि हिंदुस्थाना-बाहेरील विचारधाराना तुम्ही तुमच्या मासिकात स्थान देऊ शकाल'

'ही इच्छा माझ्या मनात आहेच' रामानंद म्हणाले

'इच्छा आहे ना? तर मग मासिक निश्चित सुरू होणार! आज ज्याप्रमाणे बंगभाषीय मासिकातून तुम्ही बंगालची सुखदुःखे बंगालच्या वेशीवर भाडू शकता त्याप्रमाणे इंग्लिश-भाषीय

मासिकातून तुम्ही सर्व भारताची सुखदुःखें जगाच्या वेशीवर टागू शकाल. माझे मन मला सांगते की परमेश्वराने आपणास या कार्यासाठी नियुक्त केले आहे. तुमच्या इंग्रजी मासिकाला लेखाचा पुरवठा करण्याचे काम माझे !

रामानंद उत्तरले, 'आपली भविष्यवाणी आजपर्यंत कधीतरी खोटी ठरली आहे का ?'

'जरतसे झाले असेल तर तो सर्व स्वामीजींची प्रेरणा अन् आशीर्वाद याचा प्रभाव आहे. पण तुम्ही मुद्दा एक प्रदीप प्रज्वलित केला आहे तो प्रदीप आज ना उद्या सर्व देश प्रकाशमय करील यात मला शका वाटत नाही.'

निवेदिताची भविष्यवाणी खरी ठरली. १९०७ मध्ये रामानंद चतुर्जी याच्या संपादकत्वाखाली 'मॉडर्न रिव्ह्यू' हे मासिक प्रकाशित होऊ लागले त्याच्या प्रथम-प्रकाशनदिवशी निवेदिताना केवढा आनंद झाला ! मॉडर्न रिव्ह्यू लौकरच अखिल भारतीय रूप धारण करू शकला निवेदितानी दोन वर्षे सततपणे या मासिकात लेखन केले त्यांनी रामानंद चतुर्जी यांना संपादनकलेची उत्तम सया दिली आणि त्यामुळे साहित्यक्षेत्रात हे मासिक लौकरच अग्रगण्य ठरले.

रामकृष्ण मिशनचे अध्यक्ष स्वामी ब्रह्मानंद यांनी निवेदिताना बुद्धगया आणि तेथला परिसर याची यात्रा करण्याचे सुचविले त्यावरून १९०४-च्या ऑक्टोबर महिन्यात निवेदिता भगिनी ख्रिस्ताइन याच्यासह बुद्धगयेच्या यात्रेला निघाल्या आपल्या वरोवर येण्यासाठी त्यांनी रवीन्द्रनाथ ठाकूर आणि सर यदुनाथ सरकार या दोघांनाही आमन्त्रण केले डॉ. जगदीशचन्द्र वसु आणि त्याच्या पत्नी सी. अवला वसु ही दोघेही या यात्रेत सामील झाली निवेदिताचे 'सतशिष्य श्री रेंटविलफ सपत्नीक यात्रेकरूत सामील झाले याशिवाय स्वामी सदानंद आणि ब्रह्मचारी अमूल्य हे दोघे आश्रमीय वरोवर होते.

भगिनी निवेदिता यांनी यापूर्वी साचीचे दर्शन घेतले होत

तेथील भग्नावशेष पाहून त्या विव्हल झाल्या आणि मनाशी म्हणाल्या ज्या कल्पनेतून आणि शक्तीतून हे स्तूप पूर्वकाळात उत्पन्न झाले, त्यातूनच पुन्हा एकवार सर्व हिंदुस्थानभर असे स्तूप निर्माण नाही का होणार? अद्यापही ती शक्ति हिंदुस्थानात निःसंशय विद्यमान आहे !'

या खेपेस त्या बुद्धगयेचे दर्शन घेण्यास निघाल्या या तीर्थक्षेत्रात पदार्पण केल्याक्षणापासून स्वामीजींनी बुद्धदेवाचे जे वर्णन केले होते, जो असीम श्रद्धाभाव व्यक्त केला होता ते वर्णन, तो श्रद्धाभाव निवेदिताच्या मनात जागृत झाला बुद्धदेवाचा महिमा गात असताना किती तरी वेळा स्वामीजी भावाविष्ट झालेले त्यांनी पाहिले होते त्या स्मृतींनी निवेदिताचे मन हेलावून गेले २४०० वर्षांच्या पूर्वीच्या काळाशी त्या मनाने एकरूप होऊ लागल्या एका गभीर अशा रात्री, मानवाचे दुःख दूर करण्यासाठी, शाक्यमुनि गौतम याने राजप्रासादाचा त्याग कसा केला, ते त्याच्या मनासमोर मूर्तिमत उभे राहिले अशा भावनापूर्ण मन स्थितीत निवेदिता आणि वाकीचे यात्रिक बोधिवृक्षाखाली ध्यानस्थ बसण्यास जात असत ध्यान आटोपल्यावर काही वाचन होई, अथवा निवेदिता स्वतःचे अनुभव सांगत आणि अखेर रवीन्द्रदाबूच्या मधुर कठातून सर्वांना एखादे पद ऐकावयास मिळे सर यदुनाथ सरकार यांनी त्या दिवसाच्या आठवणी लिहिल्या आहेत ते लिहितात,

सध्याकाळी आम्ही सर्व बोधिवृक्षाच्या छायेत ध्यान करीत असू याच बोधिवृक्षाच्या बुध्दाशी बसून, २५०० वर्षांपूर्वीच्या काळात बुद्धदेवाना निर्वाणपद मिळाले सम्राट् अशोकाच्या काळात याच बोधिवृक्षाची फादी लकेमध्ये लावण्यात आली या वृक्षाच्या बुध्दाजवळच एक गोलाकार प्रस्तर होता त्याच्यासब बाजूवर इश्याबज्याची आकृति कारलेली होती अशी दंतकथा आहे की बुद्धदेव तपस्येला भोवळचा भूमीवर गवतात बसत ते वर न वाटून इश्याने आसन म्हणून हा वज्रप्रस्तर स्वर्गातून त्याच्यासाठी पाठवून दिला या दंतकथेतील सारांश निवेदिताच्या ध्यानी येऊन त्या म्हणाल्या, 'जेव्हा

मनुष्य आपले सारसर्वस्व वेचून मानवकल्याणासाठी झटू लागतो तेव्हा तो जणू परमेश्वराच्या हातातील वज्रच होतो ' निवेदितानी लावलेला हा अर्थ अगदी यथार्थ होता हिंदु संस्कृतीतील विविध संकेतांचे, वेदवाङ्मयातील वचनांचे, चालीरीतीचे, शिल्पातून प्रकट होणाऱ्या भावांचे गूढार्थ निवेदिताना सहज स्वाभाविकपणे आकलन होत असत आम्हाला त्याचे आश्चर्य वाटे बुद्धगयेश दिसलेल्या वज्रप्रस्तराची ही उत्पत्ति ध्यानात घेऊनच निवेदितानी आपल्या सर्व पुस्तकावर वज्रचिह्न हे ध्येयनिदर्शक चिह्न म्हणून छापले डॉ जगदीशचंद्र बसु यांनीही तेंच चिह्न पत्करले वज्रचिह्न हे हिंदुस्थानने आपले राष्ट्रीय ध्येयचिह्न म्हणून पत्करावे अशी निवेदिताची कल्पना होती

बुद्धगयेशा आम्ही ज्या महतांचेकडे उतरलो होतो ते मोठे विद्वान् आणि सुस्वभावी होते त्यांच्या मनात विद्याभ्यसनासाठी काही निधि अर्पण करावा अस होतें संस्कृत शिक्षण अथवा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास यासाठी या निधीचा व्यय होण्याऐवजी आधुनिक शास्त्रज्ञानार्थ त्याचा व्यय व्हावा असे निवेदितानी त्यास आग्रहपूर्वक सुचविले त्यांच्या मते संस्कृतशिक्षणाच्या सोयी देशभर होत्याच आजच्या नव्या जगात नेमके काय हवे आहे याची निवेदिताना अचूक जाणीव होती आजच्या युगातील आर्थिक उद्योग आणि शास्त्रीय संशोधन या गोष्टी हिंदुत्वाशी वा अध्यात्मशास्त्राशी विसंगत नसून उलट हिंदूंच्या आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक अभ्युदयासाठी नितान्त आवश्यक आहेत असे त्यांना वाटे स्वामी विवेकानंद यांचीही शिक्कण हीच होती

बुद्धधर्मासंबंधी आम्ही दैनंदिन वाचन करीत असू पद्यगायन आणि कविता गायन हेही असे रात्रीचे वेळी चादण्यात आम्ही बोधिवृक्षाखाली बसून चिंतन करीत असू एक जपानी भिक्षुही तेथे येऊन शांत स्वरात आणि धोग्या आवाजात खालील संस्कृत मंत्र मोडक्या तोडक्या रीताने उच्चारित बुद्ध-देवाचे ध्यान करीत असायचा,

नमो नमो बुद्ध दिवाकराय

२२२२ २२२२ २२२२ २२२२

नमो नमो अनंतगुणाप्सराय

नमो नमो शाक्यनन्दनाय ॥

अशा वातावरणात आमचे ध्यानचित्तन चालत असे रवीन्द्रनाथानी या संस्कृत मनाचा उपयोग 'नटीर पूजा' या नाटकात केला आहे. ती कल्पना आमच्या बुद्धगयेच्या अनुभवातूनच त्यांना सुचली.

एके दिवशी दुपारी उरुवेल अथवा उरविल या खेड्यात आम्ही गेलो. याच गावी आत्मसाक्षात्कार झाल्यानंतर बुद्धदेवांनी अनेक दिवसांचे उपोषण जिच्या हातचे दूध घेऊन सोडले ती गोपालकन्या सुजाता राहत असे. ती कोठे राहत असे याचा मागमूसही आता कोठे लागत नाही गावात शिरल्याबरोबर निवेदिता अत्यंत आनंदून गेल्या तेथील घूलि वपाळ्यात लावून त्या म्हणाला, 'ही सर्व भूमि पवित्र आहे. सुजाता ही खऱ्या गृह-लक्ष्मीचा आदर्श होनी तिने विश्वगुरु बुद्धदेवाची क्षुधा सतोषविली' नंतर विवेकानंदाची आठवण देऊन त्या म्हणाला, 'आजही सर्व हिंदुस्थानातील गृहस्वामिनी ५२ लक्ष सन्यासी आणि तीर्थंकर, यांचे भिक्षा घालून उदर-भरण करतात ते काही व्यर्थ नाही कारण यातूनच कोणी रामकृष्ण जन्म घेतात नाहीतर अन्य कोणत्याही समाजपद्धतीतून रामकृष्णाचा जन्म होणे शक्य नाही'

बुद्धगयेला आठ दिवस राहून निवेदिता राजगीरला गेल्या आणि तेथून काशी आणि प्रयाग या क्षेत्राची यात्रा त्यांनी केली बुद्धगये-हून राजगीर अथवा राजगृह ५० मैल आहे. पण हे अंतर यात्रे-करुनी रात्रीच्या वेळी पायी चालून तोडले; हेतु असा की बुद्ध-देवाच्या काळाशी मनाने पूर्णपणे तन्मय व्हावे. निवेदिता आणि अन्य यात्रिक राजगीरला १५ दिवस राहिले

अशा रीतीने निवेदितानी हिंदुधर्माच्या पुण्यभूमीशी तादात्म्य मिळविले त्यांनी ग्रंथ वाचले, सद्गुरूंच्या पायी वसून सदा घेतली विद्वज्जन आणि धर्मज्ञाते यांच्याशी संवाद केले, तीर्थयात्रा केल्या प्रणिपात, परिप्रश्न आणि सेवा या त्रिविध मार्गांनी तपस्या करीत त्यांनी या धर्मभूमीशी सायुज्यता संपादन केली. इतकी की या भूमीच्या सर्व आशा-आकांक्षा, तिची वैशिष्ट्ये,

तिच्या आंतरिक प्रेरणा त्याच्या मुखाने प्रकट होऊ लागल्या. स्वामीजी जेव्हा शिकागोला धर्मपरिपदेला गेले होते, आणि धर्मपरिपदेत अभूतपूर्व विजय त्यानी ज्या दिवशी संपादिला, त्या रानी झोपी जाताना अमेरिकेतील विपुल संपत्ति अन् हिंदुस्थानातील भीषण दारिद्र्य याची तुलना मनात येऊन, व देशस्थितीच्या भीषणतेने मनात कालवाकालव होऊन त्याच्या डोळ्यावाटे अश्रुधारा वाहू लागल्या देशाशी, धर्माशी ते इतके एकरूप झाले होते ! निवेदिताही अगदी तितक्याच तन्मयतेने हिंदुत्वाशी एकरूप झाल्या होत्या. सर यदुनाथ सरकार यानी यावद्दलची बुद्धगया येथील एक आठवण लिहून ठेवली आहे ते म्हणतात,

बुद्धगयेहून निघण्याच्या वेळी निवेदिताचे मन सामावेना त्या आपल्या खोलीत जाऊन रात्रभर स्फुदत होत्या अन् म्हणत होत्या, 'आम्ही अपयशी ठरलो, आजही हा निद्रित देश जागा झालेला नाही ! अजूनही त्याच्यातील जीवनचैतन्य प्रस्फुरित झालेले नाही ! लोव माझी व्याख्याने ऐकान, पण त्याचे जें वागणे त्यात बदल होत नाही ! खरोखरी आम्ही काही करू शकलो नाही. ज्या चैतन्याने भारताला विश्वविख्यात केले, आणि पौरात्य जगाचे ज्यामुळे भारत हृदय बनला, ते चैतन्य अजूनही जागृत झालेले नाही. मानवाची वैचारिक प्रगति करण्यात जें अद्वितीय स्थान भारताने मिळविलें, ज्या थेंढ परपरेचा ठेवा आम्हाला लाभला, तें स्थान, तो ठेवा याची जाणीव आम्हाला केव्हा होईल ? त जीवनचैतन्य पुन्हा कस नि केव्हा प्राप्त होईल ?

*
*
* * ॐ * *

* * १४ * * ८

चैतन्य-सूर्याचा प्रभाव कर्झन काळवंडला

१९०२-च्या जून महिन्यानंतर निवेदितांच्या घरी एक 'बैठक' भरू लागली. विशेषतः रविवारी सकाळी न्याहारीच्या वेळेला अनेक महत्त्वाच्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन देशातील विविध प्रश्नावर चर्चा करण्याचा प्रघात सुरू झाला. निवेदितांच्या व्यक्तिमत्त्वाने आकर्षित झालेले कित्येक युवक या बैठकींना उपस्थित असावयाचे. बैठकी-तल्या संभाषणात त्यांचा फारसा भाग असायचा नाही. बैठक संपेपर्यंत ते गुपचूप बसून राहावयाचे. पण एकदा भीठमोठी माणसे घरातून बाहेर पडली की, आईभोवती जसा मुलांचा गराडा पडावा

(१७८)

।सा निवेदिताच्या भोवती घोळका जमावयाचा आणि 'मघाशी ते प्रमुक अमुक म्हणत होते ते खरे का हो? मग देशाच्या जागृती-साठी नेमके काय करावयास हवे?' इत्यादि प्रश्न विचारले जाव-याचे 'ब्रिटिश सरकारची नोकरी करावयाची की नाही? नाही करावयाची ना? मग रमेशचंद्र दत्त यांनी का नोकरी केली?' असेही प्रश्न निघावयाचे उत्तरादाखल निवेदिता बोलू लागल्या म्हणजे सरकारी नोकरीच्या सोनेरी शृंखलाचा मोह टाळून, जाती-पातीच्या, मोठपणाच्या, शिवाशिवीच्या कल्पना दूर करून आपल्या-तील प्रत्येकाने कट्टरातील कट्टर स्वदेशभक्त कसे झाले पाहिजे याविषयी त्याच्या वक्तृत्वाचा प्रवाह सुरू व्हावयाचा

या तरुणाच्यामध्ये क्रांतिकारकाच्या अनुशीलन समितीचे जाळें सर्व वेगालभर ज्यांनी विणले ते वारीन्द्रकुमार आदि युवकवर होते वारीन्द्र तर निवेदिताना म्हणावयाचा, 'तुम्ही आमच्या "जोन ऑफ आर्क" व्हा, आम्हाला मार्गदर्शन करा आणि मग जे हवे ते आम्ही करतो की नाही ह पहा।'

अनुशीलन समितीच्या शाखा लौकरच सर्वत्र विणल्या गेल्या खेळावयास, चर्चा करण्याच्या मिपाने, देवळात प्रार्थनेसाठी म्हणून तरुणाना जमवायचे त्यांना लाठी, खड्ग, लक्ष्यवेध याचे शिक्षण द्यावयाचे, देशातील इतिहासावर, संस्कृतीवर, राजकीय घडामोडी-वर चर्चा करावयाची असा प्रघात सुरू झाला या शाखाना कलकत्त्यातील पुढारी मंडळीच्या भेटीही होत असत

मे १९०३-मध्ये निवेदितानी मिदनापूर जिल्ह्यातील शाखाना भेटी दिल्या पाच दिवसात तेरा वेळा त्यांनी भाषणे केली एके ठिकाणी निवेदिता दिसल्याबरोबर तेथील तरुण 'हिप, हिप, हुरे' असे इग्रजी भाषेत ओरडू लागले निवेदितानी त्यातला एक शब्द ऐकला मान, त्या ओरडल्या,

यावा तिथल्या तिथे! तुमचा बाप इग्रज होता की आई गोऱ्या कातडीची होती, म्हणून तुम्ही या घोषणा करीत आहात? वाटत नाही काही परकीय घोषणा करताना? आता मी सांगते तशा घोषणा करा! म्हणा 'वही गुरुकी फते सडगुरूचा विजय असो परमेश्वराचा विजय असो'

अनुशीलन समितीप्रमाणेच, सतीशचंद्र मुखोपाध्याय यांनी स्थापन केलेली डॉन सोसायटी हे निवेदिताचे आणखी एक कार्यक्षेत्र होते. स्वामी विवेकानंद आणि विजयकृष्ण गोस्वामी यांच्या प्रोत्साहनाने १८९७ साली 'डॉन' 'उप काल' या वृत्तपत्राचा जन्म झाला. या कालात ध्येयनिष्ठेने प्रेरित अशी अनेक वृत्तपत्रे उदयाला आली. विपिनचंद्र पाल यांनी 'न्यू इंडिया' चालविले, वारीन्द्र कुमार आणि त्याचे तरुणमित्र यांनी 'युगांतर' काढले, अरविदानी १९०७-मध्ये प्रथम 'वदेमातरम्', १९०९-मध्ये अलीपूर तुरुंगातून बाहेर आल्यावर 'कर्मयोगिन् आणि धर्म', आणि अखेरीस पाडेचरीला 'आर्य' या पत्राचे भपादकत्व केले. या प्रत्येक पत्राने बंगालचा इतिहास घडविला. 'डॉन' या पत्रानेही बरील वृत्तपत्रा-प्रमाणेच बंगालच्या इतिहासात महनीय कामगिरी केली.

डॉन वृत्तपत्र चालविण्याच्या अनुभवातून १९०२ साली 'डॉन सोसायटी' या संस्थेची प्रस्थापना करण्यात आली. भगिनी निवेदिता या संस्थेत प्रारंभापासूनच होत्या. या संस्थेच्या कार्यातून बंगाली तरुणाना स्वदेशभक्तीचे शिक्षण देण्यात येऊ लागले. स्वतः सतीशचंद्र हे विजयकृष्ण गोस्वामी यांचे एकनिष्ठ शिष्य होते. श्रीविजयकृष्ण यांनी श्रीरामकृष्णांच्या प्रमाणेच एक शिष्य-परंपरा निर्माण केली होती. विजयकृष्णांचे शिष्य या नात्याने विपिनचंद्र पाल, अश्विनी-कुमार दत्त, मनोरजन गुह इत्यादि प्रमुख विद्वज्जन डॉन सोसायटीशी आत्मीयतेने बद्ध झालेले होते. बंगालमधील अगदी उत्तम थोणीचे विचारवंत या संस्थेत भाग घेत असत. निवेदितांचा या सर्वांशी घनिष्ठ परिचय झाला. या संस्थेच्या विद्यमाने नेहमी व्याख्याने दिली जात. त्यात स्वतः सतीशचंद्र, नीलकण्ठ गोस्वामी, रवींद्रनाथ ठाकूर, ब्रह्मवाधव उपाध्याय, रमेशचंद्र दत्त, यदुनाथ सरकार, दिनेशचंद्र सेन, स्वामी शारदानंद अन् निवेदिता एवढे वक्ते प्रमुख असत. तीन वर्षांच्या अवधीत निवेदितांनी तेथे अनेक व्याख्याने दिली. त्यांचे विचार ऐकण्यासाठी बंगाली तरुण मोठ्या संख्येने जमा होत. निवेदितांच्या मुखाने जणू विवेकानंद बोलत

आहेत असा भास तरुणाना होई हळूहळू वगाली तरुणाच्या आचार विचारात, मनोधारणेत अन् ध्येयचिंतनात परिवर्तन घडून आले स्वदेशप्रेम आणि आत्मत्याग याचा ज्वलत मंत्र त्यांनी मनोभावे स्वीकारला

एके दिवशी स्वामी शारदानंद भगवद्गीतेवर प्रवचन करीत होते निवेदिताही त्या वेळी उपस्थित होत्या मुलानी हट्ट धरला, 'तुम्हीही गीतेवर काही बोला ' निवेदिता हसून म्हणाल्या, 'गीते-वद्दल मला काय वाटते सांगू म्हणता ? गीतेमध्ये अमित शक्ति भरलेली आहे गीतेचा खरा अर्थ कळला तर एका हातात गीता अन् दुसऱ्या हातात खड्ग घेऊन ध्येयप्राप्तीच्या विजयार्थ मान उचावून निघालेले क्षत्रिय वीर दृष्टोत्पत्तीम पडल्याशिवाय राहतील काय ? असे एक महावीर आम्हास सोडून आमच्यातून नुकतेच निघून गेले त्या महावीराच्या, स्वामीजीच्या पावलावर पाऊल टाकून आम्ही चालले पाहिजे '

डॉन सोसायटीमध्ये निवेदिताची भाषणे होत ती अशा वीरश्रीची होत त्या म्हणत असत 'उज्ज्वल भारतवर्षाचे एक सुंदर चित्र तुमच्यासमोर असले पाहिजे या ध्येयावर प्रेम करा हे प्रेम सर्व विरोधी शक्तींना पुरून उरेल देशाच्या अणुअणूवर सुद्धा तुमचे प्रेम असले पाहिजे प्रत्येक निश्वास-प्रश्वासातून, इन्द्रिया-इन्द्रियातून त्याच प्रेमाचा अनुभव आला पाहिजे ' आणखी एके प्रसंगी त्या म्हणाल्या, 'तुमचे ब्रह्मचर्य हे क्षत्रियाचे ब्रह्मचर्य असो दे पुरुष असा पाहिजे की जो परिस्थितीला पायाखाली तुडवून ताठ उभा राहील, एन आत्मबलिदानात सुद्धा मृत्यूकडे जो निर्भय चित्ताने पाहील ।। तुमचे आराध्यदेवत एकच असावे ते म्हणजे भारतराष्ट्र ! '

डॉन सोसायटी म्हणजे जणू एक सहस्र पाकळ्यांचे कमलपुष्प होते अन् त्या पाकळ्यांमधून जगदवेप्रमाणे निवेदिता तेथे हास्य-मुखाने उभ्या होत्या वगाली तरुणाना त्यांनी वेड लावले स्वामी विवेकानंद यांनी आपले विचार भारतातील तरुणांच्या कर्णी हृदयी पोचविण्यासाठी अगदी सुयोग्य प्रतिनिधि मागे ठेवला होता हा

प्रतिनिधि जर नसता तर न जाणो विवेकानन्द, त्याचे विचार धन त्यांचे उद्दिष्ट कदाचित् सफलता पावलेही नसते !!

उपाध्याय ब्रह्मवाधव हे डॉन सोसायटीतील आणखी एक तेजस्वी कार्यकर्ते होते निवेदितानी उपाध्यायबाबूच्यावद्दल स्वामीजींचे कडून पुष्कळ ऐकले होते. उपाध्यायबाबूचा तेजस्वी चेहरा, कडकडीत वैराग्य, आखाड्यातून कुस्ती खेळून, लाठी फिरवून निर्भय झालेली शरीरसंपदा कोणासही चटकन् आकृष्ट करीत असे. ते 'सध्या' नावाचे वृत्तपत्र चालवीत असत. बंगाली तरुणांना पौरुषाच्या, देशभक्तीच्या आणि क्रान्तिकार्यांच्या पथावर नेणे एवढाच सध्या पत्राचा उद्देश होता. बंगालमधील सुशिक्षित वर्गात देशभक्तीचे बीजारोपण प्रथम मुरेद्रनाथ बानर्जी यांनी केले. पण सर्वसामान्य गोरगरिबात तिचें बीजारोपण करण्याचे महत्त्वाचे कामास उपाध्यायबाबूंनी आरंभ केला. 'सध्या' पत्रातून परकीय राजशक्तीवर जसे नि जितके कठोर प्रहार झाले तसे अन् तितके कठोर प्रहार अन्य कोणत्याही वृत्तपत्राने केले नसतील. 'जे ऐकाल, जे शिकाल, जे कराल त्या सर्वातून बंगाली राहा, हिंदु राहा' हा उपाध्याय ब्रह्मवाधव याचा संदेश होता. उपाध्यायबाबूंनी स्वामी विवेकानंद यांच्या जीवनातूनच कार्याची स्फूर्ति घेतली होती. स्वामीजींच्या चित्तेजवळ उभे राहून ज्वलत राष्ट्रसेवा करण्याची त्यांनी प्रतिज्ञा घेतली होती. निवेदितानी हीच प्रतिज्ञा घेतली होनी. अन् या दोघांनीही स्वामीजींच्या मृत्यूनंतर केवळ ६ महिन्यांच्या आतच आपापल्या प्रतिज्ञांना भूत स्वरूप आणले.

उपाध्याय ब्रह्मवाधव यांच्याप्रमाणेच विपिनचन्द्र पाल आणि रवीन्द्रनाथ ठाकूर यांचा आणि खुद्द निवेदिताचाही घोष हाच होता, 'जे ऐकाल, जे शिकाल, जे कराल त्या सर्वातून हिंदु राहा, हिंदु राहा. परकीय सत्कृतीच्या आहारो जाऊ नका.'

अशा वातावरणात बगीय तरुण वाढत होते. डॉन सोसायटी हे विचारप्रवर्तनाचें स्थान होते, तर अनुशीलन समिति या विचारातून कृति कशी करावयाची याचें शिक्षण देत होती. १९०४-च्या सुमारास अनुशीलन समिति सुदृढ पायावर चालू लागली.

नित्याचे जाणेयेणे, विचारपूस, व्यक्तिगत संबंध यातून अनुशीलन समितीच्या तरुण सदस्यामध्ये निवेदितानी एकोपा उत्पन्न केला. त्यानी राजकीय अभ्यासक्रमाची आखणी केली. त्यात इतिहास, स्वातंत्र्यवीरांची चरित्रे आणि भारताचे अर्थशास्त्र या विषयाचा अभ्यास विशेषत्वाने होई. रमेशचंद्र दत्त आणि दादाभाई नौरोजी यांनी केलेली भारतीय अर्थशास्त्राची मीमांसा सखोल अभ्यासली जात असे. वारीद्रकुमार घोष हा निवेदिताचा पहिला शिष्य, त्यानंतर देवव्रत वसु, नलिनी मिश्र आदि कित्येक तरुण या मंडळात जमा झाले. स्वामी विवेकानंद याचा धाकटा भाऊ भूपेंद्रनाथ दत्त याच्याशीही निवेदिताचा परिचय झाला होता. तोही या क्रान्तिकार्यामध्ये सामील झाला. गुरुजीच्या भावाला क्रान्तिकार्याची दीक्षा देताना निवेदिताना केवढा आनंद झाला ! अगदी पहिल्या दिवसापासून निवेदिताचे भूपेंद्रावर वात्सल्ययुक्त प्रेम होते आणि हे प्रेम त्यानी स्वतःच्या मृत्यूपर्यंत अभंग ठेवले. भूपेंद्र कलकत्त्यात असो वा बाहेर असो, तुरुंगात असो वा परदेशात प्रवासात असो, सिंहगोला आपल्या वछड्याची काळजी जशी लागलेली असावी तशी काळजी निवेदिताना भूपेंद्रावद्दल लागलेली असे.

अनुशीलन समितीच्या तरुण क्रान्तिकारकांमध्ये सखाराम गणेश देउसकर हा महाराष्ट्रीय तरुणही होता. अमूक स्वरूपाचे क्रान्तिकारक तरुणाचे दल स्थापन होत आहे असे त्याने ऐकले मात्र, तत्काल सर्व पाश तोडून त्याने कार्यात उडी घेतली. कलकत्त्यात निवेदिताच्या हाताखाली तयार झालेले हे तरुण मंडळ बंगालमधील शहराशहरातून, गावागावातून आणि खेड्यापाड्यातून जाऊ लागले आणि तेथे तेथे त्यानी क्रान्तिकारक समित्याची स्थापना आरंभिली.

१८९८-मध्ये हिंदुस्थानचा व्हाईसरॉय या नात्याने लॉर्ड कर्झन याची नेमणूक करण्यात आली. त्यानी १९०३-च्या जानेवारी-मध्ये दिल्लीला अत्यंत प्रसिद्ध असा दिल्ली दरबार भरविला. या दरबारासाठी हिंदुस्थानातील गरीब जनतेकडून गोळा करण्यांत आलेला पंसा अक्षरशः पाण्यासारखा दबडण्यात आला. अगदी

राजनिष्ठ म्हणणान्याना सुद्धा या उधळपट्टीचा वोट आला रमेश-चंद्र दत्त यांनी हा दरवार म्हणजे एक प्रचंड थापेवाजी होती असा उल्लेख आपल्या लेखातून केला रवींद्रनाथ ठाकूर यांनीही दिल्ली दरवारावर कडक टीका केली या जागृतीच्या चिह्नामुळे निवेदिताना फार आनंद झाला हिंदुस्थानातील लोक इंग्रजी सत्तेच्या, तिच्या राजप्रतिनिधीच्यासुद्धा हातून घडलेल्या अन्यायाचा शाब्दिक का होईना, प्रतिकार करू शकतात याबद्दल त्यांना खूपच वरे वाटले त्यांनी आपल्या लेखात लिहिले, 'मागचा दिल्ली दरवार आणि आजचा दिल्ली दरवार यात २५ वर्षांचा कालखंड गेला तेवढ्यात हिंदुस्थानमध्ये राजकीयदृष्ट्या केवढी जागृति झालेली आहे! अशीच जागृति होत राहिली तर एका शतकाच्या अवधीमध्ये हिंदुस्थान अग्रेसर झाल्याशिवाय राहणार नाही'

लॉर्ड कर्झन याच्या कारकिर्दीत जनमताला चिडविणाऱ्या अनेक गोष्टी होत गेल्या वगालमध्ये पसरत असलेल्या क्रान्तिमडळाना कर्झनने केलेली प्रत्येक गोष्ट परकीय दास्याविरुद्ध चीड निर्माण करण्याचे साधन होऊ लागली १९०४ साली समत करून घेण्यात आलेल्या भारतीय विश्वविद्यालय विधेयकाबद्दल (Indian Universities Act) असेच झाले या विधेयकामध्ये देशहितविरोधी असे तादृश काही नव्हते तथापि ज्या पद्धतीने या विधेयकाची रचना झाली आणि माडणी करण्यात आली, त्याच्याच जोडीला लॉर्ड कर्झन याच्याबद्दल लोकांच्या मनात असलेली भीति यामुळे हे विधेयक वाढत्या शिक्षणाचे पाय मागे ओढण्यासाठी पुढे ढकललेले आहे असे नामदार गोपाल कृष्ण गोखले प्रभृति नेमस्ताग्रणीना सुद्धा वाटू लागले सर्व हिंदु पुढाऱ्यांनी त्याला विराध केला तथापि त्याचा उपयोग नव्हता विधेयक समत होऊन अस्तित्वा-तही आले निवेदिताना या विधेयकाचा राग आला खाजगी पत्रातून त्यांनी निषेध व्यक्त केलाच पण बिहारमधील दौन्यात प्रकट भाषणातून त्यांनी आपले विचार स्पष्ट मांडले वाकीपूर येथे भाषण करताना त्या म्हणाल्या —

‘आज जे (विश्वविद्यालयीन) शिक्षणाचे धोरण ठरविले गेले आहे त्यामुळे प्रत्यक्ष शिक्षणाशिवाय दुसरे काहीही मिळू शकेल भारतीय विश्वविद्यालयीन विधेयकामुळे या देशातील शिक्षणाचे क्षेत्र आकुचित करण्यात येत आहे शिक्षण हा राष्ट्रजीवनाचा पाया आहे या राष्ट्रजीवनाची ज्याला रक्षितचिंतही माहिती नाही अशाकडून आपल्याला हवे ते मिळेल याची अपेक्षा तुम्ही का करता ? तुम्हीच सतत नि सतत काम केले पाहिजे आणि राष्ट्रीय शिक्षणाचे रहस्य समजावून घेतले पाहिजे ’

विधेयकाच्या विरोधकामध्ये सर रासबिहारी घोष हे बंगालचे ‘मस्त पुढारी सुद्धा होते त्यांच्या विरोधाचे हसे करण्यासाठी बंगालचे लेफ्टनंट गव्हर्नर अॅण्ड्र्यू फ्रेझर यानी एका भाषणात ‘हा विरोध कोणाचा ? It is the opposition of a pushing lad — का तरतरीत छोकऱ्याचा ’ अशा शब्दांनी रासबिहारीची सभावना जली सर रासबिहारी घोष यांच्यासारख्या विद्याधन आणि मानधन तैढ नेत्याचा छोकरा या शब्दाने उल्लेख करणे हा नि सगळ्या अपमान होता रासबिहारी यानी याला उत्तर म्हणून एक पुस्तिका लिहिली ही पुस्तिका छापण्यापूर्वी ती त्यांनी निवेदितांच्याकडे ठाविली निवेदितानी पुस्तिका वाचून एक वाक्य त्यामध्ये जास्त पातले, त्यात म्हटले, ‘ A pushing lad ’ या शब्दप्रयोगावरून अग्रजीभापेसबधी या ‘स्कॉच ’ माणसाचे अज्ञान केवढे भयकर आहे ! ध्यानात येते ’ फ्रेझर साहेब हे स्कॉच आहेत हे निवेदितानाच माहीत होते त्यांच्या स्कॉचपणाचा उल्लेख करून निवेदितानी रासबिहारीच्या अपमानाबद्दल साहेबमजकुराना ‘तुम्ही काही अस्सल इप्रज नाही ’ हा जळजळीत अहेर दिला बंगालच्या गव्हर्नरला अशा शब्दात उल्लेखिते हे त्या काळात फारच धैर्याचे होते

१९०५-च्या फेब्रुवारी महिन्यात, निवेदितानी हिंदुस्थान आणि हिंदुसमाज याच्या वतीने ब्रिटिश सत्तेला एक प्रचंड टोला हाणला. यातत्र्यपूर्व कालातील अगदी चिरस्मरणीय प्रसंग म्हणून या घटनेची गणना करावी लागेल निवेदिता अतर्बाह्य हिंदुत्वाशी

कशा एकरूप झाल्या होत्या, या नव्याने घेतलेल्या मातृभूमीचा, सस्कृतीचा अभिमान त्याच्या रोमरोमातून कसा खेळत होता याचे दर्शन या प्रसंगाने घडून आले

१८९८-पासून १९०५-पर्यंतच्या सात वर्षांत लॉर्ड कर्झन-याची सार्वभौम सत्ता कळसाला पोहोचली होती लॉर्ड कर्झन याचे हेतु चांगले अमत्, पण विजेतेपणाची आणि ब्रिटिश श्रेष्ठत्वाची अहता त्याच्या हृदयात पराकाष्ठेची तीव्र होती हिंदुस्थानची प्रगति झाली पाहिजे यावद्दल त्यांना मनापासून कळकळ होती पण तिचे स्वरूप अवलक्षणी होते हिंदुस्थानच्या रानटी आणि काळ्या प्रजेला फटके मारून सुधारले पाहिजे आणि आपला जन्म त्यासाठीच आहे अशा भावनेने त्याचे मन भरलेले होते सहज बोलणे, हित-उपदेश या ऐवजी, 'सहज बोलणे उणे काढणे' असे वर्तन त्याच्या हातून घडे

या दिवसात कलकत्ता हे शहर हिंदुस्थानची राजधानी होते. पुढे १९१२-मध्ये दिल्लीला राजधानी नेण्यात आली पण तोपर्यंत व्हाइसरॉयचा मुख्य मुक्काम कलकत्त्यालाच असायचा

शनिवार दिनाक ११ फेब्रुआरी १९०५-ला कलकत्ता विद्या-पीठाचा पदवीदान समारंभ होताना विद्यापीठाचे कुलगुरु या नात्याने लॉर्ड कर्झन यांनी या दिवशी भाषण केले या समारंभा-साठी विद्यार्थ्यांच्याप्रमाणे कलकत्त्यातील सर्व प्रतिष्ठित आणि वरच्या दर्जाचे नागरिक उपस्थित होते भगिनी निवेदिताही उपस्थित होत्या कलकत्त्याच्या वरिष्ठ न्यायमदिराचे एक न्याय मूर्ति सर गुरुदास वानर्जी निवेदिताच्या जवळच बसले होते लॉर्ड कर्झन यांचे भाषण सुरू झाले हिंदुस्थान आणि एकूण पौर्वात्य देशातील लोक याच्या आचारविचारात आणि खुद्द लोकांच्यात कोणत्या सुधारणा व्हावयाला पाहिजेत या उपदेशाचे प्रति-पादन लॉर्डसाहेब करीत होते प्रतिपादनातील विषयापेक्षा प्रति-पादकाचा अहंकार नि दर्पपूर्ण स्वर, त्यातून व्यक्त होणारा स्वतः आणि पाश्चात्य जगत् याच्या श्रेष्ठत्वाचा अहंगड आणि त्याच-

बरोबर पददलित पौर्वात्यावद्दलचा-कारण्यातून उत्पन्न झालेला का असेना-पण तुच्छ भाव यामुळे श्रोत्याची अत करणे प्रत्येक शब्दागणिक कापून काढली जात होती

लॉर्ड कर्जन बोलत होते

‘निरपवाद सत्य भाषण करणे ही वऱ्याच अशी एक पाश्चिमात्य धारणा आहे असे जर मी म्हटले तर मी खोटे बोललो किंवा उद्धटपणाने बोललो असे होणार नाही असा माझा विश्वास आहे यच्चयावत् सर्वत्र, किंवा सामान्यतः वऱ्याच अशी युरोपियन लोक सत्याचरणी आहेत असे मला म्हणावयाचे नाही किंवा हे तर नाहीच की आशियातील लोक मुद्दाम किंवा स्वभावतःच सत्यापासून दूरदूर असतात पहिले विधान मूर्खपणाचे ठरेल आणि दुसरे अपमानकारक होईल तथापि पाश्चिमान्यांच्या नीतिसहिते-मध्ये सत्यभाषणाला जे उच्चस्थान ज्या कालापासून मिळालेले आहे ते उच्चस्थान, तितक्या जुन्या कालापासून पौर्वात्य जीवनात सत्याला मिळालेले नाही हे निर्विवाद कारस्थानीपणा आणि राजकीय कुटिलता याना, पौर्वात्य देशामध्ये पुष्कळच सन्मानिले जाते ‘Oriental Diplomacy -’ पौर्वात्य राजकारणकौटिल्य’ या शब्दातून अर्थाच्या ज्या छटा उत्पन्न होतात, जी सूक्ष्म गुतागुत आणि अति कुटिलता व्यक्त होते त्यातूनच बरील निंदागर्भ विधानाच्या सत्यतेची साक्ष पटते याच मनोवृत्तीचे प्रतिबिंब पौर्वात्य साहित्यामध्ये पडलेले दिसते तुमच्या महाकाव्यामधून एक श्रेष्ठ सद्गुण म्हणून सत्यभाषणाचा मोठा गौरव कित्येक वेळा केलेला असतो तथापि त्या सत्याला अनंत अपवाद असतात आणि कित्येकदा तर सद्धेतूसाठी यशस्वीपणाने केलेल्या फसवणुकीचीही स्तुति त्यातून केलेली असते’

लॉर्ड कर्जन याचे भाषण ऐकणे कठीण होते त्याच्या शब्दातून जाणत्या मनाना अपमानाच्या इगळ्या डसत होत्या पण बहुतेक सर्व श्रोते निमुटपणे अपमान सहन करीत भाषण ऐकतच होते

आपल्या भाषणाच्या अखेरीस लॉर्ड कर्जन यांनी तर वाहत्या जखमेवर मीठच घातले ते म्हणाले,

‘माझे तुम्हाला सांगणे आहे, वर वधा, खाली वधू नका, पुढे वधा, पागे वधू नका खरे भारतीय व्हा हीच तुमच्या राष्ट्रीय-त्वाची हाक आहे मी हिंदुस्थानात असे म्हटलेले नित्य ऐकतो की येथील मनुष्य हा केवळ वगाली नाही, किंवा उरिया नाही किंवा मराठा नाही, पण तो भारतीय राष्ट्राचा आहे भारतीय राष्ट्र म्हणून काही चीज अजून आहे असे मला वाटत नाही, कदाचित् फार दूरच्या भविष्यकाळात तसे काही घडेलही ! तथापि प्रत्येक भारतीय हा ब्रिटिश साम्राज्याचा नागरिक आहे हे मात्र निश्चित ! अशा स्थितीत प्रान्तीयतेची राष्ट्रीयत्वाशी सांगड कशी घालावयाची आणि राष्ट्रनिष्ठा साम्राज्यनिष्ठेशी कशी सुसंगत करावयाची हे कार्य येथील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना येत्या अनेक वर्षांत करावे लागणार आहे ’

लॉर्ड कर्झन याच्या भाषणात हिंदुस्थानवद्दलचा सद्भाव अवश्यमेव होता पण तो सद्भाव घरचे काम करणाऱ्या गड्याने अथवा दासाने स्वच्छ राहावे, खूप काम करावे, खरे बोलावे, मालकाची सेवा मनोभावे करावी, मालकानेही त्याला थोडाफार अन्ननिवारा द्यावा अशा प्रकारचा होता स्वातंत्र्यभावनेने प्रेरित झालेल्या मनाना अहंकारयुक्त, साम्राज्यमदाने पुरेपूर भरलेल्या त्या उपदेशाचा प्रत्येक शब्द जणू दास्याची जाणीव प्रखरतेने करून देण्यासाठीच तप्त लालभडक लोखंडाने दिलेल्या डागण्यासारखा वाटला

निवेदितांना ते भाषण ऐकणे अगदीच अशक्य झाले एकीकडे भारताच्या प्राचीन धवल चारित्र्यावर त्यात शितोडे उडविलेले होते तर दुसरीकडे आधुनिक आकाक्षाना हरताळ फासलेला होता, ते भाषण ऐकताना निवेदितांच्या कपाळाला आठचा चढल्या, त्याचे डोळे लाल झाले भाषण ऐकताऐकताच शेजारी असलेल्या गुरुदासाना त्या म्हणाल्या, ‘खोटा अगदी खोटा, या भाषणातला प्रत्येक शब्दन्शब्द खोटा आहे धिक्कार असो, धिक्कार असो !’ सतापाने फणा काढलेल्या फणीन्द्राप्रमाणे क्रोधाविष्ट झालेल्या निवेदिताचा चेहरा पाहून सर गुरुदास याना फारच अचवा वाटला.

पदवीदान समारंभ संपल्यावर निवेदिता उठल्या आणि हाताने जवळ जवळ ओढीतच कलकत्त्याच्या इपीरियल लायब्ररीमध्ये सर गुरुदास यांना त्यांनी नेले तेथे एक पुस्तक धुडून काढून ते त्यांनी गुरुदासांच्या हातात दिले. पुस्तकाचे नाव होते 'The Problems of the East' 'पौर्वात्य जगाचे प्रश्न' निवेदितानी उघडून दिलेले प्रकरण वाचून गुरुदासाना विस्मयाचा धक्काच बसला, 'बघा ! बघा ! स्वतः कर्जन किती खोटेदारडा आहेत !' निवेदिता म्हणाल्या त्याचा राग या वेळेपर्यंत किंचित्मात्र कमी झाला नव्हता.

लॉर्ड कर्जनच्या या भाषणाला प्रत्युत्तर म्हणून गुरुदासानी काही तरी लिहिले पाहिजे असे निवेदितानी त्यांना भरीस धातले. सर गुरुदास वानर्जी म्हणजे हायकोर्टाचे न्यायाधीश, सरकारी नोकर. कर्जनी सत्ता थथथटा करीत असताना एखादा सरकारी नोकर स्वाभिमानपूर्ण आणि देशभक्तिपूर्ण वागणूक करील अशी अपेक्षा तरी कशी करावयाची ! पण निवेदिताचे स्फुरण एवढे क्षोभक होते की गुरुदासानी त्याचे म्हणणे मान्य केले. रात्र पडण्याच्या आत त्यांनी लॉर्ड कर्जन यांच्या भाषणाला उत्तर म्हणून एक जहाल लेख लिहून तो निवेदिताच्या कडे पाठविला. निवेदितानी तो लेख वाचला त्यांना तो ठीक वाटला. लॉर्ड कर्जन यांना त्यात यथोचित उत्तर दिलेले होते पण हा लेख छापणार कोण ? आणि कसा छपावयाचा ? सर गुरुदास यांच्या नावाने तर तो छापणे अशक्यच होते निवेदिताच्या पुढे एक माठाच पेंचप्रसंग होता त्या रात्री-रात निघाल्या आणि अमृत वझार पत्रिकेचे संपादक श्री. मतिलाल घोष याचेकडे गेल्या त्यांच्याशी बोलणे करून हा लेख काहीही खटपट करून लगोलग छापला गेला पाहिजे असा आग्रह त्यांनी घरला. मतिबाबूंना ते एवढे पटत नव्हते पण न ऐकून करतात काय ? अखेर सर गुरुदास यांचा लेख दिनांक १३ फेब्रुवारीच्या अकात अग्रलेख म्हणून छापण्यात आला. अग्रलेखावर शीर्षक होते 'खोटे कोण ?'

या अग्रलेखावरुवरच म्हणजे दि १३ फेब्रुवारी १९०५ च्या अकात दुसऱ्या पानावर आणखी एक लेख प्रसिद्ध झाला त्या लेखाने तर कमालीची खळबळ उडाली आणि जगासमोर लॉर्ड कर्झन याची 'पार फटफजिती झाली' या लेखाचे शीर्षक खालीलप्रमाणे होते.

बहु रूपी लॉर्ड कर्झन कलकत्ता विद्यापीठाच्या कुलपतीच्या भूमिकेंत

या शीर्षकाखाली विद्यापीठात त्यांनी केलेल्या भाषणातील वर उद्धृत केलेला महत्त्वाचा उतारा छापण्यात आलेला होता.

भारतात राजप्रतिनिधि म्हणून येण्यापूर्वी लॉर्ड कर्झन यांनी आशिया खंडाचा एक दौरा केलेला होता त्याची हकीकत त्यांनी 'Problems of the East' 'पौर्वात्य जगाचे प्रश्न' या स्वरचित पुस्तकात दिलेली होती. या पुस्तकात कोरिया भेटीची आलेली हकीकत वर उल्लेखिलेल्या उताऱ्याखाली खालील पद्धतीने उद्धृत केलेली होती.

पौर्वात्य जगाचे प्रश्न

लेखक : जॉर्ज नॅथॅनेल कर्झन

पृष्ठे १५५-१५६

'कोरियाच्या महाराजाची भेट घेण्यापूर्वी तेथील परराष्ट्र-मंत्र्याची मुलाखत घेण्याची संधि मला लाभली. तीमधील काही प्रश्न आणि त्यांना दिलेली उत्तरे माझ्या स्मरणात आहेत. मी केवळ ३२ वर्षांचाच आहे हे काही झाले तरी सागावयाचे नाही, कारण एवढ्या लहान वयाच्या मुत्सद्दाला कोरियामध्ये काहीच सन्मान दिला जात नाही अशी पूर्वसूचना असल्याने, त्याबद्दल माझा निश्चय दृढ होता.

“तुमचे वय काय ? ” परराष्ट्रमंत्र्यांनी भेट होताक्षणीच मला विचारले (हा प्रश्न म्हणजे पौर्वात्य देशात हटकून प्रथम विचारला जाणाराच प्रश्न होता)

“चाळीस वर्षे ” मी ठणठणीतपणे उत्तर दिले

“शाब्बास ! ” त्यांनी म्हटले, “पण वयाच्या मानाने तुम्ही खूपच तरुण दिसता हे कसे काय ? ”

“आपल्या महाराजाच्या या सुंदर हवामानाच्या प्रदेशात गेला महिनाभर मी प्रवास करीत आहे त्याचा परिणाम म्हणून चेहऱ्यावर एवढी टवटवी आहे । ”

“मला वाटते तुम्ही इंग्लंडच्या राणीचे जवळचे नातलग असणारच ” परराष्ट्रमंत्री शेवटी म्हणाले

“नाही मी तसा नातलग नाही ” मी उत्तर दिले तथापि त्याच्या चेहऱ्यावर अवकृपेची छटा उमटलेली पाहून मी धारिष्ट्याने मुढे म्हणालो, “तरीसुद्धा, अजूनपर्यंत मी अविवाहित आहे ” आणि या वाक्यातील निर्लज्ज सूचनेने त्या म्हाताऱ्याची मी पूर्ण कृपा संपादन केली ’

लॉर्ड कर्झन याच्या खोटेपणामुळे परराष्ट्रमंत्री खूप झाले आणि कर्झन याचे काम झाले हे सांगणे नलगे ही सर्व बनवावनवीची हकीगत जॉर्ज थॅन्नेल कर्झन यांनी आपल्या उपरिनिर्दिष्ट पुस्तका-तल्या पहिल्या आवृत्तीत दिलखुलास लिहिली होती लॉर्ड कर्झन यांनी दुसऱ्या आवृत्तीतून ही हकीगत काढली तथापि घोटाळा व्हावयाचा तो झालाच निवेदितानी ही हकीकत पहिल्या आवृत्तीतून वाचलेली होती दि १३ फेब्रुवारीला अमृत वझार पत्रिकेच्या अकात प्रसिद्ध झालेल्या या लेखामध्ये ती त्यांनीच सविस्तर वर उल्लेखिलेल्या स्वरूपाने उद्धृत केली आणि अखेर वाचकाना विचारले ‘वाचक हो ! मग आता खोटे बोलणारे कोण ? आशिया-निवासी जनता की लॉर्ड कर्झन ? ’

अमृतवझार पत्रिकेचा दिनांक १३ फेब्रुवारी १९०५-चा अंक म्हणजे हिंदुस्थानच्या राजकीय प्रागणात एखाद्या अँटमबॉक्ससारखा

घडाडला दिनाक ११-ला हिंदुस्थानच्या सर्वोच्च अधिकाऱ्याने, राजप्रतिनिधीने तोऱ्याने केलेले भाषण काही लोकानी मोठ्या कपटाने एकले दिनाक १२-ला ते वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झाले अन् त्यामुळे त्याच्या भाषणाच्या धारेने आणखी अनंत लोकाना कापून काढले जिव्हारी लागलेली जखम अजून ताजी आहे तोच जखम भरणारी, प्रत्येक भारतीयाला आनदाचे भरते आणणारी अन् वड्या लाटाचे गोरं तोड काळ ठिक्कर करून टाकणारी वातमीतिसऱ्याच दिवशी दिनाक १३-ला प्रसिद्ध झाली अशा गोष्टी आजच्याही काळात मोठ्या खळबळजनक वाटतील मग त्या काळामध्ये आणि विशपत गर्वसभाराने मान उच करून चालणाऱ्या लॉर्ड-कझनसारख्या ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेच्या प्रतिनिधीच्या वावतीत, अगदी राजधानीत घडल्यानंतर केवढी खळबळ उडाली असेल याची कल्पनाच करणे बरे यत्किचित् कोण्या साहेबावद्दल व्रकाढणे त्या काळी मोठे दुर्घट होते बहुसरय लोक इंग्रजी राज्याला देवाचे वरदान समजत होते अन् इंग्रजांची देवदूत म्हणून पूजा करीत होते अशा स्थितीत साहेबाचा जो साहब, ब्रिटिश सम्राटाचा जो प्रतिनिधी त्याची अशी फटफजिती झाल्यावर केवढा कोलाहल माजला असेल याचे चित्रच मनासमोर रगविले पाहिजे अमृतवझार पत्रिकेतील निवेदिताच्या या लेखाची अवतरणे हिंदुस्थानातील-वहुतेक वृत्तपत्रानी प्रसिद्ध केली खुद्द इंग्लंडमधील अनेक वृत्तपत्रातून याचे पडसाद उठले कोरियातल्या या प्रसंगाचा उल्लेख लंडन टाइम्सनेसुद्धा केला

निवेदिताच्या लेखावर त्याचे स्वतःचे नाव नव्हते लोकाना वाटले की अमृतवझार पत्रिकेचे संपादक श्री मतिलाल घोष यानीच तो लिहिला आणि म्हणून त्याचे नाव सर्व जगभर गाजले कझनच्या गोटपणाचा दभस्फोट मतिवावूनीच केला अशी लोकांची समजूत अनेक वर्षे तशीच राहिली अगदी काही वर्षांपूर्वीपर्यंत या दभस्फोटच्या मागे निवेदिता होत्या हे वळून आले नव्हते

लॉर्ड कझन याच्या भाषणाचा दभस्फोट केवळ अमृतवझार पत्रिकेतून करून निवेदिताना समाधान झाले नाही त्यांनी

‘स्टेटस्मन’ मध्ये पत्र लिहून छद्मी भाषेत कर्जनला शेलापागोटे दिले पत्राची सुरवात त्यांनी अशी केली,

‘प्राध्यापक मॅक्स मुल्लर यांनी “हिंदुसंस्कृति आम्हास काय शिकविते” या स्वतःच्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या प्रकरणाचा विषय “हिंदूंचे सत्याधिष्ठित चारित्र्य” असा का ठेविला याचे कारण अधिकारवाणीने गेल्या गनिवारी सांगण्यात आले’

कर्जनला शेलापागाट देऊन निवेदिता थावत्या नाहीत ज्यांनी ते भाषण निमूटपणे ऐकले त्यांचीही त्यांनी खरडपट्टी वाटली

‘(परवाच्या) प्रकरणाने आणि एक आणि भारतीयांच्या दृष्टीने हत्त्वाचा असा मुद्दा आहे ज्या विद्यार्थ्यांना उद्देशून ते भाषण करण्यात आले, त्यांनी ते पूर्ण मुकाट्याने ऐकिले त्याचे कदाचित् खरोबर असेल पण जेव्हा ते थोडे प्रौढ होतील आणि आपल्या वाडवडिलाना, आपल्या ससृष्टीला दिलेली दूपणे, दुसरे एका अक्षराही प्रतिकार न करता आपण निमूटपणे ऐकली ह त्यांना स्मरेल, जेव्हा आम्हाला वाटते, त्यांना ते तितके बराबर वाटणार नाही’ कलकत्त्याचे ‘स्टेटस्मन’ हे वास्तविक इंग्लिश व्यवस्थेखालील वृत्तपत्र, पण या वृत्तपत्राचे संपादक श्री एस के रॅटविलफ याचा निवेदितांशी निकट मित्रत्वाचा संबंध होता बर उल्लेख केलेले पत्रच काय, पण निवेदिताचे अगदी राजद्रोही वाटण्यासारखे लेख पुढा ते डोळे झाकून छपीत असत शेवटी रॅटविलफ यांना निवेदिताचा चेला म्हणून लोक संबोधू लागले परिणामी त्यांना संपादकपदाचे त्यागपत्र देऊन इंग्लंडला जावे लागले

लॉर्ड कर्जन याच्या बर उद्धृत केलेल्या भाषणाचा सर्व देशभर निषेध झाला ही निषेधाची लाट कित्येक दिवस ओसरली नाही कलकत्त्यामध्ये ११ मार्च १९०५-ला श्री रासबिहारी घोष याच्या अध्यक्षत्वाखाली एक विराट् सभा झाली भगिनी निवेदिता याचे या सभेतील भाषण अतिशय गाजले विवेकानंदाची ही मानसकन्या जिवंत अग्नि आहे हे बंगाली लोकांच्या ध्यानात आले

(भगिनी निवेदिता - वि वि पेंडसे १३)

एकीकडे लॉर्ड कर्झन 'च्यावर टीकेचे शस्त्र धरलेले असतानाही लेडी कर्झन याच्याकडे निवेदिताचे जाणे अधून मधून असे. कारण बाळपणी या दोघीचा चांगला स्नेह होता विचान्या लेडी कर्झन त्यांना कल्पनाही नसेल की आपल्या नवऱ्याची फटफजिती केली कोणी तर आपल्या बालमैत्रिणीने !

एकीकडे तरुण मनाची गुफण चालू ठेवून आणि दुसरीकडे प्रत्यक्ष परिस्थितीशी झगडत असताना आपल्या युवक मंडळासमोर आणि सर्व हिंदुस्थानासमोरच आपल्या देशाचे चिह्न म्हणून राष्ट्रध्वज ठेवला पाहिजे असे विचार निवेदिताच्या मनात येऊ लागले. त्यांनी लिहिले,

ध्वज हा स्वजनाना आशीर्वाद देणारा आणि शत्रूच्या छातीत धडकी भरविणारा असतो ध्वजा ही समर्पणाची अधिकारी असते आणि एकट्याला आवाहन करणारीही असते. आक्रमण करताना किंवा बचाव करताना ध्वजाच्याच बलिवेदीवर माणसे आपले बलिदान हसतहसत करतात पिडधामागून पिड्या येतात आणि जातात नवनवीन रचना येते आणि नाहीशी होते पण जन-देश-धर्म याचे अतूट ऐक्य दशविणारा जो ध्वज—ज्याच्यासाठी देशो-देशीचे लोक रक्त साडतात—तो स्वतःच्या लक्षावधी पुजाऱ्याच्या हृदयात सदैवपणे चिरकालाच्या सातत्याने आणि सहजपणे तेवत असतो !

ध्वज वज्रचिह्नांकित असावा असे निवेदिताचे मत होते वज्र-चिह्नातून सन्मान, पावित्र्य, शहाणपण, अधिकार आणि चेतना याचा बोध होतो दधीचि ऋषींच्या आत्मत्यागाची थोरवी सागून निवेदितानी आपल्या विचाराचे स्पष्टीकरण केले

‘एका दैवी आयुधाची, अमोघ ईश्वरी शस्त्राची देव इच्छा करोत होते. तेव्हा त्यांना असे कळले की, थोर कार्यासाठी स्वेच्छेने अस्थि अपंग करणारा कोणी पुरुष शोधता आला तर असे अमोघ शस्त्र निर्मिता येईल. दधीचि ऋषींच्या जबळ हें सामर्थ्य आहे असे कळल्याने देव त्याच्याकडे गेले आणि ‘आपल्या अस्थि आम्हाला द्या,’ असे म्हणू लागले हे असले लोकविलक्षण मागणे कोण मान्य करणार? अगदी थोर कार्यासाठी म्हटलें तरी मनुष्य बावी

काही देईल, पण प्राण कोण देईल ? अगदी इद्राच्या हातातील शस्त्र वनण्या-साठी सुद्धा पण देहत्याग कोण करील ? पण दधीचि ऋषींना त्यान काहीच सकट नव्हते प्रसन्नचित्ताने त्यानी विनती ऐकली आणि प्रसन्न चित्ताने 'हो' म्हणून त्यानी प्राण ठेवले मानवाकडून जो जास्तीत जास्त त्याग शक्य आहे तो त्यानी केला !

यातच वज्यातील रहस्य आहे नि स्वार्थी जो आहे तोच वज्रतुल्य आहे ! वेवळ ती नि स्वार्थता मिळविण्याचा आपण प्रयत्न करू या, आपण आपोआप परमेश्वराच्या हातातील शस्त्र होतो ! मग आपल्याला वेत आपण्याची आवश्यकता नाही वलिवेदीवर स्वतःला विनीत करणें एवढेच—मग देव सर्व काही करता ईश्वरी शक्तीचा सचार होतो वज्र स्वतः. अजिंक्य नाही तर वज्र फेकणारा जो हात तो अजिंक्य असतो !

५ फेब्रुवारी १९०५-ला निवेदितानी कु मॅक्लिऑड याना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले

'राष्ट्रीय ध्वजासाठी आम्ही एव चिह्न ठरविले आहे ते म्हणजे वज्र ! एक नमुन्याचा ध्वजही आम्ही केला आहे चिनी ध्वज मनासमोर ठेवून वेड्यासारखे तावड्या वस्त्रावर काळें चिह्न असावे असे मी प्रथम ठरविले, पण हिंदुस्थानच्या मनाला त्यान प्रेरणा नाही. म्हणून आता भगव्या वस्त्रावर पिवळें चिह्न काढणार आहोत '

देशाचा ध्वज भगवा असला पाहिजे हे निवेदिताना १९०५ साली सुद्धा उमगले होते त्यानी वालिका विद्यालयातील मुलींच्या कडून ध्वज विणून घेतला त्यात लावट चौकोनी भगव्या वस्त्रावर गोलाकारामध्ये वज्राकृति विणलेली होती आणि तिच्या भोवती 'वन्देमातरम्, यतो धर्मस्ततो जय ।' ही अक्षरे ओघवली होती.

निवेदितानाच्या दृष्टीने राष्ट्रध्वज हा जन, देश आणि धर्म याच्या अतूट ऐक्याचा निदर्शक होता 'यतो धर्मस्ततो जय' हे महाभारतातील वचन त्याचे ब्रीदवाक्य होते येथील राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, सर्वकारणच धर्माधिष्ठित असलें पाहिजे असे वठरवाने सांगणाऱ्या विवेकानंदाची शिष्या निराळें कसे सांगेल ! !

दिनांक १३ मार्च १९०५-ला निवेदिता अतिशय आजारी पडल्या. डॉक्टरांनी त्याच्या आजाराचे निदान मेदुल्वर (Meningitis) असे केले. आजार गंभीर स्वरूपाचा होता. खास परिचारिका ठेवून त्यांच्या शुश्रूषेची व्यवस्था करावी लागली. हळू-हळू प्रकृतीला उतार पडला मे महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात डॉ. जगदीशचंद्र वसु आणि सी. अबला वसु यानी निवेदिताना दार्जिलिंग येथे हवा पालट म्हणून नेले. तेथे प्रकृतीत वरीचशी सुधारणा झाल्यावर निवेदिता ३ जुलैला कलकत्त्याला परत आल्या.

★ ★ ★

स्वदेशी-युगाची चळवळ बंगभंगनिवारणाचें आंदोलन

इसवीसन १८९८-मामून १९१० पर्यंतचा १२ वर्षांचा काळ हा बंगाल प्रांताच्या इतिहासात विशेष जागृतीचा काल ठरला. स्वातंत्र्याची आस प्रथम काही निवडक कार्यकर्त्यांच्या मनांत या काळाच्या सुमारास उत्पन्न झाली. आणि हळूहळू बंगालमधील तहूणांच्या मनाचा तिने ठाव घेतला. १८९८-च्याही पूर्वी अगदी तुरळक तुरळक असे फ्रान्तीचे प्रयत्न होत होते. पण जनजागरणाच्या उज्ज्वल पर्वाला खरा प्रारंभ स्वदेशी-आंदोलनाने झाला. बंगालमधील उद्योगधंद्यांची झालेली पिछेहाट पाहून,

आपले धंदे ऊर्जितावस्थेला आपले पाहिजेत, स्वदेशी कापड खरखरोत असले तरी ते आम्ही वापरले पाहिजे सावण, भाडी, औषधे अशा विविध वस्तूंचे कारखाने स्वदेशात निर्माण झाले पाहिजेत आणि आम्ही कटाक्षाने या स्वदेशी वस्तु विकत घेतल्या पाहिजेत असे विचार वगीय पुढाऱ्यांच्या मनात १८९८-च्या मुमारास निर्माण झाले याच विचाराचे रूपांतर एका आंदोलनात झाले त्याला वगीय इतिहासात स्वदेशी-आंदोलन असे म्हणतात स्वदेशी वस्तूंचे पहिले प्रदर्शन १९०१-मध्ये कलकत्यात आमंत्रितल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या वेळी भरविण्यात आले तेव्हापासूनच या आंदोलनाला - स्वदेशी आंदोलनाला - गति येऊ लागली

हळूहळू वगालच्या सर्व पक्षातील पुढाऱ्यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार करण्यास प्रारंभ केला स्वदेशी वापरणे मुळी धर्माचेच महत्त्वाचे अग आहे असे विचार घोलले जाऊ लागले देवाच्या पूजेला परदेशी वस्त्र चालणार नाही असे देवताचे पुजारी सांगू लागले. परदेशी साखर, परदेशी मीठ याच्यावर वहिष्कार घातला पाहिजे ही एक श्रद्धेय गोष्ट झाली बाबू सुरेन्द्रनाथ यानी एक नवीनच कल्पना काढली देवळामध्ये देवासमोर प्रकट सभा घेऊन तेथे स्वदेशीची थोरवी ते सांगत आणि व्याख्यानाच्या अखेरीस ते श्रोत्यांना आवाहन करीत की, 'लोकहो, स्वदेशी जर आपणास प्राणप्रिय असेल तर मग मी उच्चारतो तशी शपथ सर्वजण घ्या ' या आवाहनाबरोबर दहा दहा सहस्र लोक भक्तिभावाने उभे राहावयाचे मग सुरेन्द्रनाथ म्हणावयाचे 'माझ्या पाठोपाठ म्हणा-

“सर्वशक्तिमान् परमेश्वरास आणि आमच्या वंशजाना साक्षी ठेवून आम्ही प्रतिज्ञा करतो की शक्यतोपर स्वदेशीच वस्तु आम्ही वापर, विदेशी वस्तु वापरणार नाही परमेश्वर आम्हास साहाय्य करो ”

जनसमूहाला मग्नभारित करणारी ही तंत्रे होती जे व्यक्तिगत बोलण्याने वा वृत्तपत्रीय प्रचाराने कधीही घडले नसते ते या

प्रचारतवाने अल्पावधीत घडून येऊ लागले जनतेत एक नव-
चैतन्य सळसळू लागले

वग नेत्यांनी उभारलेल्या या चळवळीचे इंगित निवेदितानी
ओळखले त्यांना स्वदेशी आंदोलन अत्यंत प्रिय झाले त्यांनी विविध
वृत्तपत्रातून स्वदेशीवर लेख लिहिले 'इंडियन वर्ल्ड' या वृत्तपत्रा-
तल्या लेखात त्यांनी लिहिले,

'जो भय देऊ शकतो त्यालाच जग मान देत आणि सर्वांत भयदायक
वाही असेल तर त म्हणजे सामर्थ्ययुक्त बुद्धिग्राही आणि ऐक्यावर आधारलेल
आंदोलन स्वदेशी आंदोलनातून हिंदुस्थानच्या स्वावलंबनाचे, पौरुषाचे निनाद
ऐकू येत असतात त्यात कोणाकडे भीक मागणें नाही अथवा मदतीची याचना
नाही जें हिंदुस्थानला स्वतःच्या वळार करणे शक्य आहे त्याचाच येथे
प्रयत्न आहे स्वदेशी आंदोलन म्हणजे आजच्या युगाचे गौरवक्षण आंदोलन
होय हिंदुस्थानात थोडक्याच दिवसात असा काल येईल की विदेशी दुकाना-
तून माल घेणारा मनुष्य, गोहत्या करणाऱ्याइतका जनमनात निंद्य ठरेल !

प्रथमप्रथम स्वदेशी आंदोलनात ब्रिटिश मालावरील बहिष्काराच्या
कल्पनेचा अतर्भाव नव्हता ब्रिटिश मालावर बहिष्कार या
कल्पनेतून स्वाभाविकच जे जे ब्रिटिश त्यावर बहिष्कार, ब्रिटिश
माणसावर बहिष्कार, इंग्लिश माणसाचा राग इत्यादि मनोभाव
आपोआपच अनुस्यूत होणारे होते स्वदेशी आंदोलनातील ही उणीव
लॉर्ड कर्झन यांनी भरून काढली त्यांनी अभावितपणे स्वदेशीच्या
एकधारी खड्गाला दुसऱ्या वाजूने ब्रिटिश द्वेषाचे पाणी देण्याची
सोय केली त्यांनी वगालची फाळणी करण्याचे ठरविले वगाल
प्रान्त हा फार मोठा आहे आणि राज्यकारभाराच्या सोयीच्या
दृष्टीने त्याचे दोन प्रान्त केले पाहिजेत असे लॉर्ड कर्झन यांच्या
मनात फार दिवस होते

इंग्रजी सत्तेचे पाय हिंदुस्थानात प्रथम वगालमध्येच कलकत्त्याला
रोवले गेले अन् मग जसजसा मुलुख इंग्रज जिंकित गेले तसतशी
वगाल प्रान्ताची सीमा वाढत गेली एके वेळी पार युक्त

प्रान्तातील किंवा आजच्या उत्तरप्रदेशातील प्रयागतीर्थापासून लगतच विहार, खुद्द बंगाल, ओरिसा आणि आसाम इतका सर्व प्रदेश बंगाल प्रान्त या नावाने ओळखला जात असे. राज्यकारभाराच्या दृष्टीने एवढा मोठा प्रदेश, आजच्या पाच प्रान्तांचा ऐवज, एकत्र राहणे हे खरेच सोयीचे नव्हते, आणि म्हणून १८७८ साली प्रथम आसाम प्रान्त वेगळा काढण्यात आला केवळ आसाम प्रान्त वेगळा काढला तर तो फारच लहान होईल म्हणून या नव आसाम प्रान्ताला सिल्हेट, काचार अन् गोलपारा हे तीन बंगाली भाषा बोलणारे जिल्हे त्याच वेळी जोडण्यात आले अशा रीतीने बंगाली भाषिकांची फाळणी १८७४-पासून सुरू झाली यानंतर प्रयागतीर्थ अन् आसपासचा प्रदेश त्या वेळच्या युक्त प्रान्तात (म्हणजे United Province मध्ये) रूपांतरित करण्यात आला नंतर विहार अन् ओरिसा हे प्रान्तही वेगळे काढण्यात आले अशा रीतीने अवाङ्मय अमलेला बंगाल प्रान्त त्याच्या नैसर्गिक भाषिक सीमापर्यंत आणून ठेवण्यात आला हे नवे प्रान्त निर्माण करताना भाषिक सीमा हा निष्कर्ष न घेता राज्यव्यवस्थेची सोय एवढाच हेतु त्यात होता भाषिक दृष्ट्या या घडामोडीत विहारचा काही भाग बंगालमध्ये राहिला व आसामला बंगालचा भाग गेला अशा घटना घडल्या पण त्या दिवसात लोकमत प्रभावी नसल्याने एवढी घडामोड होऊन विरोधाचा अस्पष्ट आवाजही उठला नाही पण ती परिस्थिति १९०५-च्या मुमारास राहिलेली नव्हती त्या दिवसात बंगाल-मध्ये जागृतीची एक प्रचंड लाट उसळली होती अशामध्ये लॉर्ड कर्झन यांनी शिल्लक राहिलेल्या बंगभाषीय बंगालची छत्रे करून पूर्वेचे पाच जिल्हे, उत्तरेचे दोन जिल्हे, अधिक आसाम मिळून एक नवा पूर्व बंगाल प्रान्त करावयाचा असे ठरविले, तेव्हा सर्व बंगालमधून सत्तापाची एकच लाट उसळली आणि स्वदेशी आंदोलनाच्या एक-धारी खड्गाला दुमऱ्या वाजून ब्रिटिशांवरील बहिष्काराचे पाणी मिळाले

बंगाल प्रान्तातून पूर्वेकडील जिल्हे वेगळे काढून ते आसामला

जोडून नवा पूर्व बंगाल प्रान्त निर्माण करण्यात ब्रिटिश राजसत्तेचा आणखी एक विशेष हेतु होता मुसलमानांना एक स्वतंत्र प्रान्त करून द्यावा हा त्यातला डाव होता. या नव्या होऊ घातलेल्या प्रान्तात मुसलमान बहुसंख्य होणार होते म्हणजे स्वाभाविकच तेथील हिंदु दबले गेले असते. १९०५-मध्ये फाळणीची कल्पना जेव्हा मांडण्यात आली त्या वेळी तरी बंगालमध्ये हिंदु आणि मुसलमान यांच्यातील विरोध विशेष नव्हता. बंगाली मुसलमान हे बंगाली हिंदूंच्या पेक्षा फारसे वेगळे नव्हते, बंगाली हिंदूंच्या जीवनात वरेचसे मिसळूनही गेलेले होते. पण बंगाली हिंदूंच्यामध्ये स्वातंत्र्यप्रेरणा अधिकाधिक जागृत होऊ लागली आहे, ब्रिटिशांच्या विरुद्ध लोकमत संघटित होऊ लागले आहे असे ध्यानात येताच मुसलमानांना वेगळे काढून, त्यांचा अहंकार जागृत करून, त्यांच्या करवी हिंदु सामर्थ्याला पायबंद घालावा अशी कुटिल नीति ब्रिटिश सरकारने पत्करली. त्यातूनच १९०५ सालची फाळणीची कल्पना अधिक जोरात पुढे आली. हा डाव काय आहे हे बंगाली पुढाऱ्यांना वळत्याशिवाय राहिले नाही. त्यामुळे फाळणी म्हणजे अगंड असलेल्या बंगालची चिरफाड इंग्रजांनी चालविली आहे असें बंग जनतेला वाटणे स्वाभाविक होते.

या सभाव्य फाळणीला विरोध करण्यासाठी सर्व थरातील लोक खडबडून उठले. गरीब, मध्यम, श्रीमंत, जमीनदार, नेमस्त जहाल, कान्तिकारक इत्यादि विविध स्तरातील विविध पक्षातील कार्यकर्ते एकत्र उभे राहिले. नवें समाज प्रसुद्ध होऊ लागल्या ठिकठिकाणी निषेधाच्या सभा होऊ लागल्या. गावागावातून जागृति होऊ लागली. मदिरामदिरातून इंग्रजविरोधी भावना चेतविण्या जाऊ लागल्या. शाळाशाळातून बंगप्रेमाचे, पारतंत्र्यद्वेषाचे धडे दिले जाऊ लागले. स्वदेशी आंदोलन फोकावू लागले. उदारमतवादी पुढारी सुरेन्द्रनाथ बानर्जी एका बाजूला तर अमृतबजार सभादेखील जहालमनवादी मनिलाळ घोष देऊन त्या दोन्ही दोषांच्या मध्ये बंगालचे बाकीचे नवे पुढारी एकत्र येऊन

विरोध करू लागले स्वदेशी वहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण आणि स्वराज्य या चतुसूत्री कार्यक्रमाकडे जनतेचे मन खेचले जाऊ लागले थोडक्याच दिवसात स्वदेशी आदोलनाने पूर्ण गति घेतली परदेशी कापडाचे कपडे घालून कोणी विद्यार्थी शाळेत आला तर बाकीचे विद्यार्थी ते कपडे फाडून टाकीत असत पाच पाच वर्षांची मुले दिलेला खाऊ देशी आहे की परदेशी आहे याची चौकशी करून देशी खाऊच केवळ घेत असत कलकत्ता विद्यापीठाने एकदा परदेशी कागदाच्या केलेल्या उत्तरपत्रिका विद्यार्थ्यांना परीक्षेच्या वेळेस दिल्या, तव्हा सर्व विद्यार्थ्यांनी त्या उत्तरपत्रिका घण्याचेच नाकारले अखेर चालकाना स्वदेशी कागद असलेल्या उत्तरपत्रिका विद्यार्थ्यांना देणे भाग पडले

कोटी-कोटी लोकांच्या या एकमुखी आवाजात निवेदिताचाही स्वर स्पष्ट ऐकू येत होता इतर बंगाली नेत्यांच्या वरोवरीने त्यांनी या आदोलनात भाग घेतला अनेक वृत्तपत्रातून त्यांनी फाळणी-विरोधी लेख लिहिले 'एक अपरिचित कठस्वर' या टोपण नावा-खाली 'व्हाईसराय आणि बंगालची फाळणी' हा त्यांनी लिहिलेला लेख फारच गाजला हा लेख निवेदिताचा असून तो स्टेट्समन या इंग्रजी व्यवस्थेखालील वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झाल्याने शासकीय गोटात तीव्र खळबळ उत्पन्न झाली

फाळणीला विरोध करण्यासाठी म्हणून प्रथम सनदशीर मार्ग चोखाळण्यात आले 'फाळणी रद्द करावी' या विनंतीपत्रावर लोकांच्या स्वाक्षया मिळविण्यात आल्या अशा ८०००० स्वाक्ष-न्याचा सग्रह घेऊन मुरेन्द्रनाथ वानर्जी यांनी स्टेटसेक्रेटरीबराबर वाटाघाटी केल्या काही दिवस लोकाना अशी आशा वाटत होती की ब्रिटिश सरकार लोकमताला मान देईल आणि फाळणी रद्द करील

२० जुलै १९०५ ला अशी बातमी आली की, बंगभगाच्या योजनेला ब्रिटिश पार्लमेंटने समति दिली निदान पार्लमेंटकडून तरी जनतेला अनुकूल निकाल लागेल अशा समजुतीने विश्वासून राहिलेल्या जनतेवर तो वज्राघात होता जिवडे तिकडे विपादाची

घनदाट छाया पसरली जनतेतून वगभगाची योजना हाणून पाड-
प्याच्या घोपणा होऊ लागल्या इतके दिवस सौम्य असलेले स्वदेशी
आदोलन उग्र स्वरूप धारण करू लागले निवेदितानी नि शक
चित्ताने धडधडणाऱ्या आदोलनात उडी घेतली पाहता पाहता
इतर वगनेत्याच्या वरोवरीने त्या आदोलनाच्या अग्रभागी जाऊन
उभ्या राहिल्या शातपणे तपस्या करणाऱ्या तापसीमधून उग्रतेजाने
तळपणारी, सिंहवाहिनी रणचण्डी उदित झाली स्वतःच्या यौव-
नाचा त्याग करून जगातील सुखापासून विरक्त झालेली सन्यासिनी
जणू जगदबेसारखी तळपू लागली

वगभूमीतील कण आणि वण, मनुष्य आणि मनुष्य वगभगाच्या
घोपणेने क्षुब्ध होऊन गेला जणू कड्यावरून कोसळणाऱ्या विस्तीर्ण
प्रपाताच्या निनादाचे गाभीर्य पसरलेले असावे अथवा युद्धानील
तोफाच्या गर्जनात वातावरण कुद झालेले असावे, अथवा चारी
दिशानी मेघ येऊन काळोखी पसरलेली असावी त्याप्रमाणे जन-
मनाची परिस्थिति झाली. काळचाकभिन्न मेघपक्तीमधून विद्युत्
चमकत असावी त्याप्रमाणे निवेदिता वग समाजात चमकत होत्या.
भीरुतेचा त्यानी नि पात केला स्वदेशीचे महत्त्व सांगताना त्या
म्हणत, "स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मो भयावह ।" म्हणून स्वदेशी
हवे स्वदेशी म्हणजे वगभगाविरुद्ध जनमामान्यानी केलेला प्रति-
कार, सरकारविरुद्ध असहयोगाचा शस्त्राचार, स्वदेशी म्हणजे
नित्याच्या जीवनात पराक्रमाचे प्रचंड स्फुर्तिलग, अर्थशास्त्रदृष्ट्या
स्वतःला स्वावलंबी करण्याचे शिक्षण, स्वदेशी म्हणजेच स्वधर्म ।
स्वदेशी हा आमचा जीवनमरणाचा संग्राम आहे, अभूतपूर्व त्याग
कर्म आणि कठोर नियमपालन करून आम्ही संग्राम यशस्वी करू'

वगीय हिंदु जनतेला अर्थनीतिदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी
रवींद्रनाथ ठाकूर यानी स्वदेशी समाज ही घोपणा काढली स्वदेशी
वस्तूंचे कारखाने निघावेत, देशातला पैसा देशात राहूवा, वेकारी
कमी व्हावी या कल्पना त्या घोपणेच्या मागे अंतर्भूत होत्या पण
त्या घोपणेतून स्वदेशी आदोलनाचे अत्युग्र गहन निवेदिता आणि

अरविंद धानी पाजळले आणि ही प्रेरणा बगालच्या सर्व नेत्यात जागृत केली शनकानुशतके निस्तेज अन् पराभूत होऊन पडलेल्या समाजाला चेतना येण्यास ही एक कल्पनासुद्धा पुरेशी झाली पाहता पाहता प्रक्षोभाची बीजे सर्वत्र रुजली गहरातून खेडेगावात, व खेडेगावातून लहान वस्तीपर्यंत आदोलनाची हाक ऐकू गेली

निवेदिताना या दिवसात विश्वाति कशी ती माहीत पडा-वयाची नाही इंडियन रिव्ह्यूमध्ये त्यानी लिहिले, 'स्वदेशी कलाविकास आणि व्यापारवृद्धि यासाठी मरणान्तिक निश्चय करा केवळ मनाचा निर्धार झाला तर हे कार्य अग्रेसर झाल्याविना राहणार नाही स्वदेशवाघवाच्या वद्दल आपल्याला जे काही प्रेम वाटत असेल त्याचे प्रतीक या स्वदेशी आदोलनात दिसणार आहे' अशा शब्दांनी निवेदिता वगजनतेमध्ये नवप्रेरणा सचारीत होत्या. स्वदेशी आदोलनाशी निवेदिता पूर्ण एकरूप होऊन गेल्या, इतक्या की, निवेदिताच्या कामगिरीविना स्वदेशी आदोलनाचा इतिहास लिहिताच यावयाचा नाही

क्रान्तिकारकाच्या गुप्त समितीमध्ये या आदोलनाला मोठीच गति मिळाली त्या समितीचे चालकत्व निवेदितानी स्वेच्छया स्वीकारले होते तरुण क्रान्तिकारकांना क्रान्तितत्त्वज्ञानाची शिक्षा आणि दीक्षा देण्याचे काम प्रथम करणे अवश्य होते निवेदितानी त्यासाठी आपल्याजवळची सुमारे दोनशे उत्तमोत्तम पुस्तके क्रान्तिकारकाच्या स्वाधीन केली ही पुस्तके त्या काळात भारतामध्ये दुर्मिळ होती आणि त्यातील बहुसंख्य पुस्तके फ्रान्स अन् रशिया या देशातील क्रान्तिकारकांच्या चळवळी आणि आयर्लंड अन् इटली या देशाच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नाचा इतिहास बघून करणारी होती या तरुण क्रान्तिकारकांची क्रान्तितत्त्वज्ञान ग्रहण करण्याची भूक अन् उत्साह जसजसा वाढत गेला तसतसे निवेदितानी आपल्याजवळ जे होते नव्हते ते सर्व त्यांना देऊन टाकले त्याचे दोसपारा गल्लीतले छोटेसे घर म्हणजे क्रान्तिकारकांची शाळाच झाली त्या सर्व तरुणांची निवेदिताच्यावर भक्ति जडली

निवेदिता त्यांना श्री विवेकानंदाच्या आदेशाचे नित्य स्मरण करून देत,

या येत्या पन्नास वर्षांमध्ये ही आपली मायभूमि, थोरली आई, हिंदुभूमि हीच आपणा सर्वांची देवता असू द्या ! बाकीचे निरर्थक देव आमच्या मनातून जाऊ देत ! हेच एक दैवत खरोखरी जागृत आहे ! आमचे राष्ट्र ! सर्वत्र त्याचेच हात, सर्वत्र त्याचेच पाय, सर्वत्र त्याचेच डोळे ! तोच सव ध्यापून उरला आहे ! '

डॉ भूपेन्द्रनाथ दत्त या दिवसासवघी आपल्या आठवणीत म्हणतात,

मॅझिनीच्या आत्मचरित्राचा प्रथम खंड जेव्हा निवेदितानी आमच्या हाती दिला तेव्हा ते पुस्तक आम्हा क्रान्तिकारकांचे जणू वायवळच झाले त्यांनी क्रान्तितत्त्वाचे प्रकटीकरण करणारी आणिकही शेकडो पुस्तके युगांतर समितीला भेट म्हणून दिली हे मध्य साऱ्या देशभर पाठविण्यात आले

मॅझिनीच्या आत्मचरित्रामध्ये गनिमी काव्याच्या युद्धाचे डावपेच होते. भविष्यकाळात अलिपूर बॉम्ब वेसच्या शोधामध्ये असताना पोलिसानी पुस्तक, बंगालच्या अगरी कानाकोपऱ्यात तपाम करून, निवेदितानी दिलेले प्रत्येक पुस्तक शोधून काढले अशी सर्व पुस्तके जप्त झाल्यावर निवेदिता म्हणाल्या, ' माझ्या प्रत्येक पुस्तकाने सुद्धा स्वातंत्र्यार्थ आत्मसमर्पण केले. !

स्वदेशीच्या प्रसारार्थ निवेदितानी अपरिमित श्रम घेतले. सर्व बंगालभर स्वदेशी वस्तु निर्माण करण्याची एकच खटपट सुरू झाली. देशी सावण, कागद, शाई या वस्तूपासून दैनंदिन उपयोगाची मातीची भांडी बनविण्यापर्यंत सर्व प्रयत्न ठिकठिकाणी चालले होते. बंगालच्या खेड्याखेड्यातून आणि घराघरातून चरस्याची घरघर ऐकू येऊ लागली. ठिकठिकाणी तरुण लोक टकळ्या हाती घेऊ लागले. मॅचेस्टरच्या तलम कापडाच्या जागी जाडी-भरडी खादी लोक वापरू लागले. कालीघाटावरच्या मदिरात जाऊन सहस्र सहस्र लोक प्रतिज्ञा घेऊ लागले, ' स्वदेशीच वापरू,

अन्य नाही! 'दुकानादुकानातून देशी वस्तु भाडल्या जाऊ लागल्या. कलकत्त्यातच डॉन सोसायटीच्या तरुण-तरुणीना हाती घटून निवेदितानी केवळ स्वदेशी वस्तूचे एक विक्रीकेंद्र उघडले पाहता पाहता एका केंद्राच्या थोड्या दिवसात तीन शाखा झाल्या. चाजारातील दुकानात विदेशी वस्तु दृष्टीस पडल्या म्हणजे निवेदिताच्या तळपायाची आग मस्तकात जाई याच्या उलट अगदी साध्या घडणीची मातीची अथवा धातूची भाडी पाहून, त्यातील कलाकौशल्यावर त्याचे मन प्रसन्न होई स्वदेशी उद्योगधंद्याच्या प्रसारार्थ त्यांनी वृत्तपत्रातून विपुल लिखाण केले. त्यात निर-निराळ्या पदार्थांची वर्णने मुद्धा दिलेली असत. ती वर्णने वाचून सामान्य प्रतीच्या मालातही काही विशेष सौंदर्य आहे असें लोकाना वाटून ते स्वदेशी माल विकत घेऊ लागले. अशा रीतीने जनतेच्या आवडीनिवडीतच परिवर्तन घडून आले. निवेदितानी लोकाना एक नवी स्वदेशी दृष्टि प्राप्त करून दिली

शहरातील आणि खेड्यापाड्यातील स्वदेशी वस्तुकेंद्राना माल पुरविण्याचे काम क्रान्तिकारक तरुणाचा मुकुटमणि, चारीद्रकुमार याच्यावर सोपविलेले होते. एके दिवशी चारीद्रा-जवळ फुटकी कवडीही नव्हती. तो सरळ निवेदिताच्याकडे आला आणि 'आता काय करावयाचे' म्हणून विचारू लागला. निवेदिता म्हणाल्या, 'अगदी सोपे आहे, भिक्षा मागावयाची!' निवेदितानी स्वदेशी आदोलनाप्रीत्यर्थ साहाय्यनिधि उभारला.

स्वदेशी आदोलनाची कलकत्त्यातील सूत्रे निवेदिता हालवीत होत्या तर रविदाब खेड्यापाड्यातून आदोलनाला उठाव आणीत होते. असें या दोघांचे काम एकमेकाना पूरक होतें. स्वदेशी वस्तु कोणकोणत्या वनविता येतील त्याचें शिक्षण घेण्यासाठी काही तरुणांना परदेशी पाठवावे असें निवेदिताच्या मनात आलें. ही कल्पना त्यांनी अनेकाना बोलून दाखविली. वगभूमीचे एक दान-शूर सुपुत्र श्री. महाराजा मणींद्रचंद्र नंदी यानी ती कल्पना उचलून धरली. कलकत्त्यातील प्लेगच्या दिवसांत निवेदिताचा व त्याचा

परिचय झाला होता निवेदिताच्या सागण्यावरूनच शामराजारातील आपला एक वाडा मणीन्द्रचंद्रानी राष्ट्रकार्यार्थ अर्पण केला मणीन्द्रचंद्राच्या साहाय्याने कित्येक तरुण परदेशात जाऊन निरनिराळ्या व्यवसायात तज्ज्ञ होऊन आले वगभूमि ही जी स्वदेशी उद्योगधंद्याची आगर झाली आहे त्याच्या मुळाशी निवेदिताची प्रेरणा आणि आर्थिक साहाय्य आहे हे फारच थोड्यांना माहीत असेल निवेदितांनी बंगालमध्ये निधि तर गोळा केलाच पण परदेशातूनही अर्थसाहाय्य आणविले

त्या दिवसात निवेदिता जणू मूर्तिमत भारतलक्ष्मी बनून, हातगाडीत स्वदेशी वस्तु घालून रस्त्याने विक्रीत जावयाच्या, घराघरातून शिरून स्वदेशीचा प्रचार करावयाच्या, घराचे दार बंद असले तर टकटक करून त्या दार उघडावयास लावावयाच्या त्या उदार हृदयामध्ये दिवसरात एकच चिंता होती की, 'स्वदेशी नि स्वातंत्र्य याच्या व्रताचे परिपालन वगीय स्त्री-पुरुष प्राणपणाने करावयास वेव्हा शिकतील' 'तुमचे एकमान उपास्य दैवत असू दे ही आपली जननी जन्मभूमि' 'ही स्वामी विवेकानंदाची शिकवणूक ते वेव्हा आत्मसात करतील' '

निवेदिताचे दर्शन बलकल्यातील जनतेला अतिप्रिय झाले त्या घरात आल्या म्हणजे त्यांना घरातल्या म्हाताऱ्या मडळीच्या ओळखी करून दिल्या जावयाच्या, लहान लहान मुले आणि नववधू निवेदिताच्या चरणी डोके ठेवून त्याचे आशीर्वाद मागावयाच्या, लोक त्यांना देवघरात घेऊन जावयाचे आणि कित्येकदा तर निवेदिताच्या चरणाची धूलि लोक आपल्या मस्तकी धारण करावयाचे निवेदिताची भेट म्हणजे जणू भारतमातेचीच भेट असे त्यांना वाटावयाचे

दिवसानुदिवस स्वदेशी आदोलनाला उघाणच येत गेले दि ७ ऑगस्टला बलकल्याच्या टाऊन हॉल मध्ये महाराजा मणीन्द्रचंद्र नदी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक विराट सभा झाली सभेला गर्दी एवढी प्रचंड होती की, एकाच व्यासपीठावरून बोलणे अशक्य झाले

म्हणून चार ठिकाणी व्यासपीठे उभारून एकाच वेळी चार वक्त्यांना बोलावयास सांगणे भाग पडले त्या सभेत 'स्वदेशी-वतग्रहण, आणि विलायती-वस्तु-वहिष्कार' असा संयुक्त ठराव संमत झाला. स्वदेशी आणि वहिष्काराच्या या ठरावाची योजना श्री अरविदाची होती. ते अजून वडोद्यालाच होते पण तेथे असतानाही बंगाल-मधील प्रत्येक स्पर्धन त्यांना कळल्याशिवाय राहत नसे केवळ स्वदेशीचा प्रचार हे एकधारी शस्त्र असून त्याला वहिष्काराची जोड दिल्याविना ते दुधारी आणि तिखट होणार नाही हे जाणून त्यांनी वहिष्काराची चेतावणी दिली. वहिष्काराच्या तत्त्वाचे बग जनतेने अत्यंत हर्षाने स्वागत केले त्यांनी तत्काळ प्रतिज्ञा केल्या, 'जोपर्यंत बगभग अस्तित्वात आहे तोपर्यंत आम्ही विलायती कापड वापरणार नाही, विलायती वस्तु हातात धरणार नाही.'

लोकक्षोभ प्रमाणावाहेर वाढत चाललेला पाहून सरकारने बंगालमध्ये अनेक बंदीआज्ञा काढल्या. बंदेमातरम् गाण्यास अथवा बंदेमातरम् ही ललकारी देण्यास बंदी घालण्यात आली. सरकारी आज्ञा वाचून लोक अधिकच चेतले. त्यांनी राजाज्ञा मोडण्याचा धूमधडाका लावला.

दि. २२ सप्टेंबर १९०५-ला पुन्हा एकदा टाऊन हॉलमध्ये एक सभा झाली. त्यात 'अखंड बंगाल अमर रहे!' ही घोषणा करण्यात आली. त्यानंतर रविबाबूंनी एक नवीनच कल्पना काढली. त्यांनी सुचविले की १६ ऑक्टोबर १९०५ हा फाळणी प्रत्यक्षात येण्याचा दिवस आहे. तो दिवस सर्व बंगाली जनतेने प्रतिज्ञादिन म्हणून पाळावयाचा ! सर्वांनी कडकडीत उपवास करावयाचा. कोठेही त्या दिवशी चूल् पेटता कामा नये. कोणतेही दुकान उघडे असता कामा नये. सर्व व्यवहार स्थगित ठेवावयाचे. अगदी सकाळीच उठून स्त्री-पुरुष सर्वांनी पवित्र गंगामार्गेच स्नान करून, शुचिभूत व्हावयाचे आणि एकमेकांना राखी बाधावयाच्या अन् मनोमन म्हणावयाचे,

भाई भाई एक ठाई

भेद नाइ भेद नाइ ।

वदे मातरम् ! वदे मातरम् ! वदे मातरम् ॥

आईचा जपजपकार असो, मातृभूमीचा विजय असो ।।

जनतेच्या भावनाना प्रकट होण्यासाठी इतक्या सुंदर योजना निर्माण केल्यानंतर उत्साहाचे भरते येण्यास उशीर कोठून लागणार ! रक्षावधनाची हाक सर्वदूर पसरली त्याच उत्साहात रविवावू गाऊ लागले

बागालीर पण, बागालीर आशा,

बागालीर काज, बागालीर भाषा

सत्य हडक, सत्य हडक हे भगवान् ॥ १ ॥

बागालीर प्राण, बागालीर मन

बागालीर घरे यत भाईबोन

एक हडक, एक हडक, हे भगवान् ॥ २ ॥

हे भगवान्, बगाल्याचा निश्चय, बगाल्याची आशा,

बगाल्याचे काम, बगाल्याची भाषा सत्य ठरो, सत्य ठरो

हे भगवान्, बगाल्याचे प्राण, बगाल्याची मने, बगाल्याच्या

घरातील सर्व भावडें एक होवोत, एक होवोत

दिनांक १६ ऑक्टोबरचा सर्व कार्यक्रम अगदी ठरल्याप्रमाणे झाला सकाळी गंगास्नानाला एवढी गर्दी लोटली की नदीकिनारा माणसानी नुसता फुलून गेल्यासारखा दिसत होता दुपारी ३॥ वाजता अखंड बगालची ज्योत मनात चिरकाल पेटती राहावी म्हणून 'मीलन मंदिर' नावाच्या मंदिराच्या पायाभरणीचा समारंभ करण्यात आला बगालचे वयोवृद्ध आणि मान्यवर पुढारी श्री. आनंदमोहन बसु यांनी अध्यक्षस्थान भूषवावे असे ठरले होते पण स्वतः आनंदमोहन अथरुणाला खिळलेले असल्याने समारंभास

उपस्थित राहू शकले नाहीत. त्याचे भाषण सुरेन्द्रनाथ यानीच वाचून दाखविले. त्या दिवशी कर्झनच्या राजाज्ञेविरुद्धही जाऊन बंगाल अखंडच राहिला पाहिजे असे मागणे परमेश्वराजवळ मागण्यात आले. स्वदेशी उद्योगधंद्याच्या उन्नतीसाठी एक निधि निर्माण करण्यात येत असल्याचे सांगण्यात आले सर्व कार्यक्रम सहभावाधि स्त्री-पुरुषांच्या उपस्थितीत आणि लढाऊ वातावरणात पार पडला. जागच्या जागी ७० सहस्राचा निधि गोळा झाला.

दिनांक १६ ऑक्टोबर १९०५-ला निवेदितानी आपल्या दैनंदिनीत टिपण केले 'आजचा दिन हा "राष्ट्रीय दिन" होय !' यानंतर पुढेही १६ ऑक्टोबरला त्या राष्ट्रीय दिन म्हणून साजरा करीत असत.

बंगभंग नाहीसा करून अखंड बंगाल निर्माण करण्याच्या प्रचंड चळवळीची मुहूर्तमेढ अशा रीतीने रोवण्यात आली या प्रचंड चळवळीने पुढे क्रान्तिकारकांच्या सशस्त्र स्वातंत्र्य-समराला जन्म दिला. अखेर १९१२-मध्ये ब्रिटिश सरकारला बंगालची फाळणी रद्द करावी लागली. लोकमताचा अभूतपूर्व विजय झाला.

पण काळ मोठा सूड उगवणारा असतो. एका प्रांताच्या फाळणीला एवढा विरोध झाला. १९०५-पासून १९१२-पर्यंत सात वर्षे सर्व पक्षांतील कार्यकर्त्यांनी रात्रदिवस खपून, प्राणांचेही बलिदान देऊन फाळणी रद्द करविली, पण त्यानंतर अवघ्या ४२ वर्षांतच एका प्रांताची नव्हे, सर्व देशाची, केवळ राज्यकारभाराच्या सोईसाठी म्हणून नव्हे तर शत्रुराष्ट्रनिर्मिती होणार हे जाणून, फाळणी होण्याचा, करण्याचा प्रश्न आला; चळवळ दूरच राहिली पण तिला पुरेसा शाब्दिक विरोधही झाला नाही ! जणू आम्ही देशाची फाळणी करून घ्यावयास उत्सुकच होतो ! कोणी बोट सुद्धा बर उचलले नाही ! खरोखरीच काळ मोठा सूड घेणारा असतो !

नि सशय हा काळाचाच प्रश्न आहे १९०५ साली हिमतीचे, धैर्याचे, कणखर पुढारी होते त्यानी तरुण मने पेटविली, जनतेन क्षोभ उत्पन्न केला, त्यानी शक्ति उभी केली, त्यानी देशाचे नेतृत्व केले, फाळणी रद्द करवून घेतली ! आणि—आणि १९४७-त काय झाले, म्हणून म्हणायचे ? की त्या दिवसात धैर्यशील, कणखर पुढारी नव्हते ? त्यांना शक्ति निर्माण करता येत नव्हती ? त्यांना नेतृत्व करता येत नव्हत ? त्यांना देशावद्दल त्या स्वरूपाचे गाढ, गाढ, प्रगाढ, अमे हृदयाच्या आतल्या आतल्या भागापर्यंत गेलेले प्रेम नव्हते ? त्यासाठी आत्मत्याग करण्याची त्यांची सिद्धता नव्हती ?

काय म्हणायचे तरी काय ! ! मीमांसा तरी काय करावयाची ! ! खरोखरी काळालाच माहिती ! तो मोठा सूड उगवणारा आहे !

*

*

* * ॐ * *

*

*

* * १६ * *

क्रान्तीची दिव्य तुतारी फुंकियली शिव-स्मरणाने

१६ ऑक्टोबर १९०५-नंतर बगालमधील स्वदेशी आंदोलनाने उग्र स्वरूप धारण केले. धुमसण्याची स्थिति संपून आंदोलनाच्या ज्वाला आता इतस्तत फैलावू लागल्या. जागृति आणि स्फूर्ति यामुळे बगालमधील वातावरण भरून गेले. रवीद्रनाथ, काव्य-विशारद इत्यादि तरुण कवींच्या प्रतिभासपन्न आणि देशभक्ति-प्रचुर कवितानी युवकवर्गात एकच उमग उत्पन्न झाली. दुसऱ्या बाजूने जनतेत जसजसे चैतन्य खेळू लागले तसतसे सरकारी दमनचक्रही वेगात फिरू लागले 'वदेमातरम्' पद्य म्हणणे अथवा

(२१२)

‘वदेमातरम्’ ही केवळ घोषणा करणे सर्व वगालमध्ये अवैध ठरविण्यात आले पण वगाली जनता सरकारचे ऐकायला सिद्ध नव्हती ‘वदेमातरम्’ ही घोषणा अवैध ठरविता तर मग परस्परांना नुसती ओळख देतानाही वदेमातरम् म्हणणार अशी लोकांची प्रतिक्रिया झाली अखंड वगालची स्मृति अन् आकाक्षा टवटवीत ठेवण्यासाठी ‘मीलनमंदिर’ वाघण्याची कल्पना सुरेद्रवावूनी काढली निवेदिताचे तिला साहाय्य मिळाले वयोवृद्ध नेते श्री आनंदमोहन वसु अगदी अथरूणाला खिळून होते त्याच्या सुद्धा मनात एवढी स्फूर्ति आली की ‘मीलनमंदिराची’ कल्पना उचलून घेऊन हे मंदिर वाघण्यासाठी एक लक्ष रुपये त्यांनी दिले या मंदिरात मूर्तीच्या जागी अखंड वगालमधील प्रत्येक जिल्हा विस्तृत दाखविणारे एक मानचित्र ठेवावयाचे, आणि मंदिराचा उपयोग सामाजिक आणि राजकीय सभासमेलने यासाठी करावयाचा अशी योजना होती नव्या पिढीला राष्ट्रीय शिक्षण देण्यासाठी राष्ट्रीय विश्वविद्यालय काढण्याचा सकल्प करण्यात आला आणि त्याकरिता श्री सुबोध मल्लिक यांनी एक लक्ष रुपयाची देणगीही दिली स्वदेशी उद्योगधंद्याकरिता ‘वगाल राष्ट्रीय निधि’ सुरू करण्यात आला ब्रिटिशांच्यापासून पूर्ण स्वतंत्र असे जनराज्य स्थापन झाले पाहिजे असे विचार विचारवताच्या लिखाणातून येऊ लागले

इकडे हिंदुस्थानच्या आकाक्षाना अशा प्रकारे, मनात नसताना, प्रचंड प्रमाणात गति देऊन लॉर्ड कर्झन १९०५-च्या ऑगस्टमध्येच इंग्लंडला गेले होते आदोलनाच्या यशाच्या दृष्टीने हा एक शुभशकुनच होता यानंतर नव विचारांचे, राष्ट्रीय उत्थानाचे तारू पुढे कसे न्यावयाचे याचा विचार नेत्यांच्या मनात घोळू लागला होता त्या विषयाचा खल राष्ट्रीय सभेच्या काशी येथे भरणाऱ्या अधिवेशनात करावा असे विशेषत वगाली नेत्यांच्या मनात फार होते

१९०५-च्या राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन डिसेबरमध्ये काशी नगरीमध्ये भरले थ्री गोपाल कृष्ण गोखले हे अध्यक्ष होते ते नुकतेच लंडनहून परत आले होते गाखत्याच्या अध्यक्षतेखाली भरणाऱ्या या अधिवेशनात वहिष्कार आणि स्वदेशी-आंदोलन याला अनुकूल विचार व्हावा, ते मान्य असल्याचा ठराव व्हावा याची वर्गीय नेत्यांना मोठी उत्सुकता लागली होती वगालमध्ये जे आंदोलन सुरू झाले होते त्याला महाराष्ट्र आणि पंजाबमध्ये सक्रिय सहानुभूति मिळाली होती पण वाकीचे प्रांत अगदीच थंड होते त्याही प्रांतातून आंदोलनाला पाठिंबा मिळावा, तेथेही चळवळ घडावी आणि आंदोलन अखिल भारतीय व्हावे ही इच्छा वगायी नेत्यांच्या वरोवरीने काँग्रेसमधील दिळक प्रभूति जहाल गटाची होती तथापि गोखले म्हणजे सौम्य प्रकृति, मग कसे वाय होणार अशी काळजीच जहाल कार्यकर्त्यांना वाटत होती

काशी अधिवेशनाला येण्यावद्दल निवेदिताना खास आमंत्रण होते त्या अधिवेशनापूर्वीच दि २५ डिसेबरला काशीस आल्या आल्या दिवसापासून दोन्ही गटांच्या पुढाऱ्यांच्या भेटी गाठी, विचारविनिमय चालू होता वगालमधील आणि महाराष्ट्रातील जागृतीने अधिवेशनाचे वातावरण भारलेले होते या जहाल मनोवृत्तीला रोखावे, शांत करावे असे गोखले याचे प्रयत्न होते, पण तसे सर्वथंय करणे शक्य नव्हते प्रकट अधिवेशनात वगालच्या सरलादेवी चौधुराणी यांनी प्रवेश केलेला पाहताच वगालमध्ये बंदीत टाकलेले वदेमातरम् ह पद त्यांनी म्हणून दाखवावे अशी मागणी सभागृहात होऊ लागली सरकारच्या रोपाला पात्र झालेले वदेमातरम् राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात म्हणावयाचे म्हणजे गोखल्याच्यावर आपत्तिच होती पण सभेचा कौल झिडकारता येईना अखेर 'एखाद कडवे म्हणा,' असे गोखले म्हणाले पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन सरलादेवींनी समग्र वदेमातरम् म्हटले आणि ते ऐकून अधिवेशनात टाळ्याचा कडकडाट झाला

अखंड वगालची मागणी न्याय्य आहे, आणि तसे अधिवेशनात म्हटले गेले पाहिजे याबद्दल निवेदितानी गोखल्याशी अधिवेशना-आधी एकदोन वेळा तरी चर्चा केली त्याचा परिणाम म्हणा अथवा एकूण वातावरणाचा परिणाम म्हणा अथवा स्वचित्तनातून म्हणा गोखले याचे अध्यक्षीय भाषण थोडे जहालच झाले कर्जनच्या राजवटीची तुलना त्यांनी औरगजेवाच्या राजवटीशी केली कर्जनच्या अरेरावीचा निषेध केला, आणि भाषणाच्या अखेरीस वग जनतेची अखंड वगालची मागणी न्याय्य आहे असेही उद्गार काढले

प्रत्यक्ष अधिवेशनात वगालची फाळणी रद्द करण्याबद्दल सरकारला इपारा देणारा ठराव सर्वानुमते मान्य झाला त्यासाठी वगालमध्ये होत असलेल्या स्वदेशी आंदोलनाही पाठिमा मिळाला एकमताने झालेल्या या ठरावामुळे निवेदिताना फारच आनंद झाला

अधिवेशनाच्या अखेरीस अधक्षाचे आभार मानण्यात आले निवेदितानी गोखले याचा हिंदुस्थानचे एक थोर सेवक म्हणून गौरव केलाच, पण इंग्लंड देशाच्या हातून न्याय्य ते घडावे आणि तसे घडल्याने काही आततायी इंग्लिश लाकापासून इंग्लंड बाचविले जावे यासाठी श्री गोखले याची खटपट चाललेली असते असे उद्गार काढून अधिकच गौरव केला

राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन संपल्यावर निवेदिता बाही दिवस काशीमध्येच राहिल्या होत्या त्याचे घर म्हणजे राजकाजाची एक नित्याची बैठकच झाली होती आपल्या खोलीत निवेदिता बसलेल्या असत, येणारे जाणारे त्याच्या भोवती अर्धचंद्राकार बसत आणि मग भारताच्या विविध समस्यांवर मारगळी चर्चा चाले राष्ट्रीय सभेनील मवाळ आणि जहाल या दोन्ही पक्षाचे लोक निवेदिता-कडे सारग्याच ओत्मुक्याने येत असत ज्यांचे परस्परात बघी सभाषण व्हावयाचे नाही त्यांना निवेदिताकडे येऊन चर्चा करण्यात मात्र आनंद वाटावयाचा ना गोंगले बहुधा सायकाळच्या वेळात निवेदिताकडे येत असत

एके सायकाळी निवेदिताच्या घरी अल्पोपहाराचा कार्यक्रम होता बडोद्याचे महाराज श्रीमत सयाजीराव तेथे आले होते ना. गोखले सुद्धा उपस्थित होते हिंदुस्थानची सेवा आणि हिंदुस्थानची उन्नति याबद्दलच्या विचारानी वातावरण भरून गेले होते त्या दिवशी श्री गोपाळ कृष्णानी, हिंदुस्थानच्या सेवेला ज्यानी आपले जीवन अर्पण केलेले आहे, पावित्र्य, दारिद्र्य आणि आज्ञाकितता याच्या परिपालनाचे व्रत ज्यानी स्वीकारले आहे अशा तरुणाचा सध कसा निघाला पाहिजे, जपानमधील सामुराई अथवा ख्रिश्चनामधील जेसुइट अथवा श्रीरामदासस्वामीचे शिष्यगण याच्याप्रमाणे तनमनधनपूर्वक, मानापमानाचा विचार न करता काम करण्याची आवश्यकता कशी आहे ते सांगितले असे काम घडविण्यासाठी 'भारतसेवक समाज' या नावाची संस्था आपण नुकतीच कशी सुरू केली आहे हेही सांगितले

काशीस येण्यामध्ये राष्ट्रीयसभेने अखंड वगालचे समर्थन करावे हा एक निवेदिताचा उद्देश होताच पण तितकाच महत्त्वाचा दुसरा एक उद्देश होता आणि तो म्हणजे अरविंदाची भेट घेणे अरविंद काशीच्या राष्ट्रीय सभेला उपस्थित राहणार आहेत हे समजल्यापासून निवेदितांना एक मोठीच उत्सुकता लागून राहिली होती. अधिवेशन संपल्यानंतर अरविंद अनेक वेळा निवेदिताकडे येऊन गेले ठिकठिकाणचे पुढारी आपापल्या गावी निघून गेल्यानंतर अरविंद एकटेच एके दिवशी घरी आलेले असताना निवेदिता त्यांना म्हणाल्या,

'तुम्ही आता कलकत्त्याला केव्हा येणार? बडोद्यास राहून मागे मागे असे किती दिवस काम करणार? भवानीमंदिराची कल्पना प्रत्यक्षात केव्हा आणणार? आम्ही सर्व तुमची प्रतीक्षा करून राहिलो आहोत '

अरविंदानी हसून म्हटले, 'येतो, लोकरच येतो'

काशीच्या अधिवेशनाला येताना कलकत्त्याच्या स्टेट्समन पत्राला अधिवेशनाचे वृत्त पाठविण्याचे निवेदितांनी मान्य केलेले होते

त्यामुळे भेटी, बैठकी, चर्चा, विचारविनिमय याचा कार्यक्रम अहोरात्र चाललेला असताना सुद्धा वेळात वेळ काढून स्टेट्समनला त्या अधिवेशनाचे वृत्त वळवीत असत 'एक आग्ल निरीक्षक' या टोपण नावाखाली त्याचे बातमीपत्र प्रसिद्ध व्हावयाचे स्टेट्समन हे राजनिष्ठ पक्षाचे वृत्तपत्र, त्यामुळे त्याचा राजनिष्ठेचा कल ध्यानात घेऊन निवेदितानी लेखन केले अधिवेशनानंतर निवेदितानी वगालमधील इतर वृत्तपत्रातून अधिवेशनावद्दल अधिक राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून लेखन केले त्यात राष्ट्रीय समेचे खरे कार्य कोणते याची चर्चा केली त्यानी लिहिले,

राष्ट्रीय समेच्या ठरावाची भाषा काय असते, कोणत्या वाक्याची रचना सौम्य अथवा जहाल असते, अथवा वरिष्ठ गोटातील सरकारी अधिकाऱ्यांमध्ये या ठरावाचा परिणाम काय होतो यावर काँग्रेसचे कार्य अवलंबून नाही. काँग्रेस ही एक राष्ट्रीय शिक्षण देणारी संस्था आहे हे लक्षान आगे पाहिजे. प्रथम आपल्याच सभासदांना राष्ट्रीयत्वाचे नव विचार, नव भावना कसा धारण करावयाच्या, एकमुखी आणि त्वरित कृति कशी करावयाची, राजकारणात विदवासाहंता कशी सपादावयाची, जातिविचारापलीकडे डोळे उघडून कसे पाहावयाचे आणि अखेर हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि मणिपुरापासून सिंधुसागरापर्यंत पसरलेल्या विस्तृत अशा आपल्या देशात परस्परांना एकत्र बांधणारे वध्र कोणते आहेत, ते दृढ कसे करावयाचे याचे शिक्षण दिले पाहिजे

राष्ट्रीय समेच्या अधिवेशनात निवेदिता भारतातील सर्व पुढाऱ्यांना चांगल्याच माहीत झाल्या कलकत्त्यातील डॉन सोसायटीच्या निमित्ताने वगालमधील कर्तृत्वसपन्न पुढाऱ्याशी त्याचे जसे निकट संबंध आले त्याचप्रमाणे वाशी अधिवेशनाच्या निमित्ताने त्याचे अखिल भारतीय पुढाऱ्यांवरोवर जिव्हाळ्याचे स्नेहसद्वध प्रस्थापित झाले.

काशी येथील मुक्कामात निवेदितानी विश्वेद्वराचे दर्शन घेतले. काशीमध्ये जेथे जेथे विवेकानंद गेले होते आणि त्यानी चिंतन

केले होते त्या सर्व ठिकाणी निवेदिताही गेल्या वाराणशीच्या मुक्कामानंतर त्यांनी साची, उज्जैन, आग्रा आणि चितोडगड यांना भेटी दिल्या या तीर्थक्षेत्रांचे दर्शन घेता घेता एकराष्ट्र असलेला हिंदुस्थान त्याच्या मनश्चक्षूसमोर उभा राहिला आणि एकात्म भारताच्या चिन्तनात त्या देहभानही विसरल्या चितोडगडच्या दर्शनानंतर सद्गदित मनाने अरण्यामध्ये एक रात्रभर त्यांनी सती पद्मिनीचे चिंतन केले

१९०५-मधील राष्ट्रीयसभेच्या काशी अधिवेशनात जहाल आणि मवाळ या पक्षात फूट पडत चालल्याची चिह्ने स्पष्ट दिसू लागली १९०६-चे अधिवेशन दादाभाई नोरोजी यांच्या नेतृत्वाखाली पार पडले, पण त्यात जहालाच्याकडे झुकता काटा झाला. हळूहळू हीच फूट पुढे विस्तृत होऊन राष्ट्रीयसभा दुभंगते की काय असेही जाणत्यांना वाटू लागले १९०७-मध्ये सुरतेला घडलेही तेच जहालपक्षाचे बळ वाढत चालले होते मवाळाचे कमी होत होते जहाल आता मवाळाकरिता थाबावयास तयार नव्हते. क्रान्तिकारक हे तर जहालाच्याही पुढे जाऊन देशामध्ये स्वातंत्र्यासाठी लढाई करू इच्छीत होते. अशी फूट पडणे निवेदिताना मान्य नव्हते राष्ट्रीय सभा एकात्म राहिली पाहिजे असे त्याचे मत होते पाश्चात्य देशात अनेक पक्ष असतात आणि ते एकमेकांविरुद्ध ठाकलेले असतात त्याचे अनुकरण करणे व्यर्थ आहे हिंदुस्थानातील चळवळ ही पक्षोपपक्षाची न होता ती राष्ट्रीय असली पाहिजे असा त्याचा आग्रह होता राष्ट्रीयसभा ही सर्व विचाराना सामावणारी असली पाहिजे पण मग अशा राष्ट्रीय मभेकडून स्वातंत्र्याची लढाई होणार नाही हेही निवेदिता जाणून होत्या राष्ट्रीय उत्थानाची प्रचंड चळवळ ही काँग्रेसपेक्षाही व्यापक, आणि स्वतः राहिली पाहिजे असे त्याचे मत होते

काशीमध्ये असताना निवेदितानी आग्रह केला असताना मान्यता दिल्याप्रमाणे अरविंदबाबू १९०६-च्या मार्च महिन्यात वगल्यात राहण्यास आले तेथे राष्ट्रीय महाविद्यालयाचे प्राचार्यपद त्यांनी

नाममात्र वेतनावर स्वीकारले हे प्राचार्यपदही नाममात्र होते मुरय उद्योग तरणाच्या गुप्त सघटना करून देशात एकसभ्या-वच्छेदेकरून सशस्त्रक्रान्तीची लाट उसळून धावी हा होता आणि या कामासाठी निवेदिता आणि अरविंद मनापासून एका परिश्रम करू लागले गुप्तमंडळाची स्थापना वस्तुतः अरविंद वडोद्याला अमृतानाच झालेली होती, पण त्या कार्याचे दुसरे पर्व आता सुरू होत होते आपल्या विचाराच्या प्रसारासाठी 'युगांतर' या नावाचे एक वगाली भाषतील पत्र काढावयाचे निश्चित झाले निवेदिताच्या वाघवाजारातील वाड्यात याची चर्चा सुरू झाली वारीन्द्रकुमार घोष आणि भूपेन्द्रनाथ दत्त यांच्या समवत व्यवस्थेचा आराखडा पक्का झाला नव्या पत्राचे संपादकत्व कोणाकडे द्यावयाचे, असा प्रश्न निघाल्यावर भूपेन्द्राकडे वोट दाखवून निवेदिता म्हणाल्या, 'भूपेन्द्र हाच त्याचा पहिला संपादक' 'युगांतर' पत्र सुरू झाले आणि त्याच्या स्तंभातून दर आठवड्याला क्रान्तिकार्यांचे परिपाठ तरणांना देण्यात येऊ लागले थोडक्याच काळात 'युगांतर'ला अनाप लोकप्रियता प्राप्त झाली, खप पन्नास हजारारवर गेला आणि प्रसंगी एक एक प्रत रुपयाला विकली जाऊ लागली

क्रान्तिकोभाची अशी तयारी चालू असताना १ एप्रिल १९०६ या दिवशी वारीसाल येथे एक भयंकर प्रकार घडला तेथे वगप्रान्तीय राष्ट्रीयसभेचे अधिवेशन होते त्यानिमित्त मुरेन्द्रवावू, विपिनचंद्र, अरविंद आणि अन्य वगाली नेते वारीसालमध्ये उपस्थित झाले होते इकडे वगभगाच्या विरुद्ध सुरू झालेल्या चळवळीने पूर्व वगालचे सरकार अगदीच तगमगून गेले होते सरकारने या अधिवेशनाच्या मिरवणुकीमध्ये वदे मातरम् ही घोषणा बरण्याम वदी घातली ही वदी जननेने मोडावयाची ठरविले आणि तीन तीनच्या रांगेने रस्त्याच्या डाव्या बाजूने लोकानी शातपणे पण घोषणा करीत चालत जावे असे अधिवेशनाच्या चालकानी योजिले

एका मोठ्या पटागणाने अधिवेशन भरले होते तेथून मिरवणुकीचा प्रारंभ झाला अजून सर्व लोक रस्त्यावर आलेलेही नव्हते

वन्देमातरम्च्या जयघोषाना प्रारंभही झालेला नव्हता पण देशप्रेमाने उत्तेजित झालेल्या तरंगाची एक तुकडी समोर येताच पोलिसानी लाठीमार करण्यास प्रारंभ केला पोलिसांच्या प्रत्येक लाठीगणिक 'वन्देमातरम्' चा जयघोष प्रचंड स्फूर्तीने होऊ लागला पोलिस अधिकच चवताळले लाठीमारात अनेक युवकांची डोकी फुटली रक्ताचे पाट भूमीवर वाहिले यानंतर १९४७ पर्यंत स्वातंत्र्य-समरात असे प्रसंग अनेक यावयाचे होते, पण त्याचा प्रारंभ वारीसाल येथे १९०६-मध्ये घडला

मिरवणुकीत खुद्द सुरेन्द्रबाबूना अटक करण्यात आली एका सामान्य गौऱ्या अधिकाऱ्याने सुरेन्द्रनाथाना गुन्हेगार म्हणून स्वतः-समोर उभे तिष्ठत ठेवले गुन्हेगाराला जसे वागवतात तसे सुरेन्द्रबाबूना वागविण्यात आले सुरेन्द्रबाबू बंगालचे अनभिषिक्त राजे म्हणून ओळखले जात असत त्याचा असा दारुण अपमान करण्यात आला सुरेन्द्रनाथानी या वागणुकीचा तेथल्या तेथे निषेध केला तेव्हा न्यायालयाचा अपमान केल्याच्या आरोपावरून २०० रुपये आणि मिरवणुकीत भाग घेतल्याबद्दल आणखी २०० रुपये असा एकूण ४०० रुपयाचा त्यांना दंड करण्यात आला

लाठीमार, जनतेला रक्तववाळ करणे, नावाजलेल्या पुढाऱ्याचा अपमान करणे वगैरे गोष्टी इंग्रजी राज्यात घडतील असे लोकांच्या कल्पनेत सुद्धा नव्हते इतके दिवस इंग्रजांचे राज्य म्हणजे न्यायाचे, शाततेचे, औदार्याचे असा लौकिक होता इंग्रजी राज्याचा हा अवतार पाहून लोकमत चवताळले !

निवेदिता काही वारिसालच्या अधिवेशनाला गेलेल्या नव्हत्या पण तेथील दुःखद घटना ऐकून त्याचे चित्त क्षोभाने थरावून गेले सुरेन्द्रनाथ कलकत्त्याला परत आल्यानंतर निवेदितानी त्याचे अत्यंत आत्मीयतेने स्वागत केले व म्हटले, 'सरकारी अधिकाऱ्यानी तुम्हाला पकडण्यासाठी वारिसालला एक खड्डा खणून ठेवला होता पण तुम्ही तर त्यातून निसटलात आणि आता ते अधिकारीच त्यात पडले आहेत ! कारण, नैतिक विजय तुमचाच झाला !' वारिसालच्या

परिपदेला निवेदिताच्या तरुणमंडळातील अनेक तरुण गेले होते. त्याचेही त्यांनी सोत्कठ स्वागत केले व म्हटले, 'स्वातंत्र्यासाठी स्वदेशभूला रक्ताभिषेक घालून तुम्ही आणि एकूण वग जनतेनेच स्वतःला पवित्र करून घेतले आहे'

वारिसालच्या घटनाच्यामागे पूर्व वगालचा लेफ्टेनंट गव्हर्नर फुल्लर याचा हात होता तरुण मंडळाच्या बैठकीत वारिसालच्या घटनेचा प्रतिशोध घेतला पाहिजे असा विचार सुरू झाला. खुद्द फुल्लर साहेबाचाच खून केला पाहिजे असे ठरू लागले. स्वातंत्र्याकरिता व परकीय सत्ताधान्यांना चागला घडा शिवविण्यासाठी ठरविलेली, वगभूमीतील तरी, ही पहिलीच योजना होती. 'पुनरुत्थानासाठी जागृत झालेल्या वगालने या प्रसंगी पौरपाने वागले पाहिजे,' असे निवेदिता वगयुवकांना निर्भयपणे सांगू लागल्या. 'मा भी' 'भिऊ नका' हाच संदेश त्यांनी युवकांना दिला. फुल्लरसाहेबाच्या वधाचा ठराव झाला खरा, तथापि 'युगांतर पक्षा' च्या क्रांतिकारकांची तेवढी तयारी झाली नव्हती म्हणा अथवा फुल्लर साहेबाचे नशीब थोर म्हणा, दोन वर्षे प्रयत्न केल्यानही त्याचा वध होऊ शकला नाही.

फुल्लर साहेबाच्या वधाच्या प्रसंगी आपल्याजवळ सहायक अस्त्रे कोणकोणती आहेत याचा तरुण क्रांतिकारकांनी विचार केला. १९०६-च्या आगेमागे उत्साहकर दत्त आणि हेमचंद्र दास हे स्फोटक द्रव्ये तयार करण्यामागे लागले होते. या विषयाचे अधिक ज्ञान मिळविण्यासाठी हेमचंद्र दास याने पॅरिसला जावे असे ठरले. युरोपमधील रशियन क्रांतिकारकांच्याकडून ही विद्या शिकण्याची वल्पना निवेदिताच्या मनातून आलेली असली पाहिजे कारण त्या दिवसातला रशियन क्रांतिकारकाचा अग्रणी प्रिन्स खोपोट्किन याचा आणि निवेदिताचा घनिष्ठ परिचय आलेला होता. ठरल्याप्रमाणे १९०६ च्या मध्यास हेमचंद्र दास याने पॅरिसकडे प्रयाण केले.

इकडे लोकक्षोभाच्या आचीमध्ये स्वदेशी आंदोलनाची शीग चाढतच चाललेली होती हे स्वदेशी आंदोलन अखिल भारतीय करावे, महाराष्ट्र आणि बंगाल याचे साहचर्य वाढवावे असे कित्येकांच्या मनात येत होते या दिवसात राजकारणाच्या विविध आघाड्यावर महाराष्ट्र प्रान्त चमकत होता गोखले, रानडे हे सौम्य राजकारणाचे नेते म्हणून सर्व हिंदुस्थानभर प्रिय होते. तर लोकमान्य टिळक तरुणाचे आणि जहाल राजकारणाचे अध्ययु होते म्हणून ते अधिकच प्रिय होते लोकमान्यांनी यापूर्वीच स्वातंत्र्योपासनेचे दैवत म्हणून श्रीशिवछत्रपतीचा उत्सव सुरू केला होता. हे ध्यानात घेऊन आणि बंगदेश हा भवानीमातेचा पूजक, व श्रीशिवछत्रपति हे श्रीभवानीमातेचे नि सीम भक्त, हेही ध्यानात आणून शिवछत्रपतीचा राज्याभिषेकदिन कलकत्त्यात मोठ्या उत्साहाने आठ दिवसपर्यंत साजरा करावा अशी कल्पना सखाराम गणेश देउसकर, ब्रह्मवाधव उपाध्याय आणि वारिसालचे अश्विनी-कुमार दत्त यांच्या मनात आली. ४ जून १९०६ या दिवशी या उत्सवाचा प्रारंभ व्हावयाचा होता. त्यापूर्वी काही दिवस उपाध्याय आणि दत्त हे दोघे निवेदितांच्याकडे विचारविनिमयार्थ आले. ब्रह्मवाधव उपाध्याय म्हणजे एक मूर्तिमत वैराग्यमूर्ति होती. बगात एक भगवे वस्त्र, गळ्यात दुसरे एक भगवे उत्तरीय आणि अशा वेपात अनचाणी चालणारा हा पुरुष पाहून निवेदिताना वाटे, कार्यकर्ता असावा तर असा ! अश्विनीकुमार दत्त हे रामकृष्णाचे फार जुने भक्त, आणि विवेकानंदाचे चाहते होते निवेदितांच्या घरी आल्यावर उपाध्यायवावूनी ओळख करून दिली; 'हे अश्विनीकुमार दत्त आणि या आमच्या भगिनी निवेदिता, स्वामीजीच्या मानसकन्या.' निवेदितानी स्मितहाम्य करून, नमस्कार करून म्हटले, 'गुरुजीच्या-कडून आम्ही आपल्यावद्दल खूप ऐकलेले आहे आणि पुन्हा आपण एकदा अल्मोन्त्याला आला होता, त्या वेळी दोस्ताने झालेले होते. आपल्या स्मरणात असेलच.'

‘अल्मोन्त्याचे सभापण ना,’ अश्विनीवावू उत्तरले, ‘हो, अगदी

पूर्ण स्मरणात आहे स्वामीजी त्या वेळी मला म्हणाले, “वगाली युवकाच्या हाटातून एक वज्र तयार करा की ज्या वज्रामुळे हिंदुस्थान स्वतंत्र होईल ”

‘तेच वज्र तयार करण्याचे काम सध्या चालले आहे’ निवेदितानी सांगितले ‘स्वामीजीचे दोन शब्द आम्हाला मनामारखे झालेले आहेत एक म्हणजे कर्मयोग आणि दुसरा शब्द म्हणजे अखंड भारत’ । आमच्या सगळ्या कार्याची प्रेरणा या दोन शब्दातून आहे’

‘अखंडभारत’ । ‘उपाध्याय बाबू बोलले, ‘आमचाही मंत्र तोच आहे’

‘मग तर फारच छान हो, पण आज येणे कशाकरिता झाले?’
‘शिवाजी महाराजांचा उत्सव करावयाचा आहे लोकमान्य टिळक यांना त्यासाठी खास आमंत्रण दिले आहे ते येणार आहेत उत्सव उत्तम साजरा झाला पाहिजे शिवाजी महाराजांच्यावर वगालीत कोणी तरी कविता बघून त्या दिवशी गायली पाहिजे तुम्ही रवींद्रनाथ ठाकूर याचेबडे जाऊन त्यांना कविता करावयाला सांगाल का?’

निवेदितानी हे आनंदाने मान्य केले रवींद्रनाथाना त्यांनी तसे जाऊन सांगितले कविवर्य म्हणाले, ‘आपला शब्द देशमातेच्या आज्ञेसारखा आहे आपण निश्चित असा मी कविता करून त्या दिवशी ती अवश्य म्हणून दाखवीन’

४ जून १९०६-ला बल्कल्याच्या टाऊन हॉलमध्ये विराट् गर्दी जमली होती शिवाजी महाराजांच्या या उत्सवानाठी महाराष्ट्रातून लोकमान्य टिळक, डॉ मुजे प्रभृति नेते आलेले होते त्याचा बल्कल्यामध्ये आठ दिवस मुक्काम होता या प्रसंगी एक स्वदेशी प्रदर्शनही भरविण्यात आलेले होते त्यात ठेनलेल्या सुंदर व सुबक वस्तु पाहून प्रेक्षकांना आश्चर्य वाटले निवेदित्याच्या गालेनील विद्यार्थिनींनी खूप कष्ट घेऊन केलेले हस्तकौशल्याचे अनेक नमुनेही प्रदर्शनात ठेवलेले होते

त्या दिवशीची उत्सवाची भव्यता विशेषच होती बगालचे अनभिषिक्त राजे सुरेन्द्रनाथ बानर्जी हे व्यासपीठावर होते आणि लाल, बाल, पाल या दत्तमूर्तीतील विपिनचंद्र पाल हेही निवेदिताच्या शब्दावरून उत्सवाला उपस्थित होते निवेदितानी लोकमान्याचे स्वागत केले स्वागतानंतर रवीन्द्रनाथानी व्यासपीठावरून मधुकठाने शिवस्तुति गान आरंभिले अखेर त्यानी आवाहन केले,

‘ माराठिर साथे आजि हे बागाली
एककठे बलो जयतु शिवाजी
माराठिर साथे आजि हे बागाली
एकसंगे चलो महोत्सवे साजी ’

रविवावूच्या या सुंदरशा कवितेतून अखंड भारताचे एक रम्य चित्र श्रोत्यासमोर उभे राहिले या पार्श्वभूमीवर लोकमान्य भाषणाला उठले ते म्हणाले, ‘ मराठे आणि बगाली यांचे हे मीलन इतिहासामध्ये विख्यात होईल आजचा दिवस म्हणजे भारतातील सर्व हिंदूंना एका शक्तीखाली आणून, एका ध्वजाखाली जमवून सघटित करण्याचा होय हे कार्य लवकरात लवकर होईल असा माझा विश्वास आहे ’ लोकमान्याचे या दिवशीचे भाषण क्रान्तिकारक तरुणाना आवडणारे असेच झाले आयलंडमधील ‘ सिनफेन ’ या क्रान्तिकारक पक्षाचे काम कसे चालते याची पत्रके लोकमान्यानी ठापून वरोवर नेली होती तीही या सभेत वाटण्यात आली या महोत्सवासाठी श्रीशिवाजीमहाराज भवानी देवीला वंदन करीत आहेत, श्रीरामदासस्वामी सन्निध उभे आहेत असा प्रसंग मूर्तिरूपाने उभा केला होता महोत्सवाच्या अखेरच्या दिवशी एक प्रचंड मिरवणूक लोकमान्याच्या नेतृत्वाखाली वाडण्यात आली गंगेच्या काठी जाऊन मूर्तीचे विधिपूर्वक विमर्जन करण्यात आले लोकमान्याच्या सकट सर्वांनी गंगास्नान केले आणि मग महोत्सव संपला

बगालमध्ये निर्माण झालेल्या स्वदेशी आंदोलनात नवीन नवीन रत्ने उदयाला येत होती सखाराम गणेश देउसकर यांनी याच दिवसात 'स्वदेशेर कथा' हे बगाली पुस्तक प्रसिद्ध केले महाराष्ट्रात विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'आमच्या देशाची स्थिति' हा निबंध लिहून जी जागृती त्यांच्या काळात केली, तीच जागृती श्री देउसकर यांनी तोच विषय पण या क्रान्तिकारक काळाला शोभेसा तेजस्वितेने उजळवून केली शिवाजीमहाराजांचे चरित्र बगालीत त्यांनीच प्रथम लिहिले या पुस्तकात त्यांनी स्वराज्य या शब्दाचा मन प्रथम उद्घोषिला 'स्वदेशेर कथा' मधील वर्णिलेली देशाची स्थिति वाचून लोक क्षुब्ध झाले शिवाजी महाराजांचे चरित्र वाचून नवीन स्फूर्ति त्यांना लाभली हे पुस्तक म्हणजे क्रान्तिकारकांचे एक हत्यार ठरले श्री देउसकर हे महाराष्ट्रीय, तथापि कलकत्त्याला जाऊन त्यांनी तेथील एक साप्ताहिक 'हितवाद' या-मध्ये नोकरी पत्करली होती त्याचे निवेदिताकडे जाणे येणे होते भारताची अर्थहानि इंग्रजांनी कशी केली आहे आणि भारताला त्यांनी कसे भिकेला मिळविले आहे हे ते निवेदितापासून शिकले, आणि नंतर भारताचे अर्थशास्त्र हा विषय क्रान्तिकारक घटनाना शिकवू लागले निवेदितांचे एक चरित्रकार श्री मणिप्रागची श्री देउसकरासबधी म्हणतात, 'आजवाल बगाली लोक सखाराम गणेश देउसकर यांना विसरून गेले आहेत पण या मराठा तरुणाने बगाल्याच्यावर नि सशय उपकार केले आहेत'

स्वराज्य शब्दाप्रमाणेच रवीद्रनाथ ठाकूर यांनी 'पेटिऑटिझम' याला समानार्थी असा बगाली शब्द 'स्वादेशिवता' दि २२ जुलै १९०६-च्या सभेत प्रथम उच्चारिला या दिवशी कलकत्त्या-मध्ये रमेशचंद्र दत्त यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या एका विराट् सभेत रवीद्रनाथ स्वदेशी समाज हा आपला प्रसिद्ध प्रवचन वाचन या प्रवचनात खेडी स्वावलंबी वस्तू ती स्वाधीन वशी वगैरेत म्हणजेच तेथे ब्रिटिशांच्यापामून स्वतंत्र अशी स्वायत्त मत्ता कशी निर्मावी याचे विवेचन केले होते वदेमातरम्, स्वदेशां, स्वराज्य (भगिनी निवेदिता-वि वि पेंढर)

स्वादेशिकता हे शब्द लहान आहेत. पण या शब्दाच्या मागे प्रभावी मंत्राचे सामर्थ्य उभे राहिले. अनेकांच्या भावभावनांच्या कल्लोळातून हे शब्द नवनीतासारखे वर आले आणि त्यांनी बगालला खडबडून जागे केले. असा एक प्रभावी शब्द निर्माण करण्यास अनेक वर्षांची पुण्याई ओतावी लागते.

अशा रीतीने रामकृष्ण-विवेकानंदाच्या या मानसकान्येने जो वसा आपल्या गुरूच्यापासून घेतला होता तो तिने पूर्ण करित आणला. अरविदवाबू बगालमध्ये येऊन दाखल झालेले होते निवेदितानी स्वदेश-उत्थानाच्या कार्याला वाहून घेतले होते. अरविदवाबूनीही तेच केले. अरविदवाबू आणि निवेदिता या उभयतानी क्रांतिकारकाची विराट् सृष्टि उभी केली. या दोघांचे एकत्र विचार केव्हा केव्हा होत, त्यांनी कोणकोणत्या कल्पना केल्या, कोणकोणते प्रयत्न केले याचा सर्व इतिहास उपलब्ध नाही. तथापि स्वातंत्र्यप्रेमाचे जे सुवर्णयुग स्वदेशी आंदोलनाच्या या दिवसात बगालमध्ये अवतीर्ण होत होते त्याला सशस्त्र क्रांतिवादाची प्रेरणा देण्याचे महत्कार्य या दोघानी केले. यात लवमात्र शका नाही. बरबर पाहता अरविद राष्ट्रीय विद्यापीठाचे प्राचार्य होते. आणि त्याच वेळेला बाहेरच्या राजकारणातील जहाल मतप्रणालीचे अध्वर्यु आणि संपूर्ण स्वातंत्र्याचे उपासक असे त्याचे रूप दिसत होते. पण अगदी अंतरगात क्रांतिकारकाच्या गुप्तसंघटनेचे ते संघटक होते. निवेदितामुद्धा बरबर पाहता एका लहानग्या मुलीच्या शाळेच्या शिक्षिका आणि काय तर विवेकानंदाच्या शिष्या, वृत्त-पत्र लेखिका पण आतून राक्षससंहारिणी-चडिकेच्या ज्वलत मूर्ती-प्रमाणे तळपत होत्या.

अरविदाच्या दृष्टीने देशसेवा ही काही सामान्यप्रतीची सेवा नसून ती अध्यात्मसाधना होती. निवेदितानाही ते मान्यच होते. बगालमध्ये उत्पन्न झालेल्या देशभक्तीला अध्यात्मसाधनेचे एक नवेच वळण अरविदवाबूनी लावले. श्रीविवेकानंदही असेच म्हणत असत. 'स्वदेशरूपी चालता धोलता परमेश्वर सोडून तुम्ही आणगी

कोणत्या परमेश्वराची सेवा करावयाला जाता,' असा त्याचा प्रश्न असे श्रीअरविदानी विवेकानंदाचे विचार प्रत्यक्षात आणले स्वदेश-सेवा, क्रांतिकारकाची संघटना, त्यासाठी होत असलेले प्रयत्न या सर्वांमध्ये त्यांनी एक पवित्र भाव उत्पन्न केला 'ही एक अत्यंत श्रेष्ठ अध्यात्मसाधना आहे कर्तव्यकठोर असा हा एक कर्मयोग आहे' हे त्यांनी तरुणांच्या मनावर ठसविले

अरविदाचे कर्तृत्व पाहून निवेदिताना अत्यानंद होत होता श्रीविवेकानंदाचे विचार, त्याची तपस्या, श्रीअरविदामध्ये प्रतीत झालेली त्यांना दिसू लागली अरविदाच्या कर्तृत्वाचा प्रभाव बगाली जनतेवर पडू लागला थोडक्याच दिवसात अरविदानी क्रांतिकारकाची एक सेनाच उभी केली क्रांतिकारक पक्षाचे बगाली भाषेतील 'युगातर' हे पत्र चालू झालेले होतेच त्याच्याशिवाय राष्ट्रीय विचारानी चालणारी पत्र म्हणजे, सतीशचंद्राचे 'डॉन', बिपिनचंद्र पालाचे 'न्यू इंडिया' आणि उपाध्यायबाबूचे 'सध्या' ही वृत्तपत्र होती याच्याच जोडीला अरविद बाबूंनी ७ ऑगस्ट १९०६ या दिवशी स्वतःच्या संपादकत्वाखाली 'वदेमातरम्' हे इंग्रजी पत्र सुरू केले निवेदिता या पत्राच्याही पहिल्यापासून लेखिका होत्या इंग्रजांपासून पूर्ण स्वातंत्र्य मिळविणे हे या पत्राचे ध्येय होते देशातील जहालपथीयांचे ध्येय हेच होते 'वदेमातरम्' पत्राने बगालच्या इतिहासात एक नवोत्साह उत्पन्न केला 'वदेमातरम्' आणि 'पूर्ण स्वतंत्र्य' हे शब्द राष्ट्रीय आंदोलनात मन्नासारखे ठरले निवेदितानी वदेमातरम्मध्ये अतिसुंदर लेख लिहिले पराधीन राष्ट्रांच्या आशा-आकांक्षा त्यांनी उत्कृष्ट रीत्या व्यक्त केल्या

बगालमध्ये अशा रीतीने काम चालले असताना मद्रासमधून श्री तिरुमल्लाचार्य यांचे निवेदिताना पत्र आले तेथील 'वाल-भारती' या पत्राचे संपादकत्व त्यांनी पत्करावे अशी विनंती त्यांनी केली होती पण ते निवेदिताना शक्य नव्हते. मद्रास प्रांतातील

प्रसिद्ध क्रांतिकारक 'श्री सुब्रह्मण्यम् भारती याच्याकडे हे काम सोपवावे' असे त्यांनी सांगितले

श्रीविवेकानंदानी निवेदितांना जसे शिक्षण दिले तसाच वाहीसा प्रकार निवेदिता क्रांतिकारक तरुणांना शिक्षण देत असताना घडला असल्यास नवल नाही युगांतर पक्षाच्या कार्यालयामध्ये, स्वतः निवेदितांच्या घरी आणि अन्य ठिकाणी अशा अनेक बैठकी होत असत त्यात या विविध विषयांच्यावर खल होत असे त्या बैठकीतून युरोपमध्ये राज्यक्रांत्या कशा घडल्या, इटलीमध्ये काय घडले, मॅक्सिमी, गॅरिबाल्डी, काब्रूर यांनी कोणता पराक्रम केला, ग्रीसमध्ये काय घडले, फ्रेंच राज्यक्रांति कशी घडली आणि रशियामध्ये कोणती आदोलने चालू आहेत या सर्वांचा उद्‌घापोह होई आयर्लंड हा तर नित्याचाच विषय होता तेथील क्रांतिकारक-संघटनांची संघटना कशी असते, त्याचे नियम कसे असतात याची चर्चा होई

एके दिवशी युगांतर पक्षाच्या कार्यालयात बैठक भरली होती निवेदितांच्या भोवती स्वदेशाभिमानाने मुसमुसलेले तरुण बसले होते अरविंदही त्याच्यामध्ये होतेच निवेदिता आपले अनुभव सांगत होत्या आयर्लंडमध्ये सशस्त्र क्रांतियुद्धाची योजना कशी करतात, क्रांतिकारक लडनमध्ये येऊन कसे काम करतात, इत्यादि गोष्टी त्यांनी सांगितल्या ह्या सशस्त्र उठावाचे जनमनावर वसे परिणाम होतात याचेही चित्र त्यांनी उभे केले त्यांनी चाफेकर बघूची कथा सांगितली चार वर्षांपूर्वी, चाफेकर बघूच्या फाशीनंतर, निवेदिता १९०३-मध्ये मुंबईला चाफेकरांच्या मातोश्रींना भेटल्या होत्या एकापेक्षा एक अशा तीन वर्तुत्वसंपन्न पुत्रांच्या हानीबद्दल मातोश्रींचे त्या सात्वन करू लागल्या पण आई म्हणाल्या, 'त्याचे विशेष नाही, पण मला दुःख होते ते अशा करिता की आणखी दोन मुलगे मला हवे होते म्हणजे ते मुद्दा देशाकरिता बळी म्हणून मला देता आले असते' आईचे हे उद्‌गार ऐकून निवेदितांचे मन आदराने भरून आले त्यांनी आईच्या

पायावर मस्तक ठेवून नमस्कार केला. याही हकिगती निवेदितानी आपल्या त्या तरुण मुलाना सांगितल्या. 'चाफेकर वधूचे हे स्वप्नवत् वाटणारे आदर्श आज बगालमध्ये प्रत्यक्षात उतरले पाहिजेत तर खरे,' असेही त्या म्हणाल्या

बैठकीत अशा प्रकारे वार्तालाप चालू असताना रवीद्रनाथाच्या बद्दल प्रश्न निघाला. क्रांतिमार्गाची ही वाटचाल रवीद्रबाबूना तितकीशी पसत नव्हती. स्वदेशी आंदोलनाच्या वळावरून एकदम क्रांतिमार्गाकडे घावणारी ही धोडदोड रविबाबूना पसत नव्हती. त्या मतभेदावरून चळवळीतून ते मागे आले. 'भारतवर्ष हा चुकीच्या मार्गाने चालला आहे. आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीत परदेशीय लोकांचे हात फार शिरले आहेत' असें ते म्हणू लागले. रविबाबूच्या या भूमिकेसबधी एका तरुणाने प्रश्न विचारला. निवेदितानी शांतपणे उत्तर दिले, 'देशातील कलंव्य निपटून काढण्यासाठी हिंसा आणि क्रांति या दोन अस्त्रांचा उपयोग अत्यावश्यक आहे एवढेंच मला कळते'

दुसऱ्याने प्रश्न विचारला, 'पण त्याचे परिणाम काय होतील?'

निवेदिता म्हणाल्या, 'ते नाही मला माहिती! या आत्मत्यागामध्ये कोणकोणती सकटे आपल्यावर येतील याचा जसा विचार करीत बसावयाचे नाही तसेच त्यातून कोणकोणता लाभ होणार आहे त्याच्याही आशेवर खुटून बसावयाचे नाही. निर्भयचित्त होणे ही एकच गोष्ट खरी आहे. हृदयातील रक्ताने देशातील कापुरुषता साफ धुवून काढणे एवढें एकच आम्हाला माहिती!'

एका कार्यकर्त्याने प्रश्न विचारला, 'तर मग वॉम्बस्फोट करण्याचे प्रयोजन आहे की नाही?'

'आहे तर,' निवेदिता म्हणाल्या, 'वॉम्बस्फोट झाले नाहीत तर इंग्रज एक कणसुद्धा देशावर नाही आयलंडच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाने या गोष्टीची सत्यता सिद्ध झाली आहे. आयलंडमधील प्रत्येक राजकीय अधिकारप्राप्ति ही लंगडून प्रत्येक वेळेला काही तरी तरुणाच्या रक्ताची किंमत दिल्याविना काही झालेली नाही. मग विदेशांमधील असे देशांचे कोणतेही देश आहेत? कोणती शिष्टाचार

अर्जुनाला केवळ प्रतिबिंब पाहून दुसरीकडचा वेध करावयाचा होता पण म्हणून त्याचा हात कापला नाही की दृष्टि चळली नाही आज आम्ही तसेच केले पाहिजे नुसत्या बोलण्याचालण्याचा काय उपयोग ! हातात अस्त्र धरून गोळ्या चालवून, शत्रूच्या शस्त्राचे आघात सहन करून, स्वतःचे रक्त साडून या स्वातंत्र्य हिरावणाऱ्या इंग्रजाला अटकाव केल्याखेरीज तो आमचा आदर करणार नाही '

'पण ही सर्व हिंसेची भाषा झाली अहिंसा हा तर आमचा धर्म आहे ? ' आणखी एकाने प्रश्न विचारला

त्याच्याकडे पाहून निवेदितांनी उत्तर दिले 'अहिंसा धर्म खरा, पण दुर्बलाची अहिंसा हे पाप आहे ' गीतेतील दृष्टान्त देत त्या पुढे म्हणाल्या, 'अहिंसेसाठी अस्त्र शस्त्र खाली टाकून उदास झालेल्या अर्जुनाची श्रीकृष्णाने किती निर्भर्त्सना केली आहे ! "क्षुद्र हृदयदोषल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परतप" हे श्रीकृष्णाने नाही का सांगितले ? स्वामी विवेकानंद यांनी काय सांगितले ते नाही का आठवत ? "देशमातेला एक सहस्र युवकाचे बलिदान हवे आहे "'

निवेदितांचे क्रान्तिकारकांशी अत्यंत जीवाभावाचे संघ होते, त्या त्यांच्या प्रणेत्या होत्या ही वस्तुस्थिति अहिंसा स्तुतीच्या आजच्या युगात कित्येकाना आवडत नाही निवेदिता केवळ प्रखर राष्ट्रवादी होत्या एवढेच मान्य करण्याची त्यांची सिद्धता असते पण निवेदिता नेमक्या कशा होत्या आणि त्यांचे क्रान्तिकारकांशी संघ वसे होते याचे वर्णन श्री ए जे एफ् ब्लेअर यांनी केले आहे श्री ब्लेअर हे एक इंग्लिश गृहम्य होते त्यांना निवेदितांची मते पटत नसत तथापि ते निवेदितांचे निकटचे स्नेही आणि अभिमानी होते निवेदितांच्यावरील भृत्युलेखात त्यांनी वर्णन केले,

निवेदितांनी ऐन आणीबाणीच्या क्षणी बंगालच्या राजकारणास स्वतःला वाहून घेतले राष्ट्रीय आंदोलनावर त्यांचा प्रभाव किती आत्यंतिक हाता हें सांगणे बडीस आह तो प्रभाव सीतनेने-छे, छे, बडबडातल्या बडबटपणे

ब्रिटिशविरोधी होता त्याच्या अगात स्कॉटिश आणि आयरिश दोन्ही रक्त ते ते तथापि त्याच्या ब्रिटिश द्वेषाची धार स्कॉटलंड आणि आयर्लंड यामध्ये तांत्रिक आढळणाऱ्या इंग्लिशद्वेषाच्या धारेपेक्षा तीक्ष्णच होनी हिंदुस्थाना-
नेल ब्रिटिशसत्तेला काही उज्ज्वल बाजू आहे हे त्यांना पूर्ण अमान्य होते (मृत्यूपूर्वी) एक दोन वर्षांखाली त्याच्या मनात थोडो सुधारणा झाली होती.
ण ज्या आणीबाणीच्या काळाचा मी उल्लेख वेला त्या दिवसात ब्रिटिश
ज्य हं 'हिंदुस्थानावरचे एक धाडगूळ आहे आणि ही डोक्यात तिडीक उठ-
वणारी वाढ कमी अधिक आततायित्वाने कापून काढल्याखेरीज हिंदुस्थान
धारण्याची काही आशा नाही' अशी त्याची अगदी ठाम समजूत होती.
तापल्या विचारसरणीचे पर्यवसान कशात होणार आहे, याच्या भीतीने त्यांना
धी स्पर्श वेला नाही, स्वतःपाताळडे पाहण्याची त्याची दृष्टि भगवद्गीतेत
निलेच्या स्थितप्रज्ञासारखी निर्विकार होनी त्या कशा नि काम बालत
मन याचे हे अगदी सौम्य वणन झाले तथापि एरवी त्याच्यापेक्षा मृदु
हृदयाची स्त्री सापडणे कठीण

हिंदुस्थानच्या परिस्थितीवर अथवा दुसऱ्या कशावर अत्याचार हा वाही
तेडगा होत नाही हे, मला वाटते, नंतर त्यांना समजून आले तथापि दहा
पापूर्वी त्याचे मन क्रांतीच्या विचारानी पूर्ण भरलेले होते. हे विचार स्व-
याच मनाशी ठेवण्याचा त्याचा पिंड नव्हता सर्वमामान्य लोकांच्या कल्पने-
क्षा बगाली तरुणांच्यावरील त्याचे प्रभुत्व फारच खोल होते सर्व जगातल्या
तृप्तपन्नानी जेवढे असतोपाचे वातावरण उत्पन्न केलेले असेल त्यापेक्षा अधिक
असतोप एकट्या निवेदितानी निर्माण केला

मी स्वतः सहा सात वर्षांपूर्वी कलकत्त्याच्या टाऊन हॉलमध्ये त्याचे एक
सापण ऐकले त्यानंतरच्या दोन चार वर्षांत जर हे भाषण होतं तर
निवेदितांना सरकारने हिंदुस्थानातून सीमापारच केले असते व्याख्यानाचा
वेपयच राज्यद्रोही होता व्याख्यानाला अनेक युरोपियन स्त्रीपुरुषाची गर्दी
तालेली होती सभागृहाची बाकीची जागा तरुण स्वताच्या बगाल्यानी गच्च
मरली होती, आणि निवेदिता जणू उत्स्फुरित देवता असाव्यात अशा सश्रद्ध
भावाने ते भाषण ऐकत होते त्या दिवशीचे व्याख्यान म्हणजे प्रक्षोभकवचकृत्वाचा
नमुनाच होना 'गतिपूर्ण अथवा प्रस्फोटक घर्म' निराळ्या शब्दात 'देशभक्ति'

हा विषय होना दीड तास निवेदितानी श्रोत्याना मन्त्रमुग्ध करून खिळून टाकले आपल्या गोड आवाजात त्या बोलत होत्या व्याख्यानाचे सार काय ?
 '—आता शब्द, शब्द, केवळ शब्द पुरे झाले। उठा, एकच ध्यास घरा कृति। कृति। केवळ कृति। ह जें बीज टाकले गेले त्याला लोकरच, कदाचित् निवेदिताच्या अपेक्षेपेक्षाही लोकरच फळें आली

महिपासुरमर्दिनी कालीमातेप्रमाणे निवेदिताची ही रणरगिणी मूर्ति बगाली युवकाना कशी प्रेरणा देत होती, क्रान्तीची ज्योत त्यांनी कशी पेटविली, दुर्बल अत करणातून सिंहहृदय पुरुष त्यांनी कसे निर्माण केले, याची काहीशी कल्पना वर उल्लेखिलेले सवाद आणि श्री ब्लेअर याचे वर्णन यातून येऊ शकेल

अविधाचे अत्याचार सहन न होऊन श्रीरामदासस्वामीनी रामवरदायिनी मातेचे स्तवन करता करता म्हटले,

दुष्ट संहारिले मागे ऐसे कित्येक ऐकतो

परंतु रोकडी काही आता प्रचीति दाखवी ।

‘मागे अनेक असुर मारलेस पण आज त्याची प्रचीती नाही का दाखविणार।’ रामदासाची ही प्रार्थना जणू आई भवानीने ऐकली. श्रीशिवछत्रपतींच्या हातात तिने भवानी तरवार दिली आणि त्याच्याकरवी,

‘बुडाला ओरग्या पापी स्लेच्छ सहार जाहला ।

मोडिली माडिली क्षेत्रे आनदवनमूवनी ॥

असे घडवून आणिले

ब्रिटिश राज्याच्या कालखंडात, विवेकानंदाची प्रार्थना काली-मातेने ऐकली आणि निवेदिताच्या रूपाने स्वतःच प्रकट होऊन तरुणांच्या हातात शस्त्र दिली आणि या युगीच्या असुराचा पराभव करविला असे तर नसेल झाले ?

या क्रान्तिदिवसातील निवेदिताचे रूप पाहून वाटते असेच झाले असेल ।

*
*
* * ॐ * *
*
*
* * १७ * *

क्रान्तियुद्धास प्रारंभ जीवनांतलें 'उत्कृष्ट वर्ष'

बारिसालच्या अत्याचारानंतर क्रान्तिकारकाची सशस्त्र युद्धाची सद्दता वेगाने चालू लागली निवेदिताच्या दैनंदिन कार्यक्रमात बड नव्हता मध्यतरी कामाच्या लगवगीमध्ये त्याचेवर आदरणीय व्यक्तीच्या चिरवियोगाची आपत्ति आली दि २७ जून १९०६-ला ज्वामी स्वरूपानंद नैनिताल येथे समाधिस्थ झाले स्वरूपानंदाच्या-वर विवेकानंदाचे मोठे प्रेम होते निवेदिता कलकत्त्याला आल्या-वर वगली भाषा शिकण्यासाठी स्वरूपानंदाचीच नियुक्ति झाली होती १८९८-च्या मे महिन्यात अल्मोरा येथे विवेकानंदानी
(२३३)

निवेदितांची जेव्हा कठोर परीक्षा घेतली त्या वेळी निवेदितांना स्वरूपानंदांचा मोठाच आधार होता. त्यांच्या निघनाच्या पाठोपाठ आणखी एक आघात निवेदितांच्यावर पडला. १९०३-च्या डिसेंबरपासून 'गोपालमाता' निवेदितांच्याकडेच राहत असत. वय ९०-च्या पुढे गेल्याने त्या अगदीच थकत चालल्या होत्या. जून १९०६-च्या अखेरीला त्या पारच थकल्या. निवेदिता दिवसरात्र त्यांच्या पायाशी बसून शुश्रूषा करीत असत. अखेर दि. ८ जुलै १९०६-ला वयाच्या ९३-व्या वर्षी त्यांनी देह ठेवला. श्रीरामकृष्णांनी गोपालमातेला 'आई' म्हणून मानलें होतें! गोपालमातेची भगवद्भक्ति एवढी थोर होती! निवेदितांचीही त्यांच्यावर अपरिमित श्रद्धा होती.

१९०६-च्या जुलै महिन्यात कलकत्त्याला आणिक एक भीषण वार्ता येत होती—'पूर्व बंगाल दुष्काळाच्या तडाख्यात सापडला आहे.' १९०५-च्या पावसाळ्यात पूर्व बंगालमध्ये पाऊस फारसा पडलाच नाही. कापणीच्या काळापर्यंत म्हणजे साधारणपणे जानेवारी १९०६-पर्यंत लोकांनी शिल्लक धान्य खाऊन दिवस काढले. पण नंतर मात्र नवें पीक हांती आलें नाही, जुने शिल्लक नाही अशी स्थिति झाली. लोक कसेवसे जगत होते. १९०६-च्या जून-जुलैमध्ये फारच दयनीय अवस्था झाली. रामकृष्ण आश्रमाकडून साहाय्यार्थ काही संन्यासी तिकडे गेले. दुष्काळात तेरावा महिना म्हणतात त्या प्रमाणे १९०६-च्या ऑगस्टमध्ये पावसाळ्याने पूर्व बंगालला अक्षरशः झोडपून काढलें. त्यात भर म्हणून हिमालयातील वर्ष वितळून नद्यांना महापूर आले, गांवेंच्या गांवे जलमय होऊन गेलीं. घरात धान्य नव्हतेंच, पण जें किडूकमिडूक घराघरातून शिल्लक होतें तेंही महापुराने धुऊन नेलें.

या परिस्थितीत निवेदितांना घरी बसणें शक्यच नव्हतें. त्या सप्टेंबर महिन्यात दुष्काळग्रस्त आणि पूरग्रस्त जनतेच्या साहाय्याला धावून गेल्या. जागोजागी जाऊन त्यांनी लोकांची विचारपूस केली. एका खेड्यातून दुसऱ्या खेड्यात होडीतून जावें लागत होतें. एका

घरातून दुसऱ्या घरात जाताना गुढगा गुढगा पाण्यातून जाणे भाग होते. बरोबर एक प्रौढ गृहस्थ घेऊन निवेदिता हिंडत होत्या. प्रत्येक खेड्यात एखादेच घर असे असावयाचे की, ज्याच्याजवळ काही किडूकमिडूक खायला शिल्लक असून दुसऱ्याचे साहाय्य न घेता त्याला आपल्यापुरते निभावता यावयाचे। घरी पूर्ण विपन्नावस्था असताना त्या विपन्नतेच्या कथा सागावयास लोकाना किती सकोच व्हावयाचा। निवेदिता घरी आल्यावर दुर्भिक्षाच्या गोष्टी न सांगता दुसऱ्याच गोष्टी घराघरातल्या स्त्रिया त्यांना सागावयाच्या। घरात दुपारच्या भोजनासाठी दाणाही शिल्लक नाही अशी वस्तुस्थिति असताना कित्येक घरातल्या स्त्रियाच्या तोडून त्यावद्दल अवाक्षर येत नसे। निवेदितानी घरोघरी साहाय्य पोचविलेच, पण 'घाबरू नका, पुन्हा चांगले दिवस येतील, आम्ही तुम्हाला अधिक मदत पाठवितो, काळजी करू नका,' असा दिलासा सर्वांना दिला. निवेदिताच्या प्रेमळ शब्दांनी काहीसे समाधान होऊन खेड्यातील पुरुष, स्त्रिया त्यांना पोचविण्यासाठी नदी-काठापर्यंत येत आणि निवेदिता होडीत बसून जाऊ लागल्या की, 'देवा देवा, यांना सुखात ठेव' असे आशीर्वाद देत।

सप्टेंबर महिनाभर काम चालू होते. नंतर निवेदिता कलकत्याला आल्या. पण कामाचा ताण त्यांना सहन झाला नाही. गतवर्षीच्या मेदुज्वराने त्याची प्रकृति आधीच क्षीण झाली होती, अशातच पूर्व वगालमधील दौऱ्यात सारखे ओल्यात, दलदलीत राहून तेथला मलेरिया त्यांना जडला. प्रतिदिनी ताप येऊ लागला. मागच्या-प्रमाणेच या वेळचे दुखणेही जिवावरचे वाटत होते. भगिनी ख्रिस्ताईन यांनी शुश्रूषेचा भार उचलला. सौ अबला बसू आणि आचार्य जगदीशचंद्र हेही सारखे येऊन जाऊन होते. रामकृष्ण मठाचे अध्यक्ष स्वामी ब्रह्मानंद आणि त्याचे सहकारी स्वामी शारदानंद यांनाही निवेदिताच्या प्रकृतीची काळजी होतीच. भगिनी निवेदिता आजारी म्हणून आणि भगिनी ख्रिस्ताईन शुश्रूषेत गतल्या म्हणून शाळेकडे लक्ष देण्यास कोणीच नव्हते. अखेर शाळा काही दिवस बंद ठेवावी लागली.

१९०६ मधील काँग्रेसचे अधिवेशन कलकत्ता येथे भरले श्री दादाभाई नौरोजी हे अध्यक्ष होते त्याच्या अध्यक्षपदामुळे मवाळ जहाल याचा झगडा फार तीव्र स्वरूपात न होता अधिवेशन पार पडले तथापि दोन्ही गटातील अंतर कमी न होता उलट थोडेसे वाढलेच निवेदितांना या अधिवेशनाला उपस्थित राहणे शक्यच नव्हते अधिवेशनाच्या सिद्धतेसाठी नामदार गोखले जेव्हा जेव्हा कलकत्त्याला आले तेव्हा तेव्हा निवेदितांच्याकडे येऊन ते वास्तपुस्त करीत कित्येकदा निवेदितांच्या अगात ताप फणफणलेला असताना ते त्याच्या कपाळावर बर्फाची पिशवी ठेवून चसलेले असत

गोखले यांना निवेदितांच्याबद्दल किती उत्कट प्रेम वाटत असे ते त्यांनी निवेदितांच्या मृत्यूनंतर एका सभेत प्रकट केले त्यावरून कळून येते दि २३ मार्च १९१२ या दिवशी कलकत्त्यात श्री रासबिहारी घोष यांच्या अध्यक्षतेखाली ही सभा झाली त्यात निवेदितांचे व्यक्तिमत्त्व वसे श्रेष्ठ होते, त्यांच्या सहवासात गेले असताना एका महान् शक्तीच्या सान्निध्यात गेल्यासारखे वसे वाटे, हिंदुस्थानची सेवा करण्याची हाक त्यांच्या अंतरालम्यातून कशी आली, त्या हिंदुस्थानात वसा आल्या आणि जे कठिणातले कठीण, अशक्यातील अशक्य, स्वतःचा भूतकाळ, पार्श्वमात्यपणाचे वैभव, अहंकार, राहणी, वागणे, बोलणे हे सर्व विसरणे, हिंदुत्वाची सर्वांग, त्यांच्या गुणदोषासह आत्मसात् करणे ते त्यांनी वसे घडविले याचे एक सुंदर चित्र अगदी मोजक्या शब्दांनी श्री गोखले यांनी श्रोत्यांच्या समोर उभे केले असेर ते म्हणाले, 'आपण निवेदितांचे स्मारक करू इच्छिता उत्तम आहे पण एसादें भव्य स्मारक त्यांच्या स्मृतीस अभिवादन करण्यास पुरेसे आहे असे मला वाटत नाही मला तरी असे वाटतें की, त्यांच्या स्मृतीने आपणा सर्वांच्या अंतःकरणातील देशभक्तीची ज्योत जर अधिक पवित्र अन् तेजस्वी होणार नसेल, स्वदेश आणि समाज यांच्याबद्दलच्या आमच्या कर्तव्यभावना अधिक उचावणार नसतील,

आमची जीवने निष्ठापूर्ण आकाशानी अधिक उदात्त होणार नसतील आणि मातृभूमीच्या सेवेचे आमचे प्रयत्न अधिक तीव्र होणार नसतील तर मग आमच्या दिवंगत आणि परमश्रद्धेय भगिनीनी आपले जीवन व्यर्थच घालविले असे होईल '

आजारी असतानाही निवेदिताचे लक्ष काँग्रेसमध्ये कोठले विचारप्रवाह उत्पन्न होतात याकडे लागलेले असे अरविंदबाबू आले म्हणजे याच विषयावर चर्चासुरू होई जहाल आणि मवाळ यांच्यातील भाडण विकोपाला जाऊ पाहत आहे इत्यादि हकीकती श्री अरविंदानी निवेदिताना सांगितल्या त्यावर त्या म्हणाल्या 'राष्ट्रीय सभेत जहाल व मवाळ यांच्यामध्ये फूट पडूनये ही माझी इच्छा आहे माझ्या गुरुजीचा आदर्श अखंड भारत हा होता राष्ट्रीय सभा अखंड राहिली नाही तर भारत तरी अखंड कसा राहील?' अरविंद म्हणाले, 'ते सगळे खरे, परंतु राजनैतिक क्षेत्रात आदर्शवाद दूर राहतो, तेथे वास्तववादाला तोड द्यावे लागते देशस्वातंत्र्यासाठी काँग्रेसमधील सर्वांचासुद्धा विरोध पत्करून आपल्याला पुढे गेले पाहिजे ' निवेदिता म्हणाल्या, 'कदाचित् तुम्ही म्हणता ते खरे असेल विरोधातून आणि आत्मत्यागातून सर्व ठीक होईल '

थोडेमे वरे वाटल्यावर जानेवारी १९०७-च्या सुरुवातीला कलकत्त्यातील कोदट हवेतून निवेदिताना जवळच डमडम येथे श्री आनंदमोहन बसु यांच्या वगल्यात हलविण्यात आले तेथे त्याची प्रकृति सुधारू लागली प्रकृतीत थोडीशी सुधारणा होताच निवेदितानी लेखनकार्याला पुन्हा प्रारंभ केला

डमडम येथील निवासात निवेदितानी 'सद्गुरूचे मला झालेले दर्शन' 'The Master As I Saw Him' या पुस्तकाचे हस्तलिखित पुरे करीत आणले. स्वामी विवेकानंद याचेवरोवर लंडनमध्ये परिचय नसा आला, स्वतः मध्ये परिवर्तन कसे घडत गेले, स्वामीजींच्यावरोवर घडलेली विविध सभापणे, अनुभविलेले प्रसंग, त्याची विविध मते याचे एक हृदयगम चित्र निवेदितानी या पुस्तकात उभे केले आहे.

स्वामीजींच्या मृत्यूनंतर लगेच हें पुस्तक त्यानी लिहिण्यास घेतले, पण भावनातिशयतेमुळे हातून लिहून होईना हे असे का होते म्हणून निवेदिता रडावयाच्या ! अखेर भावनाचा पूर ओसरल्यानंतर मन केवळ जलाशयासारखे नि स्तब्ध, तरंगरहित झाल्यावर स्वामीजी जसे होते तसे आपल्या शब्दात त्यानी प्रतिविवित केले

‘सद्गुरूचे मला झालेले दर्शन’ या पुस्तकाबरोबरच निवेदितानी ‘हिंदुत्वातील वालरम्य गोष्टी’ ‘Cradle Tales of Hinduism’ हे पुस्तक लिहिण्यास घेतले जगदीशचंद्र त्या दिवसात ‘तौलनिक विद्युत्-शारीरशास्त्र’ ‘Comparative Electro Physiology’ हे पुस्तक लिहीत होते निवेदितानी त्याना या लिखाणातही महत्त्वाचे साहाय्य केले याशिवाय अधून मधून स्फुट लिखाण चालू होतेच

१९०७-च्या प्रारंभीच्या दिवसात, जहाल आणि मवाळ यांच्या-मधील मतभेद हळूहळू विवोपाला जात असतानाही, खुद्द बंगाल-मध्ये हे मतभेद महाराष्ट्राइतके फारसे तीव्र नव्हते स्वदेशी आंदोलनाला जहाल मवाळ दोन्ही गटाचा सारखाच पाठिंबा होता आणि त्यामुळे आंदोलनाची तीव्रता प्रतिक्षणी वाढतच जात होती. या वाढत्या शक्तीला आळा घालण्यासाठी, स्वातंत्र्येच्छु हिंदूना दडपण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने मुसलमानांना हाताशी धरले कर्झनने वेगळ्या काढलेल्या पूर्व बंगाल प्रांताचे गव्हर्नर सर वॅम्पफील्ड फुल्लर यानी केलेल्या एका भाषणात या धोरणाचे स्पष्टीकरण केले तसे पाहिले तर मनातून अगदी खरे खरे, पण बाह्यत थोड्या चेष्टेच्या स्वरूपात ते म्हणाले, ‘मला दोन वायका आहेत एक वायको म्हणजे हिंदु लोक आणि दुसरी म्हणजे मुसलमान लोक पण मुसलमान ही माझी लाडकी विवी आहे’ जित्हा कलेक्टर आदि सरकारी नोकरानी या वाक्यामागचे धोरण लक्षात घेऊन तेव्हापासून मुसलमानांचे लाड आणि हिंदूंची छळणूक करण्यास प्रारंभ केला

या धोरणाची विपारी आणि महामयानक फळे लोकरच दृष्टी-त्पत्तीस आली मार्च १९०७-मध्ये डाक्याचा नवाब सलिमुल्ला याच्या प्रेरणेने कोमिल्लामध्ये ४०० मुसलमानांनी हिंदूंच्यावर हल्ले

केले. एप्रिलच्या तिसऱ्या आठवड्यात वसतोत्सवाच्या दिवसामध्ये जामालपूर येथे हि हाच प्रकार घडला. मुसलमानी अत्याचाराचा जो ठरीव नमुना आहे तो सर्व या हत्त्यामधून दिसून आला. आगी लावण्यात आल्या, देव फोडण्यात आले, हिंदू स्त्रिया पळविण्यात आल्या. कित्येक लोकाना ठार मारण्यात आले लूटमार करण्यात आली

ब्रिटिश घोरण ठरलेले होतेच लगेच काही मुसलमान आणि काही हिंदू यांना पकडण्यात आले हिंदू मुसलमानांचा दगा असे म्हणून दोन्ही पक्षावर समान दोष लादण्यात आला. जिल्हा न्यायालयात मुसलमान आरोपी सुटले हिंदू आरोपी मात्र लटकले. कारण न्यायाधीशाच्या मते मुसलमान साक्षीदाराच्या साक्षी अधिक विश्वासार्ह होती. या निकालावर श्रेष्ठ न्यायालयात आवेदन करण्यात आले. श्रेष्ठ न्यायाधीशानी हिंदूंना निर्दोषी सोडताना जिल्हा न्यायालयावर सपाटून तागेरे ओढले.

मुसलमानी अत्याचाराबद्दल निवेदिताची प्रतिक्रिया नेमकी काय होती हे कळू शकलेले नाही. पण अरविंदाची प्रतिक्रिया मात्र तीव्र झाली. त्यांनी 'वदेमातरम्' मधून वगीय हिंदूंच्या पौख्याला हाक घातली. मुसलमानी अत्याचाराचे प्रकरण येथेच थांबणार नाही, तें फार पुढे जाणार आहे हे त्यांनी ओळखले होते. १९४६-मध्ये कलकत्ता आणि नौखाली येथे मुसलमानानी हिंदूंच्यावर लढाई (Direct Action) पुकारली तेव्हा अरविंदानी बंगालमधील एका परिचिताला लिहिले,

बंगालसंबंधी म्हणाल तर एकूण स्थिति अत्यंत वाईट दिसते. तेथे हिंदूंची परिस्थिति भयानक आहे, आणि दिल्लीला मध्यतर सरकार आले असले तरी (१९४६-मधील नेहरू-लियाकत मंत्रिमंडळ), परिस्थिति अधिक भयानक होऊ शकेल. तथापि आम्ही आमची प्रतिक्रिया पराकोटीला नेण्याचे अथवा निराशतम होण्याचे कारण नाही. बंगालमध्ये कमीत कमी २ कोटी हिंदू असतील आणि त्यांचे नि सतान होऊ शकणार नाही. हिटलरला सुद्धा शिरकाण करण्याच्या शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करूनही ज्यू जात नष्ट करता आली

नाही, ते अजूनही जिवंतच आहेत. हिंदुसंस्कृतीबद्दल म्हणावयाचे झाले तर ती एवढी काही दुर्बल आणि पोकळ नाही की सहजासहजी विनष्ट होईल. ती कमीत कमी गत ५ सहस्र वर्षे जीवित असून भविष्यात अनंत वर्षे जगणार आहे. अशासाठी लागणारी शक्ति तिला मिळालेली आहे. जें आज घडत आहे त्याचे मला आश्चर्य वाटत नाही. मी बंगालमध्ये असतानाच हे भविष्य मला दिसले होते. मी त्या वेळी हे असें असें घडू शकेल, किंबहुना घडणारच आहे, त्यासाठी आपण सिद्ध असले पाहिजे असा सावधगिरीचा इपाराही दिला होता. मी त्या वेळी जें काय म्हटले त्याला कोणी किंमत दिली नाही. मात्र पुढे ज्या वेळी प्रत्यक्ष उपद्रव सुरू झाला त्या वेळी काहीना माझें म्हणणें आठवले आणि ते सत्य होते हे त्यांनी मान्य केले. केवळ बाबू चित्तरंजन दास याच्या ध्यानात हा घोका आला होता, आणि ते जेव्हा पाडेचरीला आले होते त्या वेळी 'या भीतिप्रद प्रदनाचा निर्णय लागल्याखेरीज ब्रिटिश हिंदुस्थानातून गेलेले मला आवडणार नाही' असें सुद्धा त्यांनी मला सांगितले. तथापि जें घडत आहे त्यामुळे मी निराश होत नाही, कारण मला माहीत आहे, आणि मी शेकडो वेळा अनुभविले आहे की जो परमेश्वरी प्रेरणेने चालतो त्याला अमावास्याच्या काळचाकुट्ट अंधाराच्या पलीकडे परमेश्वरी विजयाचा प्रकाश दिमल्याविना राहणार नाही. एक वेळ अशी होती की हिटलर प्रत्येक ठिकाणी विजयी होत होता आणि आसुरी शक्तीचे कृष्ण जोखड सर्व जगावर पडणार असें वाटत होते. पण आता हिटलर कोठे आहे? आणि त्याचे राज्य तरी कोठे आहे?... मनुष्यजातीला भेडसाविणाऱ्या, गिळू पाहणाऱ्या काळ्या छाया अजूनही आहेत, पण जशी हिटलरची गत झाली तशीच त्याचीही होईल.

पूर्व बंगालमधील मुसलमानी अत्याचार आणि सरकारी दडपसत्ता यांनी स्वदेशी आंदोलनावर हा मोठाच आघात केला होता. बंगीय पुढाऱ्यांच्याप्रमाणे लोकमान्य टिळक यांनी केसरीतून जामालपूरच्या नीच कृत्यावर कडकडून लिहिलें. निवेदितांनी या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरिता युगांतरचा संपादक भूपेन्द्रनाथ दत्त याला पाठविलें. सरकारच्या या कुटिल डावामुळे स्वदेशी-आंदोलन काही कमी पडले नाही. पाठीमागून खुपसल्या

जाणाऱ्या या खजिरामुळे शान्तिकारक दबले नाहीत त्याचे आगेकूच चालूच होते

१९०७-च्या मे महिन्यात पंजाबमध्ये प्रक्षोभ माजला. तेथील शेतकऱ्यावर जबर कर वसविण्यात आला होता त्याच्याविरुद्ध लोक उभे राहिले लाला लजपतराय आणि सरदार भगतसिंग याचे आजोवा सरदार अजितसिंग हे सिंहासारखे उभे राहिले अन्याय कर देता कामा नये असे ठरले रावळपिंडीमध्ये प्रक्षुब्ध झालेल्या शेतकरी जमावाने इंग्रज अधिकाऱ्याच्या वगल्याना वेढे देऊन वागाची नासधूस केली स्टेशन आणि रेल्वेमार्ग याची मोडतोड केली पंजाबसरकारने अखेर लजपतराय आणि अजितसिंग यांना पकडून ब्रह्मदेशात हद्दपार केले त्यांना मडाले येथे कैदेत ठेवण्यात आले या वार्ता कलकत्त्याला पोचल्यावर तेथे मोठी खळबळ उडाली जनतेत उत्साह चेतना आणि त्वेष उत्पन्न झाला अरविंदानी रात्र रात्र हिंडून जनतेला जागृत केले त्यांनी वदेमातरमध्ये लिहिल, 'लाला लजपतराय यांना आज हिंदुस्थानातून बहिष्कृत करण्यात आलेले आहे त्यासवधी अधिक लिहिण्याचे प्रयोजन नाही सरकारांनी कृत्याच्या निषेधाची सभा भरविण्यास सुद्धा बंदी घालण्यात आलेली आहे पण निषेधार्थ सभा हवीच कशाळा ? आज काही वक्तृत्वगंगा वाहविण्याचा किंवा प्रवचपाडित्य करण्याचा दिवस नाही आमच्या शक्तीची परीक्षा करण्याकरिता इंग्रजांनी हे आव्हान दिले आहे आम्ही त्या आव्हानाचा स्वीकार केला पाहिजे एका लजपतरायाच्या जागी सहस्रावधि लजपतराय आम्ही उभे केले पाहिजेत ' १० मे १९०७-च्या या वदेमातरच्या अकाने सर्व बंगालभर खळबळ उडून गेली लाला लजपतराय यांना सीमापार केल्यादिवशी निवेदितानी आपल्या दैनंदिनीत लिहिले 'सरकारचे डोके तर विघडले नाही ?'

१९०७-च्या उन्हाळा निवेदितानी आयायतीच्या आश्रमात घालविला जगदीशचंद्र आणि सौ अवला वसू हे बरोबर होते स्वामी (भगिनी निवेदिता - वि वि पेंडसे १६)

विवेकानंदाच्या समग्र ग्रंथाचे प्रकाशन करण्याची योजना स्वरूपानंद यांनी आखलेली होती स्वरूपानंदाच्या पश्चात् ते काम विरजानंदानी घेतले होते जून महिन्याच्या सुमारास बहुतेक जुळवाजुळव पुरी होऊन छपाईलाही प्रारंभ झाला समग्र ग्रंथाच्या प्रकाशनाला (Complete Works of Swami Vivekananda) निवेदितांनी एक अत्यंत मार्मिक अशी प्रस्तावना लिहिली या प्रस्तावनेत त्यांनी विवेकानंदाच्या कार्याचे अगदी मर्मग्राही मूल्यमापन केलें आहे. निवेदिता लिहितात,

हिंदुस्थानातील अतिश्रेष्ठ योग्यतेच्या हिंदुमनाकडून हिंदुत्वासंबंधी सर्वांगीण विचार इतिहासकालात प्रथमच झालेला दिसतो. यानंतर युगायुगापर्यंत जिज्ञासु हिंदूला, तसेच आपल्या मुलांना शिकविणाऱ्या मातेला आपला धर्म तरी काय हे जेव्हा शिकवावे लागेल तेव्हा निश्चिततेसाठी आणि प्रकाशासाठी याच ग्रंथाची पाने उलटावी लागतील हिंदुत्वाच्या दृष्टीने पाहता वेद कालापासूनच्या विचारांची सुरचना आणि दृढीकरण होण्याची आवश्यकता होती, तर जगाच्या दृष्टीने पाहता ज्यात मत्स्यपालनाचे भय वाटणार नाही अशा धर्माचे प्रतिपादन हवे होते. स्वामीजींच्या विचारात दोघानाही हवे ते मिळाले.

शास्त्रप्रेम, गुरुप्रेम आणि मातृभूमिप्रेम या तीन ज्योतींच्या मिलाफाने विवेकानंदाच्या तत्त्वज्ञानाचे तेज पूर्ण होणें हेच त्यांनी सादर केलेले रत्नभांडार!

या तीन ज्योतींचा मिळून झालेला एक दीप १९ सप्टेंबर १८९३ ते ४ जुलै १९०२ या अल्प काळात विवेकानंदाच्या रूपाने भारतवर्षात उजळविला भारताचे सतान आणि सर्व जग यांना त्यामुळे पथदर्शन होवो

१९०७ सालचा जुलै महिना आला. जुलैचा ४ दिनाक म्हणजे स्वामी विवेकानंद यांची पुण्यतिथि बेलूर येथे रामकृष्ण मठामध्ये पुण्यतिथीचा उत्सव आधीच सुरू होतो. ह्या वर्षाच्या उत्सवामध्ये भूपेद्रनाथ दत्त प्रभृति क्रान्तिकारक तरुण शिष्यांना वरोबर घेऊन भगिनी निवेदिता स्वामीजींच्या समाधीच्या दर्शनाला गेल्या. एखादा श्रद्धासपन्न यात्रेकरू जसा भक्तिभावाने मदिरात प्रवेश

करतो तितक्या भक्तिभावाने ५ वर्षपूर्वी स्वामीजीनी ज्या खोलीत समाधि घेतली त्या खोलीत त्यानी प्रवेश केला त्या दिवशी स्वामीजीच्या पुष्पसमर्पित समाधिस्थ देहाला आपण स्वतः कित्येक काळपर्यंत वारा घालीत बसलेलो होतो, अखेर अंतिम पानेसाठी देह खाली नेण्यात आला, त्या सर्व प्रसंगाचे चित्र निवेदिताच्या समोर उभे राहिले त्या पवित्र खोलीतील भूमीला त्यानी वंदन केले वराच वेळ निस्तब्ध अवस्थेत तेथे बसून नंतर त्यानी प्रदक्षिणा घातली आणि त्या बाहेर आल्या बाहेर पुण्यतिथी-निमित्त फार मोठा जनसमंदर्भ जमला होता सन्यासवस्त्रधारिणी अशा निवेदिताना पाहताच भक्तिभाव जागृत होऊन लोकानी घोष केला 'आमच्याशी बोला, आम्हाला आशीर्वाद द्या' निवेदिता म्हणाल्या 'आजच्या प्रसंगी मी काय बोलू? वही गुरू की फते! वही गुरू की फते! (त्या सद्गुरूचा जयजयकार असो! त्या सद्गुरूचा जयजयकार असो)' असे म्हणून हातातील फुले त्यानी लोकांवर टाकली जनतेने त्याचाच प्रतिवाद करीत, 'वही गुरूकी फते!' ही गर्जना करीत निवेदिताच्यावर पुष्पवृष्टि केली निवेदिताचा कंठ दाटून आला बाहू पाहणाऱ्या गंगायमुना दोन्ही हातांनी अडवीत तेथून त्या पलीकड गेल्या

जुलै २४, १९०७ पोलिसानी अगदीच अकल्पित रित्या युगांतर पत्रिकेच्या कार्यालयावर छापा घातला पत्रिकेचा संपादक भूपेंद्र नुकताच जामालपूर येथील मुसलमानांच्या अत्याचाराची चौकशी करण्याकरिता जाऊन आला होता 'युगांतर' पत्रिकेमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या दोन जहाल लेखाच्याबद्दल राजद्रोहाचा आरोप ठेवून पोलिसानी त्याला अटक केली ह्या अटकेमुळे क्रान्तिकारक पक्षांमध्ये खूपच खळबळ उडाली सरकार राष्ट्रीय पक्षांच्या लोकांना पूर्ण भरडून काढणार असे सर्वांना वाटू लागले अरविंद बाबूनी 'वन्देमातरम्' मध्ये लिहिले 'आणखी भरडून काढा' भूपेंद्रनाथाच्या अटकेमुळे निवेदिताना अगदी वेड्यासारखे झाले त्याची जामिनावर सुटका करण्याकरिता त्या धडपड करू

लागल्या सुटका होण्यासाठी २० हजार रुपयाचा जामीन सरकार-
कडून मागण्यात आला निवेदिता त्या दिवशी न्यायमदिरात
उपस्थित होत्या त्यानी २०,००० रुपयाची रक्कम जागच्या
जागी भरून भूपेद्राला जामिनावर सोडवले इंग्रजांच्या विरुद्ध
जहाल लेख लिहिणाऱ्या एका गुन्हेगाराला साहाय्य करण्याकरिता
एक इंग्रज स्त्री न्यायमदिरात उभी राहते आणि २० हजाराचा
जामीन तेथल्या तेथे भरून त्याला सोडविते हे दृश्य किती
विलक्षण असेल! ही गोष्ट इतक्या उघडपणे आजपर्यंत बाहेर आलं
नव्हती विशेषतः कलकत्यामधील युरोपियन समाजाला ती अगदीच
अपरिचित होती निवेदिताच्या ह्या कामगिरीबद्दल 'इंग्लिशमन
पत्राने त्याच्यावर देशद्रोही इत्यादि अगदी शेलक्या विशेषणांचा
भडिमार केला

भूपेद्राचा खटला थोडक्याच दिवसात उभा राहिला त्याला एक
वर्ष सश्रम कारावासाची शिक्षा झाली बगालमधील स्वातन्त्र्य-
संग्रामातील पहिली आहुति भूपेन्द्रनाथाने दिली ह्या प्रसंगापूर्वी
राजद्रोह आणि त्याकरिता कारावास अशा गोष्टी लोकांना माहीत
नव्हत्या आवेदने, विनव्या, परिपदा, समेलने यापलीकडे बगालमधील
राजकारण गेलेले नव्हते भूपेन्द्राने न्यायमदिरात धीरोदात्त वर्तन
केले हास्यमुखाने शिक्षेचा त्याने स्वीकार केला तुरुंगात जाताना
निवेदिताच्याकडे पाहून त्याने म्हटले 'माझ्या आईची काळजी
घ्या ' निवेदिता म्हणाल्या 'तू त्याबद्दल अगदी निःश्व राहा '
भूपेन्द्राच्या कारावासाने निवेदिताना आनंद अन् आश्चर्य याचे
उघाण आले त्याच्यासमोर विवेकानंदाची मूर्ति उभी राहिली
विवेकानंद श्रेष्ठ होतेच त्याचा हा भाऊसुद्धा तेवढाच श्रेष्ठ ठरला
तीच तेजस्विता ! अगदी तीच निर्भयता ! न्यायमदिरातून त्या
तडक भूपेन्द्राच्या आईकडे - भुवनेश्वरी देवीच्या कडे गेल्या आणि
म्हणाल्या, 'आई, आजचा दिवस म्हणजे खाणखी एक अतीव
आनंदाचा दिवस आहे ! मागे एकदा तुमच्या घोरत्या मुलाने
देशाचे नाव उज्ज्वल केले होते आज तुमच्या घावट्या मुलाने

देशाप्रीत्यर्थ लोहदड स्वीकारला आहे एक सोडून दोन नररत्ने
१ देशाला दिलीत '

भूपेन्द्राच्या खटल्याच्या निमित्ताने निवेदिता पोलिसांच्या
ल्याच डोळ्यात भरल्या निवेदिताचे इतक्या दिवसाचे उद्योग,
वे लेख, त्याची भाषणे, त्याचे विचार, त्याची मते पोलिसां
न अज्ञात नव्हती निवेदिताच्या सवधी ते अधिकच जागृत
लागले

निवेदिताच्या आजारीपणापासून त्यांनी प्रकृतिस्वास्थ्य सप्ता-
साठी परदेशी जावे असा त्याच्या निकटवर्तीयांचा त्यांना
ह होता असे म्हणतात की, भूपेन्द्राना शिक्षा झाल्यानंतर
दिताना केव्हा अटक होईल याचा नेम न राहिल्याने क्रान्ति-
कानीही त्यांना परदेशी जाण्याचा सल्ला दिला होता तिसरे
ही कारण दर्शविले जाते की, श्री जगदीशचंद्र वसु सपत्नीक
प आणि अमेरिका येथे प्रवासासाठी जाणार होते त्यांनी
ग' म्हटले म्हणून निवेदितानी परदेशी जाण्याचे मान्य केले
ही असो, निवेदितानी इंग्लंडला वाही दिवसासाठी जाण्याचे
रचत केले स्वामीजींनी स्थापन केलेल्या वालिकाविद्यालयाची
स्था त्यांनी भगिनी स्त्रिस्टाईन आणि भगिनी सुधीरा यांच्या
१ म्पोपविली

१५ ऑगस्ट १९०७-मध्ये निवेदितानी इंग्लंडचे प्रस्थान ठेवले
सात त्या एकट्याच होत्या आठ वर्षांपूर्वी १८९९-मध्ये त्या
डला जायला निघाल्या होत्या, त्या वेळचा प्रसंग त्याच्या
प्यासमोर उभा राहणे स्वाभाविक होते त्या वेळचा प्रवास
मी विवेकानंद याच्याबरोबर चालला होता त्या प्रवासात
कानेक विषय, अनेकानेक चर्चा आणि परिसवाद झाले पण
त्याचा प्रवास हा एकाकी होता, आजच्याही प्रवासात दुन
तेच नव्हते आठ वर्षांत पुष्कळच उद्योग झाला होता, स्वातंत्र्य-
उत्पन्न झाले होते, राष्ट्रीय ऐक्याचे मदन मापले जात होते
ळापासून जहालापर्यंत विविध मतांच्या कार्यकर्त्यांची नानाविध

कामे चालली होती आणि त्या सर्वावर मुकुटमण्यासारखे शोभणारे क्रान्तिकारक युवकाचे दल सिद्ध झाले होते, आणि या सघटनेच्या सिद्धतेकरिता स्वामीजीचा आदेश जाणून, त्याच्या आशा-आकाक्षाचे स्मरण ठेवून, निवेदितानी आपले सारसर्वस्व ओतले होते आणि त्या मनोमन असेच म्हणत होत्या,

नाहो पुरी उलटलीं जरी आठ वर्षे ।

तो कार्यसिद्धि इतुकी मन का न हर्षे ॥

दि. ६ सप्टेंबर १९०७-ला त्या लंडनला पोचल्या. आई, भाऊ, बहीण या सर्वांच्या भेटी झाल्या खास हिंदुस्थानच्या म्हणून निवेदितानी किती तरी लहान-सहान वस्तु भेटी दाखल वरोवर नेल्या होत्या वोट, भूर्जपत्रे, तुळशीमाला, रुद्राक्षमाला, निराजने, बालकृष्णाची चित्रे, वृंदावनातल्या कृष्णलीलाची चित्रे आणि हिंदु सस्कृति समजावून सांगणाऱ्या इतर किती तरी वस्तु होत्या. मसाल्याचे डबेही त्या न्यावयास विसरल्या नाहीत. दोन महिने इंग्लंडमध्ये राहिल्यावर नोव्हेंबरमध्ये त्या युरोपमध्ये गेल्या. तेथे जर्मनीमध्ये जगदीशचंद्राची आणि त्याची भेट झाली. जगदीशचंद्राच्या वरोवर त्या इंग्लंडला परत आल्या.

१९०७ आणि १९०८ ही वर्षे हिंदुस्थानच्या ब्रिटिशाशी झालेल्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरानी लिहून ठेवण्यासारखी आहेत. अर्जविनल्याचे युग संपून सशस्त्र क्रान्तीच्या नौवती आता खणखणू लागल्या होत्या जनतेत स्वातंत्र्यप्रेमाला वहर येत होता स्वातंत्र्यसंपादनार्थ हवे ते मूल्य द्यावयास युवक-वर्ग मिद्ध होऊ लागला होता. 'स्वतंत्रताका मूल्य प्राण है। देखे कौन चुकाता है ॥' असे आवाहन केल्यास 'मी' 'मी' असे उत्तर देणारे तरुण दिसू लागले होते. निवेदिता इंग्लंडमध्ये होत्या आणि एकेक वार्ता त्यांना ऐकावयास मिळत होत्या ऑगस्ट १९०७-मध्ये निवेदितानी हिंदुस्थान सोडले. लगोलग 'वन्दे मातरम्' मधील काही लेखाकरिता अरविन्दावर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात

आला. अरविंदवावू त्यातून सुटले, पण खटल्यात साक्ष द्यावयाचे नाकारल्यावरून विपिनचंद्र पाल यांना ६ महिने कारावासाची शिक्षा झाली. त्याच सुमारास 'वन्दे मातरम्' म्हटल्याच्या आरोपावरून १४ वर्षांचा वालक सुशीलकुमार याला फटक्याची शिक्षा देण्यात येऊन सर्वासमोर सर्वांगविव्हल करण्यात आले सप्टेंबर १९०७-च्या सुमारास 'सध्या' पत्राचे संपादक ब्रह्मवाधव उपाध्याय यांना राजद्रोहाच्या आरोपावरून पकडण्यात आले खटला चालू असतानाच त्यांनी न्यायाधीशाला सांगितले, 'परकीय लोकांनी भरलेल्या खटल्यात मी भाग घेऊ इच्छीत नाही ईश्वरी कार्यातला मी एक पाईक आहे तुम्ही मला शिक्षासुद्धा करू शकणार नाही' उपाध्यायवावूनी आपले शब्द खरे केले. खटला चालू असतानाच ते स्वर्गलोकी गेले. खरोखरीच ब्रिटिश सरकार त्यांना शिक्षा करू शकले नाही

उपाध्यायवावूंच्या मृत्यूने निवेदिताना अतिशय दुःख झाले स्वामी विवेकानंदाच्या चित्तेपाशी उभे राहून वैराग्यपूर्ण स्वदेश-सेवेची ज्यांनी प्रतिज्ञा घेतली असे दोघे म्हणजे एक उपाध्यायवावू आणि स्वतः निवेदिता केवढी प्रतिभा! केवढे पांडित्य! केवढे साहसी जीवन! पण हा जीवनदीप आज विझून गेला होता. निवेदितानी अश्रुपूर्ण मनाने कालाला नमन केले आणि म्हटले, 'वही गुरु की फते!'

काळ काही थांबत नव्हता मुरारीपुकूर येथील वागेमध्ये शस्त्रास्त्रासाठी झडती घेण्यात आली. छोट लाट, वगालचे लेफ्टनंट गव्हर्नर फरेझर हे इंदूरला जात असताना त्यांच्या रेल्वेमार्गावर बाँबचा स्फोट झाला. या घटनेच्या मागे अरविंदवावू होते. गोयालनंद स्टेशनवर डाक्याचे मॅजिस्ट्रेट ट्रॅलिन यांना गोळी मारण्याचा प्रयत्न करण्यात आला निवेदिताना या घटना समजत होत्या सुरत काँग्रेसमध्ये जहाल आणि मवाळ पक्षांमध्ये हातघाई कशी झाली आणि टिळकाचा जहाल पक्ष काँग्रेसमधून कसा बाहेर पडला याचेही वर्णन निवेदिताना वाचावे लागले चंद्रनगरमध्ये

स्त्रियाच्यावर बाँव पडले वगालमध्ये रुद्राचा नाच सुरू झाला होता या सर्व घटना १९०७-च्या अखेरच्या दिवसातल्या होत्या.

या सर्व वार्ता ऐकून निवेदिताचे मन आनंदोर्मीनी भरून आले असले पाहिजे दि ३१ डिसेबर १९०७-ला त्यानी आपल्या दैन-दिनीत लिहिले,

‘उत्कृष्ट वर्ष ! वर्षारंभ डमडम येथे, वर्षाखेर लडनमध्ये ! दोन पुस्तके प्रसिद्ध झाली, “तौलनिक विद्युत् शारीरशास्त्र” आणि “हिंदुत्वातील वालरम्य गोष्टी” वाकीच्याचे प्रकाशन निकट आहे किती सुंदर वर्ष ! माते ! कालीमाते ! कालीमाते ! तुझी कृपा !’

येवढे या वर्षात सुंदर काय होते ? दोन पुस्तके प्रसिद्ध झाली हे ? त्यातले एक जगदीशचंद्राचे आणि दुसरे लहान मुलासाठी लिहिलेल्या गोष्टीचे ! या दोन पुस्तकासाठी वर्ष सुंदर गेले म्हणजे ?

गत वर्षात झालेल्या पण दैनदिनीत न लिहिलेल्या अनंत गोष्टी या चार ओळीत निवेदितांनी उल्लेखिलेल्या असल्या पाहिजेत जें या हिंदुसमाजात, हिंदुस्थानात व्हावे म्हणून त्यांनी गेली पाच वर्षे हाडाची काडे केली त्याला प्रारंभ झाला होता—आणि म्हणून निवेदितांनी लिहिले, ‘उत्कृष्ट वर्ष ! !’

निवेदितांनी इंग्लंडमध्ये काय काम केले याचे सर्व वृत्त उपलब्ध नाही त्या नोव्हेंबर १९०७-मध्ये युरोपमध्ये का गेल्या, तेथे जाऊन त्यांनी काय केले हे माहीत नाही उगाच सौंदर्यस्थळ पाहण्यास त्या जातील हे शक्य नव्हते पण ज्यांनी क्रान्तिकारक विचारांचा वसा घेतला होता त्यांना आपल्या सर्वच व्यवहारात कमालीची गुप्तता पाळावी लागे दोघा क्रान्तिकारकांनी मुद्धा परस्परांना आवश्यकतेशिवाय अधिक माहिती विचारावयाची नाही असा दडक होता १९०६-मध्ये सेनापति बापट, निवेदितांचा शिष्य हेमचंद्र दास आणि मिर्झा अब्बास हे तिघे पॅरिसला दौरे करायला गेले याची विद्या शिबले पण तुमचे मुख्य मुख्य लोक कोण, आम्हाचे कोण याची पुस्तक चर्चा मुद्धा परस्परांत त्यांनी कधी केली नाही असे मौन पाळण्याचा हेतु असा असे की, कोणीही पकडला

नेला तरी त्याच्याकरवी समग्र माहिती फुटण्याचा सभव कमीत कमी असावा याचा पडताळा खुद्द सेनापतीनीच दिलेला आहे

१९०८-मध्ये रशियन क्रान्तिकारक पुढारी प्रिन्स क्रोपोट्किन् लंडनला आले निवेदिताचा आणि त्याचा स्नेह पूर्वीचाच होता भेटीत रशियन राज्यक्रान्ति आणि हिंदुस्थानातील राज्यक्रान्ति यावर चर्चा झाली प्रिन्स क्रोपोट्किन् यानी भविष्यकाळातील आशेचा दोष दाखवीत म्हटले, 'धैर्य घरा, मित्रानो ! धैर्य घरा ! कोणत्याही परिस्थितीत स्वातंत्र्यप्राप्ति लावणीवर पडू शकत नाही ' या चर्चेनंतर निवेदितानी कलकत्त्यातील 'मॉडर्न रिव्ह्यू' या मासिकात 'एका रशियनबरोबरच्या गप्पा' हा लेख लिहिला

क्रान्तीच्या आघाडीवर अशा रीतीने काम चालू असता इतर आघाड्यावरही निवेदिता परिश्रम करीतच होत्या स्वातंत्र्य-प्राप्तीसाठी सर्व वाजूनी प्रयत्न केले पाहिजेत, आणि स्वातंत्र्य-प्राप्तीचे विविध मार्ग हे भिन्न भिन्न नसून एकाच मोठ्या प्रयत्नाची अग असतात असे त्याचे मत दिसून आले इंग्लंडमधील मुक्कामात हिंदुस्थानातील परिस्थिती काय आहे, तेथले प्रश्न काय आहेत हे निवेदितानी तेथील लोकांच्या समोर मांडले एकेका विषयावर त्या ओळीने सत्राप्रमाणे व्याख्याने देत 'रामायण', 'महाभारत', 'स्वामी विवेकानंद याचे जीवन आणि कार्य' 'भारतीय वाङ्मयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी', 'हिंदुस्थानचे प्रश्न' इत्यादि विषयावर ही व्याख्यानसत्रे झाली 'हिंदुस्थानातील स्त्रिया', 'भारतीय स्त्रीचे गृहजीवन', 'भारतीय आदर्श' या विषयावर त्यांनी वृत्तपत्रात लेख लिहिले इंग्लंडच्या पार्लमेंटमध्ये हिंदुस्थानबद्दल सहानुभूति वाळगणारे कोण कोण आहेत त्याची माहिती काढून निवेदितानी त्याच्या भेटी घेतल्या त्याच्याकरवी ब्रिटिश जनतेचे मन हिंदुस्थानच्या प्रश्नांना अनुकूल करून घेण्याचाही त्यांनी यत्न केला मॉडर्न रिव्ह्यूमध्ये 'पार्लमेंटमधील आपले मित्र' या विषयावरील लेखात या मित्राची त्यांनी माहिती लिहिली कट्टर जहाल विचारांच्या कार्यकर्त्यांना पार्लमेंटच्या

सभासदाच्या भेटी घेणे आवडत नसे प्रत्येक ब्रिटिश हा त्याना शत्रू वाटे याविरुद्ध मवाळ विचाराच्या लोकाना सामान्यतः कोणीही ब्रिटिश मनुष्य उदार पुरुष वाटे आणि जहालाचे मार्ग आत्यंतिक, देशाला धोक्यात घालणारे, व प्रगति खुटविणारे वाटत असत निवेदिता विचाराच्या या दोन्ही टोकापासून मुक्त होत्या त्याची दृष्टि व्यापक होती

हिंदुस्थानात क्रान्तिकारकाच्या कार्याची घोडदौड चालूच होती. प्रथम त्याचा असा विचार होता की, हिंदुस्थानभर नगरानगरातून, खेड्याखेड्यातून क्रान्तिकारक तरुणांची पथके उभी करावयाची, दासगोळा, हत्यारे याचा साठा करावयाचा आणि एका क्षणी सर्वानी परकीय शत्रूवर हल्ला करावयाचा क्रान्तिकारक कार्याचे बीजारोपण महाराष्ट्रात वासुदेव वळवत फडके यांनी १८७०-च्या सुमारासच केले नंतर चाफेकर बघूनी आपल्या हौतात्म्याने त्या बीजाला खतपाणी घातले १९०१-च्या सुमारास सावरकरबघूनी प्रथम मिनमेळा आणि नंतर अभिनव भारत या सस्था स्थापून हे रोपटे चांगलेच वाढविले १९०६-च्या आगेमागे महाराष्ट्रभर बहुधा सर्व प्रमुख गावी अभिनव भारताच्या शाखाचे जाळे पसरलेले होते. बंगालमध्ये कलकत्ता अनुशीलन समिति आणि डाक्का अनुशीलन समिति अशी दोन क्रान्तिमंडळे होती आणि १९०८-पर्यंत एकट्या बंगालमध्ये दोघाच्या मिळून एक सहस्रावर शाखा होत्या

याच दिवसात लंडनमध्ये आणि युरोपात ठिकठिकाणी भारतीय क्रान्तिकारकांनी आपल्या सघटनेचे उत्तम जाळे विणले होते. १८९७-च्या सुमारास पंडित श्यामजी कृष्णवर्मा हे लंडनला गेले. तेथे त्यांनी १९०५-मध्ये 'इंडिया हाऊस' या संस्थेची स्थापना केली या म बापट हे १९०४-मध्ये उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले होते १९०६-मध्ये विनायक दामोदर सावरकर हेही उच्च शिक्षणासाठी लंडनला गेले सावरकराच्या आगमनावरोवर लंडनचे सर्वच वातावरण पालटले आणि इंडिया हाऊस हे इंग्लंडमधील

क्रान्तिकारकाचे एकत्र जमण्याचे ठिकाण झाले थोडक्याच दिवसात वापट या क्रान्तिकारकाच्यान ओढले गेले ग्यानचंद वर्मा हेही 'अभिनव भारताच्या' या लंडन शाखेत प्रविष्ट झाले ग्यानचंद वर्मा यांनी प्रिन्स नोपोट्किन याची भेट घेतली या सवधातून बांब निर्माण करण्याची विद्या शिकण्याचा प्रश्न आला आणि ते काम (सेनापति) वापट याच्याकडे सोपविण्यात आले वापट त्यासाठी पॅरिस येथे गेले तेथे वगालमधून आलेला निवेदिताचा शिष्य हेमचंद्र दास आणि मिर्झा अब्बास या दोघांच्या समवेत तीन रशियन तज्ज्ञाकडून हे तिघे बांब निर्माण करण्याची सर्व कृति शिकले या विषयाच्या पुस्तिका त्यांनी मिळविल्या त्याची इंग्रजी भाषातरे करण्यात आली ही भाषातरे हिंदुस्थानात पाठविण्यात आली या घटना १९०७-च्या पहिल्या तिमाहीत घडून आल्या हेमचंद्रदास यानंतर कलकत्त्याला परतला अशा रीतीने वगालचे क्रान्तिकारक आणि महाराष्ट्राचे युरोपमध्ये असलेले क्रान्तिकारक याची साखळी जुळली गेली १९०७-च्या डिसेंबर महिन्याच्या अखेरीस हिंदुस्थानात सुरत येथे राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन झाले त्या वेळी महाराष्ट्र आणि वगाल येथील क्रान्तिकारकाची एक गुप्त बैठक झाली आणि एकत्रित कार्याची रूपरेखा आखण्यात आली

सुरत काँग्रेसच्या वेळच्या गुप्त बैठकीचे निर्णय वगालमधील क्रान्तिकारकांनी नंतर बदलले असावेत असे दिसते एकत्रित उठावाच्या ऐवजी ज्याला जसे जमेल तसा त्याने ब्रिटिश अधिकाऱ्यावर हल्ला चढवावा, त्यांना ठार मारावे असे धोरण त्यांना स्वीकारावे लागले १९०७-च्या अखेरीस सेनापति वापट इंग्लंडहून हिंदुस्थानात परत आले ते कलकत्त्याला फेब्रुवारी १९०८-मध्ये गेलेले असताना हेमचंद्राच्या घरी एक बैठक झाली त्या बैठकीस वारोदरकुमार, उल्हासकर दत्त, स्वतः हेमचंद्र आदि वगालचे निवडक ८-१० क्रान्तिकारक उपस्थित होते वगाली क्रान्तिकारकाच्या बदललेल्या धोरणाचा सुगावा सेनापतींना लागलेला होता त्यांनी बैठकीत

स्पष्टच विचारले, 'एखादा दुसरा ब्रिटिश अधिकारी मारणे हे काही आपले कार्य नाही. सार्वत्रिक उठावणी करणे हा आपला हेतु आहे' पण यावर हेमचंद्राने आपल्या अडचणी सांगितल्या. मुख्यतः क्रांतिकारकांच्या शक्तीचे काही प्रत्यंतर दिसल्याविना पुढील कार्य सुलभ होणार नाही असे ध्यानात घेऊन आम्ही हा नवा निर्णय घेतलेला आहे असे स्पष्टीकरण त्याने केले. या बदललेल्या धोरणामुळे सेनापतींना दुःख झाले. त्यांना नवे धोरण त्या वेळी तरी तितकेसे मान्य नव्हते.

३० एप्रिल १९०८ या दिवशी या नव्या धोरणाची प्रचिती आली. मुजफ्फरपूर येथे मॅजिस्ट्रेट किंग्ज्फोर्ड याच्या बगीवर बॉम्ब टाकण्याचा प्रयत्न झाला. प्रत्यक्षात बॉम्ब पडला. स्त्रियांच्या बगीवर आणि त्यात दोन युरोपियन स्त्रिया मृत्यु पावल्या. किंग्ज्फोर्डने कोवळ्या कोवळ्या क्रांतिकारकांना फटक्याची शिक्षा दिली होती. त्यामुळे क्रांतिकारकांचा त्यांच्यावर विशेष राग होता. मुजफ्फरपूर येथे बॉम्ब टाकण्याचे काम १४ वर्षांचा युवक क्षुदिराम आणि त्याचा १७ वर्षांचा मित्र प्रफुल्ल चाकी या दोघांच्यावर सोपविलेले होते. बॉम्बस्फोटानंतर दोघेही सापडले. पैकी प्रफुल्ल चाकीने पकडल्याक्षणीच आत्महत्या केली. या प्रकारामागे एक मोठे पडय़त्र असले पाहिजे अशा विचाराने पोलिसांचा तपास सुरू झाला. २ मेला माणिकतोळा येथील निवासस्थानाची झडती घेण्यात आली. त्याच वेळी अरविंदबাবू, वारीद्राबू प्रभृति ४७ जणाना पकडण्यात आले. त्या सर्वांच्यावर राजद्रोहाचा-ब्रिटिश सरकार उलथून टाकण्याचा प्रयत्न केल्याचा- खटला भरण्यात आला. इकडे महाराष्ट्रामध्ये बंगालच्या या घटनावर ज्वलत लेख लिहिल्यावरून लोकमान्य टिळक यांना जुलै १९०८-मध्ये सहा वर्षे काळचापाण्याची शिक्षा झाली. या सर्व घटना निवेदितांच्या समोरून सरकत जात होत्या. पण नंतर यापेक्षाही रोमहर्षक घटना घडत गेल्या. क्षुदिराम बोसला ११ ऑगस्ट १९०८-ला फाशी देण्यात आले. एका हातात गीता घेऊन तो वीर हसत हसत फाशी

गेला. देशासाठी फास लावून घेतलेला वगप्रान्ताचा हा पहिला वीर. त्याच्या अत्येष्टि सस्कारानंतर तेथील चिताभस्म लोकानी आपापल्या डब्यातून भरून घेतले आणि देव्हान्यात ठेवून त्याची ते पूजा करू लागले. अलिपूर बॉम्ब केसमध्ये नरेन्द्र गोस्वामी हा माफीचा साक्षीदार झाला होता अलिपूरच्या ऐन तुरुंगामध्ये या फितु-याला दि १ सप्टेंबर १९०८ या दिवशी कन्ह्यालाल दत्त आणि सत्येन्द्र-वसू या दोघानी गोळ्या घालून ठार मारले. या ज्वलत घटनानी सारा वगाल आणि सारा हिंदुस्थान भयचकित, विस्मयचकित होऊन पाहू लागला. कन्ह्यालाल दत्त आणि सत्येन्द्र वसु हसत हसत फासावर गेले. अखेरच्या पंधरा दिवसात त्याचे वजन १५-१५ पांडानी वाढले.

निवेदिताना या घटनानी निश्चितच आनंद झाला असेल. त्याना वाटले आज भारतात पौरुषाचा साक्षात्कार नव्याने झाला. वगालचा गव्हर्नर फ्रेझर याच्यावर तितक्यातच गोळीबार करण्यात आला. अलिपूर बॉम्ब केसची उभारणी करणारा आणि प्रफुल्ल चाकी याला पकडणारा पोलिस अधिकारी नदलाल दानर्जी याला कलकत्याच्या उघड्या रस्त्यावर गोळी घालून ठार करण्यात आले. या सर्व घटनानी ब्रिटिश सरकार चवताळून उठले. त्याने अश्विनीकुमार दत्त, श्यामसुंदर चक्रवर्ती, कृष्णकुमार मित्र प्रभृति वगालच्या नऊ पुढाऱ्यांना वगालमधून सीमापार केले नाटकातील प्रवेशाप्रमाणे साऱ्या घटना अगदी वेगाने घडत गेल्या. सरकारी दडपचक्र भयानक होऊ लागले. भूपेन्द्रनाथाला तुरंगवासाची शिक्षा झाल्यानंतर अरविंदबाबूनी 'वदेमातरम्' मधून लिहिले होते, 'भले ! आणखी दडपा !' 'वरील सर्व वार्ता ऐकून निवेदिता मनात म्हणाल्या, 'आता दडपण्याचा वरवटाच फिरतो आहे. !' वगालमध्ये हा सर्व जो चमत्कार घडला त्याचे मार्गदर्शक श्रीअरविंद होते आणि स्फूर्तिदैवत तर स्वतः निवेदिताच होत्या.

हिंदुस्थानातल्या घटना निवेदिताना वृत्तपत्राद्वारे कळत होत्या. पण ऑगस्ट १९०८-मध्ये जहाल विचाराच्या नेत्याच्या तोंडून सर्व

हकिगती त्यांना प्रत्यक्ष एकावयास मिळाल्या विपिनचंद्र पाल यांना आक्टोबर १९०७-च्या सुमारास ६ महिन्यांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा मिळाली होती ती भोगून सुटून आल्यावर ते ऑगस्ट १९०८-मध्ये लंडनला आले त्यांच्याकडून निवेदिताना बंगालची वित्त-वातमी कळली विपिनबाबूंचे लीकरच लंडनमधील क्रान्ति-कारकाशी निकट संबंध आले १९०८-च्या एप्रिल महिन्यात बंगालमध्ये उडालेल्या क्रान्तीच्या ठिणग्याचे लंडनमध्ये सावरकर प्रभृतींनी सहर्ष स्वागत केले १६ आक्टोबर १९०८ या दिवशी, बंगाल फाळणी दिनाच्या दिवशी रक्षावधनाचा उत्सव लंडनमध्ये पाळण्यात आला त्या दिवशी विपिनचंद्र पाल यांचे सुंदर भाषण झाले डिसेंबर महिन्यात पालबाबूंची दोन व्याख्याने सावरकराच्या प्रेरणेने ठेवण्यात आली.

पालबाबूंची ऑगस्ट १९०८-मध्ये भेट झाल्यावर निवेदिता आयर्लंडमध्ये गेल्या आचार्य जगदीशचंद्र यांचे इंग्लंडमधील काम संपले होते आणि त्यांना अमेरिकेस जावयाचे होते तेही निवेदितांच्या वरोवर आयर्लंडमध्ये गेले तेथे एक महिनाभर थावून निवेदिता आक्टोबर १९०८-मध्ये अमेरिकेस गेल्या

याच वेळी भूपेन्द्रनाथ दत्त एक वर्षाची शिक्षा भोगून नंतर श्रीमती ओलवुल यांच्यावरोवर अमेरिकेत आलेला होता. निवेदिताना पाहून त्याला अवर्णनीय आनंद झाला. भेट झाल्यावर निवेदितानी त्यांचे मन स्थिर केले विवाह अथवा प्रपच याच्या मार्गे न लागता आयुष्याच्या अखेरपर्यंत अशीच देशसेवा करावयाची हे त्यांनी त्यांच्या मनात विवचले

निवेदितानी अमेरिकेचा दौरा आरंभिला. अनेक ठिकाणी व्याख्याने देऊन बालिका-विद्यालयासाठी त्यांनी पैसे गोळा केले. तसेच भूपेन्द्रनाथांच्या शिक्षणाचीही त्यांनी सोय केली

१९०९-च्या प्रारंभास इंग्लंडमध्ये आपली आई आसन्नमरण असल्याचे निवेदिताना समजले त्यामुळे अमेरिकेतील दौरा अर्धवट टाकून त्या इंग्लंडला परत आल्या निवेदिताची माता इसंबेल

नोबल ही आपल्या वैराग्यपूर्ण पण कर्तृत्वसंपन्न मुलीची भेट घेण्यासाठीच केवळ, जीव ठेवून होती. अखेर मुलीची भेट झाली आणि दिनांक २६ जानेवारी १९०९ या दिवशी तिने प्राण सोडला. निवेदितानी आईची शुश्रूषा भक्तिपूर्ण मनाने केली पण तिच्या मृत्यूचे दुःख स्थितप्रज्ञाच्या समतोल मनाने सहन केले.

आईच्या मृत्यूनंतर निवेदिताचे काही दिवस घरची व्यवस्था लावण्यात गेले. मार्च १९०९-मध्ये जगदीशचंद्र अमेरिकेचा दौरा संपवून लंडनला आले. ते महिन्याच्या अखेरीला ते युरोपमध्ये गेले. निवेदिताही त्याच्याबरोबर युरोपमध्ये गेल्या. जूनच्या ३० दिनांकला 'जोन ऑफ आर्कचे' जन्मस्थान पाहण्यासाठी त्या जिनेव्हाला गेल्या. तेथून दिनांक २ जुलैला त्या मार्सेलीसला गेल्या. बमुदापत्य बरोबर होतेच.

इकडे हिंदुस्थानात क्रांतीच्या विद्युल्लतेचा चमचमाट सर्वत्र होत असताना आता खुद्द लंडनमध्ये भडका उडाला पाहिजे असें सावरकरानी ठरविले. १ जुलै १९०९ या दिवशी लंडनमध्ये भारत-मंत्र्याचे राजकीय सचिव सर कर्झन वायली याचा रिव्हाल्व्हरने गोळ्या घालून वध करण्यात आला. एक पंजाबी सुपुत्र आणि सावरकराचा शिष्य मदनलाल धिंग्रा याने ही कामगिरी वजावली होती. मदनलालने आपल्या वक्तव्यात अगदी उघडपणे सांगितले,

परकी शस्त्रास्त्राच्या साहाय्याने दास्यात जखडून टाकलेलें राष्ट्र हे निरंतर युध्यमान राष्ट्र असतें. नि शस्त्र जातीला उपड रणागणात उतरून सामना देणे अशक्य असल्याने मी दवा घरून हत्ता चढविला. मला तोफा वापर देण्यात आल्या नाहीत म्हणून मी माझे पिस्तुल काढले व तें झाडले.

हिंदु म्हणून माझी भावनाच अशी आहे की, माझ्या देशाचा अपमान हा परमेश्वराचाच अपमान होय. मी मातृभूमीला स्वतःच्या रक्तावित्ता करून अर्पण करू शकतो ? ते रक्त मी मातृभूमीच्या स्थंडिलावर अर्पिले आहे !

मदनलालच्या हीतात्म्याने सर्व युरोपभर खळबळ उडाली.

हिंदुस्थान पारतय्यात राहण्यास सिद्ध नाही तो स्वतः होणारच हे सर्वांना समजले

लंडनमधील आणि युरोपातील क्रान्तिकारक गटाशी निवेदिताचे किती सवध आले होते याची निश्चित माहिती उपलब्ध नाही निवेदिता युरोपमध्ये गेल्या त्या क्रान्तिकारकाची वृत्तपत्र युरोपच्या राजधान्यातून प्रसिद्ध व्हावीत याची खटपट करण्यासाठी असे म्हटले जाते पण त्याबद्दल निश्चित आधार नाही स्वातंत्र्यवीर सावरकर १९०८-१९०९-मध्ये लंडनला होते तथापि निवेदिताची व त्याची ओळख-भेट झाली नाही असे असले तरी अभिनव भारत आणि निवेदिता यांच्यामध्ये हेमचंद्र दास, प्रिन्स क्रोपोट्किन् आणि विपिनचंद्र पाल हे अगदी महत्त्वाचे दुवे होते आणि त्यामुळे अभिनव भारताच्या कार्याची निवेदिताना काहीच माहिती नसेल हे अशक्य वाटते

युरोपमध्ये आता स्वतःचे काही काम उरलेलं नाही हे निवेदिताच्या यापूर्वीच लक्षात आलेले होते हिंदुस्थानात जाऊन आपल्या सांगण्यावरून ज्यांनी सर्वस्वाचे बलिदान केले त्याची स्थिति काय आहे, इतरांची परिस्थिति काय आहे, हे या वेळी पाहावे, किवहुना तेथेच गेले पाहिजे, त्या रणक्षेत्रात घट्ट उभ राहिलं पाहिजे असे त्याच्या मनान घेतलेल असावे सावरकरानी 'माझे मृत्युपत्र' या कवितेमध्ये लिहिले तशीच निवेदिताची स्थिति झाली असली पाहिजे सावरकरानी म्हटलं,

हे मातृभूमि, तुजला मन बाहियेलें

वक्तृत्व, धाग्विभजहि तुज अपियेलें ।

तूतेच अपिलि नवी कविता रसाला

लेखाप्रति विषय तूचि अनन्य झाला ॥ १ ॥

सावरकरानी ही कविता नंतर लिहिली पण निवेदितानी त्या-पूर्वीच हे सर्व केले होते मातृभूमीला त्यांनी मन वेव्हाच बाहिलं होते, वक्तृत्व, कवित्व आणि लेखनत्व हे तिन्ही गुण तिच्यान ठायी, तिच्या गुणगायनात अपंग केलेले होते

भगिनी निवेदिता

त्याच्याही पुढे जाऊन सावरकरानी वर्णन केल्याप्रमाणे

त्वत्स्यडिलीं ढकलिलें प्रियमित्रसधा

केलें स्वये दहन यौवन देह भोगा ।

त्वत्कार्यं नैतिक सुसमत सर्वं देवा

त्वत्सेवनींच गमली रघुवीरसेवा ॥

निवेदितानी जे तरण मडळ भोवती गोळा केले होते त्याची यज्ञकुंडात आहुति दिली होती, स्वतःच्या यौवनाचा त्याग तर जेव्हा ब्रह्मचारिणीचे व्रत स्वीकारले तेव्हाच झालेला होता, आणि आपण स्वतः कालीमातेच्या हातातील एव साधन आहोत, तिच्याच प्रेरणेने सर्व उद्योग करावयाचे अशी मनाची सिद्धता होऊनच त्या कार्याला प्रवृत्त झालेल्या होत्या

अशा आत्माहुतीतून वगालमध्ये हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यास्तव यज्ञ सिद्ध झालेला होता आता जेथे हे यज्ञकुंड पेटले होते तेथे, हिंदुस्थानात, कलकत्त्याला न जाता मागे राहून कसे चालेल? त्या हिंदुस्थानात जाण्यास अत्यंत अत्यंत उत्सुक झाल्या असतील आणि त्यामुद्धा सागराला आळवू लागल्या असतील —

ने मजसी ने परत मातृभूमौला

सागरा ! प्राण तळमळला ।

♦ ♦ ♦

*

* * ॐ * *

*

*

* * १८ * *

अरविदांचें अज्ञात-गमन लेडी मिंटो यांची भेट

निवेदिता दि १६ जुलै १९०९-ला मुंबईला येऊन पोचल्या. दोन दिवसात कलकत्याला ब्रोसपारा आळीतील आपल्या निवास-स्थानी त्या येऊन दाखल झाल्या आल्याआल्याच त्यांनी परि-स्थितीची चाहूल घेतली

क्रान्तिकारकाच्या उठावानंतर सारा बगालप्रान्त, किंबहुना सारा हिंदुस्थानच सुन्न झाला होता

ज्या घटना १९०८ पासून घडत होत्या त्या अगदीच अनपेक्षित, आकस्मिक आणि अघटित होत्या परकीय, अत्याचारो राज्यत्यांच्या

(२५८)

राज्यात शतकानुशतके सुखाने राहण्याची ज्यांना सवय जडलेली होती, अशा लोकातून प्रतिकारास प्रारंभ होणे हे जनता आणि राज्यकर्ते या दोघानाही प्रचंड धक्का देणारे होते

बगालीमनाला कमालीचे हादरे वसले सर्व प्रान्त खडबडून जागा झाला आपण परतून आहोत, ब्रिटिश हे आपले शत्रू आहेत, त्यांच्यापासून आपणास स्वातंत्र्य मिळवावयाचे आहे, रक्ताचे अर्घ्य अर्पून कालीमातेला सतुष्ट केल्याखेरीज हे स्वातंत्र्य मिळणार नाही, या सर्व गोष्टी बगाल्यात घडलेल्या विद्युत्शक्तीच्या आसुडाच्या कडवडाटावरोवर लोकांच्या ध्यानी आल्या मोठ्या प्रमाणात जागृति झाली स्वदेशीचा हट्ट वाढतच गेला कला, विद्याभ्यास, संशोधन, खेळ या नानाविध क्षेत्रात राष्ट्रीय विचाराची जपणूक होऊ लागली

पण त्याचबरोबर सरकारी दमनाचा बरबटा फिरू लागला कित्येकाना सीमापार करण्यात आले, कित्येकांच्या झडत्या झाल्या कित्येकांच्या धिंडी निघाल्या, कित्येकांची घरेदारे धुळीला मिळाली, किती अनेकांच्यावर गुप्त पोलीसाचे पहारे वसले, केव्हा कोणाला हुसकले जाईल याचा नम राहिला नाही याचा परिणाम जनसामान्यांच्या मनावर भीतीचे, व्याकुळतेचे एक प्रचंड पटल येण्यात झाला आतून क्रान्तिकारकांच्या वद्दल आदर, आत्मीयता वाढत असतानाही बाह्यत काही लोकांच्याकडून त्याची निंदा होऊ लागली या बचनेचाहि परिणाम नैराश्य वाढविण्यात होत गेला

अशा स्थितीत धीर कोणापासून मिळवायचा? पुण्यामध्ये रॅण्डचा वध झाल्याच्या दुसऱ्या दिवसापासून जे टिळक लोकाना धीर देत हिडले, 'सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय?' म्हणून केसरीतून ज्यांनी खणखणीतपणे सवाल केले, ते लोकमान्य याही वेळेस लोकाना धीर द्यावयास पुढे आले पण एवढ्याच-साठी त्यांना मडालेच्या तुरुंगात ६ वर्षे काळचापाण्यावर पाठविण्यात आले लाला लजपतराय हद्दपार झालेले होते, विपिनचंद्र पाल ६ महिन्यांच्या तुरुंगवासानंतर विलायतेला गेलेले होते लोकाना धीर द्यावयास कोणी उरलेच नव्हते अरविंद होते एक

वर्षाची कारावासाची शिक्षा झालेले, सामान्य गुन्हेगाराप्रमाणे हाताना, कमरेला काढण्या घातल्या गेलेले, तुरुंगातील अवघडातली अवघड शिक्षा म्हणजे एकातवासाची, तीही भोगलेली, अगदी मृत्यूच्या छायेत जाऊन आलेले अरविंद, ते तेवढे मोकळे होते त्याचा धीर खचलेला नव्हता

अजून रात्री अपरात्री घराबाहेर पडण्याची लोकाना चोरी वाटावयाची ठिफठिकाणी झडत्या होत असल्याच्या वार्ता वाचावयास मिळावयाच्या क्वचित् क्वचित् बॉम्बस्फोटही व्हावयाचे क्रान्तिकारक काही पुरते उन्मळून पडलेले नव्हते काही थोडे क्रान्तिकारक सन्यासी होऊन रामकृष्ण मठात दाखल झालेले होते काही भगवी वस्त्र धारण करून या गावातून त्या गावाला जात होते, काही दवा धरून अरण्यात गुप्त रीतीने राहत होते, आणि उरलेल्याची सघटना मजबूत ठेवीत होते काही आघाडीचे अजूनही गावोगावी दरवडे घालून पैसे एकत्र करीत होते ज्या फितुराच्यामुळे सघटनेला धोका पोचतो त्यांना गोळ्या घालून ठार करीत होते.

परिस्थितीचे गाभीर्य, तिच्यातील भीतिग्रस्तता निवेदिताच्या ध्यानात आली तथापि कलकत्यात आल्यानंतर त्याचे कार्यक्रम पहिल्यासारखेच चालू झाले आल्यानंतर दोन दिवसातच त्या बहुधा सर्व परिचिताना भेटून आल्या जगदीशचंद्राचे घरी जाणे झाले, गारदामातेचे दर्शन झाले, बेलूर मठातल्या सन्याशाच्या भेटी झाल्या मोठी किंमत देऊनसुद्धा पण देशात झालेली जामृति पाहून निवेदिताना आनंद झाला त्यानी कुमारी मॅक्लिअँड यांना लिहिले

‘सब पक्षांचे यावर एकमत आहे की, या नव्या चैन्याचा आरंभ श्रीरामकृष्ण आणि विवेकानंद यांच्यापाशी आहे’

कलकत्यास आल्यानंतर मुख्य काम अजून राहिलेच होते ते म्हणजे अरविंदाची भेट तुरुंगातून सुटून आलेले अरविंद फार धीरगभीर झाल्याच्या वार्ता निवेदिताच्या कानावर आलेल्या होत्या.

अरविदाचें तुरुंगांत जाणें ही त्यांना विश्वांतिच होती. तुरुंगांत जाण्यापूर्वी त्यांची अंतःप्रेरणा त्यांना एकान्त स्वीकारण्यास सांगत होती. तो एकान्तवास त्यांना तुरुंगरूपाने लाभला. तेथे तपस्या आचरता आचरता १५ दिवसपर्यंत विवेकानंद आपल्याशी बोलत असल्याचा त्यांना अनुभव आला, त्यांच्या अस्तित्वाचीही साक्ष आढळून आली. या साधनेची अखेर गीता आणि उपनिषदे यांच्या सानिध्यांत अरविदांना ईशशक्तीचें नवीनच दर्शन होण्यांत झाली. त्यांना तो तुरुंग, तुरुंग म्हणून भासेना; तेथे पहारेकरी नव्हते, तेथे लोखंडी गज नव्हते, झाडं नव्हती; प्रत्येक पदार्थ, त्यांना केवळ श्रीकृष्णरूपाने विनटलेली दिसू लागली. खटल्याला जेव्हा प्रारंभ झाला तेव्हा न्यायाधीश, वकील, आरक्षक, आरोपी सर्वच वासुदेव, श्रीकृष्ण आहेत असें स्पष्ट दिसू लागले. तुरुंगांतून सुटून आल्यावर कलकत्त्याच्या एका उपनगरांत उत्तरपारा येथे 'धर्मरक्षकसमाज' या संस्थेने केलेल्या सत्कारप्रसंगी भाषण करताना अरविदानी स्वतःला तुरुंगांत आलेले विविध अनुभव आणि त्यातून घडलेलें विचारांचें परिवर्तन याबद्दल सांगितले,

परमेश्वराने मला सांगितले, 'नूतन आणि पराश्रमी राष्ट्राची नवी पिढी माझ्या आज्ञेने षडत आहे. ... ही तरुण माणसे तुजें (मध्याचे) काम हातात घेतील आणि तू केले आहेस त्याहीपेक्षा अधिक शक्तीने करून दाखवितील... तुला मी जें पोंडेंफार सामर्थ्य दिले आहे तें अशामाठी की, हा देण ज्यामुळे उन्नत होईल असे (नवे) तत्त्व तुझ्या मुखाने बाहेर पडावें...' आपल्या मध्येचें नाव 'धर्मरक्षणमंडळ' हें आहे. खरेच, सर्व जगासमोर धर्मांचें, हिंदुधर्मांचें रक्षण करणे, संवर्धन करणे हे आमच्यापुढील कार्य आहे. या धर्मांचे नाव हिंदुधर्म आहे, कारण हिंदुराष्ट्राने तो टिकवून ठेवला आहे (It is the Hindu religion; only because the Hindu nation has kept it) .. कारण हाच धर्म एक असा आहे की जो परमेश्वराचे मान्निध्य मानवी मनावर विववतो आणि परमेश्वराप्रत जाण्याचें सर्व मार्ग आपणात सामावून घेतो ... मी इतके दिवस म्हणत असे की, आपली राष्ट्रीय चळवळ म्हणजे काही केवळ राजकीय

चळवळ नव्हे, ती चळवळ म्हणजेच आमचा धर्म, आमची प्रतिज्ञा, आणि आमची निष्ठा आहे. मी आज तेच म्हणतो, पण निराळ्या रीतीने आमचे राष्ट्रीयत्वहीच आमची प्रतिज्ञा आहे, हीच निष्ठा आहे, हाच धर्म आहे असे मी आता म्हणत नाही, तर अस म्हणतो की आमचा सनातन धर्म हाच असा आहे की जो आमचे राष्ट्रीयत्व आहे.

ह हिंदुराष्ट्र सनातनधर्माबरोबर जन्माला आले, त्याच्याच बरोबर ते चालते आणि त्याच्याच बरोबर वाढते (This Hindu nation was born with the Sanatana Dharma, with it it moves and with it it grows) जेव्हा सनातन धर्माचा अपकर्ष होतो, तेव्हा हे राष्ट्रहि अपकर्षित जाते, आणि जर या सनातन धर्माचा नाश होणे शक्य असेल, तर सनातन धर्माबरोबर हे राष्ट्रही नाशप्रत जाईल. सनातन धर्म म्हणजेच राष्ट्रीयत्व हा संदेश मला आपल्याला विशद करावयाचा आहे.

अरविंदाना विवेकानंदाचे झालेले दर्शन, ईशशक्तीचा झालेला साक्षात्कार निवेदिताच्या कानी आलेला होता आणि म्हणून त्यांना भेटण्यासाठी त्या अति उत्सुक होत्या. कलकत्त्याला आल्यानंतर थोड्याच दिवसात त्या कृष्णकुमार मित्र यांच्या 'सजीवन' पत्राच्या कार्यालयात गेल्या. अरविंदबाबू तिथे आलेले होते. दोन वर्षांनंतर दोघांची भेट होत होती. निवेदितांना दिसले की अरविंदाचे रूप अगदी वेगळं झालेले आहे. त्याचा चेहरा गंभीर झालेला होता आणि त्या ओढगस्तीमध्ये त्याच्या दोन डोळ्यातून तेजराशी प्रकाशत होत्या. हा तर अरविंदाचा नवीन अवतार असे निवेदितांच्या मनाने घेतले. जवळच टेवलावर एक साप्ताहिक पडले होते. त्याचे नाव होते 'कर्मयोगिन्' मुखपृष्ठावर कुरुक्षेत्रावर उभा असलेला अर्जुनाचा रथ आणि त्याचा चक्रपाणि सारथी याचे चित्र होते आणि त्याखाली वचन लिहिले होते

तस्माद् योगाय युज्यस्व

योग कर्मसु कौशलम् ॥

सपादकपदी नाव होते अरविंदबाबूचे. तुरुंगातून सुटून आल्यावर पूर्वीचे इंग्रजीपत्र वदेमातरम् सरकारी आज्ञेने बंद झालेले

होते वगाली 'युगांतर,' तेहि वद पडलेले, म्हणून पुनश्च हरि ओम् म्हणून अरविदानी इग्रजी भाषतून 'कर्मयोगिन्' आणि वगालीतून 'धर्म' ही साप्ताहिके स्वतःच्या संपादकत्वाखाली प्रकाशित करण्यास आरंभ केला होता

किती तरी दिवसांचे बोलायचे राहिलेले होते ! एकमेकांच्या हकीगती एकमेकांना सांगण्यात तासन् तास कसे गेले हे मुद्धा त्यांना कळले नसेल

निवेदितानी विस्मयचकित होऊन स्तब्ध मनाने अरविदाचे विचार ऐकले कारावासातून मुक्त होऊन आलेल्या अरविदाच्या कठातून एक नवीन स्वर, नवीन विचारधारा त्यांनी ऐकली वदे-मातरम्पेक्षा 'कर्मयोगिन्'ची विचारधारा ही अधिक गंभीर होती निवेदिताना स्मरण झाले, सहस्रो वर्षांपूर्वी भगवान् श्रीकृष्णाने अर्जुनाला कुरुक्षेत्रावर हाच सदेश दिलेला होता 'हे अर्जुना तू योगी हो ! स्वकर्म कुशलतेने करणे यामध्येच योग आहे ' त्याच विचाराचा आश्रय करून आज अरविद बोलत होते निवेदिताच्या हेही ध्यानात आले की, लोकाना हे विचार पटणार नाहीत ते म्हणतील, अरविद बदलले कदाचित् ते उपहासमुद्धा करतील तथापि अरविद काही लोकांच्या ताडाकडे पाहून चालणारे नव्हते अतः करणातील अनुभूति हीच त्यांच्या उद्योगाची प्रेरणा होती आणि ह्या अनुभूतीचा पाया हिंदुत्वाच्या आदर्शामध्ये होता

अरविदाचा निरोप घेऊन निवेदिता तेथून निघाल्या त्या सवर्गुलर रोडवर रामानंदबाबूचे मासिक 'मॉडर्न रिव्ह्यू' याच्या कार्यालयात शिरल्या कुशल प्रश्नोत्तरे झाल्यानंतर निवेदितानी विचारले, 'काहो धिन्नाच्या कृत्यावर विश्वासघात आणि भीरुता याचे शिक्के मारून काय मिळाले ?'

रामानंद म्हणाले, 'माझ्या मते गुप्त राजकीय हत्याच्यामुळे कोठलाही देश मोठा होत नाही '

'मोठा होत नसेल' निवेदिता म्हणाल्या, 'परंतु स्वतःच होतो हे निश्चित वर जाऊ द्या ते तुमचे मासिक कस काय चालल आहे ?'

‘उत्तम चाललय इग्रजी मासिक काढण्यात अनेक फायदे असतात हे तुम्हीच मागे सांगितले आहे पण तुमचे लेख हवेत.’

‘अवश्य लिहीन ’ निवेदितानी उत्तर केले

१९०९-च्या नोव्हेंबर महिन्यात श्री रमेशचंद्र दत्त याचा मृत्यु झाला निवेदिताची रमेशचंद्रावर मोठी भक्ति होती रमेशचंद्रही त्यांना आपली कन्या समजत असत बगालच्या साहित्येतिहासामध्ये रमेशचंद्राचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे निवेदिताच्या सागण्यावरून अरविंददाबूनी रमेशचंद्राच्यावर एक हृदयस्पर्शी मृत्युलेख लिहिला

निवेदिता आणि अरविंद पुन्हा एकदा कामाला लागले वेळ्यात वेळकाढून अरविंद निवेदिताच्याकडे जात असत बगालमध्ये ठिक-ठिकाणी भाषणे देण्यासही त्यांनी प्रारंभ केला बगालमधील राष्ट्रीय पक्षाची पुनर्घटना आरंभिली लेखणी आणि वक्तृत्व या दोहोचाही त्यांनी कस लावला परंतु निस्तब्ध झालेल्या समाजात चेतना उत्पन्न होईना बगालमधील जनतेचे राजकीय आंदोलन पार निस्तेज झाले होते अशात अरविंद एकाकी काय करणार? नेमस्त पक्षाचे लोक स्वस्थ बसलेलेच होते आणि जहाल पक्षाचे नेते जागेवर उपस्थित नव्हते केवळ क्रान्तिकारकांची मात्र हालचाल सर्व परिस्थिति विरुद्ध असतानाही तुरळकरूपेने चाललेली होती

तो काळ राजकीय मदीचाच होता नोव्हेंबर १९०९-मध्ये मोर्ले-मिटो सुधारणांचा संपूर्ण आराखडा प्रकट करण्यात आला. त्यानंतर पूर्वी अदमानात हद्दपार केलेल्या अश्विनीकुमार दत्त प्रभृति ९ नेत्यांना जानेवारी १९१०-मध्ये मुक्त करण्यात आले निवेदितानी आपल्या विद्यालयावर गुढ्या-तोरणे आणि केळीचे खाव उभारून या मुक्तीचा आनंद व्यक्त केला राष्ट्रीय आकांक्षाशी तन्मयता व्यक्त केल्याने आपण सरकारच्या नजरेत खूप यावद्दल त्यांच्या मनात शका नव्हती पण त्यांना त्याची फिकीर नव्हती

नेमस्त पक्षाच्या पुढाऱ्यांनी मोर्ले-मिटो सुधारणांचे स्वागत केले. जहाल पक्षाच्या लोकांना राजकीय स्वातंत्र्य असे तुकड्या-

चुकड्यांनी मिळू शकतं याचा विश्वास वाटत नव्हता. फुटीर मनो-
वृत्तीची नशा या सुधारणांच्याद्वारा मुसलमानांना पाजण्यात येत
होती, हे हि त्यांच्या ध्यानांत आलं. निवेदिता आणि अरविंद यांचे
मत या सुधारणांना अनुकूल नव्हतं. अरविंदांनी 'धर्म' या बंगाली
साप्ताहिकांतून या सुधारणांवर लिहिलं,

या सुधारणाद्वारे लॉर्ड मोर्ले यांनी भेदनीतीच्या वृक्षाचे बीज पेरलं आहे.
देशहितं पो म्हणून प्रसिद्ध असलेले गोखले त्याला पाणी घालीत आहेत. राज-
नैतिक क्षेत्रामध्ये हिंदु आणि मुसलमान असे दोन भेद पाडण्याचा हा डाव
आहे ... बंगदेशीयांना असल्या सुधारणाबद्दल लेशमात्र आस्था नाही.

१९०९-च्या डिसेंबरमध्ये काँग्रेसचे अधिवेशन लाहोरला भरलं.
पण तेथे होते कोण? टिळक नाहीत, विपिनचंद्र नाहीत, अरविंद
नाहीत. १९०५ च्या काशी येथील अधिवेशनात उत्पन्न झालेला
उत्साह, तेज, एकत्वाची भावना आणि साहस आज लुप्तप्राय
झालेले होते. लाहोर अधिवेशनात मालवीय अध्यक्षपद होते.
अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी क्रान्तिकारकांच्यावर ठपका ठेवला;
पण त्यांच्या भाषणाची दखल घेण्यास जहाल पक्षाच्या वृत्तपत्रांना
तरी कोठे उत्साह होता !

प्रागतिक पुढाऱ्यांनी मोर्ले-मिटो सुधारणांचे स्वागत केलं;
तथापि मुरेद्रनाथ वानर्जी यांनी खणखणीतपणे सांगितलं की,
बंगालची फाळणी रद्द झाल्याविना बंगालचे नेते या सुधारणा
स्वीकारण्यास सिद्ध होणार नाहीत. एकूण बंगालमधील वातावर-
णाची तप्तता अगदी पूर्णपणे निवालेली नव्हती. वातावरण उदास
होतं, गंभीर होतं. क्रान्तिकारक अजूनही दबा धरून होते. अली-
पूर वांब खटल्यात मुमारे ५० क्रान्तिकारकांना अनेक वर्षांच्या
तुरुंगवासाची शिक्षा दिल्यानंतरही १० फेब्रुवारी १९०९-ला
कन्ह्यालाल दत्त आणि सत्येन्द्र वसु यांच्यावरील खटल्यात असलेले
सरकारी वकील श्री. आशुतोष विश्वास यांना कोर्टाबाहेर येता येता
गोळी घालून ठार मारण्यात आलं. दि. २७ फेब्रुवारी १९०९-ला

हुगळी जिल्ह्यातील एका खेड्यावर दरवडा घालण्यात आला. २३ एप्रिल, ३ जून, १६ ऑगस्ट, ३० ऑगस्ट, २४ सप्टेंबर या दिवशी सुद्धा वगालमधील गावातून दरवडे पडले. ११ ऑक्टोबरला चालत्या आगगाडीवर हल्ला करून ३३००० रुपये लुटण्यात आले. यानंतर १६ ऑक्टोबर, २८ ऑक्टोबर, १० नोव्हेंबर, ११ नोव्हेंबर, २४ नोव्हेंबर, २७ डिसेंबर १९०९ या दिवशी असेच दरवडे ठिकठिकाणी पडले.

सरकारच्या ध्यानात स्पष्टपणे येत होतेच की, क्रान्तिकारकांची चळवळ दबली असली तरी अजून जीव धरून आहे पण याचे पुढारी कोण? वारींद्रकुमार, हैमचंद्र, उल्हासकर दत्त इत्यादि अदमानात पाठविले असतानाही कोणीतरी आणखी एव अथवा अनेक पुढारी या चळवळीचे मचलून करीत असले पाहिजेत. साहजिकच सरकारी अधिकाऱ्यांच्या समोर अरविंदाचे नाव आले. अरविंदाचाच यामागे हात असला पाहिजे आणि त्यांना दूर वेल्या-विना ही चळवळ थावणार नाही असे त्यांना वाटू लागले. काहीही युक्ति करून अरविंदाना घरावे आणि सोमापार करावे असे वेत पोलिसावडून होऊ लागले.

वरिष्ठ सरकारी गोटात निवेदिताचे मित्र असावयाचे आणि तेथील वित्तगतमी निवेदिताना येऊन कळावयाची अथवा ही वित्तगतमी वाढण्यात निवेदिता तत्पर असावयाच्या निवेदिताचा प्रभावच एवढा मोठा होता की, अगदी इंग्रज व्यक्ति सुद्धा त्या प्रभावामुळे त्याच्या विचाराना पाठिंबा देऊ लागत. स्टेट्समनचे संपादक रॅटविलफ जसे निवेदिताचे 'चेला' होते तसे त्याचे इतरही अनेक 'चेले' होते. एके दिवशी निवेदिताना नवरी वातमी लागली की, सरकार अरविंदाना सोमापार करणार त्यांनी तावडताव अरविंदाची भेट घेतली आणि विनविले, 'आपण कृपा करून काही दिवस हिंदुस्थानाबाहेर अज्ञातवासात का जाण नाही?' फाशीचा दोर एवढा गळघाला लागून तो तुटून गेला, आता पुन्हा त्याची परीक्षा व्हावयास नवी पहिला फास फसल्याबद्दल इंग्रजाना काही कमी दख झालेले नाही !'

माझ्या चामड्याचा रंग गोरा आहे तोपर्यंत अटकेची भीति नाही २६७

तथापि अरविंद अज्ञातवासात जाण्यास सिद्ध नव्हते ते म्हणाले, 'मी असे काही कर्मयोगिन्मध्ये लिहितो की, त्यामुळे सरकार मला सीमापार करण्याची कल्पना सोडून देईल' अरविंदानी म्हटल्या-प्रमाणे 'माझे अखेरचे मृत्युपत्र आणि अधिकारपत्र' या शीर्षकाचा लेख स्वतःच्या नावाने लिहिला या लेखान अरविंदानी आपली भूमिका स्पष्ट केली होती

या लेखाचा सरकारवर इष्ट तो परिणाम झाला निवेदिताना तो त्याच्या मित्राच्याकरवी कळूनहि आला आणि अरविंद जेव्हा नंतर घरी आले तेव्हा 'तुम्हाला सीमापार करण्याचा वेत सरकारने सोडून दिला आहे' असे त्यांनी अरविंदाना सांगितले,

आपण काय करावयाचे, सरकारकरवी सीमापार व्हावयाचे की स्वतः होऊन ब्रिटिश सत्तेची पकड आपणावर पडणार नाही अशा ठिकाणी जावयाचे याचा विचार मनात चालू असताना एके दिवशी अरविंद निवेदिताना म्हणाले, 'अटकेचे काय सांगता, तुम्हाला सुद्धा एक दिवस अटक होईल' निवेदितानी हसून उत्तर दिले, 'माझ्या चामड्याचा रंग जोपर्यंत हा असा गोरा आहे तोपर्यंत तुम्ही म्हणता तशी मला भीति नाही आणि तसे होणार असले तरी आयरिश कान्तिकारकामध्ये वाढलेल्या कोणत्याहि माणसाला कारावास किंवा हद्दपारी या दोन्हीचीही काही भीति वाटत नाही धाताच वधा, तुमच्याकडे यायला लोक भितात, पण मी मात्र अगदी निर्भय चित्ताने तुमच्याकडे येत असते पोलिस का मला पहात नसतील?'

अरविंद म्हणाले, 'वा! नक्कीच, नक्कीच पाहत असणार!'

निवेदिता केवळ अरविंदाचीच काळजी करीत होत्या असे नाही तर सरकारी वरवटघाळालून त्या इतरानाही वाचवीत असत मॉडर्न रिव्ह्यूचे संपादक श्री रामानंद चटोपाध्याय हे निवेदिताचे मोठे स्नेही होते १९०९-१० या वर्षात रामानंदबाबूना काही तरी करून गुतवावे म्हणून पोलिसानी त्याच्या घराची चार वेळा झडती घेतली प्रत्येक वेळी निवेदितानी बाबूजीना आधीच सांज

केलेले होते त्यामुळे पोलिसांना हात हलवीत परत जावे लागले. पाचव्या खंसेस रात्री ११ वाजता निवेदिताच्याकडून निरोप आला. रामानंदबाबू झोपलेले होते. झोपेतून उठवून त्यांना पुढे घडणाऱ्या प्रकाराबद्दल सावध करण्यात आले. रामानंदबाबूच्या घरात काही आक्षेपाहून गोष्टी पोलिसांकरवी टाकल्या जातील आणि लगोलग पोलिसांची झडती येईल हेही वजावण्यात आले.

हा निरोप मिळाल्यावर र. रामानंदबाबू आणि त्याच्या पत्नी दोघेही अत्यंत सावधपणे जागत राहिले. मध्यरात्रीनंतर केव्हातरी रस्त्यावरील गिडकी वाजल्याचा आवाज आला आणि खिडकीतून काही वस्तु आत टाकण्यात आल्या. वावूजीनी थोड्या वेळाने जाऊन पाहिले तो एक गुडाळी आत खोलीत पडलेली होती. गुडाळीमध्ये क्रान्तिकारक वाडमय होते. रामानंदानी त. गुडाळी घेऊन तिची लगोलग वासलात लावली. पहाटेच पोलिसांचे घरावर झडती आली. ते आले आणि नेमके रस्त्यालगतच्या खोलीत गेले. मुद्देमाल मिळणार ही त्यांना खात्री होती, पण विचाराना ज्ञात हलवीत परत जावे लागले.

मोर्ले-मिटो सुधारणानंतरचा काळ (नोव्हेंबर १९०९) शाततेचा जाईल असे सरकारला वाटत होते. नव्या सुधारणामुळे जनमत शांत होईल अशी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची कल्पना होती, पण महाराष्ट्रात २१ डिसेंबर १९०९-मध्ये नासिकला तेथील वलेक्टर जॅक्सन याचा एका नाट्यगृहात गोळ्या घालून वध करण्यात आला. १९१०-मध्ये २४ जानेवारीला बंगाली क्रान्तिकारकांनी त्या वर्षाची भवानी केली डप्युटी सुपरिटेण्डंट ऑफ पोलिस थॉ. शमसुल आलम हे हायकोर्टातून बाहेर येत असताना त्यांना गोळ्या घालून जागच्या जागी ठार करण्यात आले. अलिपूर खटल्यात त्याचा मवध आला होता. याच महिन्यात व्हाइसरॉय लॉर्ड मिटो याची हत्या करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

ब्रिटिश सरकारचे मन या प्रकारानी न विथरले तरच नवल !

निवेदिता - मीमांसा नव्हे - तर अदवेन

टाकून अदमानात पाठवावयाचे निश्चित केले १९१०-च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या प्रारंभास हे वेत शिजत होते अखेर ‘कर्मयोगिन्’ वृत्तपत्राची झडती घ्यावी, अरविदाना आणि कर्मयोगिन्च्या मुद्रवाला पकडावे यावद्दलची आज्ञा लिहिण्यात आली

ही बातमी निवेदितांना समजली त्यांना स्वस्थ राहणे अशक्यच होते अरविदानी काहीही करून भारतावाहेर, ब्रिटिश सत्तेवाहेर गेले पाहिजे, वाहेरून हिंदुस्थानासाठी हवे तेवढे काम करता येईल, तुरुंगात खितपत पडण्याचा काय उपयोग ! गेल्या कित्येक दिवसांपासून असे त्याचे विचार होत

श्री अरविद कलकत्त्यातून नेमके कोणत्या दिवशी गुप्त झाले हे अजून कळलेले नाही पण सामान्यपणे फेब्रुवारी १९१० च्या पहिल्या आठवड्यानंतर आणि दिनांक १४ फेब्रुवारीपूर्वी वेव्हातरी ही घटना घडली, यात शका दिसत नाही आपल्याला अटक करावी ही आज्ञा निघाली असल्याचे अरविदाना नेमके कोणी सांगितले, आणि मग अरविदानी काय काय केले हे कोणालाच निश्चित माहीत नाही एक माहिती अशी की, श्री रामचंद्र मुजुमदार हे कर्मयोगिन्च्या संपादक वर्गात होते, त्यांच्या स्मरणाप्रमाणे ही वार्ता त्यांनी अरविदाना सांगितली मग आता काय करावे हे विचारण्यासाठी अरविदानी त्यांना निवेदितांच्याकडे पाठविले ‘भारतावाहेर जावे’ हाच निवेदितांचा निरोप आल्यावर अरविदानी भारतावाहेर जाण्याचे निश्चित केले आणि बोसपारा आळीत निवेदितांची उभ्या उभ्या भेट घेऊन, नदी किनाऱ्यावरून एका होडीत बसून चद्रनगरकडे त्यांनी प्रयाण केले

खुद्द श्री अरविद याचे या प्रसंगातील स्मरण वेगळें आहे त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे श्री रामचंद्र मुजुमदार यांना त्यांच्या वडिलांच्याकडून अटकेची वार्ता कळली ती त्यांनी रात्री अरविदाना सांगितली श्री अरविद काही काल स्वस्थ बसले तो अतर्मानातून एकाएकी स्फुरण आले, परमेश्वरी आदेश स्पष्टपणे आला, ‘तू चद्रनगरला जा’ या स्फुरणाबरोबर, या

अरविंद उठले ते तडक—इकडे तिकडे कोठेही न जाता—नदी किनाऱ्यावर गेले तेथून एका होडीत बसून ते चद्रनगरला चालते झाले निवेदिताना दुसऱ्या दिवशी निरोपाने ही घटना ते कळवू शकले

बरील दोन वृत्तान्तांइतकाच विश्वासाह असा तिसरा वृत्तान्त आहे निवेदिताना सभाव्य अटकेची घाता कळली अरविंदानी बाहेरदेशात जावयाचे हे त्यानी ठरविले पण मग भारताबाहेर जावयाचे म्हणजे पैशाचा प्रश्न येणार अन् ऐन वेळी पैसे कोण देणार? जे घर आत्मीयतेच्या अधिकारातले असेल तेथूनच पैसे मिळणार असा विचार करून निवेदिता तडक जगदीशचंद्राच्याकडे गेल्या त्यांना समजावून सांगितले. जगदीशचंद्रानी सौ अवला बसु यांना निवेदिताना रु १६०० देण्यावद्दल सांगितले स्वतः निवेदिता काही सौ बसु यांच्याकडे गेल्या नाहीत. त्यानी कोणाकरवी तरी पैसे आणविले सौ अवला बसु यांनी या दिवशी आपल्या दैनंदिनीत लिहिले,

मला याच्याकडून आज्ञा आली आणि मी १० रुपयांच्या नोटामध्ये रक्कम तयार ठेवली निवेदिता स्वतः काही आल्या नाहीत, दुसरे कोणी तरी आले आणि त्यानी पैसे मागितले. निवेदिताना देण्यासाठी त्याच्याजवळ पैसे देण्यात आले. त्याच दिवशी अरविंद नाहींसे झाले.

आपणास पकडणार ही बातमी आल्यापासून १५ मिनिटांच्या आत अरविंद गगेच्या तीरावर जाऊन पोचले सुद्धा. इतक्या झटपट सर्व निर्णय घेतले गेले अतः प्रेरणा इतकी तीव्र होती. गगेवर तरणाऱ्या शेकडो होड्यांपैकी एका होडीवाल्याला हाक मारण्यात आली आणि काही तासांच्या अवधीतच अरविंद मुग-रूपणे चद्रनगरला पोहोचलेही. तेथे प्रथम ते मतिलाल राय या मित्राच्या घरी राहिले. तेथेही फार काळ न राहता जागा बदलत बदलत कोणाला सुगावा लागू न देता ते मुमारे दोड ते पावणे दोन महिने चद्रनगरला राहिले.

दिनांक १४ फेब्रुवारी १९१० हा दिवस सरस्वती पूजेचा होता निवेदिताची सरस्वती पूजा विशेष समारंभपूर्वक असे कारण चालिका विद्यालयाचा १९०२ मध्ये जो पुनरारंभ झाला तो सरस्वती पूजनाच्या दिवशीच झाला निवेदिताची सर्व पूजा सकाळीच आटोपली दुपारी दीडला त्या घराबाहेर सावधपणे पडल्या त्या तडक चद्रनगरला गेल्या आणि रात्री ११ वाजता परत आल्या दिनांक २८ फेब्रुवारी या दिवशी सुद्धा अशाच प्रकारे चद्रनगरला दुसरी भेट झाली निवेदिताच्या दैनंदिनीत या दोन्ही नोंदी आहेत

कलकत्त्यातून गुप्त होण्याच्या दुसऱ्या दिवशी निवेदिताना अरविदाचा निरोप कळला, “कर्मयोगिन्” चाल ठेवण्याचे दायित्व तुम्हाकडे आहे’ निवेदितानी ते दायित्व आनदाने स्वीकारले

इकडे कलकत्त्यामध्ये अरविद गुप्त झाल्याची बातमी चोहीकडे वगव्यासारखी पसरली कोणी म्हणाले ते हिमालयात गेले, कोणी म्हणाले, सरकारनेच गुप्तपणे त्यांना तुरुंगात टाकले आहे तेव्हा कर्मयोगिन्मधून प्रसिद्ध करण्यात आले ‘अरविद कलकत्त्यातच आहेत मात्र त्यांना एकान्त हवा असल्याकारणाने त्यांचे निवासस्थान कोणासही सांगण्यात येणार नाही’ कोण प्रसंगी कायबचाव घ्यावयाचा हे निवेदिताच ठरवीत होत्या

अरविद गुप्त झाल्यामुळे त्यांना पन्डण्याची, छापखान्याची झडती घेण्याची सरकारी आज्ञा स्थगित ठेवण्यात आली पण काही तरी युक्ति करून अरविदाना अज्ञातवासातून बाहेर काढून त्यांना अटकेत कोबावे अशी सरकारची इच्छा होती त्यामुळे एका हस्तकावरवी अरविदाना पत्र पाठविण्यात आले, त्यात ‘तुम्ही भ्याडासारखे लपून का बसता, सरकार खटला भरू इच्छिते तर तुम्ही सरळपणे बाहेर येऊन धैर्याने खटला का लढवीत नाही’ अशा आशयाचे विचारून डिवचले होते हे पत्र अरविदाच्याकडे कलकत्त्याच्या पत्त्यावर आले असले पाहिजे, आणि ते गुप्तपणे अरविदाच्याकडे चद्रनगरला पोचते झाले असले पाहिजे या पत्रातील डाव अरविदानी ओळखला सरकारी डावपेच नेमके बाहेर यावेत

आणि आपणा स्वतः ला आपले घोरण ठरविता यावे यासाठी अरविदानी या पत्राला खालील आशयाचे उत्तर लिहिले 'सरकारला खटला सुरू करू दे मग मी अवश्य वाहेर येऊन माझा वचाव मोकळेपणाने करीन' सरकारी अधिकारी या आमिपाला बळी पडले आणि त्यांनी कर्मयोगिन्च्या मुद्रकाला अटक करून राजाविरुद्ध असतोप पसरविण्याच्या आरोपावरून खटला भरला काहीही करून आपणाला पकडावयाचेच असा सरकारी रोख पाहून अरविदानी चद्रनगर सोडण्याचे ठरविले याही वेळी त्यांना अतः प्रेरणेचा, ईश-शक्तीचा आदेश आला 'तू पाडेचरीला जा' या आदेशानुरूप अरविंद गुप्तपणे चद्रनगरहून मार्च महिन्याच्या शेवटच्या दिवसात, दिनांक २६-२७-च्या सुमारास निघाले बलकल्यात आले तेथे दोन तास थाबून लगेच डुप्ले नावाच्या फ्रेंच बोटीत बसले आणि ४ एप्रिल १९१० या दिवशी पाडेचरीला उतरले तेथेही ते कित्येक दिवस गुप्तच राहिले इकडे कर्मयोगिन्च्या मुद्रकावर भरलेल्या खटल्याचा वरिष्ठ न्यायमदिरात निर्णय लागून न्याया निदोषी म्हणून सोडण्यात आले तेव्हा आता प्रकट होण्यास प्रत्यवाय नाही हे जाणून अरविदानी आपण पाडेचरी येथे असल्याचे घोषित केले.

कलकल्यात वरोवर काम करावयास आता अरविंदसुद्धा नाहीत! निवेदिता अगदी एकाकी पडल्या स्वदेशी आंदोलनाची चळवळ अधिकाधिक मद होऊ लागली तथापि त्या स्थिर चित्ताने काम करीत होत्या आठ वर्षांपूर्वी स्वामी विवेकानंद ब्रह्मलोकात प्रवेश करते झाले त्यावेळेला भारताच्या कार्याचा भार ते निवेदितावर टाकून गेले. आज अरविंद इंग्रजी सत्तेच्या हाती सापडावयास नको म्हणून अन्यत्र गेले आणि जाताना उर्वरित कामाचा भार त्यांनी पुन्हा निवेदितावरच टाकला! हिंदुस्थान स्वतंत्र व्हावा हीच त्या दोघाची इच्छा होती पण त्या इच्छेमध्ये यश लाभण्यापूर्वी पाडवाना स्वर्गारोहण प्रसंगी जशा आपल्या आहुती द्याव्या लागल्या, तशा अनेक आहुति अर्पण करण्याची आज पाळी होती. निवेदितांना वाटले महाभारताचे जणू अखेरचे पर्व-स्वर्गारोहणपर्वच

पुन्हा एकदा चालू झाले की काय ! त्याही मनस्थितीत आशेने त्याच्या मनात संचार केला असेल आणि निवेदिताच्या तोडून शब्द निघाले असतील 'वही गुरूकी फते !' त्या मनात समजल्या असतील, 'एवढे सर्व कष्ट अगदीच वाया गेले आहेत असे नाही भारतीय कान्निकार्याच्या इतिहासातील हा एक अमोल क्षण आहे. असाच अनमोल क्षण आयर्लंडच्या इतिहासातही येऊन गेलेला होता एखाद्या प्रचंड पाणलोटप्रमाणे सर्व देशभर हे स्वदेशी आदोलन उठले ते केवळ कलकत्यापुरतेच मर्यादित राहिले नाही त्याने बंगालच्या सीमा ओलाढल्या, नानाविध प्रांताच्या सीमा ओलाढल्या ते आता एक खरोखरीच देशव्यापी आदोलन झाले आहे केवळ राजनीतिक्षेत्रापुरतेच हे आदोलन मर्यादित नसून विद्येच्या क्षेत्रात आणि समाजाच्या सर्व कार्यात या आदोलनाची जागृति खोलवर गेलेली आहे हिंदुस्थान हा स्वतंत्र होणारच होणार हिंदुस्थान काल स्वतंत्र होता, उद्या स्वतंत्र असणार आणि मग आजची काळजी वृथा का म्हणून ? बंगालमधील हे स्वदेशी आदोलन ही स्वातंत्र्याचीच ललकारी नाही काय ? या आदोलनाने धर्म, संस्कृति, साहित्य, विज्ञान, तत्त्वज्ञान आदि सर्व क्षेत्रात सर्व देशातली अत - वरणे जागृत केली आहेत '

१९१० सालच्या १२ फेब्रुवारीच्या मुमारास भगिनी निवेदिता यांनी 'कर्मयोगिन्' या पत्राचे उत्तरदायित्व स्वीकारले त्यातून त्या लिहू लागल्या अरविंद्र कलकत्यातून गुप्त झाले हे कोणासही कळू द्यावयाचे नव्हते म्हणून लिहावयाचे निवेदितांनी आणि लेखावर नाव मात्र कोणाचेच असावयाचे नाही अशा रीतीने कर्मयोगिन्चे कित्येक अंक निघाले अनेकदा स्वामी विवेकानंदाच्या भाषणातील उतारे अकांत येत असत हे 'कर्मयोगिन्' पत्र १० एप्रिल पर्यंत चालले 'कर्मयोगिन्' पत्रातील निवेदिताचे लेखन म्हणजे 'निवेदिताचे स्वदेश बाधवाना असलेले अखेरचे आवाहनच होय ! त्यांनी १२ मार्चच्या 'कर्मयोगिन्' मध्ये आपल्या स्वाक्षरीने लिहिले,

(भगिनी निवेदिता-वि वि पेंडसे १८)

माझी श्रद्धा आहे की हिंदुस्थान हा एक, अखंड अन् अभेद्य आहे समान वास्तु, समान आकाशा आणि एकात्म प्रेम यावरच राष्ट्रीय ऐक्याची उभारणी होत असते

माझी श्रद्धा आहे की, वेद आणि उपनिषदे यात वर्णिलेली, धर्मस्थापनेच आणि साम्राज्य निर्मितीत जी व्यक्त होते, विद्वज्जनाच्या अध्ययनातून आणि सत्ताच्या ध्यानचित्तनातून जी प्रकट होते ती शक्ति आज पुन्हा आमच्यातून प्रादुर्भूत होत आहे तिचे आजचे नाव आहे राष्ट्रीयता ।

माझी श्रद्धा आहे की, हिंदुस्थानचा वर्तमानकाळ हा भूतकाळात खोल रुजलेला आहे आणि त्याच्या समार उज्ज्वल भविष्यकाळ आहे

हे राष्ट्रीयते ! कशाही रूपात माझ्याकडे ये, सुखरूपाने ये वा दुःखरूपाने ये, सन्मान घेऊन ये अथवा अपमान वपंत ये, पण ये आणि मला सर्वस्वी आपलेसे कर ।

निवेदिता

१० एप्रिल १९१०-चा 'कर्मयोगिन्' चा अंक हा शेवटचा अंक होय या वेळपर्यंत अरविंद पाडेचरी येथे सुखरूपपणे पोचल्याची बातमी आली अरविंदाचा कलकत्त्यात तपास लागत नाही असे पाहून कलकत्त्यातील इंग्रजी पत्रांनी नानाविध तर्क करण्यास प्रारंभ केला होता तेव्हा निवेदितानी सर्व वृत्तपत्रांकडे अरविंदाचा पाडेचरीचा पत्ता पाठवून दिला आणि या पत्त्यावर अरविंदाना काय विचारावयाचे असले ते विचारा असे वळविले

अरविंदाच्या कलकत्त्यातून घडणाऱ्या निर्गमनाची काळजी मनात असताना, 'कर्मयोगिन्' चे काम गुप्तपणे स्वशिरावर असताना २ मार्च १९१० या दिवशी एक मजेदार घटना घडली त्या दिवशी दुपारी एक वरिष्ठ घराण्यातील इंग्लिश स्त्री, दुसऱ्या एका अमेरिकन स्त्रीला आणि एका इंग्लिश गृहस्थाला घेऊन निवेदिताच्या भेटीला आली 'तुमची शाळा पाहण्यास आलो आहोत' असे त्यांनी सांगितले निवेदितानी शाळा दाखविली वऱ्याच गप्पा गोष्टी झाल्यावर वाई परत जाताना म्हणाल्या, 'मी लेडी मिटी ।' लेडी

मिटो म्हणजे हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड मिटो याच्या पत्नी ! निवेदिताना केवढा आश्चर्याचा धक्का बसला

त्या दिवसात कलकत्ता ही हिंदुस्थानची राजधानी असल्यामुळे लॉर्ड आणि लेडी मिटो तेथेच राहत असत. लेडी मिटो याच्या कानी निवेदिताची कीर्ति गेली होती कलकत्त्याच्या एका भिकार चोळामध्ये एका सामान्य घरात कुणी एक इंग्लिश महिला आहे. मुशिक्षित आहे, बुद्धिमती आहे, अनन्यसाधारण चारित्र्याने युक्त अशी आहे मिस मागरिट एलिझाबेथ नोबल असे तिचे खरे नाव असले तरी ती पूर्णपणे हिंदु झालेली आहे आपला गणगोत तिने पारबदलून टाकलेला आहे. लोक तिला सिस्टर निवेदिता या नावाने ओळखतात अखिल भारतीय पुढाऱ्याची मुद्दा तिच्यावर श्रद्धा आहे तसेच गहरातल्या युरोपियन लोकानामुद्दा तिच्याचढल आदर वाटतो विद्यार्थिनीची तर तिच्यावर असीम भक्ति आहे या सर्व गोष्टी काउंटेस मिटो याच्या कानावर जाऊन या असाधारण स्त्रीबद्दल त्यांना कुतूहल उत्पन्न होऊन एकदाही आहे तरी कशी ते पाहावे असे त्यांच्या मनाने घेतले. भारतातील इंग्रज राजनीतिविरुद्ध कठोर टीका करणारी म्हणून इंग्रज अधिकारी-वर्गाची त्याच्यावर वरदृष्टि आहे हेही लेडी मिटो याच्या कानावर होते. अशा स्थितीत कुतूहल पराकोटीला जाऊन लॉर्ड मिटो याचे मिलिटरी सेक्रेटरी व्हिक्टर ब्रुक याना बरोबर घेऊन त्या गुप्त रीतीने निवेदिताच्याकडे जाण्यास निघाल्या या प्रसंगी झालेल्या निवेदिताच्या भेटीचे त्यांनी स्वतःच वर्णन केलेले आहे—

‘गेल्या काही दिवसात कोण्या एका मिस नोबलच्या भेटीच्या इच्छेने कलकत्त्याच्या दरिद्री बोळखडीतून मी फिरले. या वाईनी हिंदुजीवनपद्धति स्वीकारली असून त्या स्वतःला भगिनी निवेदिता म्हणवितात. त्या ध्येयवादी असून हिंदुधर्मात स्वतःला आश्चर्यकारक वाटणारे सार आढळले आहे असे त्या म्हणाल्या तथापि त्याचे प्रतिपादन कळणे कठीण होते मी तेथे गुप्तपणेच गेले होते त्या (मोर्ले-मिटो) सुधारणांच्या सबंधी कृतज्ञमाने बोलल्या आणि मिटो याच्या

कारभारात भारतीयाना सहानुभूतीची वागणूक मिळाली असेही त्याचे मत होते त्या म्हणाल्या, 'मी अत्यंत उच्चवर्णीय लोकांच्यात राहते हे पराकाष्ठेचे गरीब असूनही अति अभिमानी आहेत' मला वाटते निवेदिता त्या लोकांच्या तिळभर गुणाचा डोंगरकरीत असाव्यात सर्व धर्मविचाराच्या एका सहस्राहून अधिक वर्षांच्या विवसनाचा अभ्यास त्यांनी केलेला असून ज्ञान आणि तत्त्वज्ञान याचा उगम हिंदुस्थानात झाला असा त्याचा आग्रह आहे

भगिनी निवेदिता 'नेटिव्ह' लोकांच्या शहरात एका पिछाडीच्या वोलखडीत लहानशा घरात राहतात आताचे असतोपाचे दिवस लक्षात घेता मी येथे येणार आहे असे लोकाना माहीत असते तर पोलिसांच्या विशेष संरक्षणाविना मला येथे येऊ देणे वरोवर झाले नसते परतताना "मी व्हाइसरॉयची पत्नी" म्हणून सांगताच त्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला त्याचा चेहरा मोहक असून, मुखावर कुशाग्र बुद्धीची प्रभा पसरलेली असते थोडक्याच वेळात आम्ही दोघी मैत्रिणी झालो

लेडी मिंटो यांच्या वोलण्यात 'कालीघाटावरील कालीचे मंदिर मला आवडले नाही' असे आल्याने निवेदितानी त्यांना दक्षिणेश्वर आणि वेलूर मठ यांना भेट देण्यावद्दल आग्रह केला वाईनी त्याला समति दिली आणि थोडक्याच दिवसात ही भेट ठरविण्यात आली एका भाड्याच्या मोटारीत वसून आपण कोण हे लोकाना कळू न देता लेडी मिंटो निघाल्या, वाटेत निवेदिता आणि भगिनी ख्रिस्ताईन यांना घेऊन त्या प्रथम दक्षिणेश्वरला गेल्या आणि तेथे साध्या होडग्यात वसून त्या वेलूरला गेल्या दक्षिणेश्वराहून वेलूरला जाताना वाईना चहा देण्यात आला चहा, साखर, विस्किट कपचढ्या सर्व सामान पूर्ण स्वदेशी होते आणि वाईना तसे सांगण्यातही आले

दक्षिणेश्वर आणि वेलूर मठ यांच्या भेटीसबधी वाउटेम मिंटो यांनी लिहिले, 'दुपार फारच आनंदाची गेली आसमतातील प्रत्येक गोष्टीत निवेदिताना वाहीना वाही सौंदर्य दिसत असते

सभापणात प्रसंगाला उचित अशा जुन्या पश्चिम काव्यपक्ति सांगण्याची त्याची मोठी सुंदर हातोटी आहे या काव्यपक्ति भक्ति-पूर्ण मनाने विलक्षण उच्चस्वरात गाऊनही त्या दाखवितात मला आनंद झालेला पाहून त्यांना सतोष वाटला'

काउटेस मिटो याचा निवेदिताच्याकडे येण्यात नेमका काय हेतु होता हें सांगणे कठीण आहे पण त्या आल्या आणि जिकल्या गेल्या 'निवेदितानी लिहिणे चालू ठेवलें पाहिजे' असा आग्रह त्यांनी केला राजभवनात चहाला येण्याचे आमनत्र दिले अहमदाबाद जवळ लॉर्ड मिटो याच्या जीवावर उठण्याचा कसा प्रयत्न करण्यात आला हेही त्यांनी निवेदिताना सांगितले निवेदितानी ते सर्व भोळ्या मनाने ऐकले असले पाहिजे आणि सहानुभूति व्यक्त केली असली पाहिजे अखेर वाईच्या मनातील सशय्याची सर्व अर्भे नाहीशी होऊन 'ही स्त्री एवढी साध्वी आणि धार्मिक असताना पोलिसांना हिच्याबद्दल दूष्य सशय का' असे त्यांच्या मनात आले आणि म्हणून 'तुम्ही पोलीस कमिशनरची भेट घेऊन त्याची सशयनिवृत्ति कराना' असाही निवेदिताना त्यांनी आग्रह केला. निवेदितानी कमिशनरची त्याप्रमाणे भेट घेतली

या भेटी मार्च महिन्यात चाललेल्या होत्या आणि त्याच वेळी निवेदिता 'कर्मयोगिन्' चे संपादकत्व करीत होत्या, ब्रिटिश सरकारचा शत्रु ठरून एक, अरविंद याची काळजी करीत होत्या

लेडी मिटो याच्या मनात निवेदिताच्याबद्दल दृढ आदरभाव उत्पन्न झाला पुढच्याच वर्षी १९११-मध्ये निवेदिताच्या मृत्यूनंतर भगिनी क्रिस्ताईन यांना त्यांनी सातवनपर पत्र धाडले, त्यात लिहिले,

भगिनी निवेदिता याचे व्यक्तिमत्त्व विस्मयकारक होत आमच्या ज्या थोड्याशा गाठीभेटी झाल्या त्यातून त्याचा उत्साह, दुसऱ्यांना साहाय्य करण्याबद्दलची मनोमन तळमळ याबद्दलचा मला वाटलेला आनंद आणि कौतुक यांचे मला स्मरण येत त्याच्या देहावसानाने आज जग सुन झाले आहे तुमची तर प्रिय सखी आणि साहाय्यकर्त्री गेली त्याचो जागा भरून काढणे कठीण !

लेडी मिंटो याच्या भेटी सपल्या एप्रिल ४-ला अरविंद पाडे-चरोला पोचले एप्रिल १० ला 'कर्म योगिन्' चा शेवटचा अंक काढला अन् 'आता पुढे काय' हा प्रश्न निवेदिताच्या पुढे उभा राहिला त्या आता एकाकी होत्या

निवेदितांनी तीर्थयात्रेस जावयाचे ठरविले प्रत्येक हिंदुमनाला हिमालयाचे आत्यंतिक आकर्षण आहे निवेदिता याला अपवाद नव्हत्या पण या वेळेला आपल्या वरोवर यात्रेला कोण येणार? मागील खेपेला स्वतः स्वामीजींनी हिमालयाची यात्रा करविली ते आता नाहीत, मग वरोवर येण्यासाठी कोणास वरे म्हणावे? वसु पतिपत्नीचे नाव निवेदिताच्या समोर उभे राहिले त्यांनी आपली इच्छा श्री जगदीशचंद्र आणि सौ अवला वसु यांना सांगितली. उभयतानी ही इच्छा मोठ्या आनंदाने मान्य वेली आणि १९१०-च्या जूनच्या पहिल्या आठवड्यात निवेदिता वसु दापत्यासह तीर्थ-यात्रेला निघाल्या काशी क्षेत्रावरून त्या केदारनाथला गेल्या वाराणसीवरून जाताना त्या पवित्र क्षेत्राचे वातावरण त्यांनी अनुभविले तेथील नानाविध घाट, मठ, मदिरे, अनछत्रे, 'हे गंगे! हे भागी-रथी! ' असे घोष करीत त्या जाह्नवीमध्ये स्नान करणारे सहस्रा-वधि हिंदु स्त्रीपुरुष, हे सर्व त्यांच्या मन पटलावर कोरले गेले. विश्वेश्वराचे दर्शन घेऊन त्यांचे चित्त शांत झाले पुढे हिमालयात गेल्यावर केदारनाथाच्या दर्शनाने तर त्यांना अधिकच आनंद झाला अनेकानेक यात्रेकरू तेथे जमलेले होते आणि त्यांच्या कठातून 'शिवोऽहम्, शिवोऽहम्' हा ध्वनि येत होता या शिवोऽहम् ध्वनीने निवेदितांच्या मनात अनंत तरंग उत्पन्न केले लडनमध्ये असताना स्वामी विवेकानंद यांच्या प्रथम दर्शन-प्रसंगी त्यांच्या तोडन येणाऱ्या 'शिवोऽहम्! शिवोऽहम्! ' या ध्वनीनेच त्यांच्या चरित्राला निराळें वळण लागलेले होते केदारनाथहून त्या बदरी-नाथला आल्या तेथेही शिवाचेच चित्तन चाललेले होते पिकडे तिकडे पाडल्या शुभ्र हिमाचे तुफार उडत असलेले आणि निस्तब्ध एका-ताचे राज्य पसरलेले दिसत होते बदरीनाथाचे दर्शन घेऊन निवे-

दिताना अति आनंद प्राप्त झाला त्याचे मन तृप्त झाले आशा-
आकाक्षाच्या सासारिक कोलाहलातून वर निघून त्या पवित्र हिम-
शिखरावर उभे राहिले असता मन स्वाभाविकच उदात्ततेच्या
पखावर आरुढ होते ऋषिमुनींच्या कथा अत चक्षूंसमोर उभ्या
राहतात भस्माच्छादित, शुभ्र-तनु, निर्वाक, समाधिमग्न अशा
भगवान् शिवाचे दर्शन घेऊन मन सतुष्ट होते।

तीर्थयात्रा संपवून जुलं महिन्यात निवेदिता कलकत्त्याला परत
आल्या आता मनात वसलाहि क्षोभ नव्हता कोणतेहि दुःख नव्हते
की हुरहूर नव्हती अपार शांतीने मन उल्लसित झालेले होते यानेहून
परत आल्यावर एक दिवस शारदादेवीचे त्यांनी दर्शन घेतले, आणि
नंतर त्या हाती घेतलेल्या कामाच्याकडे वळल्या अनेकानेक कामे
राहिलेली होती पण एक एक करीत सर्वांची त्यांनी व्यवस्था
लावली स्वामी विवेकानंद याचे एकटाकी लिहिलेले जीवनचरित्र
संपादण्याची त्यांची इच्छा होती त्यासाठी अनेक ठिकाणाहून
त्यांनी साधनसामग्री सगृहीत केलेली होती तथापि यानंतर या
गोष्टी आपल्या हातून शेवटाला जाणार नाहीत हे जाणून ती सर्व
साधनसामग्री त्यांनी मठाच्या स्वाधीन केली रामानंदबाबूच्या
'मॉडर्न रिव्ह्यू' मध्ये चित्रकलेवर त्यांनी काही प्रबंध लिहिले.
डॉ. दिनेशचंद्र सेन यांनी 'वगभाषा आणि साहित्य' या स्वतःच्या
पुस्तकाचा इंग्रजी अनुवाद केलेला होता हा अनुवाद निवेदितानी
तपासून व सुधारून द्यावा अशी त्यांची इच्छा होती वग साहित्याच्या
या इतिहासाने विश्वसाहित्याच्या इतिहासामध्ये सुयोग्य असे स्थान
मिळवावे या हेतूने निवेदितानी हा अनुवाद काळजीपूर्वक
वाचून योग्य प्रकारे सुधारून दिला १९१०-च्या जुलं महिन्यामध्ये
हा अनुवाद जेव्हा प्रसिद्ध झाला तेव्हा दिनेशबाबूंनी
त्याच्या दोन प्रती निवेदितांच्या घरी जाऊन त्यांना अर्पण केल्या
पुस्तक पाहून निवेदिताना केवढा आनंद झाला! पुस्तकाच्या
प्रस्तावनेत निवेदितांचे आभार मानावेत अशी दिनेशबाबूंची
इच्छा होती पण निवेदितानी त्याचे नावही काढू दिले नाही.

१९१०-चा ऑक्टोबर महिना उजाडला मिसेस ओलबुल अथवा धीरामाता अमेरिकेमध्ये आजारी पडल्या मृत्युशय्येवर असताना निवेदितांना भेटण्याची इच्छा त्यांनी व्यक्त केली धीरामाता म्हणजे निवेदितांची दुसरी आईच असे स्वामी विवेकानंद म्हणत असत. मिसेस ओलबुल याचे निवेदितांवर खरेच प्रेम होते श्री जगदीशचंद्र वसु यांच्यावरही त्याचा फार लोभ होता निवेदितांच्या नानाविध कामांमध्ये धीरामाता यांनी विपुल अर्थसाहाय्य केले होते बगाल-मधून भूपेन्द्रनाथ दत्तासारखे जे कित्येक क्रान्तिकारक अमेरिकेमध्ये परागदा झाले होते त्यांच्या शिक्षणाचे दायित्व धीरामाता यांनीच आपल्या शिरावर घेतलेले होते मृत्युसमयी मिसेस ओलबुल यांनी निवेदितांच्या बालिकाविद्यालयासाठी दोन सहस्र पौंड आणि जगदीशचंद्रांच्या 'वसु विज्ञान मंदिरा' साठी तीन सहस्र पौंड वेगळे काढून ठेविले होते. मिसेस ओलबुल यांच्या इच्छेप्रमाणे निवेदिता अमेरिकेला गेल्या. धीरामातांनी जणू त्यांना पाहण्यापुरताच देह राखून ठेविला होता. भेट झाल्यानंतर थोड्याच काळात त्यांचा मृत्यु झाला.

♦ ♦ ♦

दिसो लागे मृत्यु सतीचें चितारोहण

निवेदिता अमेरिकेहून हिंदुस्थानात परत आल्या. नित्यक्रमाप्रमाणे विद्यालयाचें काम पाहण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. पण चित्तात प्रसन्नता नव्हती. अमेरिकेतला या खेपेचा अनुभव फारच विपरीत होता. श्रीमती ओलबुल याची निवेदितानी मनोभावे शुश्रूषा केली. श्रीमती ओलबुल या विवेकानंदांच्या एक श्रेष्ठ शिष्या होत्या. आईचा मान त्यांना सर्वांकडून मिळेल. त्यांनी आपल्या मृत्युपत्रात बरोच मोठी रक्कम निवेदिताच्यासाठी ठेवली. पण श्रीमती ओलबुल यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या मुलीनेच हें मृत्युपत्र

(२८१)

खोटे आहे म्हणून फिर्याद केली निवेदिताच्यावर नाना तऱ्हेचे दुष्ट आळ घातले मनुष्यस्वभावाचा एक अति विपरीत असा अनुभव निवेदिताना आला त्याचे मन त्यामुळे कडू कडू होऊन गेले.

भारतात परत आल्यावर येथील विस्कटलेल्या स्थितीचा अनुभव त्यांना दैनंदिन अधिकच दुःख देऊ लागला 'जे पाहुनी तरुणमंडळ, कीर्ति नाचे' असे तरुण मंडळ-वारीद्र कुमार, उल्हासकर दत्त आणि त्याचे मित्र-त्यातले काही फासावर लटकले होते, कित्येक अदमानात खितपत होते, तर कित्येक परागदा झाले होते. अरविंद दूर पाडेचरीस गेलेले होते राजकारणातला जहाल पक्ष अशा रीतीने भग्नोत्साही केला गेलेला, जनजागरणासाठी काढलेली विविध वृत्तपत्रे बंद पाडलेली, काम तरी कसे करावयाचे! अन् कोणाच्या शेजारी उभे राहून अथवा कोणाला आपल्यावरोवर बोलावून करावयाचे! योजना आखावयाच्या, पार पाडावयाच्या पण त्या तरी कोणाच्या वळावर!

सर्व व्यवहारातून निवेदितानी मन काढून घेतले त्याच्या घराची दारे, खिडक्या लावलेल्या असावयाच्या! निवेदिता दिवस-रात्र परमेश्वर चिंतनात गढलेल्या असावयाच्या! मनाच्या एकाग्र स्थितीत केव्हाकेव्हा भगवान् शंकराचे दर्शन त्यांना होई, केव्हा जगदवेचे दर्शन त्यांना लाभे देवाशी बोलण्यातच दिवसाचा बराचसा त्याचा वेळ जावयाचा. सध्याकाळी, भेटावयास कोणी आलेच तर दिवेलगणीच्या सुमारास त्याला परतावे लागे. कारण सध्यासमय हा त्याच्या ध्यानधारणेचा विशेष समय होता

एके दिवशी डॉनचे संपादक, निवेदिताचे जुने मित्र, सतीशचंद्र मुखोपाध्याय निवेदिताचेकडे आले आणि म्हणाले, 'कित्येक दिवसात डॉनसाठी तुम्ही काहीच लिहिलेले नाही. या खेपेस एक तरी लेख तुम्ही लिहिलाच पाहिजे.'

'मी आता सगळ्या कामातून निवृत्त झालेलां आहे' निवेदिता म्हणाल्या 'आता लेखाचे जमणार नाही'

सतीशचंद्र त्यावर म्हणाले, 'आपण म्हणजे सामान्य विदुषी स्त्री

असते तशा का आहात ! आपण साक्षात् वीणावादिनी सरस्वती आहात केवळ इच्छामाने आपला लेख तयार होईल '

निवेदितानी या आग्रहाला मान देऊन लिहिते म्हटले आणि दुसऱ्याच दिवशी आपला लेख डॉन पत्राकडे त्यानी पाठविला 'भारतीय समाज-जीवनातील ऐक्य' हे या लेखाचे शीर्षक होते निवेदितानी लिहिलेला विस्तृत असा हा अखेरचाच लेख

१९११-च्या जून महिन्यात त्या हिमालयात वसु दापत्यावरोवर मायावतीला जाऊन राहिल्या तेथील एक महिन्याच्या मुक्कामात जगदीशचंद्राचे एक नवे पुस्तक लिहिले जात होते 'वनस्पतीचा नासिकपणा' 'Irritability of Plants' त्याच्या लेखनात निवेदितानी साहाय्य केले कालांतराने हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले २६ जूनला त्या परत कलकत्त्याला आल्या

या अखेरच्या दिवसात केवळ राजकीय कार्यांतलेच सहकारी निवेदिताचेपासून लाव गेले होते असे नाही आश्रमीय जीवनातले त्याचे सहकारीही त्याच्यापासून दूरदूर गेलेले होते हिंदुस्थानात पाऊल ठेवल्यानंतर ज्याच्याशी विशेष बोलणे चालणे झाले ते स्वामी स्वरूपानंद आधीच १९०६-मध्ये निधन पावले होते स्वामी सदानंद हे निवेदिताच्या वरोवर पाठीराखे म्हणून उभे असत स्वामीजी समाधिस्थ झाल्यानंतर निवेदिताच्या कार्यात सर्वतोपरी सहकार्य करणे एवढाच त्याचा जीवनोद्देश होता तेही १९११-च्या फेब्रुवारीत स्वर्गवासी झाले

निवेदिता भारतात येऊन थोडे दिवस झाले नाहीत तोच जुलै १९११-मध्ये विवेकानंदाची जन्मदात्री माता भुवनेश्वरी देवी या आजारी पडल्या निवेदितानी त्याच्या शुश्रूषेचे उत्तरदायित्व पत्करले भूपेद्रनाथाला 'मी आईची काळजी घेईन' असे त्यानी वचन दिले होते, ते त्यानी खरे केले अखेरच्या दिवसापर्यंत त्या भुवनेश्वरीदेवीच्या उशापायथ्याशी बसून होत्या २५ जुलै १९११-ला भुवनेश्वरीदेवीनी इहलोकीची यात्रा संपविली निवेदितानी आपले कर्तव्य पूर्ण केले होत त्या स्मशानातही गेल्या तेथे भुवनेश्वरीचा

देह चितामय होत असतानाच भूपेंद्रनाथाचे सात्वत करणारे एक हृदयस्पर्शी पत्र त्यांनी लिहिले ते पत्र वाचून जन्मदात्या मातेचें छत्र गेले, पण तितक्याच मोलाचे छत्र निवेदितानी आपणावर धरले आहे असे भूपेंद्राला वाटल्याविना राहिले नाही

भुवनेश्वरी देवीचा मृत्यु होऊन काही दिवस जातात न जातात तोच २१ ऑगस्ट १९११ ला स्वामी रामकृष्णानंद स्वर्गवासी झाले. श्रीरामकृष्णाच्या मृत्यूनंतर रामकृष्ण आश्रमाची व्यवस्था ज्यांनी मनोभावे ठेवली, कलकत्त्यातील आश्रम ज्याच्यामुळे जिवंत राहिला असे ते स्वामी रामाकृष्णानंद! बसपारा गल्लीत निवेदिता राहत असत त्याच्याजवळच त्याचे निवासस्थान होते

अशी सर्वच वाजूनी पडझड चाललेली होती, आणि तशात शाळे-मध्ये काम करावयास निवेदिताच्या मदतीला कोणी उरले नाही. भगिनी ख्रिस्ताइन काही कारणानी निवेदिताच्यावर रसून १९११-च्या सुरवातीपासून हिमालयात मायावतीच्या आश्रमात जाऊन राहिल्या होत्या. त्या परत कलकत्त्याला येऊन बालिका विद्यालयात काम करण्यास राजी होईनात. निवेदिता मे महिन्यात मायावतीला गेल्या होत्या त्या वेळी त्यांनी त्याचे मन बळविण्याचा खूप प्रयत्न केला, पण व्यर्थ! काहीतरी फार मोठी वैचारिक अथवा भावनात्मक दरी दोघींमध्ये उत्पन्न झालेली होती निवेदिताच्या राजकीय विचारांचा त्यांच्याशी संघर्ष नसेलच असे सांगता येत नाही. सप्टेंबर १९११-मध्ये श्रीमती सुधीरा वसु यानीही बालिका विद्यालयातील शिक्षणाचे काम सोडून ब्राह्मो बालिका विद्यालयातील काम पत्करले ख्रिस्ताइनसुद्धा तेथेच काम करण्याचा विचार करीत होत्या. निवेदितानी सुधीरादेवीची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला. पण एक नाही दोन नाही. भगिनी ख्रिस्ताइन रुसल्या म्हणून त्याही रुमल्या. ख्रिस्ताइन आणि सुधीरा या दोघांनाही नंतर वॉर्ड वाटले कारण अखेरच्या घडीला निवेदिताच्या जवळ त्या दोघांपैकी कोणीच नव्हते

निवेदिताची प्रकृति वारवार विघडू लागली. गेली कित्येक

वर्षे त्यांनी सुखमय जीवनाकडे केवळ पाठ फिरविली होती, एवढेच नव्हे तर दिनरात्र अतिरिक्त कष्ट करून शरीर शिणविले होते वारवार विषडणाऱ्या प्रकृतीवद्दल त्या कोणाजवळही बोलल्या नाहीत जीवन आणि जगत् याच्यावद्दल एक तीव्र अनासक्ति सर्व शरीरभर पसरली होती सर्व विश्व हे ज्या चैतन्यशक्तीचे एक स्पंदन आहे तिच्या ध्यानचित्तनाकडे त्यांचे मन विनासापास एकाग्र होत होते

स्वतःचा जीवनदोष मालविला जाण्याची वेळ आता अगदी निकट आलेली आहे असे त्यांचे अतर्मन त्यांना सागत होते गेली १० वर्षे त्यांना ही जाणीव होती की, आपले आयुष्य फार फार तर चव्वेचाळीस वर्षांपेक्षा नाही जास्त असणार नाही कुमारी मॅक्लिअँड यांना १९०४-साली एका पत्रात त्यांनी लिहिले,

(प्रमिद्ध ज्योतिषी) चीरो याने मी वयाच्या बरेचदाही ते चव्वे-चाळीस वर्षांच्या आत मरेन ह सांगितलेले तुला आठवते ना? मी आज ३६ वर्षांची आहे म्हणून मला वाटते की, मी चाळीशी नवकी पार करीन माझी समजूत अशी आहे की मी १९१२-मध्ये मरेन या मधल्या वर्षांमुळे हिंदुस्थानच्या म्यितीत काही पार्लट घडेल का ? मी स्वामीजींच्या कामी काहीतरी आले असे अनुभवण्याचे भाग्य मला लाभेल का ? त्याचा वारसा, त्याच्या कायचि आज्ञे आपण बाह्ये एवढी आणि एवढीच माझी इच्छा ! मुक्ति मिळते की नाही याची मला अल्पही पर्वा नाही

आपण १९१२-मध्ये मरणार हे निवेदिताना १९०४-पासूनच माहीत होते त्या मृत्यूची दाट छाया त्यांच्यावर १९११-मध्ये पडू लागली होती १९११-चा दसरा जवळ आला बंगालमध्ये नवरात्रापूर्वी शाळाना सुट्टी असते या दिवसात कालीमातेची पूजा मनोभावे करणे हे मुख्य असते म्हणून या सुट्टीला 'पूजासुट्टी' असे म्हणतात पूजासुट्टीच्या दिवसात निवेदिता बहुधा वसु दापत्याबरोबर दार्जिलिंगला जात असत. तसे याही वेळी

जाण्याचे ठरले दाजिलिंगहून आपण देहाने परत येऊ शकू की नाही याची निवेदिताना खात्री नव्हती दिनांक ५ सप्टेंबर १९११ या दिवशी त्यांनी कुमारी मॅकलिअंड यांना लिहिले,

आज गेल्या तेरा वर्षांतील किती मधुर स्मृति मनात गर्दी करून उठत आहेत ! सध्याप्रकाशकाली अंतरातून आलेली केवढी भरघोस आणि खोल लाट आत्म्याला आच्छादून टाकीत आहे ! स्वामीजींचे नित्याचेच शब्द 'जीवन आणि मृत्यु याच्या पलीकडे' ! कोणताच एक शब्द त्यांना पुरेसा वाटत नव्हता आज त्या शब्दाचे स्मरण आवश्यक आहे कारण ज्याचा दृढ परिचय आला, आणि ज्याच्यावर प्रेम केले असा कितीतरी व्यक्तींना मृत्यु घेऊन जात आहे !

कोणीतरी त्या दिवसात निवेदिताना म्हटले 'तुम्ही विश्वाप्ति का नाही घेत ?'

निवेदिता उत्तरल्या, 'विश्वाप्ति घ्यावयास वेळ आणावयाचा कोठून ? अन् विश्वाप्ति घेत वसले तर काम कोण करील ?'

प्रश्नकर्त्रीने म्हटले, 'काम, काम, खूप झाले आतापर्यंतचे काम ! आता या महिनाभर तरी पूर्ण विश्वाप्ति घेतली पाहिजे !'

निवेदिता म्हणाल्या, 'खूप काम झाले म्हणतेस ! ! झालेले काम विदुतुल्य असेल तर न झालेले मात्र सिधुतुल्य आहे !'

वगभूमीचे प्रसिद्ध आणि वयोवृद्ध नाटककार, श्रीरामकृष्णाचे एक भक्त श्री गिरीशचंद्र घोष हे आजारी होते. निवेदितांच्या शेजारीच ते राहावयाचे म्हणून दाजिलिंग येथे जाण्यापूर्वी निवेदिता त्यांना भेटावयास गेल्या. विवेकानंद आणि रामकृष्ण यांच्यावर खूप वेळ बोलणे झाले गिरिबाबू त्या वेळी त्यांचे अखेरचे नाटक 'तपोबल' लिहीत होते निवेदितानी त्यांना म्हटले, 'लौकर पूर्ण करा ह मी दाजिलिंगहून परत येईन त्या वेळी मला वाचा-वयास मिळाले पाहिजे' पण परत येणे राहिलेच. गिरिबाबूंनी नाटक पूर्ण केले. ते निवेदिताना अर्पण केले आणि अर्पण पत्रिबंध लिहिले,

विशुद्ध निवेदिते,

माझे नवे नाटक रगभूमीवर आले की तुला आनंद व्हावयाचा ! नवे नाटक आता रगभूमीवर आहे पण तू कोठे आहेस ? तू दार्जिलिंगला जाण्यापूर्वी मी आजारी होतो, माझ्याकडे येऊन तू म्हणालीस 'मी परत येण्यापूर्वी तुम्ही वरे झाले पाहिजे,' मी जिवन्त आहे, पण मुली, मला भेटावयास तू का येत नाहीस ? परमेश्वराचे काम करण्यात तर तू गुतलेली नाहीस ? अजूनही माझे स्मरण असेल तर माझी ही अश्रुपूर्ण भेट स्वीकारशील का ?

गिरीपच्चद्र घोष

दार्जिलिंगला जाण्याआधी निवेदिता शारदामातेला भेटण्यासाठी गेल्या पण माताजी कोण्या खेड्यात राहावयास गेल्या होत्या त्याची भेट होऊ शकली नाही आश्रमात जोगिन माची भेट झाली. त्यांना अभिवादन करून निवेदिता म्हणाल्या,

'जोगिन् मा, मी परत येईन असे काही मला वाटत नाही '

'का वरे असे म्हणतेस ? '

'ते काही मला सांगता येत नाही. माझें मन मला सांगते, आता अखेर आली '

जोगिन मा यानी अखेर विषयच बदलला.

१९११-च्या ऑक्टोबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात निवेदिता वसु दापत्यासह दार्जिलिंग येथे गेल्या पहिले काही दिवस शांततेत आणि विश्रांतीत गेले घोडघावरून गेले असता दोन तीन दिवसांच्या मुक्कामावर असलेल्या सिक्कीममधील हिमालयाच्या शिखराचे दर्शन घेण्यासाठी जाण्याचे वेत होऊ लागले पण ज्या दिवशी निघावयाचे त्याच दिवशी निवेदिताना त्या डोंगरी प्रदेशातील रक्तोभाव या एका भीतिप्रद रोगाने ग्रसले कलकत्त्याचे प्रसिद्ध डॉक्टर नीलरत्न सरकार हे त्या वेळी दार्जिलिंग

मध्येच होते त्यांना तत्काल बोलाविण्यात आले त्यांनी काळजी-पूर्वक तपासले पण त्यांच्या गभीर चेहऱ्यावरून रोगाची असाध्यता कळून आली दार्जिलिंगच्या डोंगरी हव्हेपेक्षा समुद्रसपाटीची हवा अशा रोगाला चांगली तथापि निवेदिताची प्रकृति एवढी खालावली होती की पुन्हा कलकत्याचा प्रवास त्यांना झेपण्यासारखा नव्हता डॉक्टरानी औषधयोजना सुरू केली सौ अवला वसु यानी शुश्रूषेचा वाटा उचलला पण औषधे आणि शुश्रूषा यांना दाद न देता निवेदिताची प्रकृति दिवसानुदिवस खगू लागली एक दिवस गेला, दोन गेले, एक आठवडा सपला पण औषधाचा गुण म्हणून काही येईना

प्रकृतीतील घसरणुडी निवेदिताच्या ध्यानात आलेली होती त्याच्या मनाला भीतीचा स्पर्शही झाला नाही परमेश्वरी सकल्प स्वीकृत करण्याच्या वृत्तीने त्या शांतपणे सर्व सहन करीत होत्या आपले सद्गुरु श्री विवेकानंद स्वतःचे सन्निध राहून जीवनाचे मार्गदर्शन करीत आहेत अशी त्याची दृढ भावना होती त्याचे अतर्मेन आनदाने ओथवलेले होते दक्षिण दिशेने लाववून येणाऱ्या अज्ञात संगीताने त्याचा आनंद जणू शतगुणित होत होता

रुग्णशय्येवर पडलेल्या निवेदिताची खोली एका गभीर पवित्र अन् उदात्त वातावरणाने भरलेली असे जगदीशचंद्र वसु अन् सौ अवला वसु यांचे घरातले सर्व व्यवहार कुठित झाले होते सर्व लक्ष एकाच ठिकाणी केद्रित झाले होते - निवेदिताची प्रकृति । । अवला वसु वारवार निवेदिताना म्हणत, 'आता लौकरच खूप वरे वाटू लागणार वरे का ।' ते ऐकून निवेदिता खिडकीवाहेर आकाशाकडे टक लावावयाच्या त्यांच्या दृष्टीतून जणू असा भाव व्यक्त व्हावयाचा, 'ईश्वरेच्छा बलीयसी' माझे जीवनकार्य संपलेले आहे । हे माते आता तुझ्या इच्छेच्या मी अधीन आहे '

निवेदिताच्या बोलण्यात, दृष्टीत एक मधुर गोडवा आला होता स्वतःच्या मृत्यूसवधी त्या वारवार बोलायच्या मृत्यु हा त्यांच्या दृष्टीने 'वासासि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोपरणि'

जुनी वस्त्रे टाकून मनुष्य ज्याप्रमाणे नवी धारण करतो, तसेच तो एक देह टाकून दुसरा नवा मिळवितो या गीतावचनाप्रमाणे होता एक शरीर टाकून दुसरे धारण करणे, हे एका खोलीतून दुसऱ्या खोलीत जाण्याइतके सहज साधे त्यांना वाटत होते विवेकानंद म्हणत असत की तू काही ४४ वर्षांपेक्षा अधिक जगणार नाहीस त्याचे स्मरण त्यांना पुन पुन येई निवेदिताना ४४ वर्षे पूर्ण होण्यास थोडाच काल बाकी होता

केव्हा केव्हा त्या उपनिपदातील प्रार्थना गात असत

असतो मा सद्गमय ।

तमसो मा ज्योतिर्गमय ।

मृत्योर्मा अमृत गमय ।

आविरावीमं एधि ।

इदं यत्ते दक्षिण मुख तेन मा पाहि नित्यम् ।

हे परमात्मन् असताकडून सताकडे आम्हास ने, अधिकारातून प्रकाशाकडे ने, मृत्यूकडून अमरत्वाकडे ने

घिरट्या घालीत असलेल्या मृत्यूची पावले स्पष्ट ऐकू येत असताना, दीपनिर्वाणापूर्वी चार दिवस निवेदितानी आपल्या दैनंदिनीत लिहिले,

मृत्यु !

काल रात्री भाद्रमा मनात असे आले की या स्थूल जगतावरोबर सम्मीलित, आणि यातून आरपार जाणारे अस, मग त्याला ध्यानजगत् म्हणावे अथवा मानसजगत् म्हणावे, पण काहीनरी आहे, आणि बहुधा मृत्यूचा अर्थ तोच असावा मृत्यु म्हणजे स्थानांतर नव्हे—कारण जें स्थूल नाही त्याला स्थान अमूच शकणार नाही—तेर शरीर-अस्तित्वभासा-पामून खोल खोल अस जाणे म्हणजे मृत्यु ! म्हणून जे मृत झाले असे आपण समजतो ते आपल्या अगदी जवळच आहेत, पण अनतत्वाशी एकरूप अशा सत् अवस्थेत, चिद् आणि आनंदयुक्त असे आहेत

(भगिनी निवेदिता—वि. वि पेंडसे १९)

अशा रीतीने अनतत्व सान्ताशी सरूपावस्थेत स्थिर असत, आणि आपण या दोन्हीच्या मध्यरेषेवर उभे राहून सान्त आणि अनत या दोन्हीतही विहरावे अशी नियतीची आज्ञा दिसते मी अधिकाधिक विचार करते तो मला अस उमगते की मृत्यु म्हणजे ध्यानजगतामध्य स्वतःला पूर्णपणे नेणे, सताच्या विहिरीत स्वरूप दगड पूर्णपणे बुडवून टाकणे पण यापेक्षासुद्धा मृत्यु म्हणजे काही अधिक आहे मृत्यूपूर्वीच मृत्युजगताचा प्रारंभ होतो

मृत्यूपूर्वीच्या सुप्त अशा स्थितीत काळ कठीत असताना ज्या वेळी मन या जीवनाबद्दल, या जीवनातील सर्व शेष स्मृति अनुभव आणि क्रिया यांच्या सभोवती घोंटाळत असत त्या वेळी आत्मा मात्र मृत्युजगतात जणू गेलेलाच असतो अन् त्याचे मृत्युत्तर जीवन प्रारंभित झालेले असते

प्रतिश्रियेची एक झुळूकसुद्धा येऊ न देता, सर्व जीवन प्रीति आणि शुभाकांक्षा यांनीच पूर्णपणे विणून टाकणे शक्य का नसावे याचे मला कोडे पडले आहे असें होऊ शकत असल तर अतकाळाच्या त्या अंतिम क्षणाचे वेळी आणि त्यानंतरही निरंतर, एकाच चिंतनात गढून असणे हही साध्य होईल आणि मग त्या चिंतनात, व्यक्तिविचारापासून पूर्ण मुक्त होऊन एका अपार क्षान्तेत वाछामय आणि दुःखी जगताचे पूर्ण अमोघ इच्छिणे एवढीच भावना शेष राहील

अशा रीतीने मृत्यु आणि मृत्युत्तर जीवन याबद्दलच्या अनुभवजन्य कल्पना देनदिनीत लिखित केल्यावर निवेदितांनी—सर्व जीवनच ईश्वरी कार्यासाठी ज्यांनी समर्पित केले होते त्यांनी—परमेश्वराप्रति आपली अंतिम समर्पणभावना लेखरूपानेही निवेदित केली, ती खालील शब्दात—

प्रिय त म !

माझ्या हें नित्य स्मरणात असो दे की परमेश्वर-प्रीति यातच जीवनाचा सर्व उद्देश साठविलेला आहे माझा प्रियकर तो तोच प्रियतम आहे की

जो या खिडकीतून डोकावीत आहे, जा हूं पार ठोठावीत आहे प्रिय-
तमाला स्वतःची कोणतीच वाछा नाही पण तो मानवाच्या वाछिताच्या
रूपाने प्रकट होतो अशासाठी की, मला त्याची सेवा करता यावी तो
भूव तहान याच्या अतीव आहे पण तथापि तो मागणें मागीत येतो,
अशासाठी की मला त देता याव तो माझ्या भेटीला येतो एवढ्याच-
साठी की मी दार उघडाव आणि आश्रय द्यावा तो कलातता धारण
करतो, एवढ्याचसाठी की मला त्याला विश्राम देना यावा ।

प्रियतमा, हे प्रियतमा, जें माझें आहे त तुझेंच आहे, तू मला
पूर्णपणे विलयाला ने आणि माझ्यामधून तूच प्रकट हो ।

जडजगतातील विहार आटोपून चैतन्यसागरात नित्य संचार
करण्याची निवेदिताची सिद्धता पुरी झाली होती प्रत्येक सुप्रभाती
जगदीशचंद्र निवेदिताना भेटावयाला जात तेव्हा प्रसन्न हास्य आणि
घीरवचने यांनी त्या त्याचे स्वागत करीत असत बाह्यत शरीर
थकत होते पण अतर्यामीची निष्ठा अधिकच प्रज्वलित होत होती
दिनांक १३ ऑक्टोबर १९११ शुक्रवार हा दिवस निवेदिताच्या
आयुष्यात अखेरचा ठरला त्यापूर्वी कित्येक दिवस दार्जिलिंगचे डोंगर
मेघाच्छादित होते आणि त्यामुळे सूर्याचे दर्शन दुर्लभ असे आजच्या
दिवशी आकाश निरभ्र होते अन् सूर्योदयाची वेळ होती साक्षात्
श्वेतवसनधारिणी सरस्वती असणाऱ्या निवेदिता श्वेतवस्त्रनामध्ये
रुग्णशय्येवर पडल्या होत्या त्याचा उजव्या हाताने रुद्राक्षमाला
हृदयाशी धरून जप चालू होता अवला वसु जड मनाने निकट उभ्या
होत्या निवेदिता त्यांना म्हणाल्या, 'The boat is sinking, but I may
yet see the sun rising' 'नौका बुडू घातली आहे, पण अजून
सुद्धा सूर्योदय झालेला मी पाहीन' त्यांना असे म्हणायचे होते की
'जीवनदीप मालविण्याच्या अगदी वेतात आलेला आहे पण
तरी सुद्धा ध्येयसूर्याचा उदय झालेला मी पाहीन' हेच त्याचे
अखेरचे शब्द ।

सवाळचे सात वाजले. भगवान् सूर्यनारायणाच्या किरणानी
खिडकीवाटे खोलीत प्रवेश केला अन् जणू त्याच किरणावर आरूढ

होऊन निवेदितांचा आत्मा अनन्तामध्ये विलीन झाला. चेहऱ्यावर शौर्याची, पावित्र्याची, भक्तीची, समाधानाची एक अतीव मनोहारी प्रभा पसरलेली होती. जणू या थोर सद्गुणांचा वारसा नव्या पिढीसाठी मागे ठेवून निवेदिता पुढे निघून गेल्या होत्या.

दुपारी दोन वाजता श्री. वसूच्या घरापासून प्रेतयात्रा निघाली. दाजिलिंगमधील हिंदु आणि युरोपियन समाजांतील प्रतिष्ठित व्यक्ति प्रेतयात्रेला उपस्थित होत्या. त्याविना सामान्य स्तरातील सहस्रावधि लोक उपस्थित होते. स्मशानभूमीवर मिरवणूक चार वाजता पोचली. तेथे शास्त्रानुसार निवेदितांच्या देहावर गगाजल शिंपडून स्नान घालण्यात आले. नंतर चिता रचण्यात आली आणि बोलोऽऽहरी ऽऽहरी बोल अशा ईश्वर-आवाहनाच्या गर्जनेत अग्नि देण्यात आला.

हिंदुधर्मासाठी जो देह झिजला, हिंदुस्थानच्या उत्कर्षासाठी जो देह समिधांप्रमाणे कामी आला, त्या देहाची उत्तरक्रिया गंगा-मातेच्या सान्निध्यात शास्त्रोपचारासुद्धा झालेली पाहून निवेदितांच्या आत्म्याला खचितच आनंद झाला असेल.

स्मशानभूमीवर निवेदितांची समाधि कालांतराने बांधण्यात आली. त्या समाधीवरील लेखात निवेदितांच्या कार्याचें मोजक्या शब्दात वर्णन केलें आहे,

आपलें सारसर्वस्व हिंदुस्थानासाठी ज्यांनी अर्पण केलें
अशा पुण्यभगिनी निवेदिता
त्यांच्या अस्थि आणि रक्षा
येथे समाधिबद्ध आहेत.

♦ ♦ ♦

ॐ • •

• • २० • •

पथिका निजध्येयार्ची
वाट नाहि संपली
का गति मंदावली ?

आजच्या हिंदुम्यानाने निवेदिताच्याप्रमाणे ज्यांनी स्वदेन-
हितार्थं जीवन वाहिलेले आहे अशा कार्यकर्त्या आणि कार्यकर्ते
कोठे काम करीत असतील का ?

देशाची संपत्ति भोजायत्यांनी झाली तर अशा कार्यकर्त्यांनी
संध्या कितो याच्या भोजणाच्या प्रथम न्यान दिव पाहिजे. व्यक्तीने
स्वतःसाठी मिळविलेली भौतिक संपत्ति ही संपत्ति नव्हे, अथवा
तिच्यावर कोमळणारी भौतिक आपत्ति ही आपत्तिही नव्हे.
'संपदो नैव संपदः विपदो नैव विपदः ।' कार्यकर्त्यांचा अभाव
हीच सरी आपत्ति आणि कार्यकर्त्यांनी विपुलता हीच सरी संपत्ति.

निवेदिताच्याप्रमाणे कार्याचा ध्यास घेणा या कार्यकर्त्या कोठेतरी का होईना पण असतील का ?

कलकत्त्यामध्ये काही आढळल्या हे खर ! निवेदितानी स्थापिलेल्या बालिका विद्यालयाला आता 'निवेदिता कन्याशाळा' म्हणतात तेथील कार्यकर्त्यांच्याबद्दल अस नक्की म्हणता येईल वपन केलेल्या भगवी वस्त्र धारण केलेल्या, एक सन्यासिनी विद्यालयाच्या मुरयाध्यापिका या नात्याने पुढे येऊन जेव्हा सर्व माहिती देऊ लागल्या तेव्हा निवेदिताची परपरा साभाळली गेली असल्याचा प्रत्यक्ष पुरावा मिळाला

कलकत्त्याच्या रामकृष्ण आश्रमात तर किती तरी सन्यासी दृष्टोत्पत्तीस पडतात विवेकानंदाना कर्तृत्वसपन्न असे कमीत कमी सहस्र सन्यासी हवे होत तेवढे आज आहेत की नाहीत ? माहीत नाही विवेकानंदाना ज कार्य अभिप्रेत होते, ते सर्व तेथे घडते की नाही ? माहीत नाही पण एवढे खरे की कर्तृत्वसपन्न, अशा लोकाना अजूनही 'सन्यास, सेवा आणि पराक्रम' याची हाक ऐकू जाते आणि ते व्रताचरणी होण्यास स्वेच्छेने पुढे येतात

महाराष्ट्रात अशी परपरा आहे का ?

महाराष्ट्रातही अशी परपरा होती येथील स्त्रियांच्या कित्येक सस्था थोर स्त्री कार्यकर्त्यांच्या आत्मत्यागावर उभ्या राहिलेल्या आहेत त्यांना निवेदिताच्या परपरेचे का म्हणून गणावयाचे नाही ? स्वातंत्र्यसंपादनाच्या संग्रामात लहानमोठ्या अशा अनेक स्त्री कार्यकर्त्या पुढे आल्या त्यांची नावेही आज माहीत नाहीत त्या निवेदिताच्याच परपरेतत्या नव्हेत काय ? आणि महाराष्ट्रातल्या तरुणामधून भगवी वस्त्र धारण करणारेही निघाले भगवी वस्त्र धारण न करता आयुष्याच्या आयुष्य कार्यास वाहणारे तरुणही कित्येक निघाले 'हे काय बंधु असतो जरि सात आम्ही, त्वस्थडिलीच दिधले असते वळी मी' असे म्हणणारेही निघाले

बगालने कार्यकर्त्यांचे धन विपुल प्रमाणात दिले महाराष्ट्रा-
नेही दिले कोणी अधिक दिले याची तुलना करणे कठीण आहे
पण हे सर्व भूतकाळातले झाले वर्तमानकाळात बगालमध्ये
काय आहे आणि महाराष्ट्रात तरी काय आहे ? परस्परेचा ओघ
खडित नसेल झाला पण फारच फार क्षीण झालेला आहे हें
निःसंशय.

तथापि महाराष्ट्रातही यौवनसुखाचा त्याग करून सेवेचे,
विचारप्रसाराचे ककण मणिवधावरून वाढून, कार्याचा ध्वज उच
फडकवूच फडकवू, अशा निष्ठेने काम करणाऱ्यांची संख्या एके
ठिकाणी मोठ्या सरयेने नक्कीच वाढती आहे तशीच ती बगाल
मध्ये आणि सर्व हिंदुस्थानभर वाढती आहे ती कोठे ? ख्रिश्चन
मिशनऱ्यांच्यात त्यांच्या कॉन्व्हेंट्समध्ये जावे, हसतमुखाने आदरा-
तिथ्य करणारी कोणी तरी माताजी अथवा भगिनी येते आणि
काय हवे म्हणून विचारते ही भगिनी कधी स्वीडनमधून आलेली
असते कधी जर्मनी तर कधी इंग्लंडमधून आलेली असते पण
तिच्याच जोडीला भारतीय रक्ताच्या अनेक भगिनीही तेच व्रत
घेऊन काम करण्यास उभ्या असलेल्या दिसतात कॉन्व्हेंट्सप्रमाणे
मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या मुलांच्या शाळातून जावे तेथेही अनेक
तरुण, प्रामुख्याने भारतीय रक्ताचे नवयुवक, व्रताचरणपूर्वक काम
करणारे आढळतात

या देशाची संस्कृति, या देशाचे राष्ट्रीयत्व ज्यामुळे धोक्यात
येण्याची शक्यता आहे अशा कामासाठी जीवन अर्पण करणाऱ्यांची
संख्या वाढती असावी आणि ज्याच्यावर हा देश उभा करण्याचे
दायित्व आहे त्याच्याकडे कार्यकर्त्यांची चणचण असावी हे कसे काय ?

अशी स्थिति का ?

स्वातंत्र्योत्तर काळात निष्ठाविचाराना आलेली मदी हे त्याचे
कारण आहे देशार्थ कष्ट करण्याचे व्रत ज्यांनी स्वातंत्र्यपूर्वकाळात
घेतलेले होते त्यांपैकी कित्येक, 'आना स्वातंत्र्य आले, ईप्सित

साध्य झाले, आता आम्हाला व्यक्तिगत जीवनाकडे वळू द्या' असे म्हणून कामातून निवृत्त झाले त्याची जागा भरून काढण्यास नवीन फारच थोडे उभे राहिले. नव्या पिढीसमोर राष्ट्रजीवनाचे चित्रच नाही, राष्ट्रकार्याचे ध्येयच नाही. मग चिंतन कशाचे करावयाचे, ध्यास कशाचा घ्यावयाचा आणि समर्पण तरी कशासाठी करावयाचे?

देश स्वतंत्र झाला हे खरे पण हा देश अजूनही सामर्थ्यसंपन्न झालेला नाही अजूनही आम्ही दैनंदिन पोट भरण्यासाठी सुद्धा परकीय देशावर अवलंबून आहोत. सुरक्षणाची सिद्धता तर अगदीच अल्प आहे. अवतीभोवतीची शत्रुराष्ट्र आमचे लचके तोडावयाला टपलेली आहेत, काही प्रत्यक्षच लचके तोडीत आहेत. अतर्गत सुरक्षितता आहे असेही नाही, आंतरिक सामर्थ्य वाढते आहे असेही नाही. उलट भ्रष्टाचाराची वाढती कमान कोसळून छाताडावर कधी पडेल हे सांगता येत नाही.

आमचा देश अजिंक्य करणे अशक्य आहे का? अशक्य नाही पण स्वातंत्र्यार्थ सहस्रो तरुणांचे कालीमातेला वलिदान देणे जसे अवश्य होते तसेच सहस्रावधि तरुणांच्या जीवनाचे वलिदान आजही झाले पाहिजे. आजही व्रतस्थ असणाऱ्या, देशहिनार्थ झटणाऱ्या भगव्या वस्नातील मन्याशाची आवश्यकता आहे. आजही साध्या वेपात राहून सन्यासधर्माचे प्रतिपालन करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची आवश्यकता आहे, आजही गृहस्थाश्रमात असून जनकाप्रमाणे कर्मयोगपूर्वक राष्ट्रकार्य करणाऱ्यांची आवश्यकता आहे. कोणी विद्यादेवीची उपासना करतील, ते ज्ञानाच्या प्रत्येक विभागात अति परिश्रमपूर्वक हिंदुस्थानचा ध्वज फडकावीत ठेवतील, शान्मसशोधनात अग्रेसर ठरतील, कोणी शासकीय व्यवस्थेत स्वतःला गुंतवितील, पण कलकित पंशाला स्पर्श न करता नियुक्त कार्य उत्तमोत्तम करून त्यातून देश सघटित करतील, कोणी सैन्यात शिरतील पण तेथे जाऊन भारताचे सैन्य अद्य-

यावतातले अद्ययावत् करून सोडतील, कोणी उद्योगधंद्यात शिरतील आणि उत्पादनाचे विक्रम घडवून आणतील, कोणी शेतीत शिरतील आणि शेतीला टक्करी आणतील, कोणी सहकारी चळवळींना वाहून घेतील

पण या सर्वांच्या मुळाशी अत्यंत प्रबळ सघटनवृत्ति हवी आहे. खेड्यातील जीवन सघटित करून त्याला वळण लावले पाहिजे. तालुके, जिल्हे, प्रांत एवढ्या थरापर्यंत सघटना बलवान् करीत गेले पाहिजे एकच एक सघटना हे सर्व घडविण्यात यशस्वी होईल हे कोणी सांगवे? तसे केव्हा होणार असेल ते होवो, पण तोपर्यंत राष्ट्रीय विचारांच्या सर्व सघटना आणि सर्व पक्ष यांनी परस्पर सौहार्दाने, परस्पर सहकार्याने काम करण्यास प्रवृत्त होण्याखेरीज गत्यंतर नाही

आजच्या स्थितीला आवश्यक सन्यासधर्म सांगणारा, व्रताचरण करणारा, गृहस्थाश्रमाला नवा अर्थ प्राप्त करून देणारा, देव आणि देश याची एकत्र उपासना शिकविणारा, जुन्या संस्कृतिधारेचे आकठ पान करून नव्या शास्त्रीय युगाला मुसगत ठरणारा धर्म आम्हाला हवा आहे विवेकानंदाची इच्छा हीच होती हिंदुस्थानच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत सर्वांना सामावणारा धर्म त्यांना अभिप्रेत होता हा धर्म आक्रमक, सघटनाक्षम आणि विजिगीषू असा हवा होता Aggressive Hinduism 'आक्रमक हिंदुधर्म' ही त्याची घोषणा होती निवेदिताचीही घोषणा तीच होती

आज या आक्रमक हिंदुधर्माचे, राष्ट्रधर्माचे उद्गाते हवे आहेत दैनंदिन व्यक्तिगत उपासनेने जे नित्य चित्तशुद्धि मिळवितात, सामुदायिक उपासनेने समूहशक्तीला आवाहन करतात, सगुण-साकारापासून निर्गुण-निराकारापर्यंतच्या उपासनेतून जे खरोखरीच या देशात ईश्वरीय शक्तीचे अवतरण घडवितात अशा मनद्रष्ट्यांची आवश्यकता या देशात आहे त्याच्यामुळे या देशात धर्मसंस्थापना होईल या देशातील विस्कळीत जीवनाला वळण लागेल

कार्याविद्वलची नीव निळा, त्याच्या यशाविद्वल वेड लागणे, तें

सारणे, अहकारी व्यक्तित्व विरविणे, सत्यशोधनाच्या वृत्तीने देशजागृतीचे विविध आणि श्रेयस्वर मार्ग शोधून वाढणे याची आवश्यकता आहे जगाच्या चावडीवर हे गुण ज्या सघटनेत प्रकट झाले ती सघटना यशस्वी झाली रशियातील सघटनेत हे गुण प्रकट झाले म्हणूनच ती यशस्वी झाली जर्मनांच्या सघटनेतूनही हेच गुण प्रकट झाले म्हणून ती यशस्वी झाली चीन आणि जपान यांच्याबद्दल हेच म्हणता येईल ब्रिटन आणि अमेरिका यांच्याही बद्दल हेच म्हणता येईल

बरील देशातील विचारप्रणालीचे बाह्यांग वेगवेगळे असल्याचे भासेल पण सघटना ज्यामुळे घडते ती तत्त्वे आणि अशा राष्ट्रीय सघटनेचे जे अंतिम ध्येय त्यात वेगळेपणा असत नाही लोकसत्तात्मक राष्ट्रांमध्ये राष्ट्रहित, राष्ट्रातील प्रत्येक घटकाचे सुख अन् हित हाच निष्पत्ती राहणार रशियातही निष्पत्ती तोच असणार इतर राष्ट्रातही तोच असणार राष्ट्रहित साधल्यावर अथवा साधता साधता अन्य राष्ट्रांचे हित कसे साधावे हा प्रश्न येईल, पण राष्ट्रहित हे कोणाच्याही दृष्टीआड होणे शक्य नाही

म्हणून आमच्या सघटनातून हे गुण वाढीला लागले पाहिजेत विवेकानंद आणि निवेदिता यांची चरित्रे आम्हा सर्वासमोर सदैव असोत आम्हाला असे कधीही न वाटो की, ही चरित्रे अलीकडची, अद्भुत, दैवी अतएव स्वतःला मार्गदर्शक न होणारी आहेत एव साधा निश्चय आम्हा सर्वांना करता येण्यासारखा आहे तो म्हणजे अविरत, आयुष्यभर काम करीत राहण्याचा. विद्याभ्यासनाचा काळ असो अथवा तारुण्याचा असो, प्रौढत्वाचा असो अथवा वृद्धापकाळ असो, देशासंबंधी घेतलेल्या कामाचा वसा टाकावयाचा नाही, उतायचे नाही, मातायचे नाही हा निश्चय आम्हांपैकी प्रत्येकाला करता येण्यासारखा आहे व्यवसाय असो अथवा नोकरी असो, शेती असो अथवा उद्योगधंदा असो या प्रत्येक ठिकाणी काम करीत असताना त्या त्या कामातून देश

घडविणे, दिवसाकाठचे ते काम सपल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या वेळातही पुन्हा अधिक काम करणे हे आम्हास साधता येईल ससारवधन असो वा नसो, दारिद्र्य असो वा श्रीमती असो, आयुष्याच्या अखेरपर्यंत कार्यरत राहणे हे आम्हाला जमविता येईल 'पडिले वळण इद्रिया सक्ळा, भाव तो निराळा नाही दुजा' हे आम्हाला कठीण नाही

हे सर्व गृहस्थाश्रमीयाना करण्यासारखे आहे पण स्वामीजीची आणि निवेदिताची इच्छा आणिकही होती केवळ आपल्याच राष्ट्राच्या हितासाठी नव्हे तर सर्व मानव्याच्या कल्याणासाठी सर्वस्वत्याग करणे हे ध्येय मनासमोर ठेवून सन्यास स्वीकारणारे सन्यामी त्यांना हवे होते स्त्री आणि पुरुष दोन्ही प्रकारचे, सर्वस्व-त्याग करणारे कार्यकर्ते त्यांना हवे होते तसे कार्यकर्ते होणे हे तरी आम्हाला कठीण असू शकेल का ?

सामान्य निश्चयापासून प्रारंभ करू या तो निश्चय जीवनान्तापर्यंत पाळण्याचे व्रत घेऊ या त्यातून उग्रव्रत स्वीकारण्याची स्फूर्ति आम्हाला मिळू शकेल

१९४७ पूर्वीच्या काळात आपण हे सर्व केलेले आहे याहीपेक्षा भीषण कष्ट सोसले आहेत तरुणानी आणि तरुणीनीही कारावास सोमले आहेत, मृत्युदंड सोसले आहेत, लढाया केलेल्या आहेत, युद्ध जिंकली आहेत, परराष्ट्रकारण केलेले आहे, राज्यकारभार केलेला आहे मग आजच हे कठीण आहे असे आम्ही कशासाठी म्हणावयाचे ?

आपला देश अजिंक्य झालाच पाहिजे, अखंड झालाच पाहिजे, येथला मनुष्य प्रगल्भ झाला पाहिजे, तेजस्वी झाला पाहिजे. विवकानंद म्हणत असत, ' भारत हा पुन्हा एकदा जगताच्या गुरुस्थानी शोभला पाहिजे '

हे जर आमचे ध्येय असेल तर त्या ध्येयाची वाटचाल सपलेली नाही ना ? मग गति मदावून वसे चालेल ?

महत्वाची सूची

अ

अभिनव भारत २५०
 अमूल्य महाराज ११८, १७३
 अवनींद्रनाथ टागोर १३८, १४५ ते १४७
 असितकुमार हलधर १४७
 अजितसिंग सरदार २४१
 अबला वसु ९३, १५०, १५१ १७०
 १९६, २७८, २८७, २८८,
 अरविन्द घोष १२३ ते १३०, २१६,
 २२७, २३८, २४०, २४३, २५२,
 २५३, २६० ते २६३, २६५, २७२,
 २७७
 अनुशीलन ममिति १२७, १७९, १८३
 २५०
 अँनी बेझंट ११
 आनंदमोहन वसु २०९, २१३
 आनंदकूर्मस्वामी १४५
 आशुतोष बिंदवास २६५
 इडिया हाऊस २५०
 जल्हासकर दत्त २५१, २८२,
 ओलबुल श्रीमती १८, ३०, ५८, १०१
 १०३, १५७, २८०, २८१
 ओकाकुरा १२६, १२७, १४८
 क
 कर्जन १८३, १८४, १८६, ते १९४,
 २१३
 कर्मयोगिन् साप्ताहिक २६२, २६३,
 २६७, २७३, २७४

कठोपनिषद ११

कन्हैयालाल दत्त २५३, २६५
 काबुसो ओकाकुरा १०१, १२६, १२७
 १४८
 तानिकारक तरुण १७९, १८३, २०४
 ते २०६, २४१, २४४, २४७ ते
 २५६, २६५, २६६, २६८
 किंगफोर्ड २५२
 केशवचंद्र सेन ५, १२६
 क्रोपोट्किन ४, २२१, २४९, २५६
 ख
 खिस्ताईन ८२, १०३, २३५, २४५,
 २७६

ग

गुडविन जे जे ९, १८, ३०
 गुरुदास बानर्जी सर १८६, १८८, १८९
 गोरा (रविबाबूची कादंबरी) १३९ ते
 १४२,
 गोखले गोपाळ कृष्ण १६३, १६४, १८४,
 २१४ ते २१६ २३६

घ

घोष मतिलाल १७१, १८९, १९२
 घोष रासबिहारी १८५, १९३
 घोपाल सरला २०, २१, ७१, १३८

च

चाफेकर बंधु १२५, १२६, २२८, २५०
 चिपळूणकर विष्णुशास्त्री २२५

ज

जमशेटजी टाटा ९४

जगदीशचंद्र बसु ९३ ते ९६ १४९ ते

१५५, १६७, १७२, १७३, १९६,

२३५, २३८, २४१, २४५, २४६,

२५४, २५५, २७८, २८०, २८३,

२८५, २८७ ते २९२

जेमुईट २१६

जॉज बडंबुड ९४

जॅकमन् २६८

झ

झारसाही ४

टिळक लोकमान्य १३८, २२२ ते २२४

२४०, २५२, २५९

ट्रॅलेन २४७

ड

डॉन सोसायटी १८०-१८२

ट

तिरूमल्लाचार्य २२७

तुरीयानन्द ८२

द

दत्त अश्विनिकुमार २२२, २५३, २६४

दत्त रमेशचंद्र ९५, १०१, १२३, १६५

१८०, २६४

दादाभाई नौरोजी १८३, २३६

दिनेशचंद्र सेन २७९

देवदत्त बसु १८३

देउसकर स. ग. १८३, २२५

देवेद्रनाथ ठाकूर ७१, १३७

ध

धर्मसंरक्षक समाज २६१

न

नचिकेता ११, १२,

नवगोपाळ भुज १५७

नरेन्द्र गोस्वामी २५३

नलिनी मित्र १८३

नीलरत्न सरकार २८७

नीलाम्बर मुखर्जी ३८

नोबल इन्स्टिट्यूट २, ३, २५४

नोबल संस्थान रिचर्ड २, ३

नदलाल बोस १४७

निवेदिता मार्गारेट—

अखेरचा लेख २८३

अखेरचे शब्द २९१

अरविदाची भेट १२७

असाधारण लेखनपुष्प १७१

आठवणी निवेदिताबद्दलच्या १४४,

१४६, १४७, १७४ ते १७७,

२३० ते २३२, २३६, २७७

कडनचा दमस्फोट १९२,

कालीमातेचे प्रेम ७०

क्रोपोटकिनशी ओळख ४, २२१

कांग्रेसबद्दल विचार १६४

गीतेबद्दल विचार १८१

चाफेकराच्या आईची भेट २२८

देशद्रोही निवेदिता २४४

देवदर्शन नाकारले ३३

धर्मस्थापनेची आवश्यकता १३३

निवेदिता विश्वस्तनिधि १५५

पुस्तके निवेदितानी लिहिलेली ८४,
८५, १५४, १५५, १६५, २३७, २३८
पूरग्रस्ताना साहाय्य २३४
बालिका विद्यालयाची स्थापना ६६
ब्रह्मचारिणी व्रताची प्रथम दीक्षा
३७ ते ६०

ब्रह्मचारिणी व्रताची अंतिम दीक्षा
७५ ते ७७ मुसलमानाना उपदेश १६७
मृत्युवदलचे विचार २८६, २८९
रामकृष्ण मिशनपासून वेगळें होणे
११६

राष्ट्रध्वज कसा असावा १९४, १९५,
राष्ट्रीय सभा २१५ ते २१७,
२३६, २३७

लोकसेवेची आवश्यकता ७३
शारदामाताची प्रथम भेट ३५ ते ३७
शारदामाताच्या आश्रमात वास्तव्य ६१
शिक्षणविषयक विचार १६६
स्वदेशीचा प्रचार २०५
स्वामीजीचा प्रभाव ८, १३, २३,
२४, ४७, ४८

हिंदुधर्म आक्रमक हवा १६६, १६८,
१८२, २३०, २३२

हिंदुधर्माची एकनिष्ठ राहा १२१
हिंदुधर्माचा प्रभाव १६६
हिंदुसमाजाने स्वीकृत केले ७०

प

पार्नेल, होमरूल चळवळ २
पॅरिस परिषद १५०

फ

फक श्रीमती ८२
फेकर सर अण्णू १८५, २४७

ब

बसु विज्ञान मंदिर २६०
बापट सेनापति २४८
बारीदकुमार १८३, २०६, २५१,
२५२

बानर्जी नवलाल २५३
बिपिनचंद्र पाल १६६, १६७, १७१
२४७, २५४, २५६
बेलूर ३१, ७४, ७५, १०७, १०९,
२४२, २४३

बंगाल राष्ट्रीय निधि २१३
ब्रह्मवादिन् २२
ब्रह्मानंद स्वामी ६६, ११५ ते ११७
१३५, १३६, १७३, २३५
ब्रह्मवाधव उपाध्याय १६८, १८०
१८२, २२२, २४७
ब्लेअर जे एफ् १६५, २३०
ब्राह्मोसमाज ७१, १३७

भ

भगवद्गीता ७, १८१
भगतसिंग २४१
भारत सेवक समाज २१६
भुवनेश्वरी देवी ३१, १६९, १७०,
२४४, २८३
भूपेंद्रनाथ दत्त १६९, १८३, २०५,
२४२ ते २४५, २५३, २५४

म

मणींद्रनाथ नदी २०६, २०७
मदनलाल धिया २५५
मणिबागची २२५
मिर्झा अब्बास २४८, २५१

मिटो लेडी आणि लॉर्ड २६८, २७४ ते २७८	राष्ट्रीय सभा ९६, १६४, २१३ ते २१८, २६५
मित्र कृष्णाकुमार २५३	रेंटक्लिफ १७१, १७३ १९३, २६६
मित्र प्रमथनाथ १२७, १३०	ल
मीलन मंदिर २०९, २१३	लडन टाइम्स १९२
मुजे डॉक्टर २२३	लावण्यप्रभा वसु १५६
मुल्लर हेन्रिएटा १८, २२, ३०, ६८	लाला लजपतराय २४१
मॅकलिआंड जोसेफाईन ३०, ५८ ६८, ८७, १९५	व
मॅक्स मुल्लर ३१९	वर्मा ग्यानचंद २५१
मॅझिनी २०५	विद्यासागर ईश्वरचंद्र ५०
मॉडर्न रिव्ह्यू १४७, १७३, २४९	विवेकानंद
य	आजारीपण १००
यदुनाथ सरकार १७३, १७४	निवेदितावडून अपेक्षा १३
यतींद्रनाथ वगोपाध्याय १२६	ते १५, ४०
युगान्तर २१९, २६३	निवेदिताना लिहिलेली पत्रे १०, १५, २० ते २५, ८९, ९०, १०५
र	निवेदितावरोवर तीर्त मतभेद ८८ ते ९२
रवींद्रनाथ ठाकूर ७१, १३७, १३८, १४०, १४४, १५१, १६८	निवेदिताना मन्यासदीक्षा दिली ८६, ८७
राजा राममोहन रॉय ५०	निवेदिताना शास्त्रेवद्दल सूचना ६६ ते ६७
रामकृष्ण ८, २७, २९, ३२ ते ३४, ८७ ९१, ९३, १०५, १०६, ११३, ११७, १२९	बुद्धदेव आणि बौद्धवाल १६, ७६, ८०, ८१
रामकृष्ण आश्रम २१, २२, ११५ ते ११८, २३४, २३५, २४२, २६० (बेलूर मठ पहा)	वगाली आणि आयरिस याची तुलना ७२
रामकृष्णानंद स्वामी १३३, २८४	भक्ति आणि प्रेम याची तुलना ८३ ८४
रामचंद्र मुजुमदार २६९	महासमाधि १०५ ते १११
रामानंद चटोपाध्याय १४७, १७१, २६३, २६८	लडनला भेटी ५, १० ते १८
राजकुमार ओज १०१	लडन मधील बंठकीचे वृत्त ६

व्यक्तिमत्त्व ६, ७, ४७,
४८, ५४, ५५ ५७, ५८
वेदान्तप्रसारायं स्त्रियानी पुढे
यावें २०, २१
हिदुम्यानासाठी काम करावे
१३, १४.१७, २०, ४०, ४५
हिदुत्वावरील विचार ३२,
३३, ४४, ४६, ५८. ८१, ९७

स

सदानंद ६४, ७३, १७३, २८३
मतीशचंद्र १७१, १८०
सर्वधर्मपरिपद ६, १०१
सयाजीराव गायकवाड १२३, १२९,
२१६
सतीशभूषण राय १२७
सत्येंद्र बसु २६५
सरलादेवी चौधुराणी २१४
सायरकर बघु २५०, २५६
सिंसेम क्लव ४, १२
सिनफेन ४, २२
सुरेन्द्रनाथ ठाकूर ७१, १९८
सुरेन्द्र गागुली १४७,
सुरेन्द्रनाथ बानर्जी १८२, १९८, २०१,
२०२, २१९, २२०, २६५

सुधीर बसु २४५, २८४
सुब्रह्मण्यम् भारती २२८
श्री. सुबोध मल्लिक २१३
सेन्टियर १०३
सेन दिनेशचन्द्र १८०
स्टर्डी ई टी. ९, २२
स्वरूपानंद २८, ६२, २४२
स्वदेशी आंदोलन १९७ ते २०९
स्टेटस्मन १९३, २१६ (रेंटविल्फ
खाली पहा)

श

शारदामाता ३२, ३५ ते ३७, ६० ते
६४, ६६, ९५, १६९,
शारदानंदस्वामी ६६, ११६, १६९,
१८०

ह

हेमचन्द्र दास २२१, २४८, २५१-
२५६
हेमचन्द्र कानुनगो १२६
हवेल १४५, १४७
हेरिगहॅम १४८

क्ष

क्षुदिराम बोस २५२

